

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

KILENCZEDIK KÖTET.

(17. 18. SZÁM.)

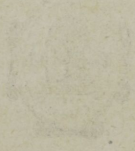
BUDAPEST, 1875.

KIADJA RÁTH MÓR.

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT

BUDAPEST 1875

Magyar Levéltár Könyvtára
22612 69. k. sz.

Franklin-Társulat nyomdája.

8/2135

T A R T A L O M.

XVII. SZÁM.

	Lap
KÉT BOLDOG. Történeti beszély. Kemény Zsigmondtól	1
NEMZETISÉG ÉS NEVELÉS. — Imre Sándortól	40
BANCROFT IRODALMI VÁLLALATA. — Xántus Jánostól	118
BUDAPEST FÖLDJE. — Salamon Ferencztől	139
KÖLTEMÉNYEK: <i>Madách Imre hagyományai</i> ból I—X.	177
A SEDANI CSATA. Vajda Viktortól	184
JÓKAI MINT HÍRLAPIRÓ. — Gyulai Páltól	202
ÉRTESSÍTŐ. — Gr. Széchenyi István: <i>Önismeret</i> . A. L.	
Munzinger: <i>Erbrechtliche Studien</i> . Dr. W. B.	217

XVIII. SZÁM.

A TÖRTÉNELMI HŰSÉGRŐL A KÖLTÉSNETBEN. —	
Szász Károlytól	225
ZSÁK MÓR. Beszély. — Jerrold Douglas után. Belényesi	
Gábortól	248
DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. (IV.) — Demár Jánostól	315
EGY OLASZ ÁLLAMFÉRFI A MAGYAR RABLÓKRÓL.	
György Endrétől	386
KÖLTEMÉNYEK: <i>Dalok</i> I—VI. — Vargha Gyulától. —	
<i>A beteg és az orvosok</i> . — Greguss Ágosttól	403
SZÍNHÁZI SZEMLE. — Gyulai Páltól	408
RÉMUSAT UTOLSÓ KÖNYVE. — m—, a—.	427
ÉRTESSÍTŐ. — György Aladár: <i>Az egyetemes művelődéstörté-</i>	
<i>nelem kézikönyve</i> . — p. t. — Ábrányi Kornél: <i>Az élet</i>	
<i>tarkaságaiból</i> . — D—r J—s.	434

K É T B O L D O G .

Történeti beszély. *)

I.

Csiaffer basa tekintélyes férfiú, és nagy bölcseséggel kormányoz Buda várában. Bethlen Gábor testvérének hívta; az utána következő Rákóczy György pedig édesapjának nevezi. A gyaurokon nyert győzedelmei Allah előtt kedvesek valának, és szelidsége, melyet a szultán minden hitű alattvalóira, kik keze alá vettek, egyaránt kiterjeszt, még a magyar nép ragaszkodását is megnyeré.

Csiaffer basa hófehér szakálán nem tűr szennyet, mert meg tudja büntetni, kik engedetlenek; de azért szívét és fülét nem pecsételi be, hogy siket lenne a fájdalom vezekléseire. Ő igazságos, azonban könyörülő is, mintha soha sem evett volna tevehúst, mely, mint beszélük, vérszomjat gerjeszt.

Jámbor életével csak szerencséje vetélkedik.

A mennyi mannát és fűrjet hozott Yaman felől a déli szél, hogy Izrael népe a pusztán jó kedvvel vándoroljon; a mennyi víz omlott hét forrásból a hét nemzetség számára, midőn Áron megcsapta vesszőjével a szírtet: annyi, s még

*) B. Kemény Zsigmond egy 1871 jan. 21-én kelt iratánál fogva e folyóirat szerkesztőjére ruháztatván át összes munkái kiadási jogát, addig is, míg a körülmények szerint kiadásukat megkezdhetném, érdekesnek tartom e helyt Keménynek egy kevésbé ismert beszélyét közleni, melyet 1852-ben írt, de a melyet három kötetes beszélygyűjteményébe (*Ködképek a kedély láthatárán*, Pest, 1853.) nem vett föl, leginkább azért, mert több tervelt, de meg nem írt történeti beszélylyel együtt akarta kiadni.

Szerk.

több szerencse kíséri a mi Csiaffer basánkat éjjel és nappal, hadban és békében, palotájának falai közt és a mecset küszöbén belül.

Ménei gyorsabbak a suhogó dzsineknél, kik a villámos föllegeket éjenként átnyargalják. Kardjának aczélán titkos értelmű jegyek villognak, melyeket még a kalifák öntöztek vérrel a hit első nagy győzedelmei alatt. Handzsárainak és töreinek gyöngyökkel hintett markolatán pedig talizmánok vannak, betegség ellen óvók s a véletlen csapásait eltávolítók.

Csiaffer basa háreme a szultánét is fölülmúlja nők és rableányok szépségével. Költő hasonló tündéreket álmodni, s képiró festeni alig tudna. Mindenik csaknem oly bájos, mint Miriám volt, kit a persa király ajándékozott a prófétának, hogy a paradicsom huriit a földön megismerhesse. S különösen egy ezen ígézó alakok közül, a keleti némberek sovár hevével és a nyugoteurópai nők kedélyes ragaszkodásával szereti a hószakálu kormányzót, ki szívét és férfi erejét tekintve fiatal vala.

Csiaffer basa kincstára kimeríthetetlennek tartatik. Gyémántjaival minden keresztyén királynő fej-ékeit újból kirakni lehetett volna, s mégis maradna fön használatlan drágakő. Ha pedig aranyai összetöretnének, a folyam, melybe azoknak pora bemerítenék, gazdagabb lenne Barem vizénél.

De Csiaffer basa tulajdonkép nem is szorúlt a kaczer szerencse adományaira, hogy elégültnek mondhassa magát. Ő keblében és hite által is dúsgazdag. S ki győzné itt egy lélekezéssel elősorolni számos előnyeit a muselmanok fölött?

Csiaffer basa a koránból oly példányt szerzett meg, melyet a próféta vezére Ali iratott le. Ő az egyedül üdvözítő kijelentések és az egyedül hasznos tudomány e könyvét többször olvasta már el, mint a nagy Molla. Ő hétszer zárandokolt Mekkába. Sok szent kutat tisztított ki, sok mecsetet emelt, sok alamizsnát osztott, s Allah akará, hogy a kinek csak egy fillért ajándékozott, nem lön iránta soha háládatlanná.

Nincs is neki ellensége.

A bérencz gyilkos, kaftánya szegélyét sem merné törével megsérteni, s a méregkeverő visszaborzadna, ha a kegyes öreg szájából hallaná: La ilahe illa 'llaho! — nincs más isten az isténeen kívül —; mert dervis még nem született, ki a minaretről szebben énekelné e szent ígéket.

Mihelyt Csiaffer basa a budai várból lelovagolt, ezer muselman fonta mellére kezét, s föld felé hajlott arczczal mondá: íme! a boldog, kiről Allah soha le nem veszi tekintetét!

És Csiaffer basa maga is annyira bízik szerencsében, hogy jövendője iránt évek óta meg sem kérdezé a csillagjóst.

Egész udvarában henyébb hivatal alig volt, mint Abikerké, a sötét köntösű astrologé. Legfőlebb a lebetegülő háremhölgyek kedvéért ment néhá látcsöveivel a planéták útját és színét vizsgálni. A basa miatt békével alhatott, mint téli barlangjában a medve. Abikerknek örökös *ramazánja* van, csakhogy bőjtölni nem kell. Ő hízik és restül.

Azonban szerencsétlenségére, egy májusi szép este, Abikerk a budai kadinál hosszasán csibukozott.

A kronikában nincs följegyezve: hogy ők a janinai dohányfüst közt szorbetet s kávé szörpöltek-e, vagy pedig bizonyos sötét és tüzes nedvet, mely a szomszéd hegyekről hozatik, s melynek élvezete a próféta törvényei szerint nagy bűn? De annyi bizonyos, mikép Eblis, a rossz angyal, úgy megkötötte a kadi nyelvét, mint a talp a szekérekereket, ha magas dombról kell alálejteni. Abikerk pedig haza indulásakor színesebb arczú volt a vörös tuloknál, melyről gyönyörű versek vannak a koránban.

Csillagjósunk vizsgáló szemeit csak akkor vette le az égről, midőn a Tabán külvárosból a Dunához érkezett. Itt idegen dereglyét látott a parton, s oly öltözékű egyéneket, kik a csauzok — hirnökök és futárok — osztályához tartoztak. Ily muselmanok jelenléte örökké politikai kérdésekre vonatkozott, s Abikerk szerette volna, ha elméje most tiszta lenne, mint a *kaba köve*, hogy a dolgok mivolta felől okoskodhatnék; de Allah ezt nem akará. Körüle a csolnakoktól kezdve a vén Gellérthevig minden keringett, a planétákhoz hasonlatosan. Mi lehet e bolygás és tánc oka: maga sem érté. Csak azt tapasztalá, hogy haza érkezésével a szikrázó golyók, melyek a zodiacust képezik, pajzánan szökdeltek, mint nagy lakomákon a görög gyermekek, kik illetlen mozdulataikkal gyönyörködtetik a komoly muselmant. — Most jer hozzánk bölcs Abikerk, most nézz abroncsainkra, most vizsgálj udvarunkat, hogy megjósolhassad: mi féle jövendőt hoztak a titkon érkezett csauzok Csiaffer basának, a boldognak számára! Ezt látszottak suhogva, ingva, lobogva mondani a zodiacus golyói.

Abikerk kíváncsisága erős vala, mert szép jutalmat remélt; de lábait annál gyöngébbé tette egy megfoghatatlan körülmény s ő a dívánra félholtan bukott, hol órákig hevert. Midőn szemeit ismét kinyitá, a veszélyes befolyásu hold az égen teljes fényvel sugárzott még; de a szobában levő planéták többé nem táncoltak, hanem becsületesen forgának a vékony lemezzel bevont nap körül. Abikerk a csauzokat, kiknek okvetlenül Nándorból kellett jöni, mindig eszében tartván, látcsövéhez sompolyg, s nehéz hangzatú szavakat mormog, melyeket a mágusok Salamon királytól tanultak és ez közvetlenül a tűznek hatalmas szellemeitől. Miután pedig e titkos igék által a tévedhetés ellen tökéletesen biztosítva volt, sokáig nézett a csillagok közzé, s mit megszemlélt, hárttyákra rajzoló, hogy a boldog Csiaffer basa planétájának helyzetét a zodiacusban föllelhesse. De arcza foglalkozásai alatt mindig sötétebbé lön; mert az égi jegyek sehogy sem akartak barátságos viszonyba jöni a basa jövődjével, s főként Merkur, az üzeneteket vivő istenről nevezett bolygócsillag, fenyegető állásban tartá magát.

Abikerk ily észlelések után nem szorúlt ugyan semmi hírhajhászatra, hogy védurát ovakodásra intse; azonban szokása ellenére, a Duna partján, hol a gyanús dereglye horgonyzott, Allah dicsőségét akará a hajnal első sugaraiban üdvözleni, s így történt, hogy egyik csauz, a renegat Mehmet, ráismervén, vele beszédbe elegyedett . . .

A minaret-ének már első imára szólítja a híveket, midőn Csiaffer basa a szép Fatimének, ki őt oly hön szereti, kioszkját odahagyja. A leány mondhatatlanul bús, s maga sem tudta miért.

— Rosz álmaid voltak-e, paradicsom virága? kérdi a távozó.

— Öveden handzsárod markolata ketté tört, ez megaláztatást jelent; . . . gyöngyei lábam elé pergettek, ez könyeket.

— Csalfa szellemek búsítottak ily álmokkal, Fatimém! szól Csiaffer basa megsókolva a lány homlokát.

— Küldj mégis egy álmhüvelyezőt! mondá szomorúan a lány.

Csiaffer, a boldog, hálát adott Allahnak a föld sok örömeiért, s imájában Fatimére is gondolt.

Midőn kegyességét bevégzé, a diván termébe két csauz lépett.

Az egyik egy levelet adott át Husszaim belgrádi basától; a másik egy bársony tárcza selyem zsinórán tartá ujjait, hogy sokrát az alkalmas perczen feloldhassa.

— Alláh nagy és az ő profétája Mohamed! én megszüntem budai basa lenni; szől nyugodtan a tiszta hóféhér szakálu Csiaffer.

— Nem előbb, nagyságos úr! csak mikor Belgrádba érkezel, hol hivatalodat Husszaim basa kezébe teszed le. E perczig nincs megcsorbítva kardod éle, s parancsaidnak fog engedelmeskedni kísérod Omár, a csauz; ezt válaszolá a renegat Omár, ki Husszaim levelének átadója volt.

Most kibontá tárczáját Arszlán, a másik csauz is, s földre borúlva tette Csiaffer kezébe a proféta kedveltének és a világ örömének, a hatalmas szultánnak fermanját.

Csiaffer basa megcsókolta az aláírás jegyét s félénk tisztelettel nézett a betűkre. Később szemei kiemelkedtek a csodálkozás miatt. Fehér szakála pedig rezgeni kezdett, melyet kezével lesimítván, bús-komolyan tekintett övének talizmánaira, oldalának kardjára, a szent koránra, a tiszta légre, a nap fényes sugaraira, az ezüst tajtéku szökőkútra, a smaragd-zöld fák suhogó leveleire, s legtöbbet arra felé, hol Fatime kioszkja fekszik.

— Allah nagy és az ő profétája Mahomed! én engedelmeskedni fogok; mondá elszántan.

A csauzok távoztak, s belép Abikerk, a csillagjós.

Ő hasára fonja kezét, nehezen hajolván, s lihegő mellel szól: — Hatalmas basa, hívók fénye, Allah kegyeltje! Ne büntesd meg rabod nyíltszívűségét!

— Nyissad fel ajkaid zárját, hogy a bölcsesség igéje kirepülhessen; válaszolá szelíden Csiaffer basa.

— Uram! a te szerencsecsillagod veszélyben forog. Mercur fenyegeti s világolását ki akarja oltani.

— A belátók szavait mondád, szolgám Abikerk!

— Kerüld tehát ki Mercur útját, hatalmas basa! s válassz más helyet magadnak a zodiacuson.

Csiaffer összevonta homlokát: — Hű szolgám! — jegyzé meg hibáztató, de szelíd hangon, — mióta nem láttalak, te sokat felejtettél a koránból. Lám! lám! te nem is emlékszel

többé a gyémánt táblára, mely Allah trónja előtt függ a hetedik ég kellő közepén. Arra minden, mi országokon és emberekben történik, jó vagy rossz, az örökkévalóság kezdetén feljegyezteték. Allah saját ujjával sem törülhet ki egy betűt is a végzet írásaiból.

— Mind a mellett, nagyságos Csiaffer basa! ne utazzál Belgrádba; mert az égi testek állása mutatá nekem, hogy szerencsecsillagod egy kevés hajlás által nemcsak kikerülheti az ármányos Mercurt, de még két annyi fényt is szerezhet magának, és sugarai ragyogóbbak lehetnek, mint a nagy vezér és az egész diván dicsősége.

— Szerencsétlen Abikerk! sóhajtá a boldog Csiaffer basa, — a te szívedben betegség lakik és szemed világát elvette Eblis. Indulataid a gyaurok útaira vágynak, s emberi bölcseséggel bírálod a végzet akaratát. Hamar kell orvosról gondolkozni, különben a proféta váltig elfordítja téled kegyességének arcját.

Ezzel a basa két hellebárdosnak intett: — Vigyétek, parancsolá, Abikerket a jámbor dervisek kolostorához, hogy ott egy cellába zárkozván, hét hónapon és hét napon át imádkozzék, mosdjék, olvassa a szent koránt, s táplálja testét kenyérrel és vízzel. Mert így szét fog oszlani elméjének ártalmas köde s veséjének mirigye.

Abikerk kövér hasára tekintett, a csibukfüstre gondolt, megemlékezék a kadi szorbettjeiről, eszébe jutott, hogy az okos beszéd ezüst, de a hallgatás arany, s búsan ballagott a mostani svábhegyre, hol a tánczó dervisek zárdája feküdt.

Csiaffer basa pedig éjjel és nappal rendeleteket osztott palotája drágaságainak kihordására. Nagy hajók teltek meg bórzsákokkal, czedrus-ládákkal, elefántcsont és ezüst szekrényekkel.

Ekkor Arszlán csauzt felülteté a fő hajóra, hogy evezzen Belgrád felé.

Lovakat is hozatott a várból, s azok hátát még százszor ritkább kincsekkel rakta meg.

S mihelyt több elviendő már nem volt, felült a dzsineknél gyorsabb Zulejkára és fegyveres kíséretét Omer csauznak vezérlete alá bízván, Temesvárnak tart.

A falukon, hol áthaladott, a nép bámulva mondá: Imé! jó a boldog Csiaffer basa, kiről Allah soha le nem veszi tekintetét.

II.

Hagyjuk útnazni Csiaffert és ballagjunk a Maros partján fölfelé, míg Erdélybe érkezünk, hol I-ső Rákóczy György uralkodik.

Aradtól kezdve termékeny, de mívelet alá ritkán vont vidékek tűnnek szemünk elé.

Itt a hegyélről minaret tekint reánk; ott a templom tornyának harangjai zúgnak.

Itt virágzó gyümölcsfák közül nagy épület emelkedik ki, melynek ablakai udvarra néznek, hogy a háremhölgyek szépségét kandi szemekkel meg ne bámulhassuk; ott pusztá és romlatag kastélyban a deli magyar nő még nem feledte el szeméremmel párosítani a fesztelen társalgást; míg a szomszéd vályogház kapujánál a szép oláh menyecskék rózsaaajkai incselgőn nevetnek, ha figyelmünk hó karjaikra és fedetlen mellökre téved.

Az út közepén esibukkal kezében s töltött pisztolylyal övében halad az aga; az út széléről félénk gyülölettel süvegli meg a pór; a nemes pedig korán mellékösvényre tér, hogy a találkozás miatt ne legyen kénytelen vagy az illedelmet, vagy önérzetét sérteni.

Lippáig tart e feszült, de még egészen föl nem bomlott viszony; azon túl mindent komorabb színben látunk.

Lippa a Maros-parton az ozmanok végvára.

A mi Lippa körén felül esik, jobbról a lugosi őrizet által némileg fedve van ugyan; de már a bal oldalon védelmet nem lel, mert Boros-Jenő Rákóczy hatalmában.

S mihelyt Lippát hátrahagytuk, a közigazgatás és rend legvékonyabb fonalszájai is szakadoznak.

Egyik helységben török falus-bíró bontja fel a keresztyén pap által kötött házasságot; a másikban háremekből rablott nővel kéjfel a magyar.

Itt az egész falu népe orgazdának tartatik; amott a hódító és legyőzött faj egyénei közt a legkisebb pór is karddal intéztetik.

A hegylánczok rejtekeiből pedig oláh haramják törnek ki, s fölterelik a vidék gulyáit, csak arra ügyelvén, hogy a jenői vár körét ne bántsák.

E zabolátlan elemek vad küzdelmei az erdélyi határon rögtön megszűnnek.

Keskeny völgybe érkezünk, hol egy végvár kapuján már a fejedelemség czimere függ.

A kanyargó Maros miatt e völgy járhatatlan; de jobbról a hegyfokon tört út van, míg az átelleni meredeken gyalog-ösvények sem tarthatják mindig fenn a közlekedést.

Jobbról minden magas ponton várak néznek a Maros tükrére, s fényes öltözetű lovagok vágatnak a kövezett úton, vagy lassan szállanak alá dereglyékbe és kisebb csolnakokba.

Tündéri világ ez, mozgó, változó és regényes képletekkel, hol a vadtermészet bűbáját emberi kéz alkotásai szelidíték meg, s a zöld erdők szép partjára a családi élet és daliás szellem boglárait tüzték.

A mint tovább haladnánk, tágabbnak lelnők a Maros völgyét; de pihenjük már ki magunkat Kún Kocsárdnak pompás várában.

Csiaffer basán kívül alig vala sorsával elégtelbb férfiú, mint Kún Kocsárd.

Gyermek-kora óta minden körülmény összeesküdt boldog halandóvá tenni őt.

Apja, magas rangja mellett sem tudott volna a szerencse hajhászatára, egy kardon és egy felszerelt paripa zabláján kívül, más eszközt kezébe adni; de Bethlen Gábor a koldus úrfit magához vette s testvére gyermekeivel együtt nevelteté; midőn pedig iskoláikat végzék, Cseffei László uram felügyelete alatt beúztatá velök Törökországot, Velenczét, Rómát, Franciaországot, Angliát és Belgiumot.

Kocsárd hercegek és királyok közt élt, ministerek és hadvezérek látogatásait fogadta el; mert Cseffei László uram, a fejedelem parancsából, soha a három úrfi közt különbséget nem tett. Ők a világ szeme előtt testvérek valának.

Kocsárdnak a vakító fény és részegítő kéjek miatt ideje sem lón meggondolni, hogy apja egész Hunyadmegyében legszegényebb várúr volt.

Azonban Bethlen Gábor hirtelen kimúlik, és Kocsárd magára hagyatnék, ha szerencséjére! zsobrák nagybátyja, ki őt szívéből gyűlöli, a temetési pompa alatt lováról le nem esik.

Igy a magtalan öregtől, mert ez végakarátát nem írhatá meg, oly töméntelen pénz szállott reá, mint egyedüli örökösre,

hogy a bivalbőrökbe varrt aranyon alig látszék apadás, midőn Kocsárd az ősei által elzálogosított uradalmakat visszaváltá.

Bethlen földi maradványainak eltakarittatása után az országban a fejedelmi székért egyenetlenségek támadtak. Csiaffer basa gyanakodott Rákóczyra; a nádor pedig titkon sereget gyűjtött ellene.

Ekkor Kocsárd meggondolá, hogy ha pénze van elég, úgy egy kevés dicsőség sem ártana. De feje és karja egyaránt erős volt. Melyikkel szerezze tehát meg a hírnevet? ez vala a kérdés, melyet elméjében forgata, midőn tanulótársa, Bethlen István, Csiaffer basa kiengesztelése végett Budára indult. Kocsárd ezen diplomatiái út neszt meghallván, lóra pattan, Szolnoknál szerencsésen eléri a grótot, s vele együtt nagy pompával vonul a budai várba, hol Csiaffer, a boldog, őt derült arca és délczeg, de nemes modora miatt úgy megkedveli, hogy kérésére tüstént ír a szultánnak Rákóczy mellett, s kieszközli a fényes kapunál a sokáig visszatartóztatott athnamét, fejedelmi botot és süveget.

Erdélyben e tényért Kocsárd elméjét bámulták, s később még inkább szerénységét, látván, miként nem siet haza, díjt vagy kitüntetést kérni Rákóczytól.

Ő azonban útját Budáról a temesvári és lugosi basák felé ejté; mert, mint szomszéd nagyurakkal, személyes ismeretségbe akart velök lenni, s e büszke muselmanok — magok sem tudák: miért? — a szultán első magyar alattvalójának Rákóczy után az ifjú Kún Kocsárdot kezdék tartani.

Tekintélye hihetetlen gyorsasággal nőtt künn és benn.

De még babér nem díszesíté fürteit.

Még nincs katonai neve.

Még kardját csak a vitézi játékokon próbálta meg.

— Ez szerencsétlenségem! gondolá Kocsárd egy szép reggelen; azonban mielőtt ajkai vádat ejtenének sorsa ellen, várnagya Zólyomi Dávidtól, az erdélyi hadak fővezéréől, levelet ad át. S íme! Zólyomi értesítése szerint, a háború a nádor hadai ellen már folyamatban. Kocsárd nem sokat tétovázik, s bár nemesi fölkelés nincs rendelve, nehányad magával Tokaj felé indul, hogy legalább mint önkénytes vehessen részt a küzdelmekben. De alig ér Nánás határába, s már a helységből ágyú- és fegyverropogás köszönti. Csakhamar szaladó hajdúkat lát, kiket a német csapatok üldöznek. Közéjük

siet. Rendezni, parancsolni kezd; a tömeg engedelmeskedik, és újra makacs harez támad, mely a németek teljes megveretetésén végződik. A hajdúktól, miután őket ismeretlenül ragadta győzelemre, megtudván, hogy Zólyomi Rakamáz körül van — hol a nádor hadai erős sánczokba vonultak — tüstént arra fordította lovát s a Tiszaparthoz jut, éppen midőn az erdélyi sereg rohammal veszi be a tábor töltéseit. Most az egyszer hűtlen lón hozzám a szerencse! sóhajtá Kocsárd, látván, hogy a nap sorsa nélküle is el van döntve. De íme! alig rémlett föl lelkében e panasz, aranyos ruhája s kócsagtollas férfiakat vesz egy dereglyén észre, melyet Zólyomi balszárnya elöl sűrű fák árnyai takartak. A dereglyét nyomban több hajó kísérte a nemesség színével, kik, minthogy a csatát többé megfordítani nem lehetett, korán akartak az erdélyi hadak köréből kisuhanni. Kocsárd villámgyorsan repül a közelebbi üteghez. Személyes tekinteténél fogva sikerült néhány ágyút a part mellé vonatni, s miután a golyók egy hajót lesüllyesztettek, a többi kitüzi a fehér zászlót, és az ellenséges tábor főbb tisztei együtt adják meg neki magokat. Így a győzedelmnek bár nem legnehezebb, de legragyogóbb része övé lön.

Kún Kocsárd tehát már mint katona is híressé lön. S ő oly édesnek tartá az életet, oly kellemesnek sorsát, hogy éppen nem csodálkozáék, ha a hol csak megfordult, iriggy szemekkel találkozott, s ha száz meg ezer ajak őt a boldogság példányaként említé.

Hát még ha sejditenék titkát!

Nincs földi öröm, vagy mennyei kéj, melyért Kocsárd becserélné azt.

A dicsvágy és fény, a hatalom, s minden, mi egy nagyratörő lélek és erélyes jellem vágyainak hizeleg, elhalaványul e kedves titok mellett.

Kocsárd . . . szeret és szerettetik.

Lángjainak tárgya az ország legszebb könnyelműje, a könnyelműek legbájosabbja, a bájos nők leghősiebbje, a hőserzelmű amazonok legolvadékonyabb, legesengőbb Éva-leánya, ki a költők dalaiban örökké élni fog, míg a nálánál erényesebbek neve hamar kivénül emlékünkből.

Kocsárd t. i. Szécsi Máriát, Bethlen István volt özvegyét, s Kún Péter nejét imádjá.

Az új házaspár Déváról éppen most érkezett hozzá, hogy

nehány napot várában mulatván, a mézes hetek többi részét Rosálin, Péter úr ősi házában töltse.

A boldog Kocsárd vendégeinek tiszteletére nagy hajtóvadászatokat rendez óriás kiterjedésű havasaiban, hol a forrásos pázsiton szarvas- és dämvad-csapatok legelnek, a tölgyerdők sátorában vadkan lappang, a kopár gerinczezen bölény nyargal át, a szírttetőkről, e biztos fellegvéraikból, saskeselyük néznek a fáradtan csaholó ebekre, s midőn a völgybe alászállanak, hogy a zöld lombokra fektetett húst éhségük merész ösztönével lessék, akkor a szabad kőszálakon vadkecskék kezdenek himbálni és vígan vetik magokat szírről szírtre.

Ah! mennyi ingere van egy nagy hajtóvadászatnak, mely mulattat és még . . . veszélylyel is járhat.

E veszélyért Kocsárd, a gondos házi úr, örökké a szép Mária mellett választott állást.

Reggeltől estig halomra gyűl az elejtett martalék; de Kún Péter, bár különben jól szokott czélozni, mintha most megbabonázták volna golyóival, egy vadat sem talál.

Mária rejtelmesen mosolyg férje balszerencséjén.

Másnap este a zománczkék ég és az andalgó csillagok vendégeinket a Maros hullámaira csalják.

Mint hatyúk lepik el a vízszínét a karcsú csolnakok.

Mária mellett az evezőt Kocsárd ragadja meg, s a gyönyörű hölgy kezében mandolin.

— Pengesd folyvást a hurokat szép feleségem! szól Péter biztatón. A mi barátunk Kocsárd el fog ragadtatni művészi játékod által.

Mária ismét rejtélyesen mosolyg s a csolnakok versenye kezdődik.

Kocsárd elől jár; Péter hátul marad.

A szétszórt csolnakok a tündéri félhomályban már többé nem láthatók. A sejtő hold föllegeket vont arczára, s a könnyelmű Maros szeszélyesen kanyarog.

De a dévaj mandolin még mindig peng, távolról ugyan, s édelgő dalokat, melyekből szerelem és sóvárgás repked a szívbe, . . . azonban legalább folyvást peng.

Mennyei öröm ez Péternek, a hátramaradtnak; mert ő most dühös zenebaráttá lön, s felesége ujjacskáit ezerszer megcsókolná szorgalmokért. . . Hajósaink gyönyörű szigetcskéknél haladnak el, melyeket a Maros, mint szép gyerme-

két az anya, szorosán átölelve tart, s a partok is lankábbá válnak és kis öblöket nyitnak, hol a bozót közt kikötni, a virághímes pázsiton álmodozni, s belebb a hársgaryakról csalogánydalt hallani lehet. . . .

De mi ez? Már nem peng a légben a mandolin; csak a habok zúgnak.

— Vajon a messzeség okozza-e, vagy . . . vagy? . . . ah! bár legalább ne kötöttek volna ki! — tőprenkedik Péter.

A társaság éjfél után tért vissza elfáradtan; de jó kedvvel.

Reggel lovaglás került napi rendre; minthogy alig egy mértfölddel fölebb kitágulván a Maros völgye, pompás tér nyílt a gyors lábu mének elé.

— Oldasd le arany sarkantyúdat, szép feleségem; mert Szelim kicsiny selyemostorod suhogásának is engedelmeskedik; mond Péter aggódva.

Mária ismét rejtélyesen mosolyg. — Tán féltesz? . . . szól.

Péter elhalványúl.

— . . . a lebukástól? egészíté ki a nő, megszakított kérdését, gúnyos hangnyomattal.

Villás reggelire Ilye-várba szándékoztak, mely Máriának jegyruháúl volt első férjétől lekötve.

Kocsárd a bástyaablakból nézett ki, s a szép amazon már női ruhába öltözik, midőn a kíséret nagy része és köztük Kún Péter megérkezett.

Péter szürke szemében kétségbeesés; pej lovának oldalán pedig a sarkantyú miatt aludtvér vala.

Különben vígan telt az idő, s a társaság csak estére tért vissza Kocsárd várába.

Másnap Mária nem akart a szabadba menni, s minthogy ünnep volt, két óra hosszát hallgatá a várpapnak, Körmöndi Mátyás uramnak predikációját, melyben a mai világ romlottsága éles színekkel rajzoltaték, és sok említés történt Uriás feleségéről, kit hűtlenségéért a főpap Izrael népe által megköveztetett.

De míg Mária a szent igéken jártatá eszét, Kocsárd estére egy táncmulatsággal kívánt a szép imádkozónak örömet szerezni, s hírnökeit elküldé a szomszéd várakba, hogy sok fényes vendéget gyűjthessen, kivált a nők közül, kiknek férjeik hetek óta nála tartózkodnak.

Már dél felé jár az idő, midőn a tiszteletes a mest'uram

orgonájának rést enged, s egy hosszú zsolnárének után, melyet biblia-olvasás vált föl, beveződék az isteni szolgálat.

A takarodás alatt a templom szegényei nagy csoportban siettek a vártornác lépcsőjéhez, hol furfangos csonka, béna koldusokra találtak, kik a jobb helyeket rég elfoglalták és gúnyos lenézéssel üdvözölték az áhítatosság miatt elkésőket; de a hopmester hamar csinált köztük rendet, s mindeniknek meglegedésig jutott zug a lépcsők szögleteiből.

Nem sokára a nagy terem asztalán az első fogás arany talakban párolgott; a fő karszékben, dagadó bársonyvánkoso-kon Mária, az asztalvégén pedig, ősi szokás szerint, melyet Kún Péter nem győz helyeselni, maga a házi gazda ülvén. Minden vendég előtt több vert műü arany bilikom pezsgett a hazai és külföldi nevesebb borok gyöngyeitől; s a közepén velencei kristályon vagy óriás ezüst táczákon üvegházi gyümölcsök, sorbett-csészék s illatos csemegék voltak, melyeket csak keleten tudnak készíteni.

A szemet a királyi gazdagság fénye, a szájízét a tökélyes szakácmesterség, a kedélyt pedig a vár zenebandája és a víg társalgás gyönyörködteté.

S míg ben egyik étel-fogás a másikat váltá, az alsó terem asztalain ólomedényekről fegyveres nép lakmározik, s a tornáczon szarvas- és öz-húst osztanak fatányérokon és mindenik koldus hólyagos cserépből a legfinomabb bort nyeli, még pedig erős kortyokban. .

Még közepén sem volt a vendégség; még a házi gazda nem köszöntött serleget; még pajzán röptekkel nem tört ki a visszatartóztatott kedv; még a hopmester gombos pálczájával nem intett a legényeknek, hogy a meleg étkek helyett a második asztalt hordozzák, midőn egy csatlós lép be, poros köntösben és hosszú sarkantyúkkal.

Kún Kocsárd átveszi tőle a hozott levelet, s azt végig futván, kíváncsi szomszédainak, kik kérdőn fordíták feléje arcukat, nevetve mondá: — Semmi országos hír, semmi fontos esemény; csak a fejedelem ő nagysága foglalt el valami kopár hegytért, mely most ugarban volt. Az ispán túlbuzgóságból tiltakozék, mintha nem volna elég hegyem! s most már következetességből kénytelen vagyok pert indítani. . . . Soha sincs haszon a nagy szolgálati készségben. Szeretném ispánomat elcsapni. Miért nem húnnya be ily csekélységekre szemét?

De a vendégek, kiknek Kocsárd a történeteket halkan elbeszélé, nem tarták e foglalatást csekélységnek; vagy, mert — mint igazi erdélyiek — a pörpatvar barátai voltak; vagy pedig, mivel Rákóczy Györgyöt ismerték, ki a nagy erőszakoskodásokat kicsinyeken szokta kezdeni.

Kocsárd tehát sötét és gondolkodó tekinteteket látott maga körül, sőt egy ősz táblabíró majdnem fájdalmas szemmel néz reá, míg a szomszéd vár ura, ki az aranytálaktól görzsedő asztalt iríglyé, kárörömmel sugdosta: — Ha jól sejtek, a mi derék gazdánk szerencséje fordulóponthoz ért. Hiában! minden hegynek van lejtője.

Kocsárdra kellemetlenül hatott e lehangoltság, s felkapván serlegét, Rákóczy György fejedelemre köszönté, ki a közszeretet megnyerésében azon nehéz körülményen is győzedelmeskedett, hogy a nagy Bethlen Gábor után kelle átvennie az ország kormányát.

„Eljen“ kísérte szavait; de még harsányabb, midőn a búbájos Szécsi Máriát s Erdélynek, a szépek hazájának, deli hölgyeit üdvözlé.

A társaság, főleg a nők távozásakor, zajosabbá vált, s majdnem alkonyig vigadott, hogy kevés szünet múlva a csilárok tündérvilágánál tánczhoz kezdhessen; mert már a kocsik hozzák az új vendégeket, s a várudvarról ostorpattogás és kerékörej hangzik.

A bált Kocsárd nyitá meg Szécsi Máriával, ki ha legszebb nő volt az országban, legszebben is tudott öltözni.

Péter maga elbámult, valahányszor, mint könnyű légalak, körüllebegett igéző neje, most Kocsárdnak, majd más lovagnak karjain.

Meg nem foghatá, hogyan tett szert búbájos feleségére, hogyan esett épen az ő birtokába oly kincs, melyet a királyok inkább irígyelhetnek tőle, mint ő azok koronáit . . . De megörizhetem-e és boldog vagyok-e? e gondolat villant agyába, s mert minden kedvetlen eszmétől menekülni akart, egy éltes kisasszonyt, ki még elfoglalva nem volt, kért fel tánczra. Míg a nagy báltermen végiglejtének, tudná isten miért? eszébe jut tipegő dajkája, és a tipegésről a vén dajkának egy szép meséje. . . . Hogy is volt csak? gondolá. Igen, most már emlékszem. . . . Arábia óriás pusztáján egy szent kút mellett, melynek friss vize szomjúságát megenyhíté, imádkozik Kores,

a jámbor koldus, míg víg arczokkal halad el előtte a karaván, csengetyűs tevéken és fegyveres kísérettől környezve. Allah! sóhajtá Kores, mi boldog az, kinek van mit őriznie! Egy nemtő a szomszéd pálmafák árnyából hallá Kores zavát és szellő-ajkakkal súgta vissza: Kores kövesd lesütött szemmel a tevék nyomait! Kores frissen fölemelé botját, s ment mint mondva volt. A meleg fővényen szanaszét mély öblöket vájt a puszták hajójának körme; mert Tazimban nagy vásár vala és áruival sok kereskedő sietett a bazárokhöz. Kores a sebes gyaloglás miatt hamar eltikkadt, s az égető nap melege oly éles nyilakat szórt agya tetejére, hogy épen alétan akart földre rogyini, midőn egy tevenyomra tekint, mely mellett a fővényből két arany csillog fel. Kores nagy örömeiben rögtön visszanyeri eltűnt testerejét, s még lesütöttebb szemmel megy tovább. S íme új nyomok láthatók, melyeknek párkányain aranypénzek s öbleikben most gránát, majd amethist, aztán smaragd, rubin, gyémánt és briliánt kövek hevernek; mígnem Kores színig megtölté rongyos köntösének zsebeit és vézna ingének öblét. Most van tehát mit őriznie, és a nemtő teljesíté, miért ő a szent kút előtt Allahhoz sóhajtozott. Kores büszkén indul Tazim felé, hol magát máris leggazdagabb úrnak képzelé. De minden merészebb lépésére színig tömött zsebéből most egy darab arany, majd egy ékkő hull ki; utánok nyul, azonban akkor kebléből ömlik alá a különféle kincs. Tehát lassan és egyenesen kell lépnie, mintha nyársat nyelt volna. Azonban a nap éget, fejét, talpát hevíti, . . . s Tazim, ah! Tazim oly messze van! Kapujáig soványnyá lesz a teve, s a tüzes arab mén lábai ólomnehézzé válnak. És az óriás mahrai pusztákon, hová a gyilkoló szamumon kívül a többi szél restél is elmenni, oly némaság volt eddig, oly síri csend, hogy Kores hallá szívének minden dobbanását. De a mióta gazdag lón, a földön lódobogást, háta mögött ólalkodó közelítést, az avar füvek közt gyanús neszt, a légben bandita füttveket hallott. A puszta zúgott, mint a méhkosár. S Kores ellen esküdt a rikoltó prücsöktől kezdve a kurrugó darvakig minden állat; mert éles lármájával arra figyelmezteté a világot, hogy hol ballag Kores, hová guggan le, midőn tevelompolást hall, hol hever hassal a fővényen, megijedvén a rémitő gondolattól, hogy neki látható teste van! Kores ha szomjazott, nem mert a szent kutakhoz közelíteni; mert ott más is lehet, ki észre-

veszi, hogy sok őriznivalót hord. Ha az éhség kinzá, kerülte az oázokat, hol pálmagyümölcs terem; mert oda siet magát kipihenni minden karaván. Ha az álom elnyomta, nem mert a jártabb helyeken szunnyadni, mert teste itt útjában lehet egy zsványinak; hanem elbújt a harasztok közé, hol a mérges gyíkok és sivalgó sakálak miatt nem bátorkodott szemét behúnyni. Szegény Kores, ő már félhalott volt; minthogy sok őrizni valója van. Nem, nem! kiáltá ekkor, a pálmagyümölcsöt és vízceppeket nem fogom többé nyelvemtől megtagadni; inkább kincseimnek felét homokba dobom, hogy a többit jól elrejthessem. Ekkor kivete zsebéből és ingéből minden aranyat, granátot, amethyst és smaragdot, csak a rubin- és gyémántköveket tartá meg. Most már néha mehetett a forrásokhoz és a pálmafák alá; de bár az éhhaláltól mentve volt, azért még lelki nyugtalansága nem csökkent: mert így is sokja van, mit őriznie kell. . . . Áldassék Allah! sóhajta végtére Kores, látom inmár a távolból Tazim mecseteit, megmenekültem gondjaimtól. De a nemtő, ki észrevétlenül mindig fölötte lebegett, mosolyga a koldus kábaságán. Kores ugyanis soha közelebb nem érkezett Tazimhoz, mert örökké kerülte a város széleit. Én bolond! én bolond! obégatta szünetlen, eldobtam az olcsóbb köveket s megtartám a drága gyémántokat. És most mit tevő legyek? Mihelyt Tazimban a legkisebb gyémántomat elveszem, mindenki megfog, megver, kirabol, főbeüt; s ha a kadihoz futok panaszra, mint tolvajnak levágatja karomat és kisütteti szememet, mondván: honnan lenne Koresnek, a koldusnak gyémántja? . . . Így aggódék Kores, kísértetként járkálva Tazim körül, s végre egy zsvány kezére került, ki elvette az átkos gyémántokat. Áldassék érette Allah! kiálta ekkor a koldus, most megint könnyen érzem magamat; mert nincs a világon szerencsétlenebb, mint az, kinek igen sok őrizni valója van. . . . Elvégződött Kún Péter tipegő dajkájának meséje, s azzal a táncz is. Midőn Péter a vén kisasszonyt kezéből elereszté, előbb bámult, hogy miért jutnak neki épen táncz közben eszébe a gyermekkori mesék; utóbb körültekintett a teremben, s Máriát, a csodaszép nőt nem találták meg szemei. Kores vagyok-e én vagy nem vagyok Kores? ezen kezd töprenkedni; de féltékenységét röstelvén elárulni, mosolygó arcczal hevert egy karszékben, bár szíve Mária távozása miatt majd megszakadt.

Míg ő így mulatá magát, belép a várnagy, kezében levelet tartva.

— A nagyságos urat keresi-e kegyelmed?

— Igen; mert sürgető levelet hozott a csatlós.

— Tüstént átadom, mond Péter, örvendve, hogy ártatlan alkalom nyílik Kún Kocsárd távozásának okáról fölvilágosodnia.

Gyorsan haladott a termeken.

Gyönyörű olajfestmények, szép márványszobrok néztek reá; de ő a művészet remekeit, melyekért Kocsárd töméntelen pénzt küldöz Olaszországba, figyelemre sem méltatja.

Persa szövetek, ritka nagyságu muranoi tükrök és arannyal hínzett nehéz selyem kelméjü bútorok intenek feléje; de Péter fitymálja a királyi pompát.

Ő mindig gyorsabban lép, míg egy kisdud szoba ajtaját nyitja föl, hol . . . Kocsárd, egy kerevet vánkósára hajtva fejt, szép csöndesen szunnyad.

Péter le volt süjtve, s önnön magától szégyenlé féltékenységét.

— Mit hoztál? tudakolja Kocsárd ásítva.

— Kedves barátom, egy levelet, válaszolt Péter nyájasan.

Kocsárd átveszi és felbontja azt.

Ekkor az átelleni ajtón belép Mária.

S ő a szomszéd szobában, — töprenkedik Péter. . . Igaz, hogy most jött be, de nem mehetett-e ki az előtt?

Péter komoly arcot vált; Mária rejtélyes mosolylyal néz reá; de míg a hites társak ily pantomimicus játékot űznek, Kocsárd szenvedélytől rezgő hangon kiált fel: — Ez mégis sok, ez bőszerű ingerlés!

— Mi sok? mi ingerlés? tudakolják Péter és Mária.

— Csak képzelje ön, szép Marim, Rákóczy György ő nagysága, miután egy darab földet tőlem elfoglalt, most a faluba az ország katonáit szállította azon parancscsal, hogy ha birtokomat vissza akarnám foglalni, népestől együtt verjenek ki, s ha elfoghatnak, guzsba kötözve küldjenek Fehérvárra. És még e fölött Rákóczy, szükség esetében, a helység nyakára küldött tisztnek a vajda-hunyadi várórséget is parancsa alá rendelte.

— Ez, Kocsárd barátom, még nem nagy dolog; közbevág Péter, ki nem szívelheté „a szép Marim“ kifejezést.

— Nem nagy dolog? kiáltá Kocsárd. Hát szabad-e az erdélyi fejedelemnek, kit mi választunk és törvények által korlátozunk, magán követeléseit, akár jogtalanok, akár jogosak azok, rendkívüli eszközökkel érvényesíteni? Nem oly földbirtokos-e ő, mint mi? Nem az a pörrendszer van-e számára is kiszabva, a mely nekünk? Ha ő magán foglalásait az ország katonáival őriztetheti, akkor nincs birtokunk, s az ő zsákmánya egész Erdély.

Mária helyeslőleg intett szöke fürteivel és olvadékony szemei Kocsárdon nyugodtak.

— Na hát ez sérelem, mond Péter, kit a helyeslő szöke fürtök bántottak. Bizonyosan sérelem. De miért törnök fejünket rajta. Majd lesz országgyűlés és akkor Kemény János, ki mindnyájunknál okosabb, szépen fölfejtegeti a fejedelem törvénytelen lépéseit és orvoslást fog eszközölni.

Péternek balzsam volt szívére, hogy Kocsárd lerángatásával emelhetze Kemény Jánost, kinek nagy neve a fiatalabb tekintélyek előtt alkalmatlanná kezdett válni.

— Péter! annyit csak nem hozhatsz kétségbe, szól Kocsárd csodálkozva, hogy ha az ügy sérelmi részét Kemény Jánosra biznók is, nekem, mint birtokosnak, jogom van Rákóczyt egy év alatt erővel kidobni foglalásaiból.

— Jogod van, de erőd nincs.

— S miért ne lehetne?

— Ha erőd lenne is, Kocsárd barátom, ily vállalatra nagy vakmerőség kell. Hadd a hegytetőt, Kocsárd, Rákóczy-nak. Azt mondom, ne hánykolódjál. Jobb nekünk csak addig nyújtózni, meddig a pokrócz ér.

Kocsárd indulatba jött; de mi előtt szólhatna, Mária megragadja kezét.

— Ne higye ön, hogy férjem oly gyáva, milyenül most játszsza magát. Ha szavainak csak századrésze igaz volna, ha ő a kényelmes szolgálást a veszélyekkel járó szabadságnál többre becsülné, akkor Szécsi György leánya rögtön lóra vetné magát, s inkább keresne fedelet egy szilaj harambasa tanyáján, mint egy elpuhult férjnél, kinek karjaiban nincs velő és szívében erély.

Mária a tánczterembe ment, s midőn Péter is oda besompolygott, ismét Kocsárddal látta lejteni, oly negédesen, oly tündérileg, mintha könnyű lábujjhegye a földet meg sem

érintette volna. Péternek ismét Kores kincse jutott eszébe; de már száját kinyitni nem merté. Arcza derült maradt, homloka redőtlen . . .

Másnap az új házaspár Rosáliba indúlt, Péter ősi lakhelyére.

Kocsárd a többi vendégek távozásakor várnagyának a tornáczból lekiáltá: — Holnapután estére nálam legyen Muntyán Dumitru.

A várnagy meghökkent e névre.

— Igen, Muntyán Dumitru, ki Zólyomi Dávid hajdúinak hadnagya volt.

— De, — súgá a várnagy, a lépcsőkön fölmenve — ő most gyanús emberekkel áll czimboraságban, kik hír szerint a hegyekről lecsapva, magyar leányokat rabolnak a török nagy urak, és török pénzt saját magok számára.

Kocsárd vállat vonított.

— Tehát holnapután estére.

— Okvetetlenül, mondá a várúr.

III.

Mielőtt történetünk fonalán tovább mennénk, olvasóink közül azoknak, kik erdélyi krónikákat ritkán forgatnak, emlétenünk kell, hogy a bajnok Zólyomi Dávidot, ki kalandori jelleme által az országban sok nyugtalanságot okozott, Rákóczy György, midőn épen nála tisztelg, letartóztatá és a kővári erősségbe záratta, hol tizenöt évi fogság után bevégzé földi pályáját, mely előbb regényességéért, utóbb pedig a szenvedések miatt kortársai közül senkinek élményeivel hasonlításba nem jöhet.

Dávid seregének vele levő részét Faragó András mezei kapitány és Vallon Péter cigányok vajdája, kinek vitézségét egy törvényczikk magasztalja, különböző ürügyek alatt lefegyverezvén, az országból kiúzi; a többieket pedig, kik leginkább a Nyírségre voltak összpontosítva, Rákóczy apró csapatokra osztván, a Tiszán csolnakokra téteti, s miután a túlsó partra értek, szélnek ereszti, azon szigorú parancs mellett, hogy ne merjék soha Erdély határait átlépni, mert a ki közülök elfogatnék, rögtön fölakasztatik.

E csúfos száműzetéstől csak kevesen menekültek, hamar vonulván valamely főúr védszárnyai alá.

Ilyen vala Muntyán Dumitru is, kit a várnagy a parancsolt időre Kún Kocsárdhoz vezetett.

— Dumitru, szóla ez, hallom, hogy a havasok rejtekei közt házad van zsindegylyel fedve, melynek boronáit erdőim legszebb élőfáiból faragtad ki.

— Csak kunyhó, nagyságos úr! alig nagyobb egy tágas varjúfészeknél.

— Fűrészmalmod az én vizemen forog, s fenyőimet hástítja deszkákká.

— Még kerekei meg sem mozdultak, nagyságos uram!

— Udvarod körül a felfogott helyeken zab és tatárka zöldel.

— Alig két maréknyit vettem; de azt is elpusztítá a csimasz.

— Sertéseid makkaimon híznak, fegyvered szarvasaimat ejti el, s a vadbőrök, melyeket a világosvári örökhöz csempészel, jogszerinti tulajdonaim. Én neked az üldözés elől havasomon csak menhelyet adék, s most, mint látom, birtokosává akarsz lenni.

— Mihelyt élhető állapotra jutok, nagyságos úr! tüstént fogok haszonbért fizetni, mentegetőzik Dumitru.

— Pontosságoddal aligha meg volnék elégedve, s tán célszerűbb mind kettőnkre, ha az egész havast, hova magadat befészkelted, sajátoddá tennéd.

— De honnan állítsak össze oly nagy tőkét? Uram! én szegény vagyok, bár mit hazudoznak ellenségeim, kik szeretnék, ha a fejedelem drabantai ellen pártfogásod nem védne.

— A havas, Dumitru, pénz nélkül is tiéd, ha kérdéseimre adott szavaid tiszták lesznek, mint a vert arany, és igazak, mint a szentírás.

— Vágasd le nyelvemet, midőn hamisságra téved; de engedj hallgatnom, ha a nyíltság hitszegés vagy áruulás lenne.

— Szólhatsz mindenről, tartalék nélkül; becsületemet vetem zálogul, hogy a közlöttekkel visszaélni nem fogok.

— Ki kételkednék benned? nagyságos úr. Becsületédért kész vagy életednek világát, mint egy mécsét eloltani. Azonban az én ígéreteim is szentek, válaszolá Dumitru komolyan.

— Maradj tehát esküd határain belül. De óvakodjál

titkaid számát igen megszorítani. Különben házadat és kerítését a nélkül hogy szél fúna, egy véletlen a hegyről leseperheti.

— Nagyságos úr, várom kérdéseidet.

— Ismered-e Onodi Gáspárt, a tüzérmestert, kinek fél ágyútelepével Rakomáznál negyvenkét magyar főurat tettem hajókíséretéstől fogolylyá?

— Hogyan ne ismerném? A fejedelem őt Zólyomi bezáratása után szintén elcsukatta; de börtönéből hamar menekült s az óta nevét sem halljuk említetni. Hire, pora sincs.

— S te mégis tudni fogod tanyáját és foglalkozását. Akarom, hogy tudd.

Ezzel Kocsárd néhány aranyat ejt Dumitru kezébe.

— Onodi, szól Dumitru nyájasan, leányokat rabol . . . az apák megegyezésével. S e vakmerőségért a basák, begek és agák aranyzsákjait ürítgeti.

— Ne többet róla, mond Kocsárd megvetéssel. Emlékezel-e Ákos diákra, ki a táborsátrakat megtölté kobozának hangjával, midőn az őrtüzek mellett virasztók szemeiről az álmot kellett elüzni? Ah! a gyöngy fiú! kebléből rimet fakasztott a napfény és a fegyvercsillám, a szellődal és az ágyúdörej, a rózsabimbó és a véres fő, melyet kardja hegyére szúrva hozott az ütközetekből. . . Mondják, hogy most titkon a jenői várparancsnok védelme alatt él, s bandáival a lippai törököket, kik rabláshoz szoktak, a jó szomszédság kötelességeire tanítja. Dumitru, hol lelhetném őt fel?

— Ne keresd uram, hasztalan! Vele hálátlanul bánt Bornemisza Pál, a jenői várnagy. Ő nincs többé a havasok közt. Mert midőn a törökök, kiket fosztogatásaikért buzgón irtogat vala, nagy zajt ütöttek, Bornemisza, hogy a szultán haragját magára ne vonja, mint csendháborítót a spahik kezébe akará szolgáltatni, noha mindent titkos parancsai szerint cselekvék. Ákos hamar értesült ez álnok szándékról, s bosszúval telvén el, maga ment a világosvári agához, és fölfedvén Bornemiszával folytatott összeköttetéseit, törökké lett. Így történt, hogy Rákóczynak a várnagyot, bár különben szerette, tisztétől el kellett mozdítani. . . Ákos pedig most a belgrádi basa kegyencze. Husszaim, a szultán fontosabb megbízásaiban csauzként használja. Neve Omár, a renegát.

— S már Jenő és Lippa közt nincsenek többé portyázók? kérde Kocsárd elkomorodva.

— Uram, zsványokról hallottam beszélni; de a portyázók más felé vonultak.

— S minő vidékekre?

— Többnyire a nagy mocsárok közé, honnan nevetik a temesvári basa ágyúit, janicsárait s könnyű lovasságát. Ők és az epeláz az egész környék urai. A félhold a nagy mocsár ingóványaira pillantani sem mer.

Dumitru a nagy mocsáron azt a termékeny földet értette, melyet most a Bega-csatorna metsz át, hogy hazánk legáldásosabb részévé tegye.

— És ki vezényli e portyázókat? tudakolá Kocsárd.

— RácZ Gyerő.

— Emlékszem reá. Zólyomi micskei jószágában ispán, s később, mint a tokaji tábor legerősebb férfja, dandárunknak zászlóvivője volt. Vad, de őszinte jellemű katona, kinek szavára biztosan lehet építeni.

— Miként az evangéliumra, szól Dumitru.

— Nyergeld meg lovadat, mert még az éjjel indulunk felkeresésére.

Dumitru a csodálkozás miatt hátrahökken.

— Mondom: ma okvetetlenül elindulunk. . . . Csak egy legényt viszek magammal, s te kalauzolni fogsz.

— Menjünk a hét fejű sárkányhoz, uram! melynek lecsapott nyaka rögtön kinó, s egy agyarán több mérget hord, mint a mennyire országunk összes boszorkáinak szükségök van; vagy a prikolicshoz, mely a halottak agyvelejét szívja ki. Menjünk, ha neked tetszik, a griffhez, a sötét barlangok elátkozott kincseinek őrmadarához, mely körmei közt azt az óriás kardot tartja, melyet egyedül Marko király tudott megforgatni. Én örömmel leszek kísérőd akár hová. De a nagy mocsárok ösvényeire lábaimat tenni nem fogom. Oda többen elindultak már, s mégis mostanig egy sem tért vissza, hogy titkairól beszélgesse.

— Annál érdekesebb lesz, ha mi kikutathatjuk e titkokat. Aztán, Dumitru, az ördög sem oly fekete, mint festik, s a nagy mocsárról, rémületessége daczára is, fogunk, míg hozzá érkezhetnénk, biztos híreket hallani.

— Ne hidd, uram! RácZ Gyerő háza küszöbére még senki sem lépett. Nincs halandó, ki megmondhatná, hogy várbán lakik-e ő, vagy sátrak ernyőit közt? A nép meséli ugyan,

hogy a mocsár közepe felé a víz tisztul, elhánnya sátéit és lassanként sima tükrű tóvá válik, mely ezüst karjaival egy zöld szigetet ölel át, hol rojtokban lecsüggő fák és óriás kelyhű virágok hajlanak a kristály habokhoz. A sziget sűrű bozótjai a portyázók sátrait betakarják a vizsga szem elől; de egyiknek arany gombja, mintha a teli hold lenne, kiüti magát a galyak közül s úgy tündöklök a láthatáron, hogy a fény miatt szemünket be kell húnyni. Regélnek ezüst orrú csolnakokról, melyek esténként felvont hótiszta vitorlákkal uszkálnak a part körül. És mondják, hogy éjjelkor a szél zenehangot hord a szigetről egészen a morotváig, hol egy-egy merész pásztor megtévedt ökreiért bolyg; mert, mint hiszik, a kikindai bíró szép felesége, ki Rác Gyerő után szökött, hajnalig tánczoltatja rabnőit, ha a portyázók a törököktől gazdag zsákmánnyal tértek haza. De bár mit állítson a nép, az okos ember, nagyságos úr! nem ül fel e kósza hírekre; miután kétségtelen, hogy a nagy mocsár kebeléből még senki vissza nem tért, és Rác Gyerő lakától a trombita harsogása sem hat oda, hol a süppedékek közt az ökrök legelhetnek.

— Úgy látszik. Dumitru! te jól ismered a nagy mocsár környékét, különben aligha vitatnád oly bizonyosan, hogy a megtévedt marhák után nem mehet a pásztor addig, honnan a kikindai bíróné táncznótáiban gyönyörködni lehessen.

Dumitru válasz nélkül hagyta ezt az észrevételt; de kezeit mellére tévén, ünnepiebb hangon folytatá: — A temesvári basa majdnem annyi katonának parancsol, mint Rákóczy fejedelem, s mégis csak télenként, ha csikorgó fagy támad, keresgéli Rác Gyerő lakását; de eddig is már sok janicsár maradt a mocsár jegén, a nélkül, hogy valamelyik meglátta volna a sátor tetejének arany gombját. Ha pedig az idő kienged, a hatalmas basa nem érez kíváncsiságot mélyebben fürkészni az ingoványok titkait.

— Dumitru! a basa mint ellenség megy a nagy mocsárhoz, mi pedig mint barátok közelítnénk. Ez nevezetes különbség.

— Semmi különbség, uram! Mert Rác Gyerő barátait sem akarja házánál elfogadni. Egyetlen járható ösvény van, melyet a sivar tömkelegben csak a gyakorlott szem különböztethet meg. A ki arról letéved, cél nélkül bolyg a sűrű nádak közt, s midőn nyíltabb térre jutott, lábai mélyen sülyednek az

iszapba, míg a vízi növények indái úgy körül fogják, hogy isten kegyelmének tartja, ha e bilincsekből egy ingovány párkányára kapaszkodhatik. S mi haszon e menhelyben is, mely virágos rétnak mutatja magát, de össze nem függ és néhol a legkisebb terű alatt vagy megnyílik, vagy apróbb részekre szakad, hogy a víz fölött tovább uszkáljon! . . . Oh! a kik a nagy mocsáron egyszer eltévednek, nem fogják látni se RácZ Gyerő házáat, se saját tűzhelyöket.

Dumitru majdnem azon reszketegséggel ejté ki a vég-szavakat, mintha elénekelni akarta volna.

— Barátom, a te kalauzolásod alatt nem fogok eltévedni, a nélkül, hogy előbb ne érjen téged mint engemet baj. Ezt előre is figyelmedbe ajánlom. S most készülj, mert egy óra múlva indulni fogunk.

Dumitru Kocsárd fenyegetéseit hideg mosolylyal fogadta. — Szedesd szét, mondá vállat vonítva, égesd el házamat, melyet engedelmed nélkül építék; üzz ki a rengetegből, hol a medvét és bölönbikát sem háborgattad: mert nem akarok parancsodnak engedelmeskedni. . . . Te fiatal vagy és nemes szívű. Miért hálnál meg oly korán? A RácZ Gyerő tanyájához vezető ösvényt én talán fel tudnám lelteni. Vihetnélek az ingoványok közt mindig belebb. De a portyázók ismerőseiket is, kik a nagy mocsár titkait vágnak kifürkészni, előbb üdvözlik golyóikkal, mint szép szavakkal. Nem használ, ha velök együtt növekedtél, ha velök egy dajka emlőit szívta. Nálók a vendég ellenség, még ha testvér volna is. Aztán, uram, mit keresnél az üldöztetés emberei közt? Egy fényes helyzetű úrnak mi köze lehet a kitaszítottakhoz? Minden érintkezés szennyet vagy bünt hagyyna kezeden, mely — a ti fogalmaitok szerint — még tiszta.

— Hadd e kérdést, Dumitru! Okoskodásod, szándékom megváltoztatására, vagy kíváncsiságod, annak elbeszélésére, úgy sem bírhat.

— Tehát minden esetre akarsz RácZ Gyerővel találkozni?

— Igen, ha fejembe kerülne is.

— De az talán közönyös: hogy nála, vagy magadnál?

— Nálam semmi esetre, mert figyelmet gerjesztene.

Dumitru gondalkodék, küzdött, fontolgata.

— Uram! induljunk Jenőre, szólott némi tétovázás után.

— Miért Jenőre?

— Mert onnan észrevétlenül mehetünk a török földre. Sógorom Tót-Komlóson lakik egy pusztá csárdában. Ő megmondhatja: hol és mikor lehet Rácz Gyerővel találkoznod?

Kocsárd még az éjjel Jenőnek vette útját. . . .

Mi pedig forduljunk egy dísz-kocsihoz, mely épen azon órában midőn lovasaink Siklóról Tót-Komlósnak iramlanak, csöndesen halad Rosálin felé, hol Kún Péter ősi udvarháza van.

Mária álmodón hajtja szép szőke fejét a tengerkék bársonyvánkosra. Már negyedik napja, hogy Kocsárd várából kiindultak, s az óta ő gyakran mereng.

Péter a kocsi mellett lovagol, és szintén el-elgondolkodik. Néha a mahrai pusztákon képzei magát, hol annyi őrizni való kincse van; máskor fél, hogy Tazim körül bolyong és a banditával találkozott, ki gyémántaitól megmenté.

Mária a csólnakászatra, bálra, s a gyönyörű olajfestményekre édes búval emlékszik.

Péter régibb élvezetekre tér vissza, mert Kores történetén andalg, melyet dajkája oly mézes szavakkal beszélt el, hogy lehetetlen volt a kis Péternek nem könnyeznie . . . huszonhét évvel utóbb.

Mária szomorúabb, a mint a kocsi Rosálinhoz közeledik.

Péter mosolygani kezd örömeiben, ha eszébe jut, hogy nem sokára a pusztá faluba megérkeznek, hol anyja és nagymamája a maga idejében remek feleség volt, . . . s most sem laknak a környéken kalandor úrfiak.

Az új házaspár kísérete csöndesen ballag a kocsi után.

— Szép nőm, arczodon mindig sötétebb árnyék van, mondá Péter, lováról behajolva.

— Kocsárd miatt aggódom! válaszolta Mária gyermeteg nyíltsággal.

Péter rákvörös lön, de visszatartóztatá mérgét.

— S miért aggódnál Kocsárdért? kérdezé kevés szünet múlva.

— Mert ő vakmerő, s Rákóczy ellen mindent kockáztatni fog.

— A míg szuszszal győzi: kiabál, s ha elfárad, hallgat.

— Nem csak kiabál, Péter! ő teszen is. Kocsárd valódi lovag.

— Bátorságáról keveset tudok, lovagiassága pedig üres hízegésből áll, mely egyedül a hiú nőket büvöli.

Mária a kocsivánkosról fölkapta szőke fejceskjét, s ámulva nézett Péterre.

— Te kisebbited őt! sóhajtá, és arcza égett, míg ujjai fürteivel játszottak, s hosszú szempilláinak ernyőiben egy könny rejtőzék.

— Te meg hiszed, hogy óriás, hogy Cyclops, ki a Retyezát kőszikláit mind a Rákóczy fejéhez fogja csapni, válaszolá Péter epésen.

— Kocsárd bátorságát a világon egyedül te vonod kétségbe.

— Szép bátorság! Kocsárd, ha tőle a fejedelem még hatvan hegyet veszen is el, csak messzűnven fog reá csaholni.

— Azt ne képzeld, Péter! mondá Mária sápadtan.

— Kedves nőm! igen fölhevűlsz rokonunk védelmében.

— Mert kezeskedni mernék, hogy ő az elfoglalt birtokból kiveri Rákóczyt.

— S én ellenkezőjéről. Kocsárd hánykolódik most, hogy téged, ki a kalandokat szereted, ámitson; de más húrokat fog pengetni, ha a dolog kenyértörésre kerül.

— Te így vélekedel róla, és nyolcz egész napot töltöttél házfödele alatt! mondá Mária látható megütözéssel arczán.

— Ah! . . . ne említsd e napokat!

— Miért? tudakolá Mária gyermeteg hangon, mely épen szendesége miatt ingerlé a féltékeny Pétert.

— Az ember behúnyja szemét, míg lehet; de legalább aztán ne gúnyoltassék! mormogá Péter, ki a vita alatt mindinkább kezdett felbátorodni.

— Mire húnnytad be szemedet, férjem?

— Ah hagyd! . . . ne szóljunk.

— De mégis mire? kérdé Mária.

— No, hát! . . . légyottaidra, melyeket csak a vak nem látott.

Mária szenvedélyesen csapta össze kezét. — S te, Péter! rebegé, te szemedet húnnyod be, ha nődet csábítójának karjai közt hiszed? . . . Te e hittel nem az elégtételre gondolsz? . . . Szent ég! mi vár még reám!

— Tréfaság! hebegte Péter, sejtven, mily rosz színben

kell e nyilatkozat után nője előtt feltűnnie. — Én, Marim! kevésbé komoly jelentést adtam szavaimnak, s csak te veszed azokat betű szerint.

Mária bevonta a kocsiba magát és hallgatott.

Péter nem véle tanácsosnak tovább szólni a beszélgetést.

Néhány percz múlva a kocsis pattogtatott, a lovak sebesben ügettek, és füzek s egerfák árnyai közül kibontakozik egy kicsiny falu.

Szélén sötét úri lak állott, visszataszító külsővel, zárdai szigorrall.

Kőkeresztű keskeny ablakait vas rácsok védték.

Péter gyönyörrel legeltette szemeit ősi házán, mely börtönnek czélszerű volt.

— Istennek hála! itthon vagyunk, kiáltá.

Mária mélán nézett a házfedélre, melyről egy kesely repült föl és az égbe lökvén magát, szabadon terjeszté ki szárnyait.

— Ah! a boldog madár! rebegették ajkai.

A kocsi néhány juhász-eb és számos kopó örömgatása közt a tornác előtt áll meg: . . .

Talán épen e pillanatban tűnt Kocsárdnak és Dumitru-nak szeme elé a tót-komlósi csárda, mely gólyafészekkel és penészes nádfedéllel néz a rónára, inkább elijesztve, mint magához csalva az utasokat.

— Mi ez? a csárda körül sátrak emelkednek, szóla Kocsárd, kezét szeme elé tartva.

— És török kaftányokat látok; . . . amott meg spahik nyargalnak.

— A csárda kapujánál pedig, ha nem tévedek, három lófarkas zászló.

— Uram! térjünk meg, mert bizonyosan a temesi basa.

— A basa jó barátom, szól Kocsárd sarkantyút adva lovának.

Dumitru kénytelen volt kísérni.

— Megállj! hova akarsz? — kérdé egy török tiszt, ki a spahik élén lovagolt.

— Ő nagyságánál kívánok tisztelegni, válaszolá Kocsárd süvegét megemelve.

— S mi a neved lovag?

— Kún Kocsárdnak hívnak.

— Manót! s ön Kún Kocsárd, ön az én vitéz tábornársam? . . . Te vagy kedves gyaur, kivel oly hősileg üritettük Zólyomi uram ó tokáját; kivel koczkát vetettünk egy fogoly arab ló és egy fogoly markotányosnő felett. Tudod, Rakomázon történt. Én nyertem az arabot, te a menyecskét. Mind kettőnk martaléka tündérszép volt. . . *Ne sit ancillae tibi amor pudori!* Látod, még otthon vagyok a classicusokban.

Ezzel átölelte Kocsárdot, kinek csak a latin idézetből jutott eszébe, hogy bizonyosan Ákos diákkal, vagyis a renegat Omár csauzzal van dolga.

— Mily szerencse! kiáltá, . . . a napokban tudakoltam utánad. Mondák, hogy a belgrádi basánál vagy.

— Igen, pajtás! Én allah részére állottam, s Horatius helyett Hafizt olvasom.

— S most a temesi basát kíséred ide?

— Dehogy. E sátrak a Csiaffer basái.

— És itt van Csiaffer, a boldog?

— Itt van, válaszola Omár csauz, . . . a csárdában olvassa a koránt. Azonban, mi a boldogságot illeti . . .

Ekkor Omár félbeszakítá szavát, s a spahikhoz fordulván: — Mit táogtok? kiáltá, adjatok abrakot lovaitoknak, egy óra mulva indulunk.

A spahik elnyargaltak.

. . . mi Csiaffert illeti, folytattá Omár elkezdett beszédét, az ő boldogságáért én, . . . én egy fületlen gombot sem adok.

— Hogyan?

— De minő ember van hátad mögött? kérdé Omár a messze elmaradt Dumitrura tekintve.

— Muntyán Dumitru.

— Az a keringő, ki kémem volt, míg a hitszegő Bornemisza portyázóit vezéreltem.

— Úgy gondolom.

— S most a részeges disznó a te komornyikod? Csapd el . . . nem engedném, hogy kaftányom szélét megcsókolja. Sokszor rászedett hamis híreivel.

— De, az istenért! mi zavarja Csiaffer boldogságát? tudakolta Kocsárd, kit Omár csauz imént elejtett szavai igen nyugtalanítottak.

— Az barátom! státustitok. . . Tán ismered őt?

— Hogy ne? . . . Sok hálával vagyok magas pártfogósaért adós.

— S látni akarnád?

— Nagy köszönettel venném, ha számomra bebocsáttatást eszközölnél ő magasságánál.

— Eredj, megengedem, hogy vele szólhass.

— Te?

— Csiaffer az én parancsolatom alatt áll.

— A budai kormányzó?

— Igen, a magyarországi török seregek fővezére, mint egy rabszolga, tőlem függ.

Kocsárd nagy szemeket vetett Omárra, s most először kezdé megfogni, hogy miért tegezi őt egy renegát, ki négy évvel előbb nagyságolta.

IV.

Léleknyugalom-e a boldogság, vagy az idegek kedves izgatottsága? e kérdést Csiaffer basa és Kun Kocsárd ellenkezőleg döntenék el, mi pedig tán egyikök nézetét sem főgnök magunkévá tenni. . . .

A szelid öreg a csárda ivószobájának szőnyegekkel bevont padlózatán aranyrojtos biborvánkoson ül. Kezében hosszú csibuk, s ölében a korán legritkább kiadása, melyet a proféta halálakor Abu Bekr rendezett. A pálmalevelekre írt betük már olvashatatlanok ugyan; de a basa elméjébe minden sort hű kezekkel másolt le a kegyesség, s Csiaffer a tót-komlósi csaplárosné kötényéről is oly folyékonyan szavalhatná el a szent-könyv verseit, mintha szeme előtt a betük szépen lenyomtatva hevernének.

Csiaffer nyílt homlokáról átengedés és kedélycsend sugárzik.

Tekintete derült, hősakála gondosan rendezve, turbánja s egész öltözéke ünnepi.

Ő, bár rabjának mondá Omár csauz, megaláztatása közt úgy néz ki, mint legfényesebb napjaiban: arczvonásai egy árnyal sem sötétebbek, sőt a jóindulat, nemes szív és elégteltség még tisztább jellegét tüntetik vissza.

A belépő Kocsárd e váratlan látványon egészen el volt ámúlva.

Csiaffer mint fiát ölelé át, s maga mellé ültetvén, oly örömmel tekintett reá, hogy az ifjúnak könnye kicsordult.

— Áldassanak a sors szellemei, a könnyű szárnyú takvinok, kik téged, hatalmas magyar úr, Allah utolsó szolgájának sátrába vezettek! Sokszor gondoltam reád s emléked kedves volt, mint a mossus illata és megfrissítette lelkemet. Mióta nem láttalak, arcod komolyabb lett. . . . Hogy vagy? Mi járatban jöttél a világ gyönyörűségének, a mi nagy szultánnak birodalmába?

— Kegyelmes Csiaffer basa! én téged atyámként tisztellek, s kérdésedre örömmel mondom el utazásom okát, bár mástól titkoltam volna.

Csiaffer figyelemmel fordítá arcát Kocsárd felé.

— Tőlem a fejedelem erőszakkal foglalt el egy hegyhátat, s törvénytelen tette által még meg is akart alázni. Én, mint birtokos és hazafi, jogaimat védeni tartozom. De Rákóczy katonákat szállított a faluba, melynek határán a viszálykodás tárgya fekszik. S most, ha őt foglalásából kiverni szándékoznám, még a hunyadi várórséggel is küzdeni kellene. Erre oláh jobbágyaimmal, kik a löport nem szívesen szagolják, elégtelen vagyok. Ide jöttem tehát, hogy zsoldos népet szerezzek magamnak.

— Talán őseid nyugszanak a hegy gyomrában, s félsz, hogy csontjaikat az ekevas kiforgatja?

— Tudtommal nem, válaszolá Kocsárd.

— Talán az istenembernek és szenteiteknek mecsetje vagy kőképei ékesítik a hegyhátat, hova neked kegyes fogadásból kell zarándokolni, s a fejedelem nem engedné meg a följárását?

— Én, hatalmas Csiaffer basa! bucsúra nem megyek, s a szenteknek nem imádkozom, mert reformált hitű vagyok. Templomunk pedig azon vidéken nincs, mert ott keleti vallásúak laknak.

— Talán a hegy, melyet Rákóczy kezéhez vett, aranyerekkel van megtöltve, mint a test nedv- és véredényekkel?

— Dehogy. Csak egy kopár bércz, melyen annyi zabterem, mennyiből vadászebeimnek alig süttethetnék két hónapig kenyeret.

— Miért akarod tehát visszafoglalni?

— Mert nekem van jogom hozzá, s nem a fejedelemnek.

Csiaffer vonásai bánattal teltek el. — Kedves magyar beg, szóla részvéttel, a te lelked beteg és gondolatai nyavalyások. Allah akará, hogy nálam legyen az orvosság meggyógyításodra. Szavaimból fogom szivedbe csepegtetni; mert fölfedezem, mit másnak titkoltam volna, tudniillik ide utazásom okát.

Ezt mondván Csiaffer egy bársony táskának zsinórait kezdé ujjaival be- és kivonni, s midőn babrálását darab ideig folytatá, a zsinór-csokrokból készült törökzár megnyílt. Ekkor két, selyembe takart iratot vett ki s megcsókolván a czifrabiknak pecsétét, mind kettőt átnyújtá Kocsárdnak.

— Olvasd, nagyságos fiam! mély gondolkozással e sorokat, szóla biztatón.

Kocsárd előbb Husszaim belgrádi basának levelét göngyölgeté ki, mely így hangzott:

„Allah arcának árnyéka!

Nagyságos jó barátom!

A bölcsesség napja, a kegyelem holdja, a mi hatalmas szultánunk, kire az egész világ gyönyörűséggel fordítja szemeit, engemet, az érdemetlen rabot, nevezett helyetted budai basává. Allah gondoskodni fog rólad is, nagyságos jó barátom! e földön és a paradicsomban. Szolgámat, Omár csauzt, melléd rendelem őrizetül, kivel rögtön a temesvári basához fogsz indulni, hogy őt bölcseségednek sugáiraival felvilágosítsad az országos dolgok felől; mert a hatalmas császár parancsolatából még Belgrádban kell mulatnom, s megérkezésemig az igazgatás a temesvári basára bízott.“

A második hártatekerics a szultán következő فرمانja volt.

„Nincs más isten az istenen kívül!

A mi kegyelmünk forrása kiapadott reád nézve Csiaffer basa, s többé nem itathatod belőle szomjas lelkedet. A mi palástunk árnyékába sem léphetsz, hogy boldog lehess hatalmunknak szemlélése által. Vedd azért elő kulcsaidat, s nyiss ki azokkal minden ládát, szekrényt és boltot, hol kincseid s bármi nemű drágaságaid vannak. Szedd össze gyémántaidat, rubinaidat, smaragdaidat, gyöngyeidet, bogláraidat, kerecsentollaiddat, becses vadbőreidet, handzsáraidat, kardjaidat, lőfegyvereidet, arany és ezüst pénzeidet s ékszereidet. Midőn pedig egész vagyonod hibátlanul egybe van gyűjtve,

jó fedezet alatt küldd el Istambulba, kincstárunk számára. Az őrizetet Belgrádig te rendeled ki, azon túl minden kár- és fogyatkozásért Husszaim basánk, kire a tőled elvett kegyelmünket fordítottuk, lesz felelős. Ne felejtöd nemesebb vérű lovaiddat is elküldeni, s rabnőid közül a szebbeket add át Husszaim basának. A mikor aztán e parancsot pontosan végrehajtottad, ülj fel lovadra, s teljesítvén miket reád belgrádi vezérünk ruház, szép csöndesen jöjj derék végvárunkba, Belgrádba. A nap föltámadásakor érkezzél oda meg. Reggeltől alkonyig bőjtölj, fürödjél és imádkozzál. Mihelyt pedig az esteli minaretdalt hallani fogod, lépj be Husszaim basa kisebb tanácskozó termébe s ott a divánra ülván, mondd belgrádi vezérünknek, hogy saját kezével fonjon nyakadra egy selyemzsineget, melylyel aztán két erős rabszolgája meg fog fojtani. Tisztességes eltemetésed iránt már intézkedtünk. — Jól elmédbe tartsd a kincsek elküldését, s ha a leszállítás miatt legkisebb aggodalmad volna, inkább vedd magadhoz a nagyobb drágaságokat, hogy mint szemed fényére ügyelhess reájok. Fogadjon Allah kegyelmébe, hogy szárnyas fehér tevén és arany nyergén ülve érkezhessél a végítélet napján Arábiába, hol a proféta törvényt fog tartani.“

Csiaffer — mint az orvos, ki egy idegláz krízisének jelenségeit kémli — oly részvétellel, oly figyelemmel nézett Kocsárd arczára, míg az a fermant elolvasá.

— Lám, lám! nagyságos barátom, én a szultánnak egy zabföldnél többet adok át, de ajkaim még sem ejtik ki a békétlenség hangjait, melyekre Eblis tanítja a kevély szívüeket.

Kocsárd alig bontakozhatik ámulatából. Mesének rémlett előtte a ferman tartalma, bár hosszabb ideig mulatván Istambulban, a törökök szokásait ismeré.

— S te, kegyelmes úr! most csak nem vagy útban Husszaim basához? tudakolá iszonynyal.

— Temesvárról Belgrádba sietek.

— Nagy ég! tán ütközetet vesztettél, mely miatt a birodalom felbomlásnak indul.

— Szultánom közelebbről nem is parancsolta, hogy háborúba menjek.

— Tán háládatlan alattvalóid ellened panaszt nyújtottak?

— Alattvalóim szeretnek.

— S te, bár semmivel sem vádoltatol, a selyem zsinog után rohansz és koporsód fölkeresésére sietsz, csupán azért, mert kincsed másnak is megtetszett?

Csiaffer botránykozással hallá az ifjú szavait. — Fiam! mondá, a tévelygők nyelvén beszéltél. „EngedelmeskedjeteK istennek, engedelmeskedjeteK a profétának, s azoknak, kiknek közületek a főhatalom jutott“, ezt parancsolja a korán, melynek selyembe kötött és a paradicsom drágaköveivel ékített eredeti példányát a hetedik égből Gábor angyal hozta le, midőn Mahomed, hogy Allah rendeleteit átvehesse, egy éjszaka Mekkából Jerusalembé, s onnan az alsó égbe útazott. Aztán, kedves magyar bégem! lelki nyugalmadnak megszerzése végett, tanúld meg e szép arab verseket: „A mint közeleg a végzés, nem használ az őrizkedés; a mint jó a határozás, nem használ a tanácskozás!“

— Én, Csiaffer basa! e helyzetben mégis összetépném a fermant, s híveimet zászlóm körül gyűjtván, karddal oltalmaznám gyémántaimat, lovaimat és háremhölgyeimet.

Csiaffer ábrándos hangon mondá: — Figyelmezz e jóslatra, melyet szent könyvünkből olvastam: „A végítélet napját rémes idők előzik meg, midőn fűni fog a tikkasztó szél, mely az igaz hitűeket és a koránt elsöpri. A földön pedig csak a bűnösök maradnak, hogy bálványaik előtt térdeljenek, s a világ ismét mély tudatlanságba merül. Az állatok fognak beszélni és a lélek nélküli eszközök cselekedni. S megjelenik Kahtán ivadékból a kényúr, ki pálczájával hajtandja maga előtt az emberiséget, mígnem a bárányszívűek is farkasokká válnak, hogy fogaikat ellene vicsorgassák, érezvén hátaikon a dorong ütéseit. Ekkor egy század múlva meghalnak a csillagokat tartó angyalok, lehúllnak a kisebb égi testek, háromszor harsog a trombita, a nap szénfekete lesz, a mennybolt a hévtől összeolvad s a világ épülete, mint egy álomkép, eltűnik Allah szeme elől. . . .“ Ime nagyságos barátom! a jóslat szerint előbb söpörtetik el a korán a föld színéről, s csak azután szabad Kahtan ivadéka ellen morgani azoknak, kiket pálczája ver.

— Engedek, Csiaffer basa! okoskodásaidnak, mert tudom, hogy minden háznak más szokása van, és az izlam törvényei különböznek a mi erkölseinktől. De ha ellenszegülni nem akarsz, legalább távozás által mentsd meg vagyonod egy részecskéjét és mentsd meg becses éltedet.

— A távozás által! sóhajtá Csiaffer... Najashi ethiopiai király befogadta a Mekkából szaladókat és ki nem adá: mert azok a profétának engedelmeskedtek; de nincs igazhítű, ki hajlékot nyisson az engedetleneknek, kik a szultán törvényei ellen tesznek, mert a szultán jogait a kalifáktól öröklé, a kalifák Alitól, Ali a profétától és a proféta Allahtól.

— Kegyelmes basa! jusson eszedbe, mennyi hálára köteleztél, midőn magas udvarodban voltam. Oh! engedd e nagy tartozás egy részét lerónom... Ha hitsorsosaid vendégszeretetébe nem bízol, jőjj, kérlek, váramba, mely mint urát fog tisztelni s nem leend hatalom, mely az erdélyieket rábírja, hogy a házjogot megsértve, egy menekvőt visszaútasítsanak, vagy ellenségeinek föláldozzanak.

— Fiam! A magas szultán palástjának szegélyéhez fogóztak ugyan a kicsiny Erdélyből elszaladt magyar főurak, de hogy a nagy török birodalom előkelői valaha a ti adófizető fejedelmeteknek szűk kaftánya mellé búvtak volna: erről soha beszélni sem hallottam... Inkább két kezemmel tépném ki tisztes szakálat, mint sem ily megaláztatásra gondoljak.

Komor-büszkén mondá e szavakat Csiaffer, azonban rögtön kisimúltak homlokának redői és szívindító nyájassággal kérdé: — Meggyőződte-e már, kedves uram! hogy vakon botorkáznál Allah ösvényein, ha elfoglalt földescskédért Rákóczy ellen vétnei akarnál.

— Az istenért! kiáltá Kocsárd, hagyjuk az én csekély ügyemet, midőn a te drága életed áll kockán.

— Nem, ... igérd előbb meg, hogy innen lehajtott fővel távozol, s nem emeled fel többé makacs nyakadat, ha Rákóczytól még új kárvallást szenvednél is.

— Nagyságos vezér! nálunk más eszmék uralkodnak, mint nálatok... Ha a proféta nektek azt rendelte volna, hogy minden három lófarkas és kisebb basa, minden aga és effendi, minden kadi és ulema, minden kajmakán és a különböző nemzetségek sejkai, aztán meg az emirek, kik más színű turbánt hordanak mint a többi alattvalók, és a nagy tisztességben álló bégek, kiknek szép vagyonuk van, együtt határozzák el, hogy mit tehessen a fejedelem, mit ne tehessen: csak ekkor lenne a ti állapototok oly nemű, mint az erdélyi úri rendké. Képzeld magadat ily helyzetben, és úgy ítélj meg: ha vajon szabad-e számba sem venni a jogaimon ejtett sérveket?

— Oh fiam, fiam! Én ily kábaságot képzelni sem tudnék. Hiszen ellenkezik az égi törvényekkel. Lásd! Alláznak négy fő angyala van, kik rangban elsők. Utánok kisebbek következnek, szép renddel. Közülök némelyik magasztalásokat énekel; más az emberekért könyörög; más ércztáblákra tetteinket jegyzi föl; más pedig az isten trónját hordozza. Aztán vannak millió repülő lények, kik az angyaloknál durvább tüzből alkotvák, földi szenvedélyeket éreznek, s bár nemesebbek nálunknál, olykor a büntől sem iszonyodnak vissza. De Allah angyalai és nemtői rangkülönbség nélkül engedelmesek. Senki sem akar az ő szándéka ellen cselekedni, senki sem bátorkodik bölcsességét vizsgálni, senki sem mer útjába korlátot vetni, vagy végzései ellen zúgolódni. Csak Azazil, a kevély főangyal, agyarkodék Allah tettei miatt, s megpróbálta számat kérni tőle; de Allah a pokol mélyére lökte őt, hogy lealáztatásán tanulják meg az emberek a hatalom ellen nem rugódozni. S íme! nagyságos barátom, te most Azazil nyomdokai után kívánsz indulni. Ez nagy góg jele. . . . Azonban, ha a világ böles rendjét hályogos szemekkel be nem láthatnád, legalább fontold meg, hogy föltett szándékod veszélyekkel jár s egy haszontalan hegyoldalért váraidat és életedet is kockáztatod.

— De, kegyelmes Csiaffer! mentől nagyobb a veszély, annál kevésbé lehet gyávaság nélkül hátrálnom.

— Látom, hogy nem becsülöd életedet. Te szándékosan akarsz napjaidnak véget vetni, mert meguntad azok folyamát.

— Ah! a mosolygó, a rózsaajkú élet örökké hű kedvesem volt; bájos karjaival kéjektől dobogó keblére szorított, s ha gyönyöríttasan a *mát* tartottam boldogságom tetőpontjának, már *holnap* új és szebb örömeikkel lepett meg. Nekem nincs panaszom az élet ellen. De te, Csiaffer basa szintén szerencsés voltál s boldogságod híre tengerektől tengerekig hangzék.

— S méltán, közbeszóla Csiaffer. Én nem érzem az ifjúság vad szenvedélyeit, s az agg-kor erőtlenségét. Nem voltam merész sas, midőn fölserdülék, és odújába vonuló bagoly, midőn szakállam megfehérült. Egyenlőn, derülten folytak éveim. „Büneink, szól a korán, sárkányokká és skorpiókká válnak, hogy minket kínozzanak“, de én nem félek e mérges állatoktól, mert szándékaimból nem teremhetek meg. . . . Az élet szelid nemtői pedig érdemem felett kinalgattak örö-

mekkel. Ők hozták a gyaurok sötét bolthajtásai közül az én világos kioszkomba a kedves Fatimét, kinél a bülbül bájosabban nem énekel, Korossan rózsája szebben nem nyílik, és a peri, ki az ártatlanok könnyeit hordja az egekbe, mélyebben nem érez. Kedves gyermekem, Fatimé, a te szíved meg fog hasadni, midőn a szerezsen ör Husszaim basa háremébe vezetend. . . . Áldassék Allah! mert ő akarja ezt.

Csiaffer szemében könny csillogott.

— Csiaffer, Csiaffer! kiáltá Kocsárd, miért rohansz oly gondolatlanul a halál elébe? miért veted áldozatul Fatimét? ad-e neked valaki kárpótlást az örömekért, melyeket egy rajongás miatt szétszorsz?

— Hogy ne adna? Hiszen, kedves úri barátom! halálom után Ádám jobb kezénél fogok ülni az alsó égben, míg a paradicsomba jutnék, vagy fehér madár alakjában szállok Allah trónjának zsámolyához. Az ítéletnapon pedig a pokol fölé vont hajszálvékony s borotva-éles hídon át a proféta fog a paradicsom taváig vezetni, melynek vize fehérebb a tejnél, illatosabb a mossusnál, s melyből a ki ivand, az egész öröklét alatt többé nem szomjazhatik. A tó partján megfrissülve, leirhatatlanul fényes váramba sietek, gyönyörködván, míg gondolat-gyorsan haladnék a paradicsom porán, mely liszt, kámfor és sáfrány; a paradicsom kövein, melyek gyöngyök és rubinok; a paradicsom fáin, melyek törzsöke arany, s a szép hús forrásokon, melyek jáczint és gránát mederben csergenek és habjaikon a legízletesebb halat, a nunt, emelik kezünk elé. Váramhoz érkeztén, nyolczvanezer rab borúl földre, kik mind akaratomtól függenek, s mihelyt gazdag termeimbe léptem, a paradicsom virágain nőtt zöldselyem öltözetet veszek magamra. Ekkor szakítok drága gyümölcsökből a Tubafának, mely ágai-val minden ablakon benyúlik, s árnyékát a leggyorsabb lovas egyik szélétől a másíkg száz év alatt kerülhetné meg. Fiam, Kocsárd! a Tuba gyümölcsét a boldogság eledelének hívják, s ki ajkaiba vette, százszor érzékenyebb a paradicsom örömei iránt. Teli érzékenységgel sietni fogok a hárembe, hol hetven fekete szemű huri üdvözöl kendőlobogással, de én, bár azok talán Fatiménál is szebbek, a kedves görög leány mellé ülök le, mert a hívőknek szabad földi szeretőiket is magokhoz venni. Vele hallgatom csöndes éjeken a fák leveleinek rezgését, az ágakra függesztett ezüst harangokat, melyekkel az

isten trónja mellől lengő szél játszik, és Izrafil angyal elragadó énekét, kinek a teremtés minden lényei közt legbűvösebb hangja van. . . . Oh! én boldog leszek, s elég kárpótlást fogok nyerni Husszaim basa által kioltandó életemért.

— De, kegyes basám, ki látta a paradicsom örömeit?

— Hitem által én látván látom. A hitnek szemei nem csalatkoznak. S nekem könnyű a halál. Azonban, fiam Kocsárd, te homályosan látsz a hit szemeivel, s reménylő átengedés helyett büszkén okoskodol. A te földed és paradicsomod eszméidből áll, s így mind kettőtől egyszerre foszt meg Azrael, a halálangyal. Neked tehát inkább van érdekedben nem kockáztatni életedet.

— A mit te, Csiaffer, a hitért téssz, miért ne tegyem én a fogalomért? . . .

E perczben belép Omár csauz, s karját mellén átfonva jelenti, hogy az elindulásra minden kész.

Mély megilletődéssel váltak el egymástól Csiaffer és Kún Kocsárd.

Midőn ez lóra akart ülni, a csauz épen kijő a csárdából, s a bucsúzóhoz közelítvén, suttogva mondá: — Úgy-e furcsa vén úr a mi Csiafferünk? Nincs szájnyére a tisztességes halál. Borzasztón szerelmes a megfojtatásba. Pedig kíséretének négy ötöde az ő embereiből áll, s vagyonának tizedrészéből hercegi kényelemmel tudnék Belgiumban élni, hová turbános barátaim látogatóba aligha jönnének. Ott virágokat tartanék, fizetném a híres festőket, riskásás juhús helyett osztrigát enném és magamat Van-Omárnak hivatnám, mi úgy hiszem eléggé hangzatos név lenne. . . . Különben te is facsart eszű fiú vagy. Hallottam ábrándozásaidat.

Mielőtt a csodálkozó Kún válaszolhatott volna, már Omár az örök közé vegyült s nyergelt lovára felpattanván, parancsokat kezdett osztani; de renegátunk kiejtett szavai és azon gondolat, hogy míg Csiaffer Belgrádba érkeznek, RácZ Gyerő csapatait is megszabadítására lehetne hozni, nem engedék Kocsárdot nyugodni. Elméje szünetlenül háborgott s alig távozik Csiaffer a tót-komlósi csárdától egy mérföldnyire már ifjú barátja a rövidebb ösvényen eléje került.

— Kegyelmes úr! sugá, szemem jeladására, kezem intézésére, ha akarod szabad vagy. Nem kell magadnak sorsodra befolyjni. Ráállasz-e?

— Ha a napot jobb, a holdat pedig bal kezembe hoznád, akkor sem fognék attól, mit előmbe tűztem távozni, mondá Mahomed Abu Telebnek, s mondom én neked.

— Apám! erőszakkal kiszabadítlak.

— Kardomat ellened fordítom, s ha meggyőztél, szívedbe ütöm, ságá Csiaffer sötét arczczal. . . . De te, folytatá szelídülten, úgy-e kérésemre felhagysz nyaktörő terveddel, melyet Rákóczy ellen forralsz?

— Végrehajtom elvből, következetességből és lova-giasságból, mert különben egy kedves nő kételkedhetnék bá-torságomban. Isten veled!

. . . . Csiaffer folytatta útját; Kocsárd a csárdába tért vissza.

A basa további sorsát Szalárdi *Siralmas magyar króni-kájában* ekként adja elő: „Husszaim a vele való szükséges beszédet és értekezéseket végezvén, nyakába ideget vettetett és megfojtatá őtet, kit különben nem kevésé siratott vala, sőt maga is fogván testét, segített temető helyéhez emelni, s mondják, hogy siratása közben ilyen szókat szólott volna: Oh, oh! méltóságos férfiú! íme ma te rajtad, de holnap én rajtam is eshetik hatalmas győzhetetlen szultánunknak kedvetlen ítéleti! De éljen, éljen sokáig a hatalmas szultán! kit a nagy isten választott, minket pedig kedves népét az ő hatalmassága, birtoka, birodalma alá vetett, s ám legyen az valamit isten engedelméből rajtunk akar ez földön elkövetni.“

Kocsárd Rác Gyerővel a tót-komlósi csaplóáros közben-járására találkozott. A nagy mocsár ura száz egyént választott ki, kik pórruhába öltözve rendre Kocsárd jószágába szivá-rogtak, s a félénk jobbágyokat feltüzelve, a hegyhátat erő-szakkal visszafoglalták. Azonban a fejedelem megtudván, hogy idegen zsoldosokat hozott ellene, mint országháborítót közke-reset alá vettette annyival is inkább, mert ő ravasz előrelátás-ból a katonákat, mielőtt a csetepaté elkezdődnék, visszavonta, s így a törvény betű szerinti értelmét meg sem sérté.

Kocsárd a fogarasi börtönbe záratott.

Mária kérelmei eszközölték a kegyelmet.

Azonban Péter féltékenysége nőjének bánatával egy-arányban növekedett, s a szép Mari a rosáli sötét alakú épü-letben majdnem fogolyként élt. Ezt ő sokáig nem szívelheté. Egy kies reggel tehát kezébe vette selyemostorát, felült Sze-

limre, s midőn Péter álmos szemeit kitörlé, csak a távozó mén dobogását hallá. Előbb azt gondolta, hogy neje tasnádi házát ment megtekinteni, de utóbb a késés aggodalomba s végre dühösségbe hozta. Az e miatt kifejlődő családi jelenetet Szalárdi így írja le: „Midőn Mária Déván a várhegy alatt való szép udvarházánál nagy bátorságban laknék, Kún Péter harmadfélszáz lovassal egy éjszaka ráütött vala, de hogy a hálót boldogtalanságában jól meg nem vetette vala, az asszony az ablakon lugasos kertjébe s onnan egy kis ajtón, míg az udvarház kapuját betörhetnék, a várba szaladott vala. A honnan öreg lövészszámokkal is váltig igyekezék rájok alálövetni; de, hogy a vár igen magas kősziklán s az udvarház annak csak töviben volna, nem árthatnak vala nekik. Azonban Péter megvén az udvarházat, s az asszonyt nem találván, mindent feldúlattott, s minden élésekben, ott termett borokban igen nagy tékozlást és károkat tett. Végre, hogy feleségét kézre nem keríthette volna, azon hasztalanúl töprenkedvén, bánkodván, másnap éjszaka úgy ment ki a házból, hogy a várból lövéssel meg nem vesztegethetnék embereit. . .“

Mária férjétől elvált s Erdélyt odahagyva, murányi uradalmába költözött. A közbotrány után nem engedé szemérme, hogy Kocsárd ügyében többé a fejedelemtől zörgessen.

Év év után telt. . . . S ki ne feledné az igen régi dolgokat? . . .

Mária Wesselényihez ment férjhez; Kún Kocsárd pedig hét esztendei börtön után 1640. július 29-én, ifjabb Rákóczy György kézfogójának ünnepén kegyelmet nyert. Ő minden jószágát a zabfölddel együtt visszakapta. Szerencsétlensége erélyét nem törte meg, csak összhangzásba hozá a viszonyokkal és az eszély igényeivel.

KEMÉNY ZSIGMOND.

NEMZETISÉG ÉS NEVELÉS.

„We recommend these lines to teachers and students. Where it does not convince, it will suggest, which is far better.“

Athen.

Nemzetiség, nemzeti vagy éppen nemzetiségi érdekek, törekvések: kellemetlen szókká kezdenek lenni annak, ki a társadalom békéjét kedveli. Mióta egy hazában több nemzetiség akar lenni, s vannak nemzetiségi pártok, képviselők, izgatók, az a magában véve ártatlan jelző kellemetlen fogalmakkal csatlakozván, tartózkodva kimondott szóvá kezd válni. A magyarnak, ha nemzetére és az irányában követelően föllépett, sőt végzetes küzdést folytatott nemzetiségekre gondol, önként a régi jó idők jutnak eszébe. Azok, melyekben még szó sem volt a hazán belül egynél többről, melyekben mint ő nem volt ellenszenves a többihez, úgy a többi nemzetiség sem volt bizodalmatlan, féltékeny ő iránta. Ha szabadságért szólott, mindenik nevében szólott; mindenik elfogadta képviselőjéül, mindenik csatlakozott hozzá ugyanazon jogczím és nemzeti nevezet alatt. Ha küzdött, együtt küzdött vele mindenik; a nyelv és nemzetiség különbsége senkit sem tartóztatott el a zászló alól. Ellensége, mint zászlója is közös volt.

Ma nem így van, s mennyiben és miért nincsen így, annak kifejtése nem ide tartozik. Talán a kisebb égi testek a nap körüli forgásokban, hogy Pope kifejezésével éljek, elfeledtek saját középpontjuk körül forogni. Benső erőiket nem fejlesztették, a nemzeti nyelvet iskolában és irodalomban művelni nem tudván, a nemzetiségeket összeforrasztott, a külön művelődési törekvéseket semlegesített latin cultura, — vagy a jogokért szívesen mellőzött nyelv érdekéről feledkezés miatt,—

mit aztán a vezér-nemzetnek, mely maga is hasonló helyzetben volt, hasonlóan elmaradt, vétkes álnoksággal tulajdonítanak a zavar kedvelői. Elég az, hogy ma szűkre vontuk *nemzeti* törekvésünk körét; a nem magyar ajkúak önyelvök megtartása, művelése általi erősödését mint természetes jogot elismertük, teljes készséggel megadjuk. Legfőlebb azt tartjuk fen, hogy a közigazgatás és fensőbb művelődés nyelve azon nemzet nyelve legyen, mely az országnak alkotmányt, a nemzeti függetlenség korában fejedelmeket, szabadságot adott. Ezt sokkal jogosabban, mint Anglia követeli és bírja Írland, Oroszország Lengyelhon és Finnföld, Németország Posen irányában és sok más ország, egykor önállósággal bírt, a szó valódi értelmében így nevezhető nemzetektől.

Nemzeti törekvéseinknek s így nevelésünknek sem akar megtámadó vagy exclusiv jelleme és iránya lenni. Az állami vagy társadalmi köz intézkedéseknek az idő szelleméhez kell alkalmazódnia. S az idő szelleme ez irányban is szelidebb, ha a magasabb, és épen tudomány által magasult törekvéseket tekintjük. Nem hiába hangzottak el a múlt és jelen század bölcsészeinek tanai az emberi egyenlőségről; ma az isten választott népéről, a felsőbb műveltségre, uralkodásra hivatottakról való tan elévültnek tekinthető, mint az egyedül üdvözítő hitről szóló tan is. A tudománynak, a műveltségnek nincs nemzetisége; ezt szokták mondani; bár e tétel nem minden értelemben fogadható el. A fensőbb eszméig jutott gondolkodó, a tudománnyal, emberiségi legmagasabb érdekekkel foglalkozó ember előtt nincs — mint az írás mondja — sem zsidó, sem görög stb. Csak emberek vannak és emberiség. A *cosmos* tanulmánya cosmopolitákká tett, — a szó valódi és nemesb értelmében. Sőt, úgy látszik, kérdésbe jöhet, hogy valamint a nép alja, vagy inkább a maga a nép, tisztán nemzetiségi érdekekről alig tud valamit, izgatatlanul, teljes békében él a más nemzethez tartozóval, békében tanulja el annak nyelvét, békében olvad át, vagy olvaszt át másokat és folytatja a létért küzdés munkáját öntudatlanul, izgatás nélkül: úgy a népeket vezérlők, magasban állók részéről nem volna-e várható, sőt követelhető, hogy az ellenségeskedés jogczímei közül hagynák ki a nemzetiségi érdekeket. S nem gondolható-e, hogy idővel talán úgy sajnálják meg a nemzetiségi küzdelmekben feláldozottakat, mint a byzantiak vagy középkori más

népek, s a későbbiek, sőt bizony a maiak vallásos vitázásban elvesztett sok erőt és elpazarlott sok idejét. A józan demotratia értelme az, hogy a nép, az összes nép érdekében áldoztassék csak a milliók veritéke, élete; s valóban a nemzetiségi küzdelem csak úgy mint a vallási terjeszkedések, vallás ürügye alatt uralkodás, éppen nincsenek a nép érdekében.

De a mai kilátások szerint a nyugodt fontolás, az emberiségi álláspontra jutás még távolban van. Nem is fogadnám el az elvet, hogy a nemzeti lételért folytatandó szelíd, de öntudatos küzdelem abban hagyását az én nemzetem kezdje, hogy engedjük át magunkat az árnak, mely csöndesen vagy néha rohammal sodor — sodor, nem tudni hová, de mindenestre a nemzetül elveszés örvényébe. A nemzeti lételnek célját, jogosultságát senki sem hozhatja kétségbe, valamint azt sem, hogy ezért tenni legkomolyabb kötelesség. Csak azt lehet tőlünk, bármely nemzet műveltjeitől az emberiség nevében kívánni, hogy nemzetiségi törekvésünk, tehát nevelésünk se legyen támadó (agresszív) és kizáró (exklusív), — minek emberiségi nézetek ellene mondanak, — annyival kevésbé fanatizáló, rajongásra izgató.

Ily nézetből mondom itt el egyet és mást. A mit elmondom, bármely nemzet is elmondhatta s elmondhatja saját érdekében. Semmi egyéb itt a feladat, mint azt az alapot jelezni meg, melyen a nemzeties öntudat áll, s azon szellemi erők kifejtésére adni útmutatást, melyek által a nemzetiség fentartandó s azon módokat, melyek e feladatra követendők. Nem ott jár az eszem, mikép lehetne akár mely állami vagy társadalmi intézkedések által foglalni, hódítani; hanem azon, mikép lehet a nemzetemben rejülő szellemi öröket fentartani, fokozni, hogy az egyenlő társadalmi jogosultsággal futott és futandó pályán hátrább ne maradjunk, hanem lehetően előre jussunk és meg erősödjünk. Nem térítő akarok lenni idegen népek közt, hanem szerény, békés ígéhirdető, saját gyülekezetem, nemzetem körében. Legkevésbé sem szándékom a nemzetünk körében élő s közművelődésünkön munkálódó idegenek vagy nem nemzeties neveltetésű egyének ellen irányozni szavaimat; sokkal inkább van előttem az a cél, hogy saját fajunkat óvjam, és hitében, munkásságában, nemes versenyében élesszem, egy felől kivált nevelési mulasztásának nyílt elmondása, más részről öntudatának erősítése s ébresztése által.

I.

A nemzet fogalma a családdal esik össze. Közös eredet, neveltetés, összeszokás kapcsolata foglalja össze azt a kis kört és azt a nagyobbat. Azonos vagy analóg erők működnek a kis és nagy körben, az egymás alá rendelt két szervezetben. Itt is, ott is összetartás, egy főtől függés, engedelmesség, szeretetben alárendeltség, közös munkálkodás. Megfelelők a tagok és azok körei. S mi több, egyiknek megromlásától függ a másik megromlása. Mert egészséges társadalom s erős állam nem létezhetik ott, hol a családok, amannak gyökerei, nem épek, nem erősek az egyességben és erényben. Sok erő van a család kebelében, mely ki nem fejlődhetik, czélt nem érhet, ha csak nem ama nagyobb társaság körében; általán szólva, családok egyenként fejlődve, magasb tökélyre jutást az emberiségnek soha sem eszközöltek volna. De az alap, nemzetre nézve jönnek, rosznak alapja amott, a családokban van. A nemzet egészének összehatása oly szükségszerű, oly természetes, csaknem mint a család tagjaié. Kevésbé már a nemzetek összehatása. Ezeket nem kötik össze a legtermészetesb s ős-elemiebb kapcsok; közös eredet — mely ha volt is, homályossá lett, feledésbe ment — közös neveltetés összeszokás, s mindennek fentartója: a nyelv. De különböző nemzetek is érintkezésre hívtak; és több ezeréves érintkezés, a keresztyénség és régi böleselem ígéjének nem sikertelen terjedezése, sőt úgy látszik, az ember társulási őshajlama következtében ma oly szorossá lett a nemzetek közt az összeköttetés, hogy a valódi ember hivatást, a nemének ideáljáig felemelkedést általában abban keressük, hogy eszméink, törekvéseink, intézeteink a legtávolibb, de nemesb nemzetekével azonosok legyenek. Egyezni kívánunk még külső viseletre is. Érteni akarjuk nemcsak gondolataikat, hanem azok forrásait: hangjaikat, nyelvöket is. Érezünk valamely összetartozást, együttességet, solidaritást; mintha az emberiség minden családja, tehát minden nemzet, összesen tenne egy egészet; össze és együtt hatni köteleztetnék. Az emberiségi közös törekvések lehetnek a népéletig, a népiskoláig, a nép egészsége ügyéig, stb. A görög és barbar fogalma elévült vagy elévül; nincs többé született rabszolga, praedestinált elitélteje, elkárhozottja az emberiségnek. . . . Az emberiségi

nagy czélt a közös és egy ügyben munkálkodást elősegítik vagy inkább tényleg létesítik, az érintkezés vágya, s a mi ezt kiválón fentartja: a közlekedés, a XIX. század legnagyobb dicsősége, az emberiségi legmagasztosabb eszme valósítója. . . . *Homo sum humani nihil a me alienum.* Az ember tud a legtávolabb eső nép sorsáról, a világ minden kitünő elméje közösségbe jut, összehatva más nemzetek, a világ munkásaival egyetértve munkál, a népek óhajtsái, vágyai, panaszai kicserélődnek, csaknem azonosokká, kölcsönösökké lesznek. Valódi testvériesülés. Egy családdá kezd lenni, főbb képviselőiben egy családdá lesz már-már az egész művelt emberiség. És e fejlődés folyamatát félbeszakítani nagy bűn volna, de lehetetlen is.

A barbar nép nehezen adja meg magát a culturának és így nehezebben változik. Az afrikai vad, az éjszak-amerikai indián eladja mint árút gyermekét, prostituálja nejét; de fajbéli sajátságait nehezen hagyja el. Ez állapotban hasonlít az ember az állathoz, melynek sajátságai s hajlamai erősebbek, maradóbak, s melyekről mondja a régiség: a természetet semmi erő ki nem irtja. Egy húsz éven át gentlemannek nevelt és kiképzett vad indián, a mint szerét teheti, elszökik és felelőre tér vissza. Itt minden sajátság természet. A hajlamok, őserők gyökerei oly mélyek, hogy megváltozásuk csak lassan és huzamosan történhetik, mint a faj átváltozása. Az úgy nevezett művelődés, műveltek körébe lépés, azokkal együtt érzés, gondolkodás, erőinek, egész mivoltának megtagadásába kerülne; a mi lehetetlen. Máskép van a dolog az érintkezés által, idegenekhez némi hajlamot, vonzalmat nyert, s így a művelődésre első lépést tett, utóbb nemesebb érzéseket, eszméket megkedvelt, szabadságra vágyni kezdő, majd egyenlőségi vágyaktól is izgatott emberrel. Ez már gyökereiben meggyengült növény, ősi hajlamaira nézve meggyengült nép, melylyel játékot könnyen üz minden áramlat. Az érzések izgatottsága áll be, főlebb vágyással, utánzási törekvással: szemben az értelem fejletlenségével. Félművelt, vagy a fejlődés útján erőtelen fővel haladó nép legkönnyebben elfajúl s átalakul. Ez a fejletlenség vagy természeti állapot és a cultura közötti ingadozás, egyszersmind a jellemtelen utánzás és elkorcsosulás kora. Ily kor és helyzet előfordul oly népek életében is, kiknek culturájok már jóval előbb kezdődött, már

egy jelentékeny időszakon áthaladott, sőt magasra emelkedve, történelmi emlékeket is hagyott; utóbb azonban sikertelen versenyzés miatt alászett, vagy alábbszállott, kik világ-helyzetökben erejük feletti versenyre volnának hívatva. Ilyeket is homályos vágyak, szemben hiányok érzetével és bizonyos ernyedtséggel, vonnak az idegen, a fényesebb, a magasztosabb felé. Képzelt vagy valódi előnyökért, élvekért közönyösekké lesznek múltjuk, hagyományaik iránt, magokból és önerejükön azt, a mire óhajtoznak, létesíteni nem tudván, elfajúlnak, átalakúlnak. Az emlékezetben elhomályosodnak a múltak képei, az ész és érzések zavarában meggyengülnek az erkölcsi ösztönök, a nemzetek szellemiségének legbensőbb erői pusztulásnak indulnak. E corruptionnak találjuk nyomait akár mely elhanyagolt nemzet történelmében: a persáknál, a rómaiaknál, stb.

A nemzetek közötti érintkezésnek, kivált ha aránytalanul erősebbek és gyöngébbek érintkeznek, rendkívüli ereje van a hasonlóságot tételre, a nemzeti sajátosságok és különbségek eltörlésére. Épen azért, mivel a nemzet megfelelő a családnak, saját körü és célú: mint a nemzetben a család, úgy az emberiség körében a nemzet érdekei nagyobb mérvűek lesznek, a tehetségek nagyobb fokra fejlődnek. A nemzet alárendelődik az összes emberiségnek, vagy a nemzetek csoportjának. A családok mindennapi érintkezése tágabbá teszi a tagok kapcsolatát. A nemzetek mindennapi érintkezése megerősíti egyesekben a nemzet és annak sajátosságai iránti vonzalmat, azokhoz való természetes ragaszkodást, a megkülönböztető tulajdonokat, szokásokat, nyelvet; előbb egyesekben, majd a tényezőkben és vezérkedőkben. Így nemzetek elenyészése következik be; s mondják, ez természetes és ellenállhatatlan fejlődés. Ez önkényt folyik a *létért küzdelemből*. E meglehet alapos, de bizonyynyal szörnyű tan nem inkább az állatok, mint az emberek és a szellem világának törvényét foglalja magába és a legkomolyabb tanulságot. S ez ellen, mondják, minden törekvés haszontalan.

Mintha a fatum eszméjét akarná egész kétségbe ejtő fenségében megállapítani a tudomány, s most már a valódi tudomány, a természet folyásából elvonva, nem az istenek ábrándosan sejtett mivoltából következtetve; — mintha az ember erkölcsi szabadsága s alig merem mondani: az ember nagysága, fensége lélekemelő gondolatát akarná kiírtani s az

embert, mely egyébiránt a természetten mindinkább uralkodik, ennek szigorú s hajthatatlan törvényei alá rendeli.

Nemzetek kétségkívül enyészhetnek el az újabb korban s a művelt Európában is. Nem úgy mint indián vad törzsek, vagy régibb időkbeli nomád népek; nem irtó háborúk, vagy népvándorlás által. Ilyekre talán csak rajongó gondolhat; ábrándos pangermán vagy panszláv költő, ki reményleni tudja, hogy az elaggott s erkölcsi erőiben meggyengült Európa szellemi és életereje valaha még a dúzs kedélyű s nyers erőiben gazdag lelkű orosz s általán szláv nép által frisülhet meg, vagy *Tamás bátya kunyhója* szerzőjének maig rajongó némely ügyfele hiheti, hogy a keresztyénség a négerben valósul meg, s valóban keresztyén társadalom alapítását csak azon fajtól várhatni. Ily nagy változásokra alig számíthatni. A mai idők, mint éghajlatban és természeti viszonyokban, úgy ilyfélékben is hosszú idő alatti átidomulásokra számítanak. A nemzetek inkább magoktól, csöndesen és lassan idomúlnak át, olvadnak és enyésznek egymásba, — oly formán, mint az állatok fajai, — bár hasonlíthatatlanul gyorsabban. Ezt az átolvadást néha külső okok is segítik vagy siettetik. Hódító háborúk vannak s lehetnek végtelenig, ha irtók nem gondolhatók is. A hódító oly körülményeket tud felhasználni, melyek a vegyülési folyamat — Széchenyi szerint amalgamázást — hathatósan gyorsítják. Anyagi előnyök, fensőbb szellemiség, újabb és vonzóbb élvek stb. megnyerik az ellenszegülő fajt, hogy áruba bocsátja azt a csekélységet, mit a valódi (!) cultura számba sem vesz, mi inkább a társadalom egységes nagy czélok elérésében akadályul szolgál: a nemzetiséget, nemzeti nyelvet és szokásokat. Ez csak természetes lépcsőül látszik a művelődés útján előbb jutásra. Efféle akadályoktól csak úgy meg kell szabadulni, mint a természetes növés, testfejlés némely alkalmatlan szüleményeitől. . . .

A nemzetek ősi időkben különbözőképen foglaltak helyet s csináltak magoknak határokat. Ezeket majd, újabb érdekekhez képest, változtatni, *rendezni* kell; változtatás kell a térképen. A nemzet elveszti területe egy részét, azzal együtt feleiből egy csapatot, — az elesett csoport idegen néphez csatoltatik, idegen urat nyer, — nemzetből néppé lesz, mint a kelták Angliában, a lengyelek Oroszországban és Némethonban, s igen sok más. Még ez nem elenyészés. A nemzet meg-

maradhat mivoltának sok attributumával, nyelvével, szokásai-
val. De e helyzetben már kevésbé van védve s csak a helyzettől,
a hatalmasok érdekeitől függ tartós fenmaradása. Elzártan,
meghúzódva élhet; de a nagy nemzetek útjába esve, eltipor-
tatik. Ez már valóban nem is nemzeti élet; csak népi, mely
családívá lehet; rejtve s csaknem tiltva tenyésző vagy tengő
élet, mely nemzeti erejét nem fejtheti ki, mindinkább össze-
zsugorodik, hanyatlik és végre elhal. Ily halálról nemcsak a
mi *Szózatunk* vagy sok más nemzet honfi-dalai énekelnek,
hanem azok a költők is, kik elhalt népek küzdéseiről szólnak,
mintegy sirontúli hazából jövő szózatokkal.

Egy nemzet hanyatlásának, veszélyes állapotba jutásá-
nak, dísztelen elaljasodásának s kivált halálának gondolata is
megrendítő. A történelemnek, a világ ezen ítélőszékének, ko-
moly szava ítéli el s bélyegzi meg azt a nemzedéket, mely a
hanyatlás útjára tért, melynek nem volt ereje meggátolni az
enyészet és sorvadás elhatalmazását. Gondoljuk el, mit mond
a történelem a XVIII. század magyarjaira s a lengyelekre.
Ha valamely nemzet saját országulással, műveltséggel, iroda-
lommal s a szellem más nemzeti kincseivel bírt; ha ekkép
jogosultságot szerzett művelt, életrevaló nemzetnek tekinteni
s még sem állhatott ellene a veszélynek: még nagyobb a vétke,
még erősebben megbélyegezzetik. Sírba viszi magával ősei
dicső emlékeit, egész értékét; korcs utód, melynek bűnei
miatt hal ki egy magas hivatású s nagy nevű család. Tékozló
maradék, ki semmivé tette századok keresményét. Ily sorsra
gondoltak a XVI. s XVII. századbeli nemes lelkű hazafiak:
Erdély és a nagyobb hon nemesb lelkei, kivált pedig a költő
Zrínyi. Ily végzetre mutatott a jós ihlettségével, a Zrínyihez
honfájdalma valódiságára nézve egyedül hasonlítható Szé-
chenyi. . . .

Ilyen veszélynek Európa minden kisebb, szellemére
nézve erőtlenebb népe vagy nemzete ki van téve: Belgium,
Svajcz s némely szláv nemzetek; és e veszély ellen más biz-
tosan számítható eszköz nincsen, mint a szellemi erő, mely a
testi erőket is sokszorozva fentartsa minden vész között, a
szabadságra érett és azzal élni tudó szellem, melylyel anyagi
erő nem bírhat. Ily népnek kettős fegyverrel kell harcolnia:
védőleg a faj- és honszeretet paizsával, hogy conserváljon,
fentartsa az ősi rokonszenvet, erkölcsöket, nyelvet s mind azt,

mi a nemzetiséghez lényegesen tartozik, — hódítólag az idők minden eszméinek, ismeretlenek elsajátítása végett. Egy felől éles, gyors elme a tanulásra; más felől hű fajszeretet s hazafias és történelmi tudat az eltanultak józan meghonosítására. Ilykép fejlett nemzet lehet erős az idő viszontagságai ellen. Minden eszméjét az időnek megismerni, elméletben és alkalmazásban megszemlélni: de mindent a haza körülményeihez, a nemzet családias hajlamaihoz alkalmazottan honosítani: ez a nemzeti bölcs jelszava!

A nemzeteket voltaképp ugyan szellemi erejük, de erősebben államiságok tartja fenn. Nemzet és állam egymásnak megfelelő, egymást kiegészítő fogalmak. Úgy tetszik, hogy emez ama nélkül fenn nem állhatna. De ez feltétlenül nem mondható. Voltaképpen a nemzetiség a bensőtől, a szellemi élet erőinek fokától, teljességétől függ, s nem a külső erősségtől, s ha szabad úgy mondani: a külső gépies védelemtől. Az a lényeg, ez a forma; az a tenyésző kert, ez a kerítés, mely annak fennmaradására csak nemlegesen használ. A nemzetiség fennállhat az állammal össze nem esve s attól nem gyámolítatva is. Minél fejlettebb valamely nép, minél öntudatosabb és értelmesebb, a mellett hogy egyszersmind saját családias rokonszenveit fentartja, fejleszti s az ősi alapon megmaradva művelődik: annál biztosabb annak fennmaradása. Minél erősebb a társadalom az államban, s a társadalomban a család és egyén, egy szóval, minél erősebb a társadalmi fejlettség: annál kisebb szüksége van a nemzetiségnek az államiságra. Úgy mint az egyházi társulatok fennállnak, virágoznak, terjednek az államtól nem gyámolítva, sőt sok helyt annak daczára is. Lehet fejlődő, tevékeny, virágzó s terjeszkedő a nemzetiség, az állam gépies védelme nélkül is; viszont az állam hatalma, védelme sem tarthat fenn tenyészésben virágzásban nemzetiséget ennek benső ereje s társadalmi fontossága nélkül.

A kisebb nemzetek vagy nemzetiségek államiságra vágyódása igen természetes és könnyen érthető. A társadalmi körök hajlandók terjeszkedni; a társadalom az állam tulajdonait követelni, kívíni. De a jelen idő nem olyan természetű, hogy ily vágyakat kielégítsen, vagy kisebb népcsoportoknak, még állami minőségben is biztos létezését engedjen. Úgy látszik e tekintetben is a sokságból kevesebbség fejlődik ki, mint a nyelvek számára nézve nem ok nélkül vitatják. Ez az irányzat

nem most jelentkezik először a népek történelmében; de most hatalmasabban mint valaha, a gyors és így gyakori érintkezések miatt. A kor áramlata ellenében csak történelmi erős alapon fejlett, erős gyökereken álló, a jelen és jövő mozgalmi közepette is szilárd nemzetek tarthatják fenn magokat. Ezek körén belől népiségek vagy nemzetiségek nyelvyökkel, saját szokásaikkal élhetnek szellemi és erkölcsi tekintetben mozgalmas, szabad és nemes életet; ehhez a társadalmi szabadság illő mértékét megkivánhatják. Államisághoz jogok nincs; ez nem természetes feltétele társadalmi létezésöknek. Állam az államban nem kormányozható.

Ha azonban valamely nemzetnek államisága van, életéből kifejlődve, történelmi alapú, történelmi tudat által fentartott és erős: természetes kötelesség azt fentartani, mint sajátját, melyről lemondania önmaga elleni legfőbb bűn. Ép oly tulajdona az, mint bármely más tulajdon. Ép úgy rablás annak megtámadása, mint bármely örökölt s örökölve megérdemelt tulajdon. A szabadelvűségben annyira csak ábránd mehet, hogy nemzettől ilyet kívánjon. Anglia nem mond le állami fenhatóságáról a celta nép s például az egykor független Irland, Oroszország stb. az egykori Lengyelhon, Franciaország az egykori olasz tartományok kedvéért. Maga a társadalom féktelen szabadságát engedő amerikai szövetség fentartja állami és nyelv-egységét, intézetei azonszerűségét a beköltöző, igen megszorodott idegen népiségek ellenében. Mind ezen esetekben pedig nem ezeréves állami egységről, csak néhány s olykor alig egy százados birtoklásról van szó. Ezeknél sokkal nagyobb joggal bírja államiságát a kebelében élő nemzetiségek irányában és felettök a mi nemzetünk. Itt ezeréves magyar állam létezik; soha egy perczig el nem vesztve ily mivoltának csak egy lényeges tulajdonát sem. Szellemi és anyagi erejével egyesítette a tőle különböző fajokat, soha legújabb időkig azoktól e részben ellenmondást nem tapasztalva, ellentőrekvést elő nem idézve; mert azokat, mint olyanokat, a legrosszabb időkben sem üldözte, sem el nem nyomta. Itt nem forog fenn Irland vagy Posen esetéhez távolról is hasonló; csak társadalmi szabadságra jogosult népiségek államiságra jogtalanul törekvése. E dolgot bár röviden s kétségkívül erőtlenül említenem, ismételnem, inkább csak emlékezetbe hoznom azért szükséges, mert nemzeti öntudatunk ernyedésé-

nek egyik okát az e felőli habozás vagy erős meggyőződés hiánya is okozhatja. Szabadelvűségünk, úgy látszik, nincs e dolog felől tisztában; megzavarják a pártérdekek túlzásai.

De bármily erős és jogos államiság tartsa is fenn a nemzetiséget, csak úgy lehet biztosítva a lételért ma folyó küzdelemben, ha, mint érintém, magát benső ereje által fentartani, életének működése közben a kívülről jövő hatást, a hol kell, elfogadni, a hol nem kell, elhárítani s általában önálló életet s mégis erőt folytatni képes. A hatás kivált tudományos eszméktől jön, melyek ma a társadalmi élet minden szálát érintik, melyek ma mindent vizsgálnak és mindenütt tényeznek, — nem az levén már ma a tudomány, mi volt egykor, a fensőbb élet, az államok vagy uralkodói székek díszje, — hanem az anyagi és szellemi élet mozgatója, — minden mindenkben. Így hát eszmékre s tudományra nézve közösségben lenni a nemzetek nagy családjával; de annak tételeit elsajátítani, felemészteni, így a nemzet véérébe átbecsáttni s benső erősödést, gyarapodást okozni s külső társadalmi intézeteket ehhez képest létesíteni: ez a feladat. Ez nem veszélyezi a nemzeti önállóságot, sajátosságokat, ősi jellemet, a nemzet élete gyökereit; sőt benső erőinek edzése által előhaladást, mérsékelt, azaz erőinkhez mért előhaladást és életműködést hoz létre.

Minél sajátosabban fejlődött ki valamely nemzet, minél sajátosabb annak eredete, történelme, helyzete: annál nehezebb egy részt gondolatait, nézeteit, öröklött és csaknem faj-sajátságokhoz köttetett nézeteit az áramló új eszmékkel kiegyeztetni, más részt ősi jellemét lényegében megővni s fentartani. Mintha gépezet volna, melynek kerekei az idegentől átvettekkel össze nem illenek. Mintha eszjárása olyakban akadna fenn, mik másutt fennakadást nem okoznak. Nem ok nélkül van az, hogy az angol és francia a német intézeteket, valamint a francia az angolokat meghonosítani nem meri s nem tudja; bár ez utóbbiaknál Montesquieutól maig elegenden buzogtak mellettök. Nem ok nélkül van, hogy az angol oktatási és honvédelmi rendszer időszerűtlenül tartatik fenn. Egyszerűen csak azért, mert nem lehet átalakítani; a legnagyobb hatalom, a nép szelleme áll ellene. Minden új és külföldi eszme ismeretessé lesz nálök, minden új eszmének van ismerője, sőt képviselője, minden iránynak pártja: de a nemzeti jellem tekintetbe vétele s fen-

tartása oly fontos dolog, oly szentül óvott tulajdon, hogy erőszakot rajta mindenki fél tenni. És így mohón átvett vagy másolt intézetek nélkül vannak czélnak megfelelő intézményeik, van önálló tudományuk; elsajátítottak, felemésztettek minden nagy eszmét s maradtak mégis nemzetül, fővonásokban, a régiek. A nagy világgal érintkeznek, a művelt nagy nemzetek testületében méltó helyet foglalnak el; nemzeti sajátásaikat mégis fentartják, még nem fontos szertartásokban is. S ilyen nemcsak a hatalmas és nagy Britannia, hanem a kicsi és elég hatalmas, benső ereje által hatalmas Hollandia is, melyen oly sok vihar zúgott át, a nélkül, hogy a társadalom benső erőit meggyengítették vagy lényegesen módosították volna. Ellenkezőkép találjuk némely más nemzetnél, mely helyzeténél, vegyes voltánál, eltévesztett irányánál s általában meggyengült szellemiségénél fogva, minden behatásnak enged; ez által élete gyökerei meglazulnak s élete csak a körülményektől, a szerencsétől függ. Nincs nemzeties öntudata s így nemzeti lételének erős és biztos alapja.

II.

Mert a nemzeti élethez, fenmaradáshoz, a nemzet minden tényező tagjával közös öntudat, az öntudatban egyesülés kell s ennek alapján és ennek kiegészítéseül: együtt-érzés. Ez főeszköze annak, hogy a nemzet, lényeges sajátságainak birtokában, a művelődés útján és versenye közben is szilárdul fennállhasson és megmaradjon.

Közös felfogás a nemzet hivatásáról, közös vezérgondolat, egyforma meggyőződés annak jogosultságáról és ennek fentartására, valószínűsítésére együtt törekvés. Az értelem és érzés egyesülése a honszeretben, mint a vallásban; melynek érzéseit hasonlóul az értelem meggyőződésének kell mint szabályzóknak, erősítőnek fentartani. Mint a családi együtt-érzést a ház becsülete, hagyományai, múltja iránti kegyelet s birtokának fentartására ösztönző értelmes törekvés tartja fenn.

Minő közös vezér- vagy alap-gondolata van valamely nemzetnek saját hivatásáról, azt annak hagyományai, történelme, szokásai tüntetik elénk. Mert a népek természettel bizonyos iránynak, czélnak hódoltak, melyet előbb sejtettek,

utóbb eszmében fejeztek ki; legnagyobb tetteik bizonyos analogia vagy egy alap-gondolat szerint mentek végbe. E gondolat és a vele kapcsolatos érzések testesültek meg irodalmában, elébb költészetében csupán, utóbb történetírásában is.

Természetes, hogy a nemzetet fentartó s vezérlő ily alap-gondolat változik a képzettség felsőbb és alsóbb fokához képest. Barbar népeknél alig találni ilyet; legfőlebb homályos állati ösztönt, mely védi a saját megszokott fészket, pusztításra s közös kalandokra egyesíti a fajrokonokat. Minél magasabba fejlődik az értelem és azzal az élet, annál inkább tud egy nép reflectálni ily vezér-gondolatra, annál inkább eszmévé magasul a közös érzés, az ösztönszerű vonzódás. És valóban úgy találjuk, hogy volt ilyen kifejlődve minden nemesebb népnél. A hébereknél az ő monotheistikus hivatások, mely a profetismus által mindinkább terjedt és öntudatosá lett, mely őket oly erősen tudta lelkesíteni, elkülöníteni, elkorcsosodástól megóvni. A görögök nemzeti vezér-gondolata kevésbé mondható meg egy szóban. De önértetek a barbarokkal szemben, — kiket egyébiránt jó részben nem ismertek — a persa háborúkban küzdött hősök, magas jellemű vezérek, nemzeti intézeteik, kivált a játékok, művészeik s műremekeik nagyon éreztették velök felsőségüket, dicső voltát nemzetiségöknek és hivatásokat. Ez fejeződik ki gyönyörűen Perikles beszédében, Thukydidesnél, ez a tudat nyilatkozik a conserváló Aristophanesnél; s talán ennek a tudatnak elenyészése okozta közöttök az erkölcsök s azokkal együtt a nemzeties jellem és szabadság alászállását. A rómaiak világhódító hivatást tulajdonítottak magoknak; de csak attól fogva, hogy kis tartományból nagygyá lettek s birodalmuk gyorsan terjedt kifelé. Előbb csak a kisebb népek közötti vezérkedés; a szép és erős város, a nagy jellemű és vitéz ősök, a saját házi istenek, talán a Trojából vett eredet. Volt mindenesetre már korán nemzeties öntudatok; erre hivatkozik Camillus a Rómát elhagyni akarók ellenében; ez lelkesítette a Catókat. Könnyű feltalálni az angol vagy francia nemzet költőinél azt a gondolatot, mely a nemzeti önértetek alapjául szolgál. Az a *Rule Britannia*-ban, ez többek közt Bérangernak a legfranciább költőnek dalaiban van szép őszintességgel kifejezve; nem egy szóban, nem is épen egy eszmében, hanem összetartó vonásokban, melyeknek megfelel a nemzet iránya, jelleme s a történetírók, költők felfogása.

Alig van nemzet, melynek határozottabb felfogása, vezérgondolatai nyilatkoznának történetében, történetíróinál, mint a magyar. A legkorábbi krónikástól kezdve a legutóbbi időkig, úgy fogták fel e nemzet hivatását, mint a melynek rendeltetése volt Ázsiából kijöven, ősei birtokát itt elfoglalni, azt az idegen népek közt erővel, eszességgel fentartani, keresztyénségre térni, az által megnemesedvén, itt egy művelt (ekkor e szóval nevezve el: keresztyén) birodalmat alapítani újra és tartani fenn. Utóbb röviden így is mondják: a keresztyénséget védelmezni, annak védfalául szolgálni. A felfogás módosúlhatott időről időre; de lényegében azonos maradt. Kisebb-nagyobb mértékben vallásos és egyházas volt; vallásos mondákban, fogalmakban, theokratiai szólásokban fejeződött ki (korona, melyet Istvánnak más fejedelem mellőzésével adtak, apostoli hivatás és cím stb.); de a gondolat és irány megmaradt, a különböző változások, fordulatok s szellemi átalakulás daczára. Maga a helyzet (mely talán adta) megerősítette, megvalósította az ősök ily felfogását. Az Arpádok alatt megalapúl a magyar birodalom, megerősödik a keresztyénség és e nemzetnek kelet e tájai fölötti fensősége; megszilárdult nyugot ellenében s tekintélyes állást foglal kelet felé. A török elleni háborúk, Lajos és Mátyás nagy időszakaik még inkább valószínűsítik azt a hivatást, melyről a krónikások szóltak s a nép regélt. A reformatió elfordítani látszik e nemzetet törekvéseinek eddigi irányától. Ily vádak hangzottak előbb is, utóbb is, vallásos felekezeti panaszokban, hazafias buzgóság kifakadásaiiban. Ide czéloz többek közt ama tréfás, de jelentékeny panasz, melyet Szirmay egy öreg nemes szájából hallott: „behoztak magoknak szent István hite helyébe német és svájci hitet“. De voltakép a reformatió csak az előbbi és állandóan érvényes vezér-eszmét nemesbíti az által, hogy a nemzetet oly szabadabb vallási eszme valószínűsítésére teszi képessé, melynek a szomszéd népek vagy éppen nem, vagy sokkal kevésbé fogékonyan, csekélyebb kitartással és eredménnyel hódoltak. És a reformatió, ha szakadást okozott is, azt nem akarta, hogy bármelyik fél törekvésének nem lett volna meg az előbbi iránya: itt egy független, szabad s szellemisége által az e tájon élő népek fölött álló nemzetiségnek fentartása. Ez mutatkozik a XVI. s XVII. századok küzdéseiben, művelődési törekvéseiben, s művelődés általi terjeszkedésében. E gon-

dolatnak s iránynak adnak kifejezést e századok költői is, keseregve és lelkesítve egyaránt. Nem voltak kizárólag vallásosak; nem inkább vallásosak vagy egyházasak mint hazafiasak. A templomokban Árpádról és a Hunyadiakról is zengett ének; a héber nemzet bibliabeli történetei, törvényei nemzeti érdekből voltak vonzóak; a vallás mind két félnél a nemzet erkölcsi érdekéért volt fontos; egyik a réginek conserválását, másik a tisztább, erősítőbb újnak elfogadását nemzeti üdv érdekében sürgette. De senki sem fejezi ki oly határozottan a nemzet hivatásáról nézeteit, mint a költő Zrínyi. A magyar államiságnak önálló hadszervezet általi megerősítése, ez által a keresztyénség védeése a török pogányság ellen: ez az ő vezérgondolata. Az a keresztyénség pedig, melyre ő gondol, nem valamely sötét szellem, nem szabadság elnyomására szolgáló rendszer, nem az inquisitio és üldözések lelke. Nincs itt helye az ő művét, legértékesebb eposzunkat elemezni. Annyit világosan látok, hogy sem abban, sem azt mintegy közebb nyelven kiegészítő prózai műveiben sötét üldözés szellemének, theocraticus törekvésnek nyomát távolról sem találni. Az ő ügye a nemzetnek vallás erkölcsi erők s áldozatra lelkesítés általi fentartása s ennek ősei szerzeménye birtokában megmaradása. Ennek eszköze szerinte is a vallás, mely szó a kor nyelvén értelmi és erkölcsi műveltséget fejez ki. Erre mutat ő egész határozottsággal s a dolgot saját nevével nevezve prózai dolgozataiban, ott, hol az ifjúságot s nemességet tanulásra és rendezettebb erkölcsökre utasítja s áldozatokra hívja fel. A XVIII. században a nemzeti hivatás vezérgondolata kevésbé van valakiben tettel, jellemmel vagy szóval így kifejezve. Még a kitünőbb egy-két költő sem nemzeties. Faludi és Amadé csak annyiban, hogy magyarul énekelnek; de nem a nemzeti élet nagy érdekeiről; a nagy tehetségű Faludit helyzete törpítette el, Amadét a francia műveltség. Inkább jelentkezik nemzeties öntudat Bessenyeinél s társainál; leginkább pedig Dugonics és Horváth Ádám és Gvadányi gerjesztik és táplálják a nemzeti önérzet tüzeit, — és a tiltott használatú nemzeti énekek a kurucz-világból. Ez időben a nemzet történelme is tiltott tanulmány volt; és a nemzeti eszmélet és erély nyilatkozása lehetetlen. Csak egy bizonyos színnel bevont történelem, csak eszmétlenül loyális nemzeti élet volt lehetséges. A II. József korabeli és kivált az 1790-diki nemzeti reactio idejében esz-

méltünk ismét arra: mik vagyunk, mi a rendeltetésünk. Ekkori mozgalmaink, mint az irodalomból látszik, csapongtak ugyan messzebb is, világpolgári as ábrándokra, lehetetlen reformokra, társadalmi radicalismusra; de általán szölvá, a józan hazafiak esze e kettőn járt: az ősi alkotmány szerint függetlenül maradás és művelődés által az idegen ajkú honfiak közötti elsőség vagy fensőség körül. Ezt fejezik ki az 1790-diki országgyűlésnek a nyelv és sajtó s közoktatás ügyében tett kezdeményei, melyek a sajtóra nézve csakis kezdések maradtak. A nemzet felsőségének eszméje támadó irányt nem vett sem ekkor, sem előbb, — sőt utóbb sem. Sem a Hóra-támadás, sem az 1790-ki szerb törekvések, sem az 1831-ki cholera kori mozgalmak nem okoztak nemzetiségek elnyomására irányzott törvényeket, intézkedéseket. S előttem érdekesen tűnik fel, hogy népünk legbensőbb életét tükröző dalaiban is alig találunk valamit az idegen honosok ellen, s közmondásainkban az oláh, szerb stb. ellen nem többet, mint a baranyai magyar vagy a székely gúnyolására.

Az előbbi idők, természetesen, nem fejezhették ki világosan az utóbbi idők higgadt nyelvén azt, a mi felfogásom szerint a magyar nemzeti élet alap-eszméjét teszi, azt, a mit jó részben tettel is valósított a magyar nemzet az által, hogy a nemzeti egyházak, többnyire kényszerítés nélkül, szelíden, de folyvást, mindent elkövettek e honban élő népek értelmesítésére s így a nemzetiség erősítésére, mely munkában a független Erdély fejedelmei is időnként részt vettek. Csak utóbb találjuk ez eszmét tisztán, határozottan, az időhöz képest öntudatos komolysággal megállapítva és kimondva, kitűnő honfiak, Széchenyi, Wesselényi (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*) stb. által. Végre emlékezetbe hozta s tisztázta ezt az idők viszontagságai által létre jött és megerősödött ama meggyőződés, hogy a népek föléledt versenyében, a messze- és összeágazó nemzeti rokonságok közepette az egyedül álló magyarnak csak szellemi életrevalósága és ősi hivatásához való erőnek gyűjtése és kifejtése tarthatja fenn tartósabb és múltjához méltó díszesebb életét. A körülmények, a politikai érdekek változhatnak; minden körülmény-változásnál csak a szellemi erő fensőbbisége daczolhat. Ennek alapja az általános tudományos kiképzettség mellett a nemzeties öntudat: a nemzeti létezés, életműködés, rendeltetés ősidőktől

maig létezett czéljának tudása, annak szem előtt tartása, hogy e nemzetnek hivatása, azon kívül mi minden élő valóé, hogy lételét fentartsa, az is, hogy Európa ezen keleti népei közt művelődés, szabad és emberies társadalmi fejlődés közlője és fentartója legyen, mint ősei is sok századokon át voltak.

Tudom, mi a felelet azok részéről, kik már régibb idő, de kivált az ötvenes évek óta külföldön és hihető e honban is, a Fekete-tengerig terjedő germánságról ábrándoztak, a magyart, mint a művelődés terjesztésére nem alkalmas elemet, csak akadályúl tekintik a valódi, az igazán komoly cultura útjában. A nemesb életet s társadalmi jobblétet bizonynyal a nagy erejű s terjedtségű némettség fogja elterjeszteni, melynek előőrsei többek közt a szepesség, a szászföld stb. Jól tudjuk, mily érdeme van a szepességi s általán a magyarföldi németességnek, kivált a városok lakosságának az ipar, kereskedés, kivált pedig a reformatió és tudományos előhaladás érdekében, sőt épen a magyar nemzeti tudományosság és nyelv ügyében is. Tudjuk az iskolázás és tudomány-terjesztés körüli érde-meiket. De azt is határozottan kimondhatjuk, nemcsak hogy a magyar sem maradt el ily irányu munkálkodásban, sem a mikor a reformatiót, német nyelv és cultura szolgálai átvétele nélkül átvette és hatalmasan megőrizte, sem mikor iskoláiért országosan és magánlag oly sokat áldozott, hanem azt is, hogy a társadalmi szabadságot, szabad és nemesb életet századokról századokra fentartott erő a magyarságban volt meg s ettől nyerték politikai szabadságokat, társadalmi műveltségüket az idegen ajkúak, s ennek köszönik magok a német ajkúak is. A magyarnak politikai érettsége, szabadságra érdemes volta ismeretes dolog, s legújabb botlásaink daczára is kétségbe hozhatatlan. E nemzet szellemét tevékenynyé s vonzó erejüvé teszi, már csak az a szellemi szabad mozgás is, mely mindig sajátunk volt, az a vallásos szabadelvűség, melyet kivált Erdélyben a nemzeti fejedelemség megalapított, a nyilvános élet, mely mindig megvolt, mikor külföldi uralom érdekei el nem nyomták. Itt keleten a legvégső szabad keresztyén egyházak és irányzatok, e mellett elég szabad mozgásu katholicismus, vagy nem léteznek, vagy ha léteznek, lehetetlen hogy ne hassanak. Ily társadalmi erőt nem fejthet ki, és ily hatást nem tehet a távolból jövő german szellem, sem a municipalis körén kívül terjeszkedni s vonzást gyakorolni soha sem

tudott itteni németiség; annyival inkább, mert amaz bürokratikus s részben ultramontán irányzatával soha sem nyerhetné meg e népek lelkét, és mert itt már csak a románság és szláv-ság pártos hajlamai miatt sem kedves. De általában is igaz, hogy a németiség tudomány által a fensőbb körökre messze hatni nem tud; népsége által nem vonz, nem hódít s terjeszkedni nem bír. Elsassban a németek csak egy lelket sem nyertek meg a németiségnek, magok lettek legszenvedélyesebb francziákká. Éjszak-Amerikában a nemzeti életnek alig adják jelét, bár sok százezren vannak is. Így nem terjeszkedett Erdélyben a szászság az oláh, szepességen a németiség a tót népség ellenében. A mily szükséges az európai politikának a magyar birodalmat és államot a súlygyen biztosítékául fenntartani, ép oly szükséges fenmaradni s erősödni a magyar nemzeti műveltségnek az egymással versenyző népiségek törekvésének semlegesítésére s a nyugoti — jó részben német — cultura közvetítése végett.

De akár hogy számítsanak a cultura zsarnokai vagy hódítói, és talán túlhumanus honosaink: mi a múltra hivatkozunk s abból azt tanuljuk és tartjuk meg, hogy nekünk szabad és egykor tevékeny szellemünkkel, szabad institutióinkkal, szabadabbakkal, mint a nálunk magasabbra emelkedett németekéi eddigelé, itt élnünk és világítnunk kell. Hiányainkat tudjuk; de tudjuk, hogy ezek nem mindenkoriak, nem jellemünkben gyökeredzők; rajtok segíthetünk. Miattok, a nem lényegesek miatt, a lényegesről — mint betegség miatt az életről — le nem mondhatunk, lemondanunk nem szabad. Segíteni pedig hiányainkon az által fogunk, ha nem feledjük az őseink által ránk örökül hagyott e vezér-eszmét, hogy hivatásunk itt szabad és fejlett s mindinkább erősítendő szellemiségünkkel világoskodni és vezérkedni a velünk honos nemzetiségek előtt.

III.

Nemzeti önértet, nemzeti hivatásunknak törekvéseinknek helyes felfogása és szüntelen szem előtt tartása, más felől igaz és erős honszerelem: tartják fenn a valódi hazafiságot, melyhez tehát az érzés és értelem egyaránt megkívántatnak. Az érzés a fajhoz való természetes vonzódásnak, a szülék és

ősök s a nemzeti nagy család lakóföldéhez, tettei színhelyéhez, hagyományaihoz való ragaszkodást teszi fel; az értelem kötelességeinknek s tehetségeinknek a múltból és jelenből megismerését, komoly megfontolását stb. A kettő egymást egészíti ki. Az érzés nem fogna tetteket szülni s irányosan hatni, ha az értelem meg nem győzné s nem vezérlené. Viszont az értelem csak a rokonszenves érzés által szülhet tetteket, áldozatos kitarító munkálkodást.

A hazafias érzés meggyengülése és értelem megtévedése okozza azt, a mi nálunk társadalmi s kivált szellemi mozgalmainkat távolról szemlélő előtt mutatkozik, s mit általában véve a hazafias erkölcs megromlásának — corruptio — szoktak nevezni. Leirom, mily képe látszik jelenkori reform-mozgalmainknak a távol magányból vizsgáló előtt, ki néhány évtized óta szemléli hazai köz dolgaink fejlődését s művelődésünk előhaladását.

Már néhány év óta hallatszanak haladásra, sietésre, reformokra nógató szózatok; phrasisok, melyeket ez a nemzet nem ért, zászlókon, melyek nem a nemzet ősi színeit viselik. Mintha azt hangoztatnák, mit ama híres, de nemzetét gyűlölő hadvezér szokott: „kell szabadság? Rohanj!” Mindenfelől állanak elő jó tanácssal, tervekkel, biztatással; legtöbbször olyak, kiknek efféleire jogot, igazolást sem múlt, sem jelen nem adhat. Oratores novi. . . . Mintha ez a nemzet maga lábán soha sem járt volna, magán segíteni, erőit összeszedni nem tudná.

Rohamos tervezetek, intézkedések, számítás nélküli tervezetek, egymást sebesen felváltó, alig született, már elenyésző alkotások. Néha még az alapok lerakásánál vagyunk s már másról, másféléről gondolkozunk. A mit alkottunk, meggyökeredzni nem hagyjuk; főképp mert egyik tervező a másikat taszítja félre, és mert inkább tervezni, mint türelemmel munkálni van kedvünk. Így a mit tegnap alkottunk, ma már roszaljuk, azt mondván róla: „hogyan ez intézet túl élte magát, a tenyéren fekszik“.

A külföldi institutiók, néha lelketlen szokások, szertartások, olykor már ott is antiquáltak, vagy az ottani szellem hagyományoszerű nyilatkozatai hozatnának be és sürgettettek. Általában a külföld kivált oktatási intézeteit másolni, egészen átültetni, mindenestől meghonosítani óhajtanák a hazai

tér sajátosságainak tekintetbe vétele nélkül. Hinni kezdik és tettel tanúsítani, hogy a magyar történelmi öntudatot, hagyományokhoz ragaszkodást akadályúl kell tekinteni a művelődés útján, az újszerű intézetek meghonosításában; és így nem a magyar szellem fejlesztendő tovább történelmi alapon, hanem ez a szellem gyökerestől átalakítandó s ha lehetséges, kiírtandó s helyébe idegenbe oltott szellem állítandó.

Csak ilyen meggyőződés és irány szülheti azt a kíméletlenséget s méltánytalanságot, melyet a nemzet régi hű fiai irányában tapasztalunk, melylyel a nemzet gyarlóságai ítéltetnek, azt az önérzet-hiányt és a dolgokkal ismeretlenséget, melylyel a nemzet gyarlóságait vagy hiányait megítélik, bevallják, sőt keresve keresik s olykor külföldön kegyetlenül pellengérré állítják. S ezt sokszor azok teszik, kik külföldön a magyar állam küldöttei, megbízottai, itt benn azok, kik az állam kenyerén élnek. S gyakorolják külföldön tudományos és művelődési intézetek körében, hol utóbb jobb érzésű honfiak bámulattal találnak hidegséget, ellenszenvet a nemzet iránt, mely ellenszenvet éppen magyarhoniak okoztak, azok, kik a nemzet megalázásában keresték a magok felsőségét s reformeri, sőt civilisatori szerephez való jogát.

S mind ennek oka: ismeretlenség a nemzet múltjával, régibb művelődési intézeteivel, helyzetével, hivatásával, szellemi erőivel. Ismeretlenség a néppel, sőt idegenség tőle; mert ezt úgy ismerik, mint — a külföldiek, s nemzetünk ellenei; és úgy is szeretik. Óhajtanók, hogy vennék példányúl a francia hazafiakat — a Guizot-féle doctrinaire iskola tagjait, s a legközelebbi nagy háború óta szerepelt reformerek jobbait, kik nemzetök hibáit, bűneit a nemzet színe előtt elpanaszolták, felsorolták, s ezt mily kímélettel, mily fájó rokonszenvvel tették. Legyen szabad csupán Laboulaye, Simon és Erckman-Chatrian műveire hivatkoznunk.

Ide járúl a nyelv irányában mutatkozó viselet; az, a mi ennek használatában és művelésében tapasztalható. Mi a nyelv a nemzetre nézve, melyek e nyelv benső erői és előnyei, melyek ennek történelmi jogai, mennyire volt ez használható közügyvitelben s fensőbb életben a Rákóczyak és Eszterházyak, a Bethlenek és Zrínyiek korában: azt nem kérdik. Hiába írtak erről nekünk ama nem műveletlen és korokban európai *színonal*on állt magyarok: Erdősy, Révay (történetíró), utóbb

Bél és Ribini stb., hogy az elfogúlt Révayt és utódait ne említsük. Mellőzik, nem tudják miért. A kormányzások hivatalos termeiben, a tudományos társulatok üléseiben, az oktatás és közigazgatás körében használjuk, a mennyiben ki nem kerülhetjük. De nem férünk meg annak formáiban. Nem férnek meg gondolataink, magasra törő lelkünk és ízlésünk. Használatát kényszerűnek érezzük, a mi műveltségünkhöz s általában a műveltség magas érdekeihez képest kelletlen dolognak, gyötrelmes kötelességnek. S megtanulni ily nyelvet! — Társaságban ezzel élni, nem magasabb szellemű embernek való. Ez nem a szellemes kifejezések, csevegés, udvarlás nyelve; hanem valódi művelt szellemnek nyűg, dísztelen ruha; csak a munka helyére való. Parasztos nyelv, melyet kerülünk, mint Róma aristocratái a magokét, s egy időben a németek is azt, melyen mi oly mohón kapunk. Nem lehet ezzel valóban magasra emelkedni. A valódi „cultur“-ral nem fér össze.

A nemzet tudományos intézeteit és az egész magyar tudományos és irodalmi életet kicsinyiségnek kell tekinteni. Ezeket és ezek embereit mohón és illetéktelenül bírálni — legtöbbször a nélkül, hogy ismernők; a külföldieket ezek fölött magas szemölddel dicsérni, a nélkül, hogy közülök csak egyet-kettőt is jól ismernénk, a németekéin túl pedig egyet is alig. Mi a nagy világ tudományának munkásai vagyunk, melytől nem ismereteket átvenni, eszméket eltanulni, hanem intézeteket áthonosítani tartjuk kötelességünknek. A statistikára szeretünk mutatni, hivatkozni; a nélkül, hogy a helyzetet, a mellékes körülményeket s kiegészítésül az ethnológiát tekintetbe vennők. Nem a kisebb, de művelt nemzeteket, hanem a legnagyobbakat vesszük példányúl. Így lesz aztán szűk a haza, elnyomott vagy nyomasztó a hazai élet. „Kicsi nekünk ez a ház.“

Kezdők vagyunk, civilisatorok. A nemzet művelődése érdekében teszszük, a mit teszünk; folytatjuk, a mit az ötvenes évek megkezdték, megnyitván erre a sorompókat maga a magyar alkotmány és kormányzat. Széchenyit nem ismerjük; szavaiból csak annyit tudunk: Magyarország nem volt, hanem lesz, tudniillik *általunk*. Így lépnek fel, így működnek nagy számmal a „jövő emberei“, kiket mi magunk állítunk elő, hogy előkészítsék a jövőt, tudniillik a magyar államiság és cultura után eljövendő (?) nem-magyar államiság és cultura országát. Józan, simuló és számító eszelYES férfiakat; legfőlebb

a nemzeti hiányok, gyöngeségek iránt türelmetleneket, lelkes világ-polgárokat, kik válságos időben nem fognak terhelni magokat hazafias előítéletekkel és elfogultsággal s kik bizonynyal nem fognának ott, hol a nemzet vérben áll, annak sirja fölött bőjtölni és zsákba öltözni.

Természetes, hogy a mi embereink, vagy azok egy nevezetes tényező része ezt így gondolja el és így cselekszik. Ők a magyar nemzet szellemének történetéből keveset vagy semmit sem tudnak. A tudományosság magyarországi múltjáról pedig épen semmit. S miért nem tanulják? És a mit netalán tudnak, miért nem alkalmazzák, miért nem vetik össze a tudomány mai kívánataival? Miért nem építenek a meglevő alapokon, miért nem ott kezdik, a hol az elődök elhagyták, miért nem úgy folytatják, a hogy azok kezdték? És általában hogy esik, hogy az elődöknél mit sem keresnek és mit sem találnak? — Ennek sok oka van. A nemzeti nevelés hibázik nálók. Vagy fanatizálna, komoly értelmesítés nélkül, a helyett, hogy átlátatná, mik voltak őseink szellemi erejükre nézve is; vagy épen érdekelni sem tud; mert nem alkalmas rá, nem ismervén ennek a nemzet szelleme és irodalma történetében feltalálható eszközeit. Nemzeti nevelésünk elvesztette az utat, melyen eddig jutottunk; útba igazodni nem elég eszes és erélyes. Nem erélyes a zavart társadalmi helyzetben, mely mai nap legerősebb nemzeti öntudat mellett is sokszorozza a nevelés akadályait, sokszoroztatni kívánná a nevelési erélyt és eszeséget. Ugyanis:

Az idők anyagi irányúak. Nem érkezőnk álmodozni, érzelegni, kegyeleteket ápolni, általában távoli és elvont dolgokkal, kivált a múlttal foglalkozni, sőt hajlandók vagyunk a nemzet iránti kötelességet — mert hiszen a család iránti vonzalom csak kiskorúaktól kívánható — a tartozások sorából kitörülni.

Sok felé von el bennünket az érintkezés, súrlódás, a helyzet szükségéi, az általános műveltség érdeke. Mohó vágyakat, elvek és kötelességek összezavarását, ez utóbbiak fontosságának, sorrendének félre ismerését szüli maga a helyzet. Maga a leghatalmasabb nemzetek jelenkori mozgalmainak képe is némi zavart, sokféleséget, kitisztulatlan vágyakat, létesülhetetlen óhajtasok, tervek, törekvések harczát mutatja fel. Ellentétes irányoknak, czéltalan és érthetetlen, mégis kesé-

redetten folyó küzdését. Mennyivel inkább ily nemzet körében, mely hirtelen jutott a küzdés terére s lett a mindenféle irányú tervek, törekvések játékvá. Lehetetlen, hogy a helyzet szédelgést, ingadozást s talán elesést ne okozna. A sok felől jövő eszmék, nézetek, vélemények, a gyakorlati élet szükségéi, az újabb intézetek kellékei, a mindezeket érdeklő phrasisok zivatara megzavarnak gondolkodásban és tetteinkben. A művelt nagy nemzetek példája elkábit. Gyöngye fővel indulunk a művelődés útjára, a külföld nagy intézetei meg szemlélésére; a hon ismeretének és a faj szeretetének csak „gyöngén akadott“ gyökereivel. A hazai népelet, társadalom, művelődés s tudomány története nincs előttünk oly tisztán, hogy felfoghatnók, melyek valódi szükségéink, milyenek erőink, mi telik tőlünk, s valódi hiányainkat mikép pótolhatnók sajátunkból. A haza állapotát alapjában nem ismerve, a nemzet életét tiszta lapnak nézzük, melyre tetszés szerint írhatni bármit is (így nézték ellenségeink is 1849 után). Mindent át akarunk alakítani.

Sokat utazunk (vajha *multum, non multa!*), s az úti képek benyomásai a nagy művek és intézkedések, melyekkel találkozunk, csak alacsonyágunkról győznek meg. Meghódolunk semmiségünk érdekében s vagy lehangolva tétlenkedünk vagy mohón felkapott tervekkel foglalkozunk és zavargunk. Így az utazások áldott hatása, mely Széchenyit bátor, de mérsékelt újtóvá tevő, és így tartós, tervszerű és következetes, fokozatos és így természetes reformokra segítő, vagy Bölöni Farkast magas eszmék és irányok ismertetésére s a nemzet elméje fölébb irányzására, és Szemerét a nyugoti népek és azok intézetei iránti vonzódás felgerjesztésére: ma az utazások gyakorisága, sőt általános divata mellett, legfőleg különös tanulmányokat, nyugalmasabban és húzamosabban folytatott különös hivatással bíró kevés embernél tapasztalható ezeknek valódi hasznok. Sokszor rossz hatásúak az utazások, mert rögtönzöttek, nem tervszerűek, nem komoly feladatúak. Őseink minden mérföldet fáradtságosan küzdve haladtak át, minden külföldi város vagy intézet megismerésére időt, tanulmányt fordítottak. Egyéni és szakbeli saját feladat nélkül ritkán is utaztak; e miatt eredményt is hoztak haza. De haza érkezve, bár magokat a „domidoctusok“-tól kissé megkülönböztették, változtatásokért, reformokért ritka esetben zaklatták testületeiket és nemzetöket. Ma utazóink nagyobb része könnyeden

futja be Európa nyugoti országait. Mondják, hogy a komolyabb czélokra kiküldöttek egy nevezetes része is inkább mással, mint komoly feladatával foglalkozik. Igy ha többek tapasztalásának hihetni, ritkán hoznak be alapos ismereteket, tudományos szellemet, a nagy példák szemlélete által edzett és türelmes jellemet; inkább felületes ismereteket, kevésbé használható szellemi kincset, — sok idegen szót, gondolatot, de alig egy jól ismert, a helyzet és körülmények szempontjából helyesen felfogott intézet ismeretét, alig egy jól megtanult nyelvet s kivált *humanitást*, mely méltányos volna a hazai hiányok megítélésében, kegyeletes és türelmes a nemzeti tudományos élet ápolása és fejlesztése körül. Gyakran tudományos gőgöt, mely ítélni s elítélni merész, elfogultságot, korlátozottságot s bizonyos képzelt magas színvonalról ábrándozást, mely csak úgy csalóka kép, mint egy némely phantom, melyet a tengerész néha feje fölött magasan lebegni lát.

Mindezzel szemben a nemzet tényező része az értelmes középosztály, zaklatva a haladásra hívó szózatoktól, s némely újtónak sújtó ostromsapásaitól, zavarva újabb meg újabb tervek-től, intézkedések által helyéből kimozdítva, ismeretlen helyzetbe és környezetbe jutva, jó részben nem tudja, mit tegyen s hol foglaljon helyet; mennyiben csatlakozzék a tervezőkhöz, újtókhoz s hol vesse vállát az áramlat ellen. Meddig kell feltartani, a mi volt, meddig kell rombolni; mit fogadjon el a kor-kívánat, a modern műveltség, a színvonal czíme alatt; meddig menjen a szabadelvűségben s miben nem szégyen conserválni; ha a zaklatás, nógatás, szégyenköre állítás különböző nemei és módjai üldözik: hova csatlakozzék, honnan vonúljon el? Meddig mehet az állam, társadalom, szokások stb. ostromlásában? — Ekképen erkölcsi elvei, szokásai megzavarodnak. Innen a sok felé elharapózott és épen eszmétlenség miatt mindinkább tenyésző anyagiasság, fényűzés, erőlködő és ízetlen finomkodás, egyenlőségi vágyak, polgárok lelketlen anyagiassága. Innen a munkához való kedv és kitűrés csökkenése, a munkások erkölcsi jellemének aljasodása; a politikai materialismus egyéb piszkos következései. Innen a tisztviselők hűtlensége, czím-, rang- és kényelem-vágya. Innen a proletárság gyors szaporodása a középosztályban, minek a közlekedési intézetekhez toborzott hivatal-viselők nagy serege természetes okozója lett. A hazafiság gyöngülése anyagi érdekek ellenében

a felsőbbeknél; a hazafias kötelességek komoly megismerésének s gyakorlásának gátoltatása az alsóbbaknál. Ezek ellen vallásnak, erkölcsnek semmi hatása; mert ennek hirdetői nagy részt az idő hatása alá jutottak, meggyőződéssel nem bírnak, s vagy éppen ellene szegülnek az idő nemesebb irányának, a valóban szükséges újításoknak, vagy együtt úsznak s vergődnek az ártól elragadottakkal. Meggyengült a nagyobb és ősi tudományos intézetek hatása, melyek nagyobb részt erőtlen kormányzat és vezérelt alatt állanak, ennél fogva sem erélyesen conserválni, sem eszélyesen javítani, újítani nem tudnak.

Az ekkép elterjedt, mondhatni általános gyöngeséget, érzik fent és alant, jók és rosszak; a nélkül, hogy segíteni tudnának, keresik okát, közelben és távolban, a forradalomban és az utána következett időkben, az új és régi, idegen és nemzeti tényezők elegyedésében, némely új tényezők élelmességében, felhasználási, kizsákmányolási törekvésében, szemben ezzel saját férfaink, vezérek és tanácsadók erőtlenségében stb. De nézetem szerint a legfőbb ok, a távolabb, de biztosan feltalálható fészke a nyavalyának, a közelebbi okoknak is oka: a nemzeti nevelés hiányosságában van. Másra bízom egyéb okok fejtegetését, a baj egyéb orvos-szerei felkeresését: én csak amaz egyről szólok, elébb megtekintvén, mennyire volt nemzetünk nevezetes időszakokban s fontos ügyeire, reformjaira nézve utánzó és önálló.

IV.

Volt nemzetünknek önérzete, önbizodalma, önálló és tevékeny elméje. A művelt népektől eltanúltakat önállóan alkalmazta és használta fel, idegen eszméket átvett, de jellemét, önérzetét fel nem áldozta.

A keresztyénség idegen nyelvet honosított meg a fensőbbek életében, a régi erkölcsöket megtörni, megváltoztatni, újakat létesíteni volt képes; de éppen ezért sok ideig ki-kitört ellenében a gyűlölség, sok ideig ellene állt a nemzet egy némely intézkedésnek, mint a papi nőtlenségnek stb. Eltemették vagy legalább elburkolták a keresztyénséggel a nép szellemi életét; de a pogányság melletti nyilatkozatok sok ideig hatalmasan tiltakoztak a nemzeti hagyományok mellett. Együtt fejlődünk, haladtunk a középkorban idegen nagy népekkel s

nemzetünk magába felvett és olvasztott sok külföldieket, előkelőket és fejedelmi családokat. A békés viszony létrejövése után is köztünk és az idegenek közt, fenmaradt az önállás tudata; állami rendszerünk, intézeteink nem lettek a külföldiek törpe utánzatai. Királyunk a művelődés útján vezetvén a népet, nem találtak nemzeti jellemében legyőzhetetlen akadályra; de a hagyományokat, szokásokat lényegesen megváltoztató új institutiók sokszor találtak hatalmas ellenszegülésre. A nemzeti élet nem könnyen fogadta magába, sőt könnyen kivetette magából azt, a mi szellemével nem egyezett. Úgy hiszem, könnyen elvonhatni ezt az Anjouk és Mátyás időszaik történetéből. Különösen tanulságos Mátyás kora. A század törekvései nagyobb világosságot, szabadabb nézeteket, művészeti és bölcselmi előhaladást idéznek elő külföldön. Ez irányt magáévá teszi a magyar szellem is; egy egész sora áll elő nagy tudományú, művelt lelkű papoknak és világiaknak. Ezek élcn egy kitünő király, ki földolganak tartja nagy-szerű alapot vetni a hazai művelődésnek. De mivel a nemzet akkori helyzetére, szellemére nem támaszkodott intézkedéseiben, már korában is reactiót okozott s a visszahatás keserű gyümölcseit hagyta az utóbbi századra. Külföldiekre támaszkodott; azok nagy elméje daczára sokszor megcsalták, míg egy némely eset meg nem tanította óvakodásra. Érdekes főkép az ő korából az olasz jogtudósok története. Behitta többek közt ezeket is, hogy, mint egy híres idegen író mondja, többé ne az ősi szokások és lelkiismeret szerint szolgáltatnák az igazságot a hazában oly emberek, kik inkább elenyésztetni, mint szaporítani szerették a vitákat. A böles olaszok aztán a római jog alkalmazásával oly zavart okoztak, hogy nem sok idő múlva kénytelen volt őket a király az ország határaiból kiutasítani. A zűrzavart egy lángeszű hazafi, Verböczy enyészttette el, ismeretes törvénykönyvének szerkesztése által. *) De a mi Mátyás és társai által a tudomány és fensőbb oktatás érdekében történt, mégis a magyar szellem önállóságának s a nemzeti szellem életrevalóságának tulajdonítható, valamint azok a babérok is, melyeket Janus Pannonius több másokkal együtt a külföldtől nyert, s kétségkívül az a magasztaló elisme-

*) Mátyás külföldieskedését, művelődési mohóságát rosalták a régiek is. Érdekes olvasni Görösöni Ambrus *Mátyás király dolgairól*

rés is, melyet Mátyás király egyebek közt Melanchtontól érdemelt.

Tanúlságos, mikép egyesülnek vagy egyeznek meg az állam és egyház. Megosztoznak a nemzeten egyenlő joggal a keresztyénség szentei és a magyar ősök, kikről még a középkor krónikásai sem feledkeznek meg s kiket a reformatió történetírói újra a nép emlékezetébe hoznak. A reformatió után is mind két egyházban erősen él a nemzeti önállóság tudata. Ott a liturgia legvonzóbb énekeiben segítségül hívják a hon szenteit, védőit, szent királyait; itt a templomokban Árpádról, Hunyadiáról s a haza nyomorúságairól zengenek énekek. Róma kapcsolatáért azok s üldöztetés közben idegen

czimü versezetét. Az ötödik könyvben, mely Bogáti Fazekas Miklós műve, e sorokat találjuk :

Igen kezdék bánni ezt a nagy urak;
Királyt ugyan nehéz kedvvel dorgálják,
Hogy így vesztegetné kincsét országnak,
Rendét mire hagyná el magyaroknak.

Királyt lágy erkölcséért igen szólják,
Csaknem ugyan szemében pirongatják,
Hogy az nyerget a hátára felraknák,
Hogy annyira adta magát asszonynak.

Azt vetik hogy országát megpusztítja,
Kinéletlen felesége szavára,
Sok enzenbenéz apróságra *pallana*,
Mellyel eleitől elhasonlana.

Nagy eszesen erre király felele :
Magyarok vad erkölcsét nem szeretné,
Sőt minden rendet ő erre intene,
Igyekeznek minden ez friss életre.

Ebben ő mindeneknek példa lenne,
Kiki mentől frisebb lehet, úgy élne,
Házakat, palotákat épütene,
Póró az magyar mindennél ne lenne.

Menten drága műveket indíttata,
Pesten, Budán, Fejérvárban, Visegrádba,
Nem volt magyarok közt azoknak mássa,
Mert drága szép minden alkotmány vala.

stb.

segélyért ezek, nem mondanak le a nemzeti önállóság tudatáról. Ama részen is találni némely jeleit a szertartások nemzeties vonatkozásának; eme részen pedig a vallás gyakorlata, a cultus kiválóan a magyar nép kedélye sajátosságaihoz idomult. Versengnek századokon által a hit tételei fölött; de a hont féltik mindenek fölött — néha mint túlbuzgó védők egymás ellen is. Még 1790 táján is folyik vita, melyben egyik fél a másikat akarja felülhaladni „igaz magyarságban“. A magyar szellemi önállóság fő tényezőjének, a nyelv érdekének, meghódol a különben világpolgáriás egyház is.

Sok jelével találkozunk az önállóságra törekvésnek és az öntehetőség érzetének abban is, a mi az iskola ügyéért történt. A reformatió korában jórészt Melanchton lett Magyarországra praeparatora is. Módszere, kézikönyvei, számos magyar tanítványa által meghódította a magyar elmét is. De már e században önálló munkák is jelennek meg philologiai, bölcselmi és jogi szakban, nyelvkönyvek a magyar nyelvre is irányozva és a magyar nemzeti életre is tartozók, kivált történelmieket (Erdősi, Molnár Gergely, Székely, Heltai, Decsi stb.). A XVII. század elején Molnár honfiai elé terjeszti a német-honi oktatás rendszerét részletes és igazoló értekezésekkel. Hozzá tanterveket, oktatási útmutatásokat kapcsol. Mindez hatás nélkül maradt, mint sok más formáság és gépiesség, melytől embereink, olykor talán szerfölött is, idegenkedtek. De a tudományok, az időhöz képest, mégis elterjedtek, mint e századok írott hagyományai rendkívüli számmal bizonyítják. Az ismeretek elterjedtek a nép körében is, mint a különböző, részben végtelékig szabadelvű hitfelekezetek megalapulása és tartós élete bizonyítja.

E században Erdély legnagyobb fejedelme „imperialis“ tudósokat hívott be az akkor alapítani szándékolt erdélyi akadémiához. Csekély hatást tettek: alig többet, mint Csetes egykori sodalitásai s csaknem olyformát, mint Mátyás áldatlan emlékezetű jogtudósai. De tett hatást Keresztúri Pál a Rákóczyak (II. György és Zsigmond), Bethlen Miklós s több mások tanítója, kinek módszeréről szép bizonyosságot tesz Bethlen Miklós önéletírása, maga pedig e módszer tanúja a magyar oktató önállóságának. Tett hatást Apáczai erélye is, kinek önállóságát elég azzal bizonyítanom, hogy tanításában Keresztúrival egyezően a nemzeti nyelvet tette alapul, s egy hazai

egyetem felállítását sürgette, hogy ez által nemzetét, mint kifejezte, a külföld szellemi szolgátságától megszabadítsa. Az oktatás rendszere, legalább a tanintézetek egy nevezetes részében, a külföldi tudományon alapúlt, a külföld intézeteit sokban követte; de azok külső alakját, rendezését, mechanizmusát soha el nem sajátította, le nem másolta. S ez hátramaradást nem okozott. Tudósaink, ha nem egyenlő nagy számúak és értékűek voltak is a külföldéivel, de ezektől is elismerést és méltánylatot nyertek.

A nemzeti erő és önállás nagyszerű harcza volt a II. Rákóczy Ferencz alatti küzdés, melynek szomorú következése lett, hogy a nemzet önérzete elnyomatott, szabadabb szelleme eltemtetett; legfőlebb titokban élt és mozgott, idegen és természetével ellenkező irányba tereltetett; a nemzet szellemi életének saját termései titokban tenyésztek. A mi időnk kereste ki föld alól a kor hazafias énekeit; az ekkori irodalom terén eszmétlen, felsőbb irány nélküli művek találhatók. De a Rákóczy-idők elmúltával sem szűnt meg egyben-másban mutatkozni a nemzeti önérzet. Nyilatkozik ez kivált a nyelv ügyében, a nyelv és történelem tanulmánya alkalmával. Így Czwinggernél, ki a magyar nyelvnek a latin kedvéért való félretételését panaszolja; Ribininél, ki a magyar nyelv jelességeiről oly lelkesen szól; Bél Mátyásnál, ki a magyar nemzet történelme és nyelve tanulmányának nagy áldozattal szenteli életét; Rotaridesnél, ki a magyarhoni tudomány- és irodalomtörténetét írni készülvén, erélyes mentő beszédet mond a nemzet szellemi tevékenységéről és életrevalóságáról tanúskodik, mit az előtt egy századdal Comenius is nyilván vallott. Több nyelvtudós, például Oertel rokonszenvesen szól a nyelvről, melyet tulajdonának tekint és ügyszeretettel tanulmányoz. Mind olyan férfiak, kik a magyar nemzet nyilvános élete mozgalmaitól távol élnek, mégis a nemzeti önállás tudatának hatása alatt állanak; múltját ismerik, létezésének magasztos feladatát tudják. Volt bennök valami azon honfájdalomból, melyet az előbbi század oly meghatón és gyakran nyilatkoztatott, midőn keseregve szóltak fejedelmek, előkelők és tudósok „a végső fogyatékára jutott nemzetről“, máskor „az elzondorlott hazáról“, máskor jóslatszerű sejtelmeket fejezett ki a „privatum odium“-ról, mely „perdidit regnum hungarorum“, mikor Zrínyi is az önállóság eszközét egy független

magyar hadsereg létrehozásáért izgatva és esdekelve, buzgón kereste.

Csak József korában mutatkoznak annak jelei, hogy a külföldi tudományos képzettségért a hazafias önérzetet némelyek feláldozni hajlandók; csak ekkor találkoznak néhányan az újításban mohók, s az ő terveiket azonnal el nem fogadók iránt kíméletlenek, az előbbi idők gyarlóságai iránt lenézők. Ekkor tűnnek fel a bécsi mozgalmak utánzói, a Némethonban elterjedt s onnan átszivárgó eszmék (Philantropismus, Illuminatismus) túlhajtói. Ekkor jelentkeztek a külföldi bölcsелем nagy igényű hirdetői; így Kant bölcsészetének hirdetője Márton István és követői. Így azok, kik a francia forradalom nagy jelszavait eltanulták s azokra bizonyos szín és nemzeti vonatkozás nélküli szabadelvűséget építettek. E tájon szokták egy ideig idősbek és a múlthoz ragaszkodók a külföldről behozott szeleket stb. emlegetni. Ekkor éledtek újra fel a panaszok a külföldies ruházat ellen; mi tagadhatatlanul nem fontos, de ekkori őseink előtt, talán az akkor divatozott öltözet badarsága és a nemzeti vágyak és mozgalmak miatt, igen fontosnak tetszett. A nemzetiséget külső és nem fontos jelekben is keresték; a mozgalmas idők szeretik a külső jeleket, melyek által számba veszik a híveket és az ellenfeleket.

Ez és sok egyéb 1790 körül történt, midőn az eszméletlenség kora, mely a nemzetet elzsiibasztva tartja vala, legalább egy időre lejárt. A költők már elébb is élesztgették a nemzeti öntudatot, az ősökre emlékezést, s ekkép észrevétették saját költői tárgyak, saját tudományos oktatás és nyelv szükségét. Dugonics és Horváth Ádám művei lehetnek silányak, de nagy hatásúak voltak; mert a nemzeti őshagyományokra s történelemre, múltunk felkeresésére, az ősökkel való kapcsolat megújítására és fentartására eszméltettek. Úgy mint Klopstock a németeket, Percy gyűjtései által az angolokat. Ekkori íróink nyomain indult el a lyrai költés, az eposz és a tagadhatatlanul hűzamos ideig ábrándos történetírás. Ez utóbbinak ki kellett jőzanodni az utóbbi nemzedék kezei között; de a jó hatás meglett s ezt utóbbi, legpositivebb alapú történet-irodalmunk sem enyészetti el. A nemzet újra magára eszmélt és ismert és magához méltó lépéseket tett, egy felől mint múltja kötelezte szabad intézetek előkészítésére, más felől nemzeties öntudat megalapítására. Nyilatkoztak világpolgárias törekvések is.

Az a beszéd, melyet Batthyány Alajos az országgyűlésen mondott, az a röpirat (*Ad amicam aurem*), melyet kiadott, sok mással együtt, túlhordott a czélon. Szacsvai, Trenk, s némely mások izgató iratai, midőn emberi köz jogokat s világpolgárius reformokat enlegetnek, a magyar nemzet művelődési saját érdekei ellen hatni nem akartak. Így az 1790-diki országgyűléstől megrendelt bizottsági reform-munkálatok is, melyek közül némelyek a szabadelvűség jeleit világosan tanúsítják. Így e tájon élt nevezetes íróink bölcselmi elveik s művelődési törekvéseik lehettek szabadelvűek, a megrögzött előítéletek ellen irányzottak, a makacs és vak conservatismust élesen ostromlók; de a nemzetiességet, a kellő óvakodást és fokozatosságot merész tervekkel soha sem veszélyeztették. Lehettek világpolgáriusok; de soha a nemzet önálló szellemiségéről, megkülönböztető tulajdonairól, szem elől nem téveszthető hagyományairól meg nem feledkeztek s az emberiség érdekében a nemzetiességről lemondani, vagy ez iránt közönyösséget terjeszteni el, soha sem akartak. Meggyőződhetünk erről, ha az időszaknak talán két legnagyobb emberét, legszabadabb elvű honfiát, Kazinczyt és Dessewfyt megtekintjük. Életük munkáikban nyílt könyv gyanánt áll előttünk, melybe a t. olvasó útmutatásunk nélkül is betekinhet. És kivált fontos tanulságot ad nekünk a nemzet egyik legnagyobb fia, mindenestre legnagyobb reformere, Széchenyi István, ki hogy a magyar állam saját feladatáról, a nemzet szellemiségének minden oldalú, de önálló kifejlésztéséről való erős meggyőződésének kifejezést adjon, azért sürgette a nemzeti erők kifejtését, központosítását, „a magyar vér nemesítését“. Azért figyelmeztette világpolgáriusabb ellenfelét „a félig-meddig aristokrata, félig-meddig demokrata“ szerkezetű magyar államra, „a kelet népére“, „a reformok logikai egymásutánjára“ és sok egyébire, a mit nem volna szabad felejtenünk. Azért emésztette magát élete utolsó és legsötétebb szakaszában azzal, hogy a világszerű művelődés útjára terelte nemzetét, talán annak mint önálló nemzetnek lételét veszélyeztetve a mohón megismert és elsietve alkalmazott reformok által.

Tudom, hogy a maradósdiság, az igazságtalan és embertelen conservatismus a nemzeti önállásban s hagyományok iránti féltékenységben keresi főképp támaszát s mentését: de tudom, hogy az idők legjobbjai, Kazinczy és Dessewfy, Szé-

chenyi és Deák tudták e kettőt egyesíteni, s főképp tudta az, ki a kelet népeinek jó és rossz tulajdonait, a megtartandót és átalakítandót annyira meg szokta különböztetni.

Sajátságos a „kelet népe“ fogalom a magyar nemzet életében, a krónikásoktól kezdve a mai reformer hírlapíróig, ki ázsiai állapotokat emleget. Amazok a nemzet eredetét keresték, fejtegették, s többször minden czélzat nélkül, olykor a nemzet eredetiségének emlékezetbe hozása öntudatának élesztgetése végett emlegették. A fogalom megmaradt tovább is; s hogy belőle elv fejlődjék ki, mely jót és rosszat okozott, a körülmények segítettek. E nép, magánál gyöngébb népek környezetében élt, melyek fölött bizonyos felsőséget érezni természetes lett. Elősegítette a tudomány is, a népek és nyelvek származásáról kifejlett elméletek. Minden nép a paradicsomból s minden nyelv a hébertől származott; de egy sem oly közéről, mint a mienk. E nézet századokig uralkodott. Legjobbainknak tetszett a külön eredet, a keletiség fogalma, mely a XVIII-ik század végén sajnosan fanatizálta a történet-írókat, de egyszersmind hazafias fellángolást okozott, — s ezt nemcsak a XVIII-ik század végén, hanem tartósan s több ízben utóbb is. Ez létesítette összes irodalmunkban oly kiváló epikánkat, lelket adott a lyrának, ihlette honkereső utazóinkat, mutatkozott iskolákban és az ország házában, sőt jelentkezett a forradalmi küzdelem Tyrtaeusánál is. Mondtuk, hogy Széchenyi jelszóul emlegette a *kelet népét*. Utána az írók egész sora tárgyalta e fogalmat és nevezetet és ezzel kapcsolatban a reformok ügyét. Leginkább ez idők történetéből és irataiból érthetjük meg, mit jelent ez, mi értelemben kell tekintetbe venni a különben saját betűi szerint kevésbé jelentékeny kifejezést. Egy a nyugoti viszonyokhoz (ezek valóban igen különfélék) maig sem egészen idomult, a nyugoti társadalmi intézetekhez minden mozzanatban nem könnyen idomítható nép, mely közt és az érintkező nyugotiak közt egyben-másban hihezően mindörökké lesz, meglehet nem előnyére, olyan különbség, mely egészen megfelelő észjárást, intézkedéseket lehetlenné tesz. Van különbség a lélek különböző tehetségeire nézve: képzelődésre, értelemre, gyorsabb és elevenebb mozgásra, munkához edzettségre stb. Ennélfogva oly javításoknak s olyképen nem vethető alá, mint más hajlamú nép, a társadalmi javítások talaja sehol sem lehetvén más, mint a nép kedélye

vagy lelkülete, melyet soha sem téveszt el szem elől az angol államférfi, kevéssé a francia és bármely más. E szerint méltányos és eszélyes dolog legalább is oly mértékben, mint a nyugoti népek között található, eltérni a különbséget a magyar és nyugot között, nem erőltetni reá azonnal minden jót és hasznost kiváltképen formaságot, gépiességet; némely intézkedésekkel pedig várni nyugton az időre, a vér nemesedésére. Valóban Széchenyi nem is hozott be sok tervet, sok nagy szót, hanem eszméket és mindenek fölött erőt és erkölcsöt. A reformoknak inkább szellemét, erkölcsi oldalát, mint formáját s fényét tartotta szem előtt. Ostromolta az előítéleteket, de központosított is. Sok régit megingatott, de soknak is adott új erkölcsi alapot és erőt, mint a megadóztatott nemességnek. Sok célra hatalmasan munkált, a nélkül, hogy zászlójára írta volna; így a hon függetlenségét. Sokszor működött hévvel, sőt szenvedélylyel; de zavart soha sem okozott és neve, föllépése után félszázaddal, osztatlan hála és tisztelet tárgya.

Az ő halála után kétség kívül nehezebb reform-kérdések, a nemzet bensőbb erőire támaszkodók, nehezebben honosítható intézkedések forognak szóban. De ha ezeknél is inkább a szellemet mint a formát, inkább a célt mint a mechanismust — mely épen nem lényeges — vesszük tekintetbe: többre megyünk, állandóbbat alkotunk s a nemzet szellemének nemesítését erősebben célba vesszük; inkább vonzzuk, megnyerjük s vezethetjük; és mélyebbre hatunk reformjainkkal. A nemzeti szellem, ha főkép és első sorban eszmékre tanítás által gazdagítjuk és emeljük, nem formákkal lepjük meg, fárasztjuk és nyomjuk alá, ha, mint egy kitünő emberünk épen most köszönetre méltóan mondá, „nyargalás“-ra nem erőltetjük: magához jön, a maga erejének tudatára, használatára jut, magától önállóan fog tenni, meglehet nem oly gyorsan, mint reformereinknek kívánni érdekében van; de magához hívebben és így állandóbbat. Ellenkező esetben, időtlenül zaklattatva, nem annyira tenni fog, mint a vele rajta végbevítettek túrni, elfálsúlni, elcsenevészní.

V.

Egyedül a komolyabb emberies és nemzeties nevelés erősíthet meg bennünket. A nevelést pedig itt legszélesb érte-

lemben merem venni, szabadságót vévén erre a közbeszéd gyakorlatából, mely a házi és iskolai nevelésen kívül, az élet iskoláját is emlegeti.

A nevelés e három körének — sokszor elmondták — egymással arányosnak kell lenni; egymásnak lényegökben megfelelni. Fő elvekre nézve azt vallani az iskolának, azt ápolni s fejleszteni az élet iskolájának, mit a családi nevelés becsepeget. Nem távozni el a családban vetett alaptól, az iskolában adott iránytól máskép, mint az élőfa, mely növés által lesz nagyobb, erősebb, terebélyebb, kérgesebb, veszt színéből, nyersségéből: de *természetére* nézve az marad, a mi volt: fűgefá vagy csipkebokor. Máskép nem lehet nevelési törekvéseinknek sikere. Csak e három kör lehető együvé hatása lehet oly archimedesi ponttá vagy eszközzé, melyből vagy mely által magunkat védhetjük és fenttarthatjuk.

A házi nevelésről bajos volna ítélni, ha iskolai tapasztalás nem tanúsítná gyarulásáigait, ha nem erősítené tapasztalás ezt az elvet: milyen a gyermek, olyan a család; vagy: ha hibás a gyermek, hibás a családi nevelés. Az iskola küszöbén belépő, az iskolai életben jó és rossz hajlamaikat kitüntető növendékek jelleméből ítélni a családok nevelési elveiről, értékéről.

A mi társadalmunk s benne a családok erkölcsi fejlődése, nem volt közelebbi időkben, sem következetes, sem elég jó irányú. Különböző tájakon különféle irányzatokat látunk kifejlődni, a szerint, a mikép különböző itt és amott a vagyonság és szellemi erősödés, a valódi vagy csak külső művelődés ösztöneinek és eszközeinek mértéke, a közlekedési eszközök, az érintkezési alkalmak. Az alföld némely községeiben szembetűnő anyagi haladást, vagyonosodást találni több helyt örvendetes kapcsolatban szellemi gyarapodással és elég erős conservatismussal, a szónak jobb értelmében, — más tájon mohó anyagiasságot, szegényedést, erkölcsi gyöngülést vagy ernyedést. Elvezetvagyás és henyeség itt, mérsékeltég amott. Néhol különös fogékonyságot a léha felszínes művelődésre s ezzel ellentétben régies nézeteket, értetlen elmaradottságot, tespedtséget. Máshol ismét legszélsőbb társadalmi reformok emlegetését, komoly meggondolás nélkül; elméleti és erkölcsi nihilismust, tudatlanság cynismusát, makacsságát. . . Eszmélenség az életben, vezértelenség, elvtelenség a gondolkodás-

ban, s innen erkölcsi tehetetlenség a nevelésben. Gyakran bocsátznak erkölcsi nyomorekokat, sőt szörnyeket iskolába a gyarló és bűnös szülék, várván, sőt követelvén teljes jogtalansággal, hogy áldozataik ott javúljanak meg, bűneiket a tanítás hozza helyre, mely pedig javító vagy fegyintézetek vagy épen kórházak feladatai teljesítéséhez eszközökkel nem bírhat. Sokszor olvassa ki lélekismerő tanító növendéke szemeiből és viseletéből a gyarló szülék bűneit; sokszor emészti magát, küzdvén elvetemültséggel; de javítani nem tud, mert a mit a családi nevelés elhibáz, helyre hoznia ritkán lehet.

De itt nemzeties nevelésről szólnék. Igen, de emberies érzés, hazafias törekvés csak nemesen képzett lélekben, csak komoly erkölcsiség mellett lehetséges. Elhibázott házi nevelés mellett lehetetlen ehhez elég erővel, a szív nemességével, az értelem és akarat kellő hatalyával bírni. A családi élet melegében tenyészhetnek fel és gyökerezhetnek azon erények, melyek a nemzetet, államot fentartják, vagy mint Rousseau *Emilejében* mondja: „természeti alap kell a conventio (állami) kapcsolatai fentartásához; a testvérek, rokonok iránti szeretet alap-eleme az állam vagy hon iránti szeretetnek; a család a kis hon, mely a szívet ama nagy hazához köti; jó fiú, jó férj, jó atya lehetnek csak jó polgárokká.“

Hallottak műveltjeink valamit a szabadelvű nevelésről — francia értelemben. Tanultak effélet az irodalomból: a francia színművekből, regényekből. Hallottak a szülék s gyermekek közötti bizodalomról, talán egyenlőségéről. S minket a francia nézetek, szokások két száz év óta erősen vonzanak. Meghódítják ezek a kevésbé egyirányosan művelt nemzetek legbensőbb életét; tetszők még az angolok és németek köreiben is. Hallottak valamit az angol nevelésről is; de ezt szeretni, követni nem tudják; amazok bírják a rokonszenveket, családi s társadalmi életben feltétlenül. Erre tanított bennünket Ausztria is, melynek absolutismusa s hierarchiánk elég okot találtak népszerűtlenné tenni nálunk az angolt és éjszaki németet. Mi a celta vér könnyedségét, izgathatóságát szeretjük meg és szoktuk meg, mely talán „kelet népének“ hajlamaival is találkozott. Családainkat ez emészti; még pedig nem inkább fent mint alatt és középben, tehát a társadalom minden osztályában. A dolgot rosszabbá az teszi, hogy az úgy nevezett kabátos proletárság, a művelt élet élvezeteit igénylő

s ehhez társadalmi jogosultsággal bírható, de jövedelmetlen osztály közelebbi időkben nálunk is mind inkább szaporodik, az irodai, közlekedési állomások sokasága által. Mindezekben erősen él s általok erősen terjed az egyenlőség-követelés, a feljutásra törekvés, szereplésre erőlködés s röviden mondva, az erkölcsi anyagelviség. Ily szellemmel nem fér össze az önmérséklés, önmegtágadás és eszmékért élés vagy lelkesedés. Az ősökkel és múlttal való kapcsolat, történelmi alapok, nemzeties öntudat ilyeknél nem található; semmi nemesség, mely kötelezne.

A szüléket pedig semmi törvénye az észnek nem mentheti fel a neveléstől, az iskolai oktatás előkészítésétől, többek közt a honszeretet és honismeret első alapjai megvetésétől, az emberi és honfíui kegyelet fölgerjesztésétől. E nélkül az iskolák nemzeti nevelés tekintetében is alap nélkül építenek. — A szülék a legfontosabb dolgokra nézve tanítók maradnak a legjobb iskolai szervezet mellett is. Mindaz, mit iskolák rendezéséről törvényeink czikkei befoglalhatnak, száraz, élettelen szabály, külsőség. A szellemet a szabályok nem tudják megfogni, megadni, kimeríteni. Mily lélekkel tanítsák a történelmet, irodalmat, természettudományokat: ezt lehetetlen megszabni; ez az élettől, egyéniségtől, hajlamoktól függ, mi a családban, nevelésben, a köz szellemben fejlődik ki, valamint a tanulmányokat felfogó, elsajátító lelkület is. A nyilvános és magános oktatásnak a lelket a családok adják, melyek a tanintézetekkel kikerülhetetlenül kölcsönösségben állanak.

A család hatása sok nagy emberen állandó, s írig tartó, folytonosan tevékeny volt. Minden kiválóbb ember élete, története így kezdődik: „szüleitől gondos neveltetést nyert“ — „hazafias vagy bölcselői lélekkel bíró anyától vette első ösztönét“ — „vallásos és tiszta erkölcsű anya óltotta bele a nemes erkölcsök magvait“ stb. Szó van olykor a legelső olvasmányról, a képes öreg bibliáról (Lamartine) és ilyfélekről is. Emlékezünk még Széchenyire, mikép mondott éneket anyjának gyermek korában, mily érzéssel hivatkozik atyjára; — Kazinczyra, ki nagyatyját emlegeti, — Kölcseyre, ki öcsceinek írja *Parainesisét*, az ifjak honfi-erényeinek codexét, s hogy régiebket érintsek, a Rákócziakra, kik közül mindenik mellett egy-egy magasztos női alak áll és — család. . . . Úgy látszik, hogy egykor a honfi-erény a családban gyökeredzett s e gyö-

keren csüggött s ezen erősen állott. . . . Úgy tetszik, hogy az összes nemzet családiásabb kapcsolatban volt; a törekvések középpontja ama nagy családban a hazában, míg francziás aristokratáság el nem fordította embereinket; ehhez kötötte a közös nyelv, mely még idegen eredetűeket is vonzott, ehhez a poesis, melynek tolmácsai nálunk a XVIII. századig leginkább előkelők voltak. Előkelők éreztek legmelegebben, legerősebben; a nemzet geniusának ezek voltak avatottjai. Most mintha a hazai élet középpontja, tűzhelye, oltára nem a nagy családban, a honban, hanem külföldön vagy távol világban volna. . . . Ha némely értelemben emelkedett volna is szellemünk a tudomány és műveltség által: erkölcsi komolyság s biztos irány nélkül nem lehet nemes. Mert a világias műveltséget is csak hazafiság teszi moralissá. A milliók birtokosa sivar életet él, lelketlen üzérre válik, ha nem tudja, kiért él, vagy nem akar senkiért élni, ha szívéhez nem áll közel senki és semmi, sem család, sem haza. A családnak kell megmutatni a leendő honfinak: kiért és hogy éljen, ösztönt, irányt adni az erkölcsi életnek. De vannak-e e feladathoz eléggé komoly atyák, önfeláldozó anyák a mi köreinkben? S az utóbbiak szerepét mily sikerrel viselik a nőnevelők, melyeket nagyobb részben idegen lelkű egyének vezetnek! Sok felől sötét képek tűnnek fel előttünk s fáj elgondolni, hogy komolyabb irányú angol vagy német, megtekintve állapotunkat, elítélne bennünket, mint művelődésen értetlenül kapkodó népet, melynek jövőt nem ígérhetni s melyet komolyan nem vehetni. . . .

A szüléket és családokat kötelességeikre sokképen emlékeztetik, serkentik külföldön. Nem nagy hatásúaknak tartom ama vastag kötetekben adott oktatásokat, melyek német s franczia nyelven megjelennek; bár német, talán franczia családapa és anya elég lehet, ki az ilyen olvasására is vállalkozik. Sokkal sikeresebbeknek a családi *tárákat* (magazine), melyek angol földön oly nagy számmal vannak, oly általánosan elterjedtek, a családi élet levegőjét tisztítják, a szüléket a gyermekekkel összecsatolják, a házi életet eszmétlenné lenni nem engedik; e végre éppen annyi elmélkedési anyagot közölnek az újkor tudományos ismereteiből, mint a nemzet történelméből, költészetéből. Ilyféle vállalatok nálunk nem éltek meg; többnyire csak divatlapok s újszerű regényeik által tartják fenn magokat családainkban; vagy másféle képes folyóiratok, me-

lyekben nemesebb erkölcsi irányzat nem tapasztalható. Hogy, hogy nem, valaminek kell történni, egyesületi úton vagy más-kép; mert meggyőződhetünk, hogy míg a családok komolyabban nem veszik nevelői tisztöket, előtök nem tartják, hogy az iskolai oktatást gyámolítaniok kell, nevelésben a tanintézetekkel összeműködniök — nem mint most történik, ellenök hatniök — iskoláinkkal czélt nem érünk. Ezek szelleme nem lesz élő és hatályos; sem tudomány közlésére, sem nemzetiség fentartására.

Mit tesznek iskoláink a nemzeti nevelésért és mit kellene tenniük?

A népiskolai nevelés feladata általános emberies ismeretek elemeit közölni s ily kiképzés alapjait rakni le, hogy azokon tovább építve, mindig felsőbb emberies képzettségre juthasson a nép gyermeke, a természet és emberi vagy szellemvilág bővebb ismeretére. A népiskola legközelebb áll a családhoz és ez által a nemzethez, mely iránti vonzalma épen ezért kevésbé öntudatos és indokolt, kevésbé reflectáló és észszerű. Ezt az elemi emberies képzést csak a haza ismerete, annak történelme, költészete, alkalmasan tanítva, teheti észszerűvé s ekképen öntudatosná, biztossá, eléggé nemessé. Nem könnyű feladat s a társadalmi viszonyok nemzetiségi, hitfelekezeti stb. különbségei miatt jelesb erőket kívánna, mint akár-mely hazában is. Népünk a fentebbi időkben, kivált az 1848/9-diki zavarokban nem bírta ugyan megérteni az idők minden nehéz és bonyolódott kérdését; de mégsem tanúsította magát sem igen éretlennek, sem erkölcstelennek. Óhajtjuk, hogy a még nehezebb és érthetlenebb viszonyok közt még értelmesebbé válják; még világosabban értse nemzete jogait, helyzetét, szükségeit; s az országos pártküzdelmek között is tartsa meg és fejlessze emberies és nemzeti jellemét. Kívánatos, hogy a tanítóképző intézetek ez oldalra különös gondot fordítsanak; kivált mivel tudva van, hogy növendékeik közé sok egyén vegyül nemzeties öntudat és neveltetés nélkül, és nők, kiknek e részben az egyoldalúságot kikerülni vagy a komoly erélyt elsajátítani még nehezebb. A nép további oktatásához népies irodalom szükséges. Erre nézve is sok a hiány; mert a politikai nagyobb lapokat nem a népnek írják; a népies politikai folyóiratok egyoldalúak és nem oktatók s elemezők, mint kellene lenniök; az úgy nevezett *olcsó könyvek* legnagyobb

részben nem a nép számára valók. Talán a nép nem elég nagy számú olvasókat állít még ki s nem méltányolja részvétellel azok fáradságát, kik számára írnának. Ez lehet oka, hogy ismereteink színvonalát, nyelvét maig sem találták el. — A középiskolák tanítása eredményével sem lehetünk elégtültek s ezt az ily tanfolyamokat bevégezõ vizsgálatok ismerete mondhatja velünk. A középiskolai oktatás feladata volna nemzeti szellemmel sajátíttatni el a tudományos és irodalmi ismeretek lényegét, alapjait és ezeknek nemzeti nyelven tolmácsolására képesíteni. De ritka növendéknél találunk tisztán felfogott, rendezett és jól kifejezett ismereteket, amaz ismeretek körében szabad mozgást, önálló rendelkezést. Az ismeretek legtöbbször homályosak, kifejtetlenek, csak a használt kézikönyvek szerzők formuláira támaszkodnak, csak bizonyos mód vagy modor szerint alkalmazhatók. E mellett csekély ismerete a nemzeti történelemnek, vagy a hon állapotának, a nemzet elmeszüleményeinek s ezek valódi jeles tulajdonainak. Semmi jele annak, hogy valódi közösségbe jutottak volna a nemzet nagy költőivel, művelődése nagy vezetőivel.

Mindez még inkább tapasztalható azokon, kik úgy nevezett szakpályán haladnak. Itt lemondanak a nemzeti tanulmányokról, melyektől előbb sem igen vettek hatást; a költészet, történelem, nyelv közönyös dolgokká lesznek. A matematikai és természettudományi szakbeliek nem érzik kötelezetteknek magokat, hogy elég jó magyar nyelven írjanak és beszéljenek; nem arra, hogy mondhassák vagy előttük tartsák, mik a syntaxis törvényei vonzatra vagy szórendre nézve. Nem tartoznak tudni, mi volt Révay vagy Kazinczy, mit írt Kőlesey vagy Vörösmarty, mit tettek a tudományért Mátyás, Vitéz vagy Janus Pannonius, vagy mikori a legelső magyar nyelvemlék. Ők a külföldiekből magyarra fordított tantételek tolmácsai; a testében magyar, lelkében idegen tudományos oktatás nyügeiből kiszabadulni nem tudnak. Az irodalmi szakbelitől kérdezd meg a jobb magyar történetírók nyomozásai folyását, tárgyalások és stíljok előnyeit, hasonlított össze a régiebbeket az újabbakkal, a hazaiakat a külföldiekkel; kérdezd meg a magyar nyelv hiányairól és előnyeiről, a göröggel, latinnal hasonlatos mondatairól, a rövidség, szépség, hangzatosság eszközeiről itt és ott; kívánd, hogy némi önállósággal, kissé sajátos, dologhoz alkalmazott stíllal adjon elő valamit, ne a hirlapirodalom,

vagy fordított regények szólásaival, modorával: és az eredmény igen szegény lesz. Jele, hogy iskoláink nem veszik tudomásul, mit már oly sokszor elmondtak, hogy a tárgyismerettel a nyelvezet, vagy előadási tehetség is folyvást fejlesztendő és gyakorlandó. Hogy minden fogalom egy névvel jár s e nélkül nem miénk, szabatos és jó szó nélkül nem bírható; hogy a kores nevezetek, ha egy bizonyos körben forgalomba jutnának is, a nemzeti élet legbensőbb erőinek ártanának. Hogy a nyelv természete ellen alkotott minden mondat sérelem a nyelv és így a nemzet geniusza ellen. És végre, hogy akármely tudomány tanítója vagy művelője tartozik azzal, hogy ne ártson a nyelvnek; ne rontson itt, ha ott épített.

De érdekes megkérdezni növendékeinket olykor: melyik költőt szerette meg — miért? Mily viszonyok közt élt és írt az? Miben különbözik ettől vagy amattól? Minden kérdésünk érdekes feleletet csal ki s mindenik tanúsítani fogja a nevelés és oktatás hiányait. Ki fog tűnni, hogy a valódi költészethez vonzódni, emelkedni nem tudnak, a viszonyokat nem ismerik, valamint a költő valódi érdemeit sem, hogy Berzsenyi és Vörösmarty elévültek, hogy Dugonicsról csak mosolylyal, Barótiáról, Rájnisról, Virágról stb. közönyt nyel, Csokonairól csak félkedvvel fognak szólni, — *érteni* pedig egyiket sem tudják. És ez amaz emberek és idejük eszméinek, rokonszenveinek elévülését is tanúsítja.

A nemzeti irodalom tanulmánya kivált a negyvenes évek óta foglal méltóbb helyet iskoláinkban; de kételkedem, hogy jól taníthatnák s a nemzeti öntudatnak, sőt nemzeti érzéseknek is alapjául szolgálhatna, — kétlem, hogy avatottak is kellő módszerrel tanítanak, a nemzeti művelődés történetével összefüggésbe hoznak, belőle és a párhuzamban tanított társadalom- és állam-történetből a nemzet szellemét kitűntetnék, méltányolnák. Kényelmes dolog, de teljesen sikertelen egy költeményt vagy költőt felületesen megemlíteni, ragaszkodva a nem e czélra készült rövid kézikönyvekhez. De a dolog természete azok lényegébe mélyebb behatást, rokonszenves huzamosabb tanulást követel; a kiválóbb költők s írók megismerését több oldalról, lehető hűséggel, előnyeik megvizsgálását, jellemök történelmi és esztetikai megbíráását, — mindezt nem az elfogultság nagyító üvegén szemlélve, hanem kellő világítás alatt és behatón részletezve. Így gyöngyököt talál a tanító és

tanuló, a hol nem is vélné. Közelebbi vizsgálatra tűnnek fel a valódi alkotó részek, elemi tulajdonok, szépségek, itt is, mint a természet egy némely alkotásában. Így a *Halotti Beszéd*ből egy csinos kis mű lesz, melyben Kazinczy is gyönyörködött s gyönyörködni fog, ki a nyelvet történelmileg felfogta s annak szép tulajdonait feltalálni s érezni alkalmassá lett. Az *Emlékezzünk régiokról* nem válik nemzeties eposzszá, ha a rokonszenv nagyítja sem; de a népköltés sok jelességével bíró (rhythmus, alliteratio stb.), nemzeti önézretre mutató, középkori szellemű becses darabbá igen is. A *Szent Lászlóról* való ének, vagy a *Mátyás halálára* szóló, érinteni fogják az ifjai kedély húrjait, ha a belőlük, kivált helyenként, kisugárzó magyar hazafias érzés jól tolmácsoltatik. Így Tinódiból, ha több oldalról, komoly és tréfás verseiből, a versekben itt-ott kifejezett viszonyából, a mindig kitetsző egyszerűen becsületes jóakaratból, jó érzésből, más részről vándor-dalosi mivoltában terjesztjük elénk, vonzó költői alak válik; holott ugyan ő mindenestől elenyészik az irodalom tanulója előtt, ha néhány gyarló sorának futtában tett felolvasása után, tőle azonnal búcsút veszünk, vagy inkább megszökünk. Még sokkal nagyobb alak magasodik fel előttünk, ha Balassát vagy a dicső Zrínyit tekintjük közelebről, műveikben, melyeknek gyöngeségei mellett az előnyös tulajdonokat felismerni csak vizsgálat után lehet, — s megérezni csak ismétlés után — mint a régiak is vallották. Rimait érdekes szép nyelve, Beniczkyt utóbbi népies közmondásokkal is összevágó versecskéi becsesbökké teszik, mint gondolnók. A kurucz-világi énekek s más költemények pedig az időkkel, viszontagságokkal kapcsolatban tárgyalva, az egyes jeles darabok hangulatának kiemelése, olykor gyönyörű alkatának szemléltetése által a szemlélkedés és élvezés oly körébe vonhat, melynek hatásától soha sem fogunk menekedhetni. Az irodalmi oktatás becse, nézetem szerint, nagyon megítélhető abból, vajon a nemzeti irodalom úgy nevezett classikai műveit megkedveltette-e vagy nem. Ezek kiválón az iskola sajátjai, s ha ilyek lenni megszűnnek, elveszti életerét, táplálékát az utóbbi, a népiesebb költészet is; tehetetlenné, terméketlenné lesz a hívatottak művészi lelke is. . . Ha pedig még íróink, költőink jellemére, életök történetére is kitérhettünk, legalább a legjobbak fejlődése, élete folyamára komolyan mutathatunk — s ennek a legszigorúbb időkímélés mellett is

lehetni kell; — ha Janus Pannoniust olaszthoni életében, forgolódásaiban, a XVI. század embereit tudományos és iskolai törekvéseikben, bolyongásaikban, Pázmányt, Eszterházyt, a Rákóczyakat valódi színökben és környezetökben, Zrínyit csatáiban, várában és benső életében, Molnárt kenyérkereseti és irodalmi kínos küzdéseiben, Apáczait, Tótfalusit stb. saját szerepökben, mivoltokban — a XVII. század előkelő férfiai és nőit mint írókat, vagy irodalompartolókat egy keretben, — a XVIII. század lelketlenségét egész ridegségében, fészességében, e század-végi testörököt és szabadabb mozgású papokat, élőkön a páratlan Révaival, a jelen század első tizedeinek lyrai és eposzi, történelmi és nyelvügyi törekvéseit, kivált azt az eposzi hevületet, sőt ihletéséget, mely a honkereső utazásokat, az őshazába visszaédesgető költeményeket egy időtájban szülte, mely a tudományt is illúziók körébe vonván, csalódott és ártatlanul csalt egyszersmind — de éppen azért rendkívül tanulságos; — ha, mondom, mindezeket is érintheti az oktatás: kétségkívül akkor teszi meg, a mit tőle a nemzet kíván és vár; a mit ép úgy kíván a német és angol boldog helyzetében, mint a francia levert s a magyar féltethető állapotában.

Ezért kívánta, ha nem csalódom, boldogult Eötvösünk a nemzeti tanulmányokat a gymnasiumi oktatás középpontjává tenni, holott ma ilyfélékre időt alig nyerhetnek legmagyarabb iskolákban is a jobb akaratú tanárok, ilyfélek eszközei beszerzésére alig jut erő a dúsabbaknál is; Tinódi és sok más megismerésére pedig alig van könyvtáraink jelen helyzetében mód és eszköz. Ily gondolatok és célzat vezetik az iskolai reform munkájában a legtöbb angolt és francziát, mely utóbbi nép egy kitünő tudósa, Littré, nem régiben mondá: „nálunk sokan tudnak latinul, néhányan görögül; de a nemzeti nyelvet történelme alapján aligha tudja egy-kettő.“ Iskoláink bűne, hogy költői irodalmunk nem tett oly hatást, mint kellene és lehetne, az pedig szegénységünknek — másnak minek? — róható fel, hogy régibb íróink jelesebbjei közül sok újból kiadva nincsen és így elterjedve sem lehet. Így történik, hogy sok remek eltemetve hatástalanul rejtezik, hogy jóakarató tanulók, sőt olykor szakemberek is találnak olykor darabokra, melyek csodálatra ragadják jelességök által, melyeket hogy előbb nem ismertek, öszintén szégyenlik. Így a XVII. századbeli *Tintinnabulum tripudiantum* végén álló „Mit használ kér-

lek a világ?“, Köröspataki *Lupuj vajdája*, Pécsi Simon némely éneke, a kuruczvilági énekek közül néhány gyönyörű darab, például *Esztergom megrétele* stb. olvasása s mélyebb vizsgálata alkalmával.

Iskoláink szervezetének, még pedig nemzeties szellemmel, ideje lesz már lehetően végkép s országosan megállapíttatni. E végre államférfiaink bölcseségére van szükségünk; mert az oktatás és iskolai nevelés ügye legfőképen államférfiak dolga. Ezek hívatása s ezektől telik a társadalom szükségéit és erőit, az állam egész életét és valóját múltban és jelenben, a nemzet és nép sajátosságait, hajlamait, szükségéit úgy belátni, hogy az oktatás országos rendszerét megállapíthassák. Úgy látjuk, hogy ez más államokban is így történt, hogy tudniillik államférfiak határozták el az oktatás rendszerét, mely nemzeti legyen, az országos szervezethez illő, a nemzet szelleméhez, helyzetéhez alkalmazott. Smith Ádámot nem említem, ki nemzetgazdasági rendszerébe foglalta az iskola ügyét, sem az újabb francia és német állambölcselőket, kik e nélkül nem alkotnak rendszert: csak Steint és Humboldt Vilmost, kiktől a német egyetemi rendszert származtatják. Talán ha országosan, államférfiúi bölcseséggel, a nemzeti szellem és Európa szelleme közvetítésével határozzák meg s illesztik nemzeti institutióink rendszerébe az oktatásügyi szervezetet, életrevalóbb lesz ez, s elenyészik az oktatás és nevelés előbb említett három rendbeli tényezői, a család, iskola és élet között ma létező meghasonlás is.

De a nemzeti nevelés ügyére, vagy a nemzeti önérték fentartására nézve, van más, szintén fontos hiányunk is.

Mondám, hogy a nemzeties öntudatnak, ma kivált, a nemzet történelme ismeretéből vett adatok által erősített alappal kell bírnia. E célra nem munkál kellő gonddal és sikerrel a mi irodalmunk, a múlt századbéli derekas kezdemények és működés daczára is.

A mi időnk, vagy az időnkbeli tudományos vezérférfiak tudni akarják, miért ragaszkodjanak, csatlakozzanak a nemzethez s annak tudományos érdekeihez. Választhatván magának kiki hazát, nyelvet, nemzetiséget, úgy mint öltönyt vagy lakást (és ez már régi tantétel!), okszerűen akar választani. Nem akar pirúlni választásaért. (E tanra volna észrevételem; mert *választás* helyébe *válást* szeretnek fölvenni, mi természet-

és észszerűbb. Anyát nem választunk; anyánkká válik, ki — nutrit adnoto ubere. Alkalmazzuk e tételt kissé testvérré s rokonokra, és vessük össze azzal, mit a természet legújabb vizsgálói mondanak. . .) Ha már csakugyan választás ügyévé lett a dolog; ha csakugyan megtagadjuk a szegény boeskoros apát és anyát, elköltözünk a szegény hazából, szégyeljük a parlag és rosztalajú örökséget: meg kellene győződnünk arról, hogy a dolog így van-e, meg kell győznünk a gyöngye hitűeket, a kegyeletben erőtlenekeket, hogy ez a nemzet tudomány, műveltség tekintetében is *volt, van és lehet* is. Ez a nemzet szellemi, kivált pedig tudományos értékének a múltból való alapos megismertetését kívánja. Ez, a mit nem teljesít a mi irodalmunk. Míg a polgári történetek kútfőit nagy gonddal keresik, rendszerét többek összeállítják: addig alig akad, ki a tudomány történetére gondoljon.

Nem akarom azt mondani, hogy semmi sem történt; csak azt, hogy nem történt elég a legfontosabb ágakra nézve. Vannak egyes nagy értékű dolgozatok az alkotmány, törvényhozás, honvédelem, egyház, egyházi testületek történelméhez: de valódi, mélyebb felfogással, a korok lelkének felfogásával, külföldi elmeszülemények összehasonlításával alig tanulták és dolgozták még általában is művelődésünk, különösbbe is egyes tudomány-ág hazai történetét. Úgy hiszem, bizonyításra nincs szükség. Pázmány életírója nagy becsű dolgozatában a theologus Pázmány nincs úgy ismertetve, hazaiakkal és idegekkel összemérve, hogy tudományos értékét megítélhetnék a szak tanulóit, hirdethetnők a honi ifjúság előtt, — s e nélkül az egész embernek felényi értéke van. Hanak a természetrajz íróit ismerteti; de kivált a régiekre nézve alig ad valami méltót, alaposat és részleteset. A *Mezőgazdaság kézikönyve* hasonló tesz. A nyelvtudomány történetére nézve Kállay, Hunfalvy mellékesen tesznek valamit; de csakis valamit. Az orvosi és általában természettudományi ismeretek fejlődéséről, a mit Veszprémi egy századdal ez előtt kezdett, senki sem fejleszti. Így van legtöbb szakra, legkevésbé talán a jogtudományra nézve, melynek Paulere, Szlemenicse, Dózsája stb. volt.

Mi ennek következése? Az, hogy legjobb embereink munkássága elvész az utóbbi időkre nézve, hogy Sándor István, Pethe Ferencz, V. Szabó János (neveléstan-író) s többi élete és iratai nem léteznek a fölnevekedő ifjúság számára. Az, hogy

kezdőknek, tabula rasán dolgozóknak véljük magunkat, a nemzetet tétlennek és talán tehetetlenek is. A ki theológiát tanul, nem tekinti meg Szegedit, Dávidot, Telegdit, Gelejit, Pázmányt; a ki törvénytudományt ír, nem nézi meg se tanulságért, se műszóért az oly sokszor kiadott magyar Verböczyt, a ki természettudományokkal foglalkozik, nem tanul Pethétől világos beszédet, tiszta, önálló felfogást és előadást — mivel s még kedélylyel is nagy mértékben bírt régibb szakférfiak bizonyága szerint. S pedig legalább a bölcselő Apáczáinál nemcsak Erdélyi, de Hunfalvy is talált maig megtartható műszókat, mint talált utóbbi, a régi nyelvészeknél jól kifejezett tantételeket is. Vajon nem lennének valamit a növénytanok, orvosi dissertatiók stb. íróinál? Hogy éppen nem, hihetetlen. De nem tanulja senki s ily tanulmányokra nem ösztönöznek a tudományos társulatok sem. Nincs koszorújuk ilyesekért!

Nem tanuljuk gonddal, ügyszeretettel azt sem: mit ér ez a magyar nép s ennek egykori és mai társadalmi műveltsége; ezt pedig adatokban kellene kimutatni a fajától elidegenülni kezdhető új nemzedéknek, vagy a magyarság szolgálatára rokonszenv nélkül, csak bérért vállalkozó „félhitűnek“! Nem mutatjuk ki a magyar műveltségnek történetét, jellemét, értékét idegeneknek, honiaknak és külföldieknek, kik e hon földén átfutva, vagy idegen ajkú városokba zárkózva, csak útfélen látott lézengőkből, lazarionikból ítélik meg a nemzetet, melynek kebelében kevesebb van ilyen, mint bármely másében.

Megengedi az olvasó, ha e dologra kissé bővebben kitérek, s kérdésbe teszem: van-e ok méltányolni e nemzetet tudományos képességeért, s e népet társadalmi és szellemi állapotáért.

VI.

Gyermek az, a ki a történeteket nem tudja és úgy él. Az pedig vétkes, ki azokat nem, vagy félszegül tudja s mégis ítél vagy elítél. A történetek vagy történelem tanulása ma nehezebb, mint volt valaha; de a tudomány embereinek kellettenebb is. Elég tanulni valót ad a meglevők, a jelenkoriak kutatása; az elavultaké csak sikeretlenül terhelő. A radikális

ember 1789-en vagy 1848-on kezdi az időt számlálni; az előbbiek doctinaireknek, legitimistáknak valók. Vannak azonban a tudománynak is legitimistái; a tudomány-folytonosság vallói. Igy Humboldt Sándor, Virchow, Hyrtl és sok más, kiknek munkáit a régiekre visszatekintés, lehetőleg azok alapján építés nem teszi becstelenebbé. Vannak német és angol tudósok, kik Aristotelesig mennek fel a természettudomány alapelvei lehozásában, Platóig a nyelvelemzés tekintetéből, s monographiákat írnak Scaligerről és sok más régiről. De bizonyos, hogy mi valóban nagy emberekkel tudományunk történelmében nem találkozhatunk; és így kevésbé vagyunk hajlandók itt tenni önálló nyomozást, a hol keveset, legfőleg jó felfogást, ügyes tolmácsolást, nemzeties elsajátítást találhatunk, míg amott nagy fölfedezéseket, nagy elméket. Itt tarló vagy avar, ott kalászszal dús mező!

S mégis ily általában fárasztó és kivált folytonos összehasonlítások által terjedtté válható nyomozásokat kellene tennünk, hogy megítélhessük: valóban értéktelen-e múltkori tudományosságunk, van-e tehetség jele embereink munkásságában, érdemesíthető-e valamelyik arra, hogy kora és korunk értelmében tehetséges tudósnak tekinthessük?

Itt erről csak általánosságban mondhatok egyet-mást figyelemgerjesztésül. Legfőleg sejtést okozhatok; meggyőződést a sejtésből a szakember fog magának szerezhetni. Nem a mi tudományos képességünket makacsul kétségbe vonó idegenek s ellenfelek le- vagy meggyőzése a szándékom, hanem a haza fiainak, kik kétkednek, önérzetre okot, s kik értékünket védni akarják, némely szempontokat ajánlani.

Mikor a középkor századokban egyedül vallástani művekben tűnt ki a nemzet tudósainak ereje, tudományos készüllete — bár ez időkből talán méltatlan dolog a nem rég keresztyénedett s polgárosult magyart szigorún ítélni — ez a nemzet is elvitte a maga elméje gyümölcseit az egyház oltárára. A hazában és külföldön élt, benn és künn kapós egyházi szónokokat (Michael de Hungaria, Pelbart stb.) említem csak, kiknek művei ma is előfordulnak némethoni könyvek soraiban. És a Husz mozgalmi rögtönös áthatására létesült biblia-fordítást, a sok szerencsével s kiváló nyelvzsépségekkel fordított legendákat. És a XV. század tudós papjait s nemeseit, kiket pártfogóikül tiszteltek olykor előkelő külföldi írók, Janus Panno-

niust, a latinisták közt főhelyre sorozott költőt, és Mátyás királyt, kinek nemcsak tudományos intézeteit, hanem tudományos elméjét, képzettségét is ismeri a külföld s magasztalta Melancthon is. Celtus Konrádnak, a XV. század vándor humanistájának sok társa volt s működési tere Magyarhonban is; sikertelenül (?) működhettek — az idők miatt — de legalább készséget tanúsítottak miéink a tudomány és művelődés előmozdítására.

A reformatió századában, könyvnyomdák, iskolázás érdekében itthon, külföldre járás által történeteket, mindenki tudja, ha ez idők dolgait némi figyelemre méltatta. Ma e törekvések eredményei, bár szárazon elsorolva, az akadémia egy kiadványában láthatók. A könyvnyomdákról pedig a 60 év alatt megjelent több mint 200 magyar nyelvű munka tesz érdekesen bizonyosságot. Mennyire elmaradtunk német és angol mögött, jól tudom; azt is, hogy a háborús időkkel nem menthetjük ki elmaradásunkat. De az is kétségtelen, hogy egy lételeben örökké bizonytalan, annyi felől megtámadott, kis számú nemzetől ennyit is elégnék vehetünk arra nézve, hogy tudományos és művelődési értéke kétségtelenné tévessék. Az összehasonlítottatástól Európa ily számú és helyzetű nemzeteivel szemben nem félhetünk. Csak egy kis képben tekintsék meg, mit tettek embereink iskoláért, reformatióért, a tudomány átvételeért: méltányolni fognak. Ha tudják, hány fordította a bibliát, hány írt a külföldnek is becses könyveket (Bocacius, Sambucus, Szegedi, Dávid Ferencz, Decsi stb.); hogy harczoltak, mily készüléttel és kitartással vittak itt „isten ügye”ért, hogy szenvedtek és bújdosztak két századon által: meg kell vallaniok, hogy itt is volt lélek a legfőbb szellemi érdekért munkálókban.

A XVII. század nagy küzdéseiről tud eleget a külföld is. Bethlen Gábor és Pázmány nevét ismerik, ha nem oly igen is, mint a török ellen küzdöttékét. Kevésbé bizonynyal a tudományban és jellemre nézve oly nagy Zrínyit, a költőt, kívül szemben nem sok nagy emberét irigyelhetjük a boldog külföldnek. Még kevésbé a magyar nyelvű, hazafias theologusokat és egyházi írókat. De ismerik egy némely szellemi mozgalmunkat, vitánkat is. Az independentismus ügyében itt folyt vitát külföldön is vívtak magyarok és nem-magyarok, jelesen Hollandban. A hollandi tudósokkal, egyetemi tanárok-

kal egy czelra, olykor azon ügyben működtek magyar hallgatóik, az akadémikusok; kiknek műveit az ott kiadott értekezések gyűjteményeiben százával találhatni fel. A külföldi, svájci, hollandi, részben német tudományos irodalom nagy figyelemmel kísérte e hon egyházi és tudományos dolgait s a magyarok testvéri s nem egyenlőtlen viszonyban éltek amazokkal. Könyveik többnyire azok szemei előtt, bírálatok alatt, applaususaiktól kísérve, többször nekik ajánlva jelentek meg; velök levelezésben maradtak, itthon élve s kapcsolatban és — jó részben — egy tudományos színvonalon... E század néhány magyar tudóst adott a külföldnek: Jászberényi Pált, ki Londonban mint író és tanító huzamosan, nagyon pártoltatva élt, Harsányi Jakabot, ki a török nyelv egy gyakorló kézikönyvét egy német fejedelem szolgálatában írta, Gyöngyösit, ki presbyter eccles. anglicanae volt, Szilágyi (Silvanus) Györgyöt, ki Londonban több görög classicus szerző műveit iskolai használatra czélszerű magyarázatokkal adta ki (1686) stb., nem említve nem magyar nyelvű tudósainkat, kiknek műveit olvasták, ismerték. De a magyar nemzet is szívesen adott szállást és jutalmat idegen férfiaknak: így a gyula-fehérvári, kolosvári, eperjesi, pataki collegiumok, nem is említve a nem magyar nyelvű vidékek még szorosabb kapcsolatát amazokkal, sem ama lengyelföldi bujdosókat, kik az erdélyi unitár egyház kebelében honosodtak meg.

A magyar elme tevékenysége tűnik ki egyébben is. Descartes tánait Apáti Miklós már e században védte s alkalmazta latin nyelvű műveiben; Apáczai pedig ugyanazt tolmácsolta a nagy böleselő halála után néhány évvel, s e tudomány itt is mozgásokat támasztott, mint külföldön. Baconak és Ramusnak és sok másnak találkoztak itt is követői, valamint az angol episcopalismusnak és presbyterségnek. Az angol irodalom és nyelv nem volt ismeretlen dolog, mint Tolnai, Medgyesi, Komáromi (*spicilegium anglicanum*) művei tanúsítják. És a külföld tudósai, a mennyire ismeretesb nyilatkozataikból ítélni lehet, nem vélekedtek kedvezőtlenül a magyar elméről, a mi tudományos embereink tehetségéről s törekvéseiről. A kedvezőtlenebb ítéles azóta tapasztalható, hogy tudományunk nemzeti nyelven kezd szólni s azon nemzet részéről, melynek „cultur-törekvései“ útjában állhatunk. E nemzet a harminczéves háború korában és utána maga is igen alászállott volt.

A XVIII. század *tudománya* — kár, hogy ezt ismerheti legkevésbé művelt közönségünk — nem volt értéktelen s a legszigorúbb külföldi ítélőtől sem hozhat reánk gyalázatot. Ez a nemzetiség nélkül való tudomány kora; a nemzeti irodalom tespedése, a tudományoknak, az idő szellemében s korlátai között, művelése. Csak említnem kell a hazai történelem ekkori íróit, az ország, az egyház és testületek, a magyar régiségek historicusait. Tisztelettel hajolhat meg a terjedt művek, a nagy számú dolgozatok láttára az is, ki szellemeket nem kedvelheti, s ki nem felejtí, hogy e dolgozatokból szabadabb és éltető szellem nem száll reánk és fájjalja, hogy a nemzet életében legfontosabb mozgalom a reformatió történelme bennök nem, vagy hibásan foglaltatik. Említnem kell más szakbelieket is. A nyelvtudomány és hazai történelem s földírat körében bämúlatos munkásságú Bélt, kinek fia némethoni egyetem tanárává lett, Kalmárt, Sajnovicsot és Hellt, a század végéről Gyarmatit, Beregszászit, kik tanulmányaikban nemcsak a legjelesb németek tanítványai és társai voltak, hanem a kornak ama szakbeli legjobbjai közé tartoztak, és Révait, ki valamivel előbb is járt tudományának külföldi mestereinél és sokkal előbb, mint némely utóbbi nyelvböleselői Német- és Francziahonnak. Említhetném a külföldtől is elismerést és jutalmat nyerteket, azokat, kiket az ausztriai birodalom császárnéja tüntetett ki, azt, ki Rousseautól vívott ki böleséleti műve által méltánylást, ki külföldön adta ki Janus Pannoniust (gr. Telekiek), kik a külföld tudományos folyóírataiban (*Gerdesius Scrinium antiquarium, Bibliotheca fratrum polonorum, Museum helveticum, Acta eruditiorum lipsiensium*) s utóbb német nyelvű időszaki iratokban is írtak tudományos és hazai dolgokról (Bél, Bod P., Szilágyi Sámuel stb.), Benkő Sámuel, ki a dijoni tudományos akadémiától díjt nyert s műve annak *Mémoíre*jaiban található. — és többeket, kik külföldi tudományos társulatok tagjai voltak. Sokak s általán a jobbak életét, működését, mint e hon viszontagságait is, teljes figyelemmel kísérték a külföld számos intézetei s egvesei. Többek művei, ha e honban nem jelenhettek meg, a külföldön s bizony külföldiek pártolásával adattak közre. Ezek rövid érintésével csak azt kívántam emlékezetbe hozni, hogy a magyarhoni tudományosság e században sem megvetendő gyorsasággal mozgott és sikerrel működött, s ennek fejlése történetéből van

mit felmutatni azoknak, kik róla ismerettel nem bírva, megtagadják létét s a magyar elme erejét és képességét. Ily czélból említettem kiválón magyar származású embereket és elméműveket.

Majd más idők következtek a tudományra külföldön s lassanként honunkban is. A bölcsészetbe foglalt sok mindenféle ismeret külön vált, megosztozott a téren, szakférfiakat kívánt. Az encyclopaedisták s polyhistorok kora lejárt; az élet sokszoros és fensőbb szükségéihez képest tudomány kellett minden életnemhez. Ott hol nemzeti vagy fejedelmi pártolásnak örvendett a tudomány, a dolog előhaladt; így Angol- és Németországban. Ott hol társadalmi és szellemi szabadság kellő mértékben volt, a csupán szabad ég alatt tenyésző tudományok virágzásnak indultak. Mi elmaradtunk nem csak a szerencsésebb nemzetektől, hanem minmagunktól is, vagy attól a mit a megelőző században elértünk; mert sem ezek, sem más feltételei a tudományos előhaladásnak nálunk nem találtattak. A magyar műveltség, tudomány — mert függetlenségre vezethetett — gyanús volt a kormánynak, mely felettünk rendelkezett, mely szívesen megkimélt tudományos fáradozástól, önmagunk érdekeivel foglalkozástól stb.; kelletlen volt a középosztálynak, sőt bizonyos ok miatt az előkelőknek is, egyháziaknak s világiaknak. Az itt-ott nyilatkozott komoly szó, igyekezet, — az itt-ott alapított természettudományi tanszékek kicsiny hatást tettek. Nem volt sem elég szabad társadalom, mely szükségessé tette volna a mozgást, előre törekvést, tudományos vállalkozást; sem elég erő, hogy ha beláttuk a helyzet elnyomottságát, szabadúlni tudjunk. — Mégsem mondhatni, hogy semmit sem tettek volna embereink, ott a hol lehetett. Alkottak rendszerét az állat- és növénytanak, a század két első tíz-évében. A nemzet figyelmét a tudományok magyar nyelven művelésére tevékenyen vonták vegytan, orvosi tudományok, okszerű gazdálkodástan s több ilyenek fordítása, dolgozása által. A budapesti egyetem, Erdély némely iskolái körében a mennyiségtan és természettudományok tehetséges művelői találkoztak. — Gyönyörű lapok a nemzet történelmében azok, melyeken a tudományért szellemiekért áldozó Marczibányiak, Széchenyiek és sok felsőbb s alsóbb rangú hazafinak neve írva áll. S talán nem oly kisszerű vagy értéktelen a magyar académiá munkálkodása sem, mint azok gondolják, kik nem

ismerik. Mint áldozatos alapítása megédemli, hogy az emberi művelődés történelme feljegyezze, úgy működése is méltó idegenek méltatására is; csak azt jegyezve meg, hogy e társaság az óriási erejű s terjedtségű német tudományosság, a hazában általánosan elterjedt német cultura nyomása alatt áll és hat. Feladata volt, már kezdetben alapítói által kitűzve, a tudományokat magyar nyelven terjeszteni és művelni, — e végre első sorban a nemzeti fensőbb élet eszközét a nyelvet venni célba, a költés és nyelvtudomány műveit pártolni s tenyészteni. E miatt első éveiből nem mutathat fel annyi önálló nyomozást, mint kellett s tán lehetett volna. De a mit a nemzeti történelem, régiségek, törvények s nyelv ügyében teljesített, minden méltányos kívánságot kielégíthet. Utóbbi kiadványaiban pedig a külföld tudósa is sok becseset találhat. Ez intézetünk érdeme kivált a jobb módszerű s már is nagy eredményű nyelvészet s történelmi tanulmányok kifejlése. A többi tudományos társulatok, kivált a természettudományi nagy hatása pedig az elfoglalt méltánylását is megérdemelheti.

Miért nem virágzott fel egy némely tudomány? A ki a viszonyokat ismeri, megértheti. Miért nem a theologia? Mert nem volt meg az életfeltétel, mely Némethonban: a szabad vizsgálódás. Mit tett volna a mi kormányunk egy Paulussal vagy Strauszsal? Gondoljunk csak némely jelenségekre a legfelsőbb oktatás körében. S aztán nem egyszer hallatszott az a szó, hogy bizonyos hitfelekezeteknek az alkotmány csak bizonyos confessiok értelmében biztosíthat szabadságot, sőt létezését is. — Míg a körülmények engedték, virágzott. — Miért nem virágzott a bölcelem? Mondám, hogy erre nézve sokat tettek. Descartest megismertük már a XVII. sz. közepén Apáczai Apáti Miklós és mások által. Kantot még életében, Schellinget, Hegelt hasonlóul. Mindez tiltott dolog volt nagyobb résznél; a nem szabad társadalomban tiltottak a szabad sőt az új nézetek is; a kisebb vagy tevékenyebb rész, a nagyobb hivatású egyesek pártolatlanság miatt elesüggednek, tespedtekké lesznek. Az elnyomatást utóbb megszokják, szolgálaiakká válnak. — Vagy a jogtudomány? Ennek lelket a bölcelem ad, melynek helyzetét ismerjük. Az észjog, a közjog a XIX. században is jódarabig tiltott czikkek. Előbbit az uralkodó párt Orosz és Csaplovics szájával létezése alapjaiban megtagadta még a 40-es években is; utóbbit jó ideig csak külföldön

írtak és adtak ki magyarhoni tudósok is; mint a nemzet történelmét is, kellő hűséggel, előbb írhatták német nyelven Engel és Feszler, mint magunk nyelvén magyarok. A XVIII. század jogbölcselei, németek és francziák, az emberi jogok nemesb követelői (Voltaire, Rousseau) tiltott nevek akkor is, midőn a francziák költői műveit utánozni divat volt s erkölcsaik a társaság alsó rétegeiben is elterjedtek. A magyar elme le volt foglalva az állami és egyházi hatalom által. Aranka ártatlan kis művét *A magyar és anglus közigazgatásról* alig lehetett kiadni. Az 1780—93 közt megjelent hazai röpiratokat titokban rejtegetve tartották; mint nagy félelemmel s csak legbiztosabb barátok közt lehetett még ezelőtt 30 évvel is a francia republica jacobinismusáról, Martinovicsék kátéjáról, fogságáról, kivégeztetéséről s jó részben Rákóczy Ferenczről is szólni. Közjogot az országbiró Czirákynak sem lehetett kiadni. — A philologia nem volt tilalmazva! A görög irodalom tanulása, mely egy időre helyet kezdett foglalni az állami iskolákban is, ez időben hanyatlott. A nomenclaturáért sem látták e nyelvet szükségesnek a nagyobb rész tanintézeteiben; felületesen folytatták mindenütt, a hol folytatták tanítását. Az óirodalmi tanulmányok nem gyümölcsözhetek a tudományoknak, legfelebb a műizlésnek; de e körben is csak formáik, nem szellemök által hatottak. De a latin szerzőket csakugyan olvastuk — Lucretius Tacitus és ilyfélék kivételével. Ezeket a francia jezsuiták sem tudták *megettisztítani*. Philologiai critica s kapcsolatban az exegesis nem vehetett anyagot és táplálékot könyvtárakból, kéziratokból. Ezek — ha voltak — a múlt idők pusztításainak áldozataivá lettek. Külföldre egy időben nem mehettünk; egyébkor is leginkább kenyér-tudomány szerzése végett. Mégis találunk, legalább latin szerzők magyarhoni kiadóira, kik ez idő minden jeles tudósát felhasználták szövegek megállapítása s értelmezése végett. Mondhatnánk más szakokról is valamit. Így a természettudományokról, melyek nagyobb helyet foglalnak el és előbb foglaltak helyet a mi iskoláinkban, mint az angolokéiban. És említhetnők Tomcsányi, Horváth, Földi, Diószegi s mások neveit, kik közül némelyek nagy és önzetlen szorgalom s jeles tehetség által tűnnek ki.

Általában e tárgyra nézve, ha régiebb embereink Czvitinger és Rotarides műveire nem is, de utasítom az olvasót

Toldy szép előadására (Összes Munkái VI: 404. l.) Mit e helyt a főváros egyeteméről találni, alkalmazhatjuk a tudomány hazai intézeteire nagyobb részt s ítélhetünk a helyzetről. Ehhez még a latin nyelvet emlitem meg, melynek uralmát egyik fél-nél egyházi, másiknál úgy vélt tudományos érdek tartotta fenn; — s mely nem engedte, hogy a tudomány az életre hason és attól vegyen kedvet, erőt, pártoltatást.

Biztosan állíthatni, hogy rövidlátó elfogultság e nemzet tudományos értékét, jóakarátát, életrevalóságát megtagadni, épen úgy mint hiányait el nem ismerni. Alig valaha önálló, mindég idegen kénytől hányt-vetett s felhasznált nemzetünk magához képest tett jelentékenyen s tehet ezután is. — Szegény családkhoz tartozni nem szerencse, nem dicsőség: az igaz; de ha ez volt valaha módos, és kezeiben a birtok és eszközök, melyek által újra vagyonos lehet, és csak ipar kell, hogy azzá legyen: igen nemes hivatás hozzá tartozni. Keresni dicsőbb mint birni, küzdeni mint diadalt ülni, tanulni mint tudni; de igaz hogy küzdeni csak kegyelet s hazafias lelkület tud. Az újszerű morál talán nem tanít ilyet; nekünk pedig helyzetünk ilyet parancsol. Ennek alapja a történelmi öntudat, a nemzet múltjáról, szellemi értékéről tiszta ismeret, a polgári és irodalom-történet tanítása által. Némethonban tanítják ez utóbbit polgári és leányiskolákban is, egy részről, hogy a polgárt nemzete helyzetére nézve tájékozzák, másrészt, hogy hona kitűnő embereivel, azok tetteivel, eszméivel szoros és vonzalmos kapcsolatba hozzák. Ez szükségesebb itt mint bárhol; hozzá még az, hogy a hazai más népekkel való viszonyainkat ismertessük, történelmi alapon, távol minden rajongástól, az örökölt ellenségről szóló kifejezésektől; a múlt századbéli jelzőktől, elfogultságtól és exclusismustól. Ez oly hiba volna, mint a milyen helytelen iskolákban a lelketlen történettanítás, mely mindenben hibát keres, örökös roszalásban s épen elmés gúnyolásban is leli kedvét és szeretni senkit sem tanít.

VII.

De a nép műveltségének alantas foka mégis kellemetlenül hat a hazafira, ha magát a magyar néppel, mint kívántuk és múlhatlanul is szükséges, egyetemességben akarja gondolni, — ha honfiak kívánunk nemesb értelemben lenni, nem mint a

XVIII. század arisztokratái és főpapjai, kik csak előjogaikért szerették a hazát és annak függetlenségét, boldogulását, — tehát csak előjogaikat szerették, — ha honszeretetünk az emberesebb és demokratább korhoz képest, magához akarja ölelni a néhány millió nemzettagot, a népet, a szegény népet, — mint Széchenyi akarta s minden jobb emberünk szükséglette. Világpolgáriás irányú, finom ízlésű, kényes érzésű honfi, nem könnyen akar ily szerény külső műveltségű, nehézkes mozgású, benső fejlődésre nézve sok tekintetben elmaradt néppel oly családi kapcsolatba lépni vagy abban maradni, melyet a nemzeties öntudat kíván, milyen nélkül a nemzet szerelme nem lehet elég nemes, önmegettagadó és kitartó. Kivált ha a népet, mint idegenek szokták, csak távolról, csak olykori látásból, felületes érintkezés alkalmával feltűnő jelenségekből, a hírlapi újdonságokban kürtölt kihágások eseteiből, vagy szegényebb tájak lakosai életének olykori megtekintéséből s talán épen német utazók és ethnológok leírásaiból ítéli meg. De így ismerni s ilyekből ítélni meg, idegent is méltatlan dolog, kivált a „mély felfogás és alaposág“ mai képviselőinek; a honit pedig így ismerni meg, valóban menthetetlen bűn.

Az újabb idők közlekedési eszközei a nemzetek közötti érintkezést, mindenen felett gyorsá teszik; de a népek bensőbb megismerését — úgy látom — nehezebbé, ezek szellemének megítélését mohóbbá, felületesebbé. Két-három nagyobb, különböző nyelvű ország és nép határait lehet csak egy-két nap alatt átfutni vagy — mert néha ezt is eléglik — érinteni. És főképp a városokat járjuk fel s ott ismerünk meg mindent, csak a népet nem, — a nép szellemét, élete bensőbb tényezőit, mélységeit, melyeket csak nehezen tár fel, kivált idegen előtt. Így vannak külföldi turistáink a magyar néppel. Az *Augsb. Allgem. Zeitung* „kárpati utazói“ mondhatják aztán, hogy a műveltség addig tart e földön, meddig a nem-magyar népség lakik; az alföld felé közeledve, mindinkább alá száll. A kárpati tudós utazó nem tekintett be a magyar mezővárosok sáros, poros utcáira, nem nézte meg ezek iskoláit, magán életét, családi szokásait. Nem állott szóba egygyel sem, hogy helyzetét, esze járását, erkölcsi értékét, nézeteit megismerje. Ily alapos ítéltre nagy gyengeség volna elpirúlnunk; sokkal természetesebb és jogosabb ha boszankodunk; mellőzhetlenül kötelességünk ellenében felvilágosítást adnunk.

Mélyebben fogva fel a nép jellemét, közelebről szemlélve hibáit és előnyeit, más véleményre fogunk jutni; tekintsük bár e népnek akár aesthesisét vagy érzéseit, akár értelmét és erkölcsiségét.

Az a kép, melyet e sorok írója magának a népről alkotott, nem akar hízelgő, lenni. E dologra nézve, melylyel foglalkozunk, az ámitó lelkesedést vagy elfogultságot ép oly veszélyesnek tartaná s a régi *Extra Hungariamot, süvegelje meg* félet hangoztatni, magához ép oly méltatlannak, mint az ellenkezőt. Híven és röviden igyekszik elmondani, mi által a népről teendő ítéletet elősegítse.

Minden művelődés az érzések köréből indul ki. A szép érzésének hiánya, a szép valóítására való tehetetlenség, a barbárság főjelensége. Ellenben a szépet kedvelő s valóítani tudó népben megvan magva a legfelsőbb fokig emelkedhető kiképződésnek, az akarat ereje s tevékenység erélye megszerezhetésének.

A mi népünk élete sohasem volt oly rideg vagy sivár, mint oly népé, melynek az életbeli vagy életben kifejezhető széphez vonzalma és tehetsége nincsen. Magán-élete főbb mozanatait egyszerű, de jelentős szertartások kísérték s szépítették. Gyermeki játékaikat történelmi vonatkozású párbeszéddek, verses mondókák, kellemes hanglejtésűek, — melyeket ma már csak kevéssé érthetni, de nemzeties visszaemlékezésre mutatnak, történelmi érzékről tanúskodnak s nemesb irányt jelelnek: azon vonzalomról, kegyeletes ragaszkodásról tesznek bizonyosságot, melylyel e nép nagy embereire, királyaira maig is gondol. Az ifjak játékaik, a két nemé együtt vagy külön, ártatlan és élénk időtöltésül szolgáltak, sok jelével szintúgy a szépnek, mint az illem határai közt folyó társalkodásnak, és komoly erkölcsiségnek. A *tekejáték* („teke torja“ Szentpéteri *Táncz-pestisében*) a *rúdhányás* (Ilosvai *Toldi historiájában*) s másutt), a vendégeskedési dalok s mondókák (*Ez a pohár bújdosik* stb.), a lakodalmiak vidékek szerént különbözők, lassanként elenyészni indulók, de nem régiben is általán véve számosak, a kéréstől kezdve a hazakísérésig napokra terjedők, elmés beszédekkel, tréfás és érzelmes versekkel, élczekkel, talányokkal, bohó fogásokkal fűszerezve (nagyából leírva Jakab István *Falusi Lakodalmában*), — a temetéseknél, torokban s más „alkalmak“-nál előforduló, részben vallásos, részben

társalkodási formaságok, rögtönzött versek, alkalmi dalok s néha dallamok is, — az idegen és vendég iránt megtartott becsülés, illem, szívesség és sok más: mind oly népre mutatnak, melynek van szíve a széphez, érzéke az illemhez és rendhez; mik ismét a szépnek kifejezései.

A hol a nép jobb módú és vegyületlenül él, tisztaságáról ismeretes; czifraság nélküli csinjáról, ártatlan egyszerű, nem csillogó ékszerekkel díszített öltözetéről, lakásáról, — házi és templomi rendtartásáról. A tisztaságra nézve, szegénység miatt, lehet hiánya itt és ott; de sok olyat kikerül és eltaszít magától, mit az előkelők finomsága eltűr; a nagy városok némely alig mellőzhető rútságait nem tudná kiállani.

De sokkal fontosabbat is mondhatunk. A nép aesthesének sokkal jelesebb tanúsága: a dal kedvellése s dalok és ilyfélék alkotására való tehetsége sőt ebbeli önállósága. — Nem megyek vissza sem Priscusra sem a krónikásokra. Csak azt állítom, hogy a magyar népnek legsajátosabb dalaiban oly szépségekkel találkozunk, melyek a régi és újabb nagy műveltségű népeknél magasztaltatnak. Bensőkép a magasra emelkedő és élénken feltaláló s színező képzelődés mely jó tapintattal feltalált hasonlatokban, képekben, allegóriákban hyperbolákban mutatkozik, — nagy gondolatok a nép elméjének természetes erejével felfogva, megfelelő nemes nyelven kifejezve; a reflexio komolysága, mély vallásos érzés, sokszor szabadon a keresztyénies szólásoktól és jelvektől, józan s gyakran elmés ítézés, egyrészt természetes hajlamból, másszor a puritanismus hatásából fakadt komoly életelvek, — majd csapongó elmesség, gúny és humor. Külsőkép szabályos és szabatos, gyönyörű formák; igen ritkán szolgailag átvettek, sőt gyakran külföldieknél alig találhatók, nehézkesek, de jól alkalmazotak, — sokkal kevesebb erőlködéssel, mint műköltőknél található. Alliteratio legnagyobb szabatossággal (a rokon nyelvű népeknél is). Rhythmus, mely önkényt, vagy könnyedén s igen sokféle módosulással áll elő. Mérték, csaknem mindazon formára, mely a görög-római verselésben feltalálható; versforma számosabb, mint például az o-angol balladák stb. gyűjteményeiben található. Az az ösztönszerűség, melyet a mértéktelelenül irt idegen versek mértékes visszaadásában, a XVI. század némely énekszerzőjénél (*Meg ne fedj engemet Uram felgerjedett* stb.) Molnár Albert zoltáraiban, a kurucz-világ énekeseinél

(*Sárvár alatt sűrű berek a csere* stb.) Faludinál s másutt találni. A külföldi legszebb, legjátzsziabb versnemek szerencsés utánzása egyházi énekekben és népversezetekben (Thaly, *Vitézi énekek*); a balladák legszebb alkotása. Mind ugyanazon tehetőség vagy érzék műve, mely hangzatos sorokba önti az idegentől eltanult közmondást, — mely verssorokbe foglalja a népmese nevezetesb, fontosabb, kedélyt érdeklőbb mondatait, ismétlődő refrainjeit. — Ide tartozik kivált a nyelv, a magyar elme legjelesebb s valóban jeles szüleménye. Ennek költői művészethez alkalmas voltára nézve elég csak az előbb is említett verselési előnyökre hivatkoznom. Csakis egy némely tulajdonságát említem különösebben. Férfias és nem éneklő hangsúlyát, mely az indulattól, vagy a mondatban kifejezett gondolat tartalmától függ; tehát nem teszi ének-hangzásúvá a prózát, de nem is gátolja s ellensúlyozza hangnyomaték által a mértéket; kisebb-nagyobb terjedőségű szavait, melyek a gondolatot, vagy egyes fogalmat majd kisebb majd nagyobb nyomatékkal fejezik ki, — egyes szótestben a cselekvés sokféle mozzanatát külön-külön jelezve s éreztetve, e végre nagy könnyűséggel alkotható hosszabb és rövidebb szavait; a természeti kútfökhöz közel álló szólásokat, melyek nem csak jelelik s megértetik, hanem meg is éreztetik a gondolatot, az elvont tartalmat, — a mértékességet, mely itt szabályosabb mint a legfinomultabb régi nyelvekben, görögben, latinban s tökéletesebb, mint bármely újabban, — a kifejezések bőséget, a szók színezetének változatosságát, az egytagúakat s tartalmasakat, a hosszakat és kiabrázólokat. Ily nyelvben, melynek még sok jeles tulajdonát hozhatnám fel, ha itt nem kiválón aethetikai oldaláról szólnék, drága kincsét bír a nép szelleme, tanúját elméje jelességének, okát, eszközét, ösztönét a tovább fejlődésnek. Mert véleményem szerint, a nagy költők fenséges gondolatai csak kifejező szók s nyelvezet segélyével jönnek létre, a' szép formák csak az által, ha a felszengő kebelnek érzéseihez megfelelő hangzatok találkoznak s maga a valóban szép próza is csak úgy, ha szavakban válogathat, a gondolatokhoz alkalmas terjedtségű, hangzatú kifejezéseket keze ügyében találhat. A bensőtől, érzéstől, gondolattól függ a külső: a nyelv; de a külsőtől, a szótól is sokban függ és nagyon korlátoztatik vagy elősegíttetik a gondolat. Forma dat esse: — Aztán a költészet nyomain fejlenek a komoly tudományok is.

A philosophia és történelem annak fogalmait, érzéseit tisztázzák, fejlesztik s vonják el; annak kifejezéseit alkalmazzák átvitt vagy változtatott értelemben. A költészethez alkalmas nyelv, könnyen idomúl a próza nyelvévé. — Talán rövidebben is szólhattam volna. Mondhatám vala, hogy e nép szelleme ihlette és szülte Petőfit, Aranyt . . .

De a mi népünk értelmére nézve sem oly szánandó s lenézést érdemlő állapotban van, hogy belőle művelt nép ne lehetne s bizonyos értelemben, külföldiekhez hasonlítva, e nevet már is ne érdemelje.

Mitől fogva kezébe a nép eszméltetésére egyedül szolgált s a nép lelkületéhez való könyv a biblia adatott, — azelőtti időkről biztosan alig beszélhetni, — használta azt sikeresen. Értelmessé, gondolkodóvá, szabad észjárásúvá lett. Még nincs 40 éve, hogy szolgaságából felszabadúlt; de századok óta maga tartja fen s jó részben vezeti, egy nevezetes résznél iskoláit, egyházát. Mára a magyar népből, legalább ott, hol tömegesen él, nem kevesebb az olvasni tudó, mint a mindig hatalmas francia nemzet tagjaiból. De kevesebb a vakhítű, a rajongó, babonás és türelmetlen. Soha sem emelt kezét testvér ellen vallási rajongásból; a magyar történelem egy lapja sincsen elrútítva ily indokú öldöklésék feljegyzése által. A házasság szentsége, a nemi élet tisztasága, bár utóbbi időkben alább szállt, ma is nagyobb mértékben található itt, mint Némethon némely tájain s román népeknél általában. A nép, melynek egészsége ügyéről sokkal kevésbé gondoskodnak, mint állatairól, mely eszköze, játékszere minden irányból jövő felhasználásnak, ma is szaporodik mindenütt, hol a művelődés koresei meg nem lepték, hol élmód vagy éghajlat kedvezőtlen viszonyai nem ártnak, hol erkölcsi érzületét, irányát újabb értelmetlen izgató törekvések meg nem zavarták, hol forradalmasan ki nem tépték lelkéből, a mindig csak felhasznált nép lelkéből, az erkölcsi élet gyökereit. — Van ok igenis a népet — az irás szavaival szólva — keserűlni; de nincs ok megvetni.

Van bűne is, tudom. De szeretném felhíni a kor jogbölcselőit: először is tennék párhúzámba a 6—8 millió magyarból évenként e részben vétkezők számát például a francziákéval, összevetve ennek és annak viszonyait, — továbbá mondanák meg, vajon a képzetlenség vagy hiányos műveltség bűnei, tehát a nép kihágásai-e-nagyobbak, beszámíthatóbbak, vagy a

művelt társadalom *clique dorée*-jái, s a börzejátékosok s a társadalom ezerféle sycophantáinak bűnei, — végre vajon a puszta rabló lovagja-e bünösebb, vagy a nagyvárosi család, zsebmetsző stb. És kérném : gondoljanak az olasz nép életére s a közelebb emlegetett *Maffiára*. A költők sokszor radicalisok, socialisták s igazságkövetelők, mint a nép. Bulwer Clifford-jában a hős, betyárféle, magát adószedőnek nevezi, — a főurak adója beszédjének. Sok költő igazságot szolgáltat ilyeneknek a társadalom ellenében, — mint általában is soknak a világ itélőszéke, azaz a világtörténelem ellen. Különben e vétket kimenteni nem akarom, sőt a szégyen érzetével rovom meg. De állíthatni, hogy míg a társadalomban nincs igazság, nincs morál sem. Míg a nép magát mindenfelől felhasználtnak érzi, míg terhelhetésének okait nem értheti : addig felhasznál és *adót szed* . . . addig erkölcsös nem lehet.

Most újnál újabb eszmék kavarnak körülötte ; a legszélsőbb tanok hangzanak füleibe ; a fensőbb élettől eltanult erkölcstelenség példái zavarják erkölcsi életét és szokásait. Alig van, a ki biztosan tájékozta útát, kitől példát s tanácsot vehessen, ki kezén fogja, hogy az ó és új közt ingadozva el ne essék. Sok helytt — biztosan állíthatni — az idők zavarában megszédült vezetői *daczára* maradt erkölcsösnek, vallásosnak s polgári kötelességeit szívtelen s elvtelen tisztviselői *daczára* teljesíti. Ismerjük meg közelebbről és megvalljuk, hogy a nép, igen sokszor, többet ér, mint vezetői.

Különben ajánlani merném a mély felfogású idegeneknek és a lanyha honfiaknak a művelődés történelmének összehasonlító tanulmányát. Ha megismerik ebből a XVII. századbeli német, angol s más nemzetbeli nemesség életét, az egyetemi ifjúság dolgait, olykor a híres királyok benső viseletét, nem fogják csodálni, hogy itt is mutatkoztak a vadság jelei. — De nem is arról van szó, hogy ez a nép *olyan* s oly értelemben művelt, mint amazok. (Ezt tán nem is egészen akarnók !) Hanem arról, hogy művelődéshez alapjai vannak, tehetsége van, — a culturának útjában nem áll. S talán ellenségeinek nem is az a bajok, hogy culturájoknak s eszméiknek, hanem hogy hódító vágyaiknak áll útjában. . .

Nem maga oka ez a nép, hogy erőit nem fejtette ki, hogy magasabb eszmék mozgásba nem hozták, hogy e miatt még ma is indolentiával, tespedtséggel s fensőbb törekvésre lanyhaság-

gal vádolható. Nem rég az ideje, hogy magát a nemzettel egynek, egységesnek kezdi érezni, hogy emberi és nemzeti fensőbb teendőkről ismerete kezd lenni s ezekre, kivált a szellemi érdekekre magát ösztönöztetve érzi. Azelőtt öncélú élete nem volt; felhasználtatva érezte magát minden oldalról. Oly körben, hol némileg szabadnak, bizonyos jogokkal bírónak érezte magát, kötelességeit teljesítette. Munkált, áldozott a célja, melyet értett. Ez tanúsítja, hogy művelhető s előre vezethető. Van szívének nyitja s ezt megtalálták gyakran s megtalálhatják ma is, az ő lelkével rokon lelkű, elég nemes és önzetlen vezetők. Ilyenek nagy hatást tesznek reá ma is, és csak tudtunkra is. Ily jellemű lelkész felhívásának jó célú adakozásra, azzal fellettek meg egy helytt, hogy a kívánt összegnek kétszerese gyűlt be. Másutt s nem egy helytt, díszes középületek, ingyeniskolák létesültek és állanak, hasonló hatásra. Ilykép alakultak olvasó társulatok, társalkodók és sokszor furcsa nevű, de elég nemes foglalkozású egyesületek. Ilyen hatású vezetőkre van legfőbb szükség. Ilyek képzése végett arra kell törekednünk, hogy a leendő tanítóknak és művelt vezetőkben az új idők tanainak értése, eszméi elsajátítása mellett, a nemzeti múlt hagyományai iránti kegyelet is épségben maradjon; az új idők eszméi a nemzeti múlt eszméivel kapcsolatba jussanak, egyesüljenek, összehatásba olvadjanak, — így a szellemi fensőbb tényezők által az alsóbb és összes nép is, újszerű művelődésre a valóban nemzeti és sajátos irányban haladhasson, — az újért a régit, az idegenért a nemzetit nem mellőzve.

Különösen fontos dolog a tudománynak nemzeties művelése. Kétségtelen, hogy mi magunknak — mint bármely nemzet is — saját tudományt, rendszert, eszméket nem alkotunk. Magyar *bölcselem* lehetetlen, ha magyar *bölcselet* lehetséges volt is. Magyar jogelvek szintén, bár magyar törvény igenis. Magyar matematika képtelenség, bár magyar elme elméletben és alkalmazásban erre nézve is találhat újat s mehet tovább. Tudományokra nézve kénytelenek vagyunk az előhaladtabb nyomozásban és általánosításban felebb jutott nyugoti nemzetekhez alkalmazkodni. — Az sem mindig elég, hogy nyugatról csak szellemet, villamos erőt, termékenyítő eszméket vegyünk át; át kell vennünk gyakran a termést magát: az ismereteket, a tantételeket készen, azok formákba öntött kifejezéseit, megszabott törvényeit stb. De igen nagy baj s némely

tudományokra nézve képtelenség oly tanokat vagy tételeket vennünk át, melyeket meglevőkkel összekötni nem tudunk, melyek és az előbbiek közt hézag van, — mint a mennyiségtan egyik alsóbb s elemiebb s egy távolabbi felsőbb tétele közt. Ily áthidalatlan hézagba kedvünk, tehetségünk hullhat bele; az átlépést meg nem bírva vagy nem merészelve, visszahátrálunk. Homályos ismeretek, tartalmatlan szók fognak elszaporodni s e mellett a tudományos fejlődés s ezzel együtt a szellemi előhaladás akad fen. Ezért nem volna oly nagy hatású, mint gondolják, az sem, ha a külföld minden tudományos remekművét már ma egy varázslat által nyelvünkre fordíthatnók, vagy magyarrá tehetnők. E művek magok nem emelnék magokhoz a lelkeket; nem szereznének bennünk fogékonyságot; tételeik nem lennének elsajátíthatók, mert ehhez nem lenne meg az alap, az előkészület. Gyökér nélkül akarnánk névelni törzset, leveleket, gyümölcsöket. Vagy talán inkább vontató hajót szereznének bárkánk elé, de összecsatolni nem tudnók, — s ha tudnók is, addig és arra mennénk, meddig és merre egy idegen erő vonna. — Tapasztaltunk már mi ilyest. A külföldi jogtudósok esetét Mátyás korából már említettem. Így történt olykor a tudományyal is. Kant philosophiáját egykor buzgón terjesztették, de hamar kienyészett tanintézeinkből, szintűgy mint ama másik, a Hegel-féle, mely ma már iskoláink egyikében sem taníttatik. Irodalmunkon nyomai nem látszanak, s ez nagy kár; de nem volt történelmileg szellemiségünkben alapjuk; nem köthették össze előzményeinkkel. A magyar egyezményes bölcselmenek amaz állt útjában. Eredmény az, hogy ma bölcselmi irodalmunk nincsen. Talán lett volna, ha ez utóbbi alkalmatlan időben nem jő, vagy amaz előbbiek helyett a nekünk érthetőbb, szellemiségünkhöz alkalmazhatóbb angol-skót vagy francia philosophiát kezdjük meghonosítani. — Az akadémia, munkálkodásának első éveiben, átvette a külföld tudományát, nem tekintve a közönség álláspontjára s a múltra; nem találván, talán nem is keresvén embereket, kik a helyzethez képest elemezzenek és értelmezzenek. Közlött nyelv-bölcselmi értekezéseket, tudományos dolgozatokat, átvéve a legtávolibb népek tudós társulataitól, könyvismertetéseket idegen lapokból. Ismertették velünk a külföld műveit idegenek után, kik azokat saját előzményeik, irodalmi álláspontjuk szerint ítélték meg, — oly könyveket, melyek min-

ket már csak tárgyoknál fogva sem érdekeltek; oly dolgokat, melyek folytatások, töredékek, eredmények voltak; előttünk ismeretlen kezdethez, egészhez, okokhoz tartozók. Kiindultak tételekből, melyekről a magyar értelmesebb közönség — az akkori iskolai és irodalmi életből itélve — egy igét sem hallott. Beszéltek elvont nyelven, melyen a német beszélhet igenis, művelődése régen megalapodott, városias, iskolás, sőt bölcselmies lévén; a mi közönségünk „szájt szemet tátott a csodára“. Aligha van valahol annyi acad. mű, melyről elmondhatták, hogy az írón és betűszedőn kívül senki sem olvasta. Mert bele vetették szegény közönségünket az óriási folyamba, hogy úszni tanuljon, melyből aztán menekülni sietve, partra mászott és lemondott az úszásról. — Mégis voltak, a kik tanultak; de sokkal többen, a kik tanulásuk eredményeül csak a szók egy halmazát nyerték a gondolatok s tartalom nélkül. Beérték sokan a szókkal; mivel természetes az, mit Göthe mond: „szó áll elő, a hol nincs gondolat“ —, vagyis a szó sokszor helyettesévé lesz a gondolatnak, — elburkolja a homályosan felfogott eszmét. És a szókat átvenni, még lefordítani is könnyű; a dolgot sajátítani el, ez a nehéz, sőt előismeret nélkül, lehetetlen. Az átvett nevek aztán szállongottak szerte-széjjel, hangzottak tanácskozásokon s választásokon; de csak zavart okoztak és okoznak örökké. Számtalan jelszó volt pártosok, reformizgatók szájában, melyet kevésbé értettek — kivált elejét és utóját elgondolva — magok az alvezérek is. Sok ily jelszót említhetnék; legyen elég csak szabadkereskedés, parlamentarismus, szabadsajtó, esküdtszék, szabad egyház szabad államban stb. nevezeteket hoznom fel. És a tudomány köréből a humanismus és realismus, materialismus és darvinismus-félék, melyek felől semmi vagy kicsiny előkészülettel szoktunk ítéletet mondani s e miatt csekély eredménynyel vitatkozni.

Oda kell jutnunk, hol művelt nemzetek vannak. Tudományos oktatásunkban, irodalmunkban minden főbb eszmének meg kell lenni, melyet a tudomány eddig létre hozott. Észjárásunknak, úgyszólván, a művelt nemzetekéhez kell lehetőleg igazíttatni, példáik által még erkölcsainknek is nemesedni kell, munkásságra, tevékenységre vonatni. Meg kell értenünk célzatait a művelt fensőbb körökben, s vele egy törekvéssel s talán egy úton és irányban haladnunk, — vagy legalább összevágó mozgással. Haladni vezetése után, vagy vállvetve; de

úgy, hogy tudjuk, merre megyünk. Nem egyenlő léptekkel, hanem megfelelőekkel, hasonlókkal. Vele csak addig, míg saját céljainktól el nem térít. E végre nem phrasisait, jelszavait, hanem gondolatait kell magunkéivá tennünk; ezeket is tulajdon épen megtartott, kifejtett józan eszünk s történelmi tanulságok által képzett történelmi érzésünk bírálatai alá vetve, tapintatosan alkalmazva. Mert hogy minden gondolat, eszme, vagy tétel azon viszonyban, alakban s azonnal úgy legyen meg s úgy tényezzen és testesüljön meg itt mint amott: az, úgy hiszem, lehetetlen s nem is kívánatos. Ehhez már a legbensőbbnek, a kedélyéletnek, a nemzet alaphajlamainak is szavok van; s e tekintetben mint nincsen, úgy nem is létesíthető egyenlőség. A mérnök annyit tartozik itt tudni, mint külföldi művelt hazákban; mert ép oly jó épületekre s közlekedési eszközökre van szükségünk. A jogász tudni tartozik a legnemesb jogi elveket, a legmagasabb bölcselmi nézeteket; mert ép oly emberien kiszolgáltatót igazságot, polgári és társadalmi tekintetben ép olyan jó kormányzatot kell kívánnunk. De a mérnök vagy jogász az itt alkalmazható elveket fogja erősebben tanulni; az itt szükségesebbeket fogja alkalmazni; — sőt a külföldön megállapított tételeket itthoni tapasztalatok alapján kísérti meg és fogadja vagy útasítja el. Így a természettudós és orvos is; kiknek, ha nem csalódom, már is sikerült, vagy legalább volt alkalmuk, a tudomány némely tételét, hazai tapasztalatok nyomain módosítani. Így a nyelvész, ki szaktudományának némely külföldiektől eltanúlt tételét megczáfolva látta hazája nyelvének jelenségei által.

Ide járul a tudomány terjesztésének érdeke. Közönség nélkül nincs tudomány, nincs erély s kedv annak műveléséhez. Ezt mondhatni nem csak az élet és gyakorlat, hanem a szoba tudományáról is. A legridegebb tudós sem szeret némán maradni, ben elzártan munkálni. Elveit, nézeteit alkalmazni szereti s ez csak szobáján kívül történhetik. Nincs is tudomány, mely nem e célra léteznék; sőt nem helytelenül mondják, hogy a tudomány demokrata és humanus. Igazolják ezt a legnagyobb szakemberek példái. Tyndall, Proctor, Helmholtz és Virchow csak oly kedvvel írják népszerű műveiket; mondhatni ezt írják kedvvel, azaz kedélyvel. — Hazafias tudóstól e kedvet s kedélyt igényli hivatása és honának helyzete. Azt a nemes népszerűséget, melylyel francia, angol, sőt utjabban kitünő

német írók is szólnak sokszor. Hogy mindig vagy legtöbbször — nálunk, legtöbbször — ott kezdje, a hol kell, annyira ereszkedjék le, a mennyire szavát meghallják, megértik. Olykor kissé talán alább fog szállni, mint szeretné, de csak azért, hogy minél biztosabban s minél többed magával emelkedhessék fel, — hogy általában főlebb emelkedni segítse a *színvonal*t, mely aztán valódi s nem képzelt lesz, — melyen maga is, mint biztos talajon erősebben fog állhatni és munkálkodni.

Egyedül ilyen irodalmi munkálkodás terjesztheti nálunk sikeresen a tudományt s teheti azt — mint Kölcsey óhajta, sőt feltétlenül szükségnek ismeré vala — az élet ügyévé. Ilyképen sikerülhet, tudományos készültségnek egyszersmind rokonszenves kedélynek, áthidalni a külföldtől átveendő tudomány és a nemzeti, bizonynyal alantabb álló színvonal közötti hézagot; ez foglalja s ereszti össze, olvasztja egymásba a kettőt: ama tudományt s műveltséget és a nemzet gondolatait, ismereteit, a mint a múltból átvette és jelenben bírja. De ez úton lehet egyesíteni a népek esze járását, szellemi mozgását s haladását, mint összevágó kereket, és erősíteni az elmét tovább fejlődésre, a mellett, hogy nemzeti mivoltában fentartassék.

Ehhez azonban az eszmék és tárgyak, az észlelés módja és kivált a nyelvezet, nevezetek, szólások megválasztása, helyes tapintattal és a tanuló közönséghez mért tárgyalása, a beszéd közérdekű hangulatának, menetének eltalálása szükséges; ez pedig a tudomány nemzeti történelmének, a nemzet szellemi erejének, helyzetének tanulása, — a nemzet geniusának rokonszenves elsajátítása által eszközölhető.

A nép geniusát kell e szerint elsajátítani a kor tudósának, a mely a régibb, bár csekély értékű magyar elmeművekben nyilatkozik; melylyel egyezően írtak a régibb századok legnagyobb s a korhoz képest valóban jeles tudósai. Ha dolgot nem is, de talál ezekben a mai idők embere mást, a mi szintén szükséges. Meglehet, visszatetszéssel vagy megvetéssel dobja el magától a gyarló, sőt együgyű tartalomért, ha nem nyert némi vonzalmat az avúlt, de következetes beszédhez, furcsa pathétikájú de nem lelketlen stilhoz; de ha egy kis türelme vagy vonzalma szülemlett irántok az irodalmi és nyelvtani oktatás folyamán, mivel a „szeretet mindent elfedez“: atyái szellemét találja, azt érzi nyilatkozni bennök; ez által némileg egységbe jut a

regiekkel, izlése, nemzeties rokonszenve és népszerű előadása fejlődni fog. Múlhatlanul szükséges ez oly időkben, mint a mienk, melyben a kedély melegsége, abban az erkölcsi erők, és egyszerű, de valódi boldogság tényészése szünni kezd; melyben kivesznek a kedélyből a családi érzések és emlékezések, ezzel együtt a kegyelet a kisebb és a nagyobb család s általában a természetes összeköttetések iránt.

Régebben máskép volt. A XVI. század írói, tudósai, előkelői, feljárhatták s belakhatták Némethont és fél Európát, — foroghattak, időzhetek királyi udvarokban, egyetemeknél: haza jövet lettek a mik voltak. A fajsajátságok nem enyésztek el, egész szellemiségük épen maradt. Még összeházasodás esetében is így maradt. Molnár vagy Pázmány, Pápai vagy Veszprémi s tudomra egyetlenegy sem mutatja nyelvében vagy hajlamaiban a külföldies hatás nyomait. Sőt inkább a külföldi tudományba mélyen avatott, olykor a külföldnek is írt s jó részben annak is élt embereknél, nem mutatkozik egy hangzat máskép ejtése, egy szókötési soloecismus, a hazai viszonyok felejtése és mellőzése, a nemzet kicsinylése legkevésbé sem. Az alföld vagy székelység, vagy erdőhát fia, maradt a mivé született; legalább rokonszenveire s beszédére nézve. Ilozhatnék fel példákat a közelmúltból is, olyakét, kik idegen nyelven írtak könyveket, idegen s nem honi tudományos társulatoktól nyertek tisztességet, — s mégis a hon talaján éltek és munkáltak teljes lélekkel. A magyar elem lelkületükben elnyelte az idegent s általa megnemesedett, a nélkül, hogy lényegében elkorcsosult volna. Ily emberek tudtak valóban hatni az idegen tudomány átvételére és terjesztésére. S ez így volt a folyó században is, mikor már a latin nyelv — melyre talán hivatkoznának ellenünk — nem szolgált közvetítő s az idegen hatást semlegesítő eszközül. Így Kis Jánosnál, Kölcseynél s mindazoknál, kiket legjelesbekül említhetek. Maga Kazinczy sem selypített, ott a hol tudományos vagy egyéb nézeteit közlőtte, — bármennyire ajánlotta is kora költőinek e furcsán hangzó elvet — nem soha barátai, családja s más felei közt, — mint sohasem is mert és akart idegenesen írni, ha nem művészkedésből, a művészet szabados játékát üzve, — tehát nem romlott érzések miatt, vagy mintha magát idegen hatásoknak öntudatlanul átengedve, tehetetlenné vált volna.

IX.

Azt az eszközt, mely szellemi erőinket az elgyengüléstől megója s felebb emel és önállóságra segít: jó részben a humán vagy emberies képzésben kell keresnünk.

A humán képzést azért nevezzük így, mert kiválón az emberrel mint szellemi valóval foglalkozik, úgy a mint az ó és új korban elmeműveiben mutatkozik; míg a realizmus az emberen kívül eső világ anyagi tüneményeivel és ezek törvényeivel. Amaz az embert mint magasztos valót, a közélet feltételeitől függetlenül tekinti, emez az élet tényszerű viszonyainak akar nevelni. Ma a nevelés legnagyobb mesterei azt mondják és azt kívánja a helyzet, ha megértettük, hogy a kettőt össze kell kötni. Axiomának tekinthetjük azt az elvet, hogy nemzetünknek reáltanulmányok által kiképzett honfiak, kellő számban és teljesen kiképzettek, első szüksége; ilyek nélkül sem idegenek anyagi és szellemi nyomása alól, sem a nagy erővel beállott állami vagyontalanság terhétől megszabadulni nem tudnánk; e nélkül a legkínosabb s legsúfosabb halál várna reánk — nehéz kimondani — a szegénység miatti elkényszeredés és tönkre jutás. De az is kell, a mi a lelket adja: a humán vagy emberies tanulmányok. Mikép egészíti és segíti elő e kettő egymást: sokszor elmondták. A legnagyobb német és angol tudósokat, államférfiakat, költőket hozhatnám fel tekintélyül; legyen elég csak egy-kettő nyilatkozatára szorítkoznom.

Tyndall nagy fontosságú beszédében, mely oly hatást tett honában, és egész Európában, egy helyt így szól: „Azt mondják, hogy a tudomány elválnak (meghasonlik) az irodalomtól; de ez az állítás, mint sok más is, a dolog nem értéséből származik. Csak egy pillantást kell vetnünk a tudomány vezérei, Helmholtz vagy Huxley vagy Du-Bois Reymond irataira s bebizonyúl mily terjedt irodalmi esmeretekkel bírnak. Hol található új írók közt ezeknél különbeket stiljok világosságára, élénkségére nézve. (Úgy hiszem más és fensőbb tulajdonokat is lelnénk bennök: az ó idők embereivel s eszméivel való ismerettséget; ez eszméken alapuló szabad, átható szellemet stb.) „A tudomány nem követel elszigeteltetést, hanem szabadon egyesül minden törekvéssel, mely az emberiség hely-

zetének javítására czéloz“ . . . „Egyaránt akarom megállapítani az emberi érzelem kérlelhetetlen előhaladását a tudomány útján, más felől az ember érzelmi természete elolthatatlan vágyainak jogosultságát, melynek szükségeit az értelem kielégíteni nem bírja. A világnak van nemcsak Newtona, hanem Shakespeareja is, nemcsak Kantja, hanem Beethovene is.“

De a régiség tanulmányának nemcsak aesthetikai feladata s nem csupán az érzelmek kifejtéseért, nemesítéseért van jogosultsága. A régiek tanulmánya, vagy az embernek s emberinek megismerése az ó időkől, komoly hasznú dolog. Ilyen felfogás okozza, hogy a francziák jobb emberei, bár túlzásaikat e tekintetben helyre hozni igyekeznek, mélyen érzik és fentartani kívánják a humán tanulmányok értékét. Például Janet (1872. *Revue d. d. Mondes*) egyet ért ugyan Simonnal, ki az oktatást gyakorlatibbá s könnyebbé akarja tenni, a nyelv ismeretét a dolgok vagy realék ismeretének alá rendelni, s mégis így szól: „Roszalkják, hogy az ifjakat folyvást az ó idők szellemében akarjuk nevelni, holott azok a miénktől oly igen különböznek. Elárúlják, hogy nem ismerik a régieket. Sőt inkább azt állíthatni, hogy a régiek ismerete különösen alkalmas előkészíteni bennünket a jelen időkre. Csak a régiek ismeretek valóban a társadalmi élet azon peripetiáit, melyek közt mi forgunk: a kül és bel háború s a társadalmi zavarok válságait, — a demokratia, oligarchia s tyrannis küzdéseit, a forradalmakat és ellenforradalmat. Könyveik sokkal illőbbek ránk nézve, mint az újabbakéi. Demosthenes és Cicero közelebb állnak hozzánk mint Bossuet; Plato és Aristoteles többet tudnak dolgainkról, mint Montesquieu és Rousseau; Tacitus pedig e perczig kézikönyve volt az ellenzéknek.“

Azt hiszem az ily tanulmány szüksége ránk nézve kétszeres. A nagy emberek tetteiben, jellemében nekünk még inkább szükséges nagy példákat, erkölcsi indokokat keresni; műveik tanulása által gondolkozni megtanulnunk, az eszméket megszerezni, az idők anyagiassága ellen megerősödnünk, ideális nagy jellemek közösségébe jutván áldozatos életre előkészülnünk. — A mely nép eszmék iránti közönyösségbe jut; természetesen anyagiasságba süllyed és abba el is merül. A mely nép a szép jó és igaz azon cultusáról lemond, melyet fájának nemesbjei reá örökül hagytak, elveszti életének gyökereit, fejlődésének tényezőit. És megfordítva, a kik az ó világ

nagy jellemeivel rokonszenves kapcsolatba jutnak, folytonos közlekedésben maradnak, örökleni fogják az egyéni erőt, a magasabb irányt s nem könnyen fognak az új idők Molochjának vagy más hamis istenének meghódolni. Azok, kik a mai időknek, külföldön és e honban vezetői a bűnre, példaadói a romlottságban, sivár lelkek és a jobb s nemes idők dolgaival ismeretlenek. Valóban nem nemességre mutat, ha a kor iparlovagaitól, lelketlen üzereitől tanúlunk erkölcsöt és elveket; nem mutat a jellem erejére, ha magunkat ilyek hatásának átengedjük; családi és iskolai nevelésünk hiányának, alaptalan és elvtelen oktatásának, a humanitás nagy példáiról s tanairól megfélelkezetttségének tulajdonítható, hogy növendékeinkre s ifjainkra a történelem tanulása mélyebb hatást nem tesz.

A régiség intézetei s a classikai irodalmak tanulásának, egyéb mellett az a haszna volt másutt és nálunk is, hogy komoly irányú oktatás mellett, a keresztyéni családiasság közreműködésével, főlebb, magasabb ideálra emelték a lelket. Gyakorlottakká s gyakorlattiakká tettek s mi legfőbb az egyéni legbensőbb élet erényeiben, erőssé az önmegtagadásban, tevékenyebbé fensőbb, emberiségi célokért. Egyéni erőt fejlesztettek az aesthesisnek és erkölcsi életnek gyakorlására. Így tapasztalták atyáink a jelen század elején, mikor Virág és Berzsenyi énekeltek, leginkább a régiek pathoszával és szavaival. Mert bármily sikamlósak oly helyt költöik (a rómaiak); ép oly nemesek, magasztosak, önmegtagadók más és legtöbb helyen. A legnagyobbak közül sok van, kinél tisztátlanság nem található (Homér, Pindar, Virgil és a tragikusok), a néhol tisztátlanokban annyi erkölcsi komolyság (Aristophanes), hogy inkább megdörít a szóba hozott bűnöktől, mintsem vonzana hozzájuk; egynémelyekben az önmegtagadásra, puritán komolyságra, erkölcsi szigorúságra indító, mai napig dicső intések (Plutarch, Lucian sőt Aristophanes p. Plutosban), úgy hogy lehetetlen az egésznek az erkölcsi nevelésre is nem használhatónak, az aesthesisre — mi amazzal kapcsolatos — fővezetőnek nem vallani. Sőt azt hiszem, hogy a mai kor eszmétlensége ellen ezek tanulása legbiztosabb szer. A ki Platót vagy a tragikusokat megszerette, a ki Plutarchot szívével is tanulta, lehetetlen hogy elaljasodjék s a jelen élet salakjaiba süllyedjen. Lehetetlen felebb nem emelkednie, emberiséghez, bölcseslemhez, mely-

nek elve, mint Stein mondá Humboldt Vilmos jellemzéséről szólva: „eszmékben élni és a test élveit mellékes dolognak tekinteni.“ Erre elvezetnek bennünket magok az ókor szerzői: a történetírók, költők, bölcselők; megtanítnak az életről és kötelességekről magasztosabban gondolkozni.

Tudom., hogy ehhez nehéz úton juthatni el, a nyelvek tanulmánya által. A nyelvek tudása nélkül nem láthatjuk be jól eredeti s igaz mivoltokban az eszméket, a költői szépségeket, a genius remekeiben az emberi elme felséges nyilatkozatait. De azért a nyelv tanulását a dolog tanulása fölé emelni nem szabad; valamint a nyelveket sem szabad mellőzni a történelmi vagy ismeret-tartalomért. A nyelv fontos *eszköz* legtöbb tanulóra nézve; de *cél* csak a kisebb résznek, mely e szakban vezető akar lenni. Eszköz a középiskolában; cél a fensőbb tanfolyam szakembereinél. Jó módszerrel haladva, nem fog gátul szolgálni; mint nem szolgál más nemzeteknél ma sem. Itt is a kellő mérték-tartás hibázott még eddig, mint legtöbb dolgunkban, — és a szerepek összezavarása. Nem vetjük tekintetbe, hogy a középtanoda — nálunk kivált — nem nyelvészeket akar képezni, hanem alapos történelem-tanulás, eszmék, s emberiségi nagy gondolatok elsajátítása, legszebb műformák ismertetése által nemesen élvezni, nyomosan észlelni képes, bölcselmi irányú embereket.

E tanulmány haszna a nemzeti életre hat; annak talaját termékenyíti meg s hinti be eszmék életrevaló magvaival, melyek, hogy ábrándokká ne legyenek, a nemzet történelmének, az újabb idők tudományának erélyes tanulása megakadályozza.

Ezek összehatása fogja megalkotni a nemzet *szellemét*. Bármily azonos a tudomány mindenütt, bármily egyirányú legyen valaha a tudományos fejlődés: lehet a nemzetnek saját szelleme. Lehet és volt is. Ezt tapasztaljuk az angolok s más nagy és kicsiny, de jól fejlett népek helyzetének vizsgálatából, ha egymással összevegyül. Megtanúlhatnak mindent, egyik mint a másik; megérthetik egymást és egyformán érthetik az időt; tudomásul vehetik a különböző irányú bölcsелеm tanait s tételeit; lehetnek pártok a legfelsőbb eszmék hirdetői közt, egyik szélsőségtől a másikig minden iránynak képviselője: a nemzet maga megtartja tulajdon jellemét. A merész vállalkozó, minden földet bejáró, mélyen gondolkozó angol, a forradal-

mak, túlzó tanok, merész javaslatok daczára higgadt marad és kegyeletes, vallásos és családias; ítéletében szabad, viseletében szemérmes, újításaiban tartózkodó. Sokban ellenkező a francia; szintén saját szellemű, a külföldi hatást még kevésbé elfogadó, — sőt a német is, mely mindenfelől elfogadja ugyan az ismereteket, nézeteket, mégis saját nemű műveltséggel és iránynyal bír. — Én hiszem, hogy a mi nemzetünkben is van alapja saját szellemnek, mely megkülönböztesse, mely nem hátrányosan különbözteti meg, — s ennek kifejlődését épen nevelés által idézhetjük elő s tarthatjuk fen. E nevelés humanismusa, egyszersmind nemzetiessége kívánja, hogy nagy embereinkkel közelről megismerkedjünk, bennök a kiválót és magasztost felkeressük és közöljük, — különösen pedig azt a mi emberiesen nagy és vonzó. — Történelmünk iskolai tanulását megzavarja a különböző álláspont, felekezetiség, nemzetiség. Újabb idők eszméivel foglalkozó; de azok közt eligazodni nem tudó, az idegen és hazai hatások ellenkező áramlatai közt ingadozó embereink közt sok lehet, ki jeles elődeinkben csak barbarokat lát, durva harczosokat, szellemükre nézve az időtől elmaradtakat, törpéket, a mai korban csak szégyelhetőket. Máskép itélnének, ha őket kissé közelebből tekintenék; művelődésünket a külföldével összehasonlítva, — főképp ellenkező érdekektől szabadon, vagyis a valódi emberiség állása pontjára emelkedve. Erre nézve van irodalmunknak nagy hiánya, vagy hézaga, melyet nem szükségtelen szóba hoznom.

Az angolok, francziák és németek irodalma gazdag, jeles embereik, államférfiak, írók, költők, művészek emlék- és kivált életirataival. A ki ezek közül csak néhányat olvasott, tudja, mily hatást tettek reá, mily hatást tehetnek a felserdülő növendékre s általában a honfiakra. Mily közelről érdeklik ezek a szívet, miképen hatnak fejlődésökben az indulatokra, hajlamokra, jellemre az által, hogy a jellemet alakulásában tükrözik elénk, helyzeteket, melyekben mi is forgunk, családi, iskolai s legbensőbb, legmagánosabb viszonyokat.

Távolról nézve minden egyfajta tárgy azonos vagy legalább hasonló; legfontosabb alkatrészeik, életök tényezői, legbensőbb szerveik nem ismerzenek fel. Így a nagy emberek és jellemek is. Elsiklanak előttünk legszebb tulajdonaik, ha csak történelemből, bár térjedtből ismerkedünk meg velök. Általánosságokat hallunk csupán. Gondos neveltetés, korán

fakadt tehetségek, szükölködés, önmegtagadás, fáradhatlan munkálkodás stb. nagy szavakban, általános vonásokban. S ez legtöbbnél feltalálható; ilyek nem is érdekelnek már, minden perczben előfordúlnak. De napról-napra hogy nevelkedtek, hogy küzdöttek, hogy kísértgették erőiket, hogy uralkodtak magokon, hogy buktak s keltek fel s ezer ilyféle, ez csak közelről tekintve tűnik világosan előnkbe, ez a részletek dolga; ez, a mi őket lelkünk elé egész valójokban állítná, ez a mi viszonyaik folytonosan szemünk előtt tartására indítana, önkisértgetésre, erőfeszítésre s nemes gondolatokra és viseletre ébresztene. Ez lenne valóban példa (példa=Bild=kép?) mely ellenállhatlanul vonzana.

De nekünk alig van biographiai irodalmunk. Tudom a *magyar szónokok stb. könyvét*, Falktól *Széchenyi életirátát*, a 40-es évek kísérleteit s a népies műveket. De ezek vagy egyoldalúak, a politikai mozgalmak vezéreiről szólván, vagy igen gyenge s részben dicsérő beszédféle dolgozatok. Nem általában a műveltebb ifjúságnak vagy érettebb kornak valók. Olyakat nem találunk, melyeket az angol és német irodalomból ismerünk. N.-Károly és Luther, Stein miniszter és Luiza királyné, vagy éppen egyes tudósok életiratai ezek, melyek oly nagy terjedtségben adatnak ki, így Herschel és Grote, Perthes és Bunsen s más számtalanról írottak, melyeket nálunk Szemere Bertalanról és Kazinczy Ferenczről írni — kezdettek. — Mily hatású lehet az angolok lelkületének nemesítésére, erkölcsi legbensőbb erőik fejlesztésére csak az, a mit mostanában Albert herczegről s kapcsolatban királynéjokról közzétettek, az emberies erények példányairól!

Sokat használna a regényirodalom is, ha tárgyait a nemzeti életből venné, ha a nemzeti sajátságokat, nemesb vonásokat történelmi gonddal, költői erővel s nyomosan tüntetné elő. Tudom egy kitünő írónk ebbeli érdemét; de talán az idő szellemének enged, midőn a magyaros jellemek festésétől eltér s világpolgáriabb irányba csapva át, egy idő óta nem annyira a mi életünk és történelmünk földén jár, mint a világpolgáriság léghajóján száguldoz és csapong, magyar hőseit olyakká fejlesztvén, melyeket a kor szenvedélyei, a világ legzajosabb téerein, lázas társadalmi életben, üzleti körökben mostanában teremtenek, melyeket csak legszilajabb franczia képzelődésként tud alkotni.

Igy a helyett, hogy történelmi nagy jellemeinket tükröznélénk, vagy a nemzeties hajlamoknak adna önérzetet, erősödést s emberiesen nemes irányt, a kor nyavalyáinak kóranyagát oltja ifjaink vérébe. Tudom más ily szakbeli íróink érdemeit, nemes törekvését, jóakarátát; de ezek műveinek közészerűsége nem bírja elvonni közönségünk figyelmét a külföld ingerlő műveitől s nem bírja azok hatását gátolni.

Az *idő* okozza (ez nem teljes megfejtés; de teljesebbnek itt nincs helye), hogy mint sok más nemzetnél, nálunk is alább szállott, hatástalanabbá lett a költészet. Évenként alig jelenik meg valami, minek ereje megragadná az ifjúi lelket; eszméltetné, irányozná a nemzetet. A legjobb, olykor valóban becses művekre is csak azt mondjuk: jó, jeles, hibátlan; de nem ébredünk, nem lelkesedünk általok, nem ragadnak meg ifjaink emlékezetében mint egykor. Drámáink közül — a hallatlan erőlködéssel való *termelés* daczára — alig található időnként, mely a mult nagy képeit hatályosan tüntetné fel, vagy a jelen vétkeiit sikerrel ostromolná. A közönség inkább ítél mint élvez. Talán a vidéki, épebb kedélyű nép is, veszteni kezdi egykori kedélyét, mely néha komolyan fájlalta az elmúlt jobb időket, vagy gúnyolta az új idők divatos bűneit. Oktalan elégtűtség vagy elfásultság ez? Vajon nem roszkor van-e mindez? Nem a küzdés vagy válság idejére maradunk-e a nélkül, a mi a neveléshez múlhatatlan szükséges vagy talán földolog: a költészet hatása nélkül? A mi időnk a csendes, komoly, kitarító munkálkodás kora; ehhez nem kell harci riadó, épen úgy, mint bölcső-dal; de kellenek a humanitás magas ideáljaival megismerkedett, megbarátkozott, áldozni s magokat megtagadni tudó keblek, a költészet hatása alatt fejlett ép jellemek.

Igaz, hogy az összes külföldi, régi és újabb költészet nagy eszméi, képei és szép formái, nekünk és az összes emberiségnek szólnak, és mindezt lelkes és eszes tanító a nemzeti szellem erősítésére felhasználhatja. De a nemzeti irodalomban s költészetben van a könnyeden, közvetlenül és mélyebben érdeklő erő; ezt egészen ki nem pótolhatja semmi. Az igaz és szép, a mint nagy tettekben vagy szép művekben kifejezve találatik, örök és minden kornak való; de minden időszaknak tulajdon vágyai, reményei és fájdalmai vannak. Ha a mi korunkéit nem zengik erélyes hangokon: nagyon sajnós. Az irodalom tanítója a régibb és közelebbi múltban fog találni

oly költeményeket, melyekben mély érzés, a jövő miatt aggodalmas lélek nyilatkozik. A mohácsi vést oly költemények kísérik, a XVI. század csatáit így kesergik; a XVII. században ilyet fejeznek ki államférfiak s hitszónokok leveleik és beszédeikben, a XVIII. században ily hangúlatu dalok hangzottak a családi körök zárt falai közt, ha a nyilvános életben nem is; annak végétől fogva ily szellem és indulat nyilatkozik a jobbaknál. Az utóbbi idők költőit említenem is szükségtelen.

Ezek szíves és eszes használata s általában az irodalomban nyilatkozó nemzeti és emberiségi érzések felfogása, eltanulása felköltheti bennünk a bűnösség érzetét, a javulásra komoly elszánást és elkészülést. A bűnök ma is azok, melyeket a múlt századokban oly sokan szemünkre vetettek. A név más lehetett, a dolog ugyanaz. Az ellenszer, ama kor nyelvén, vallás; ma is jóformán az: önzetlenség, önmegtagadás, áldozatok.

A honfrierény — mint többször mondtam — a nemzet nagy családjával való szoros kapcsolat s közösség tudása és ahhoz alkalmazkodás. Meggyőződés arról, hogy e nagy család jóllétének életünkkel s mindazzal, a mi ahhoz tartozik, köteleztetünk szolgálni. A nélkül, hogy az egyéni erőt az államban összeszorítani s eltörpíteni akarnók, vagy az egyént az összes zsarnoksága alá vetnők, nem kételkedünk kimondani:

Minden vagyon, mely a nemzet tagjai kezében van, egyszersmind a honé és nemzeté; ennek elvesztegetése s a mi azzal egyértelmű, nem gyarapítása, bűn a haza ellen. Az *ósiség* megszűnt; de a nemzeti vagyon iránti kötelezettség nem szűnt meg.

Minden egyén erőihez, tehetségeihez, melylyel honfiak bírnak, joga van a hazának is; minden erő elvesztegetése, használatlan hagyása bűn a haza ellen.

Minden kicsapongó előkelő, pazarló gazdag, egygyvel több okot szolgáltat a társadalmi rend felforgatóinak, a nemzet ellenségeinek; minden tétlen és trespelő erő a haza elleneinek szolgálatában áll, azok ügyét mozdítja elő.

Minden növendéke az iskolának, mely mint sok példa mutatja, elaljasodik s elvész a társadalmi életre nézve, gyászos vesztés a nemzetnek, melynek ma legsietősebb teendői mellett, hű fiai száma kevesedik, órái pedig — ha a legnagyobb

magyar szavának hihetni — megszámlálvák. És az ily veszteségek öröm azoknak, kik híven (?) buzgón felrónak minden adatot, mely e faj barbárságát, erkölcsi hibáját igazolja, melyből aztán e nemzet állami tényezőségének s hegemoniájának jogtalanságát bizonyítják.

Régiebb szerkezetű államokban a nemzet előkelőitől, aristokrátiától és papságtól kellett várni a nemzetiség fentartását. Amaz osztály a jogok, ez még a mellett a szellemi erő letéteményese is volt. Ez ma nincsen és nem lehet így. Azok viselik a történelmi nagy neveket, de nem bírnak azokhoz jellemmel, erővel. Elszakadtak a nemzettől s ha ez így nem volna is, nem bírhatják mint egykor előjogaikat. A trónt nem ők tartják fen; körülé nem csupán ők sereglenek; a trón és a minék az képviselője, az állam terhe a milliók vállain nyugszik.

A papság elvesztette a tudomány monopoliumát; mondhatni a ma tényező tudománnyal ellentétbe jutott; e miatt elvesztette vezérletét s jótékony hatását is, s féltő, hogy ezzel együtt a légszentebb ügyet, az erkölcsiséget is veszélyezteti. Demokrat államban közöseké lettek a legfőbb jogok, közöseké a legsúlyosb — mert szellemi nagy erőt kívánó — kötelességek is. A mi helyzetünket ez teszi súlyosabbá. Mert míg e szellemi nagy erő ama milliókban kifejthető, vagy mindenfelé elvezethető lesz, sok idő telhetik s nem tudhatni, nem ez idő határán belül esnek-e oly dolgok, melyekre elkészülve nem vagyunk. És az egyenlőség czímén jogokat nyert nagy számból nevezetes rész nem érzi magát hivatva érdekeink mellett állani. Azért kell gondosan őriznünk a miénket; szorosabban összetartani a családnak; lehetően egyet sem engedni, hogy kebléről leszakadjon vagy tétlenül nézze övéinek érdekeit.

X.

A nyelv érdekeiről kellett volna valamit szólnom. De talán szükségtelen oly sokszori nyilatkozatok mellett, melyek ez ügyben napról-napra hallatszanak. A nemzet létezésének mellőzhetlen feltétele ez s mindenütt oda értém, a hol fentebb a nemzetiség érdekeiről szólottam.

Általában buzgólkodunk mellette; sajnálattal jegyeztük fel az eseteket, melyek az iránti közönyösséget, hűtlensé-

get s a társadalmi szabadság czimén ennek jogai mellőzését vagy megtagadását tanúsítják.

Mondják, hogy a nem-magyar ajkúak tudományos és más testületeinél mellőzik, tüntetéssel elvetik a Zrínyiek, Draskovichok, a Ribinyi, Czittinger és Bél s sok más által lelkesedve dícsért ápolts és szeretettel gyarapított nyelvet;

mondják, hogy a középponti országos hivatalokban, ügyvitelben is mellőzik, legalább némely hivatali termekben, s ezek ellen nincs a törvénynek hatása, a felsőségeknek a kormányférfiaknak elég erélye;

látjuk, hogy némely tudományos köröknek, legalább a legfőbbeknek színpad mögötti érintkezéseikben az nem nyelvök; a tudományos tényezők közé jutott idegen elemek idegen nyelvet és irodalmat szeretnek szolgálni;

látjuk, hogy a „művelődés“, mely szót a nagy rész nem ért, csak külső jelentésében fog fel s felületesen igyekezik létesíteni, idegen nyelven hirdeti igéit, megszédíti az alsóbb és közép osztályokat is;

látjuk, hogy tudományos osztályunk nem bírja közvetíteni vagy átplántálni a tudományt másképp mint úgy, hogy az idegen nyelveknek nagyobb tért engedjen, s az itteni fejletlen vagy nem elég erős szellemet és jellemet szolgájává adja a külföldének,

hogy szívünk csodásan elfordult, s még jóakarató honfiak szíve is, az ősi tiszta s valóban erőteljes nyelvtől, mint elkopott ruhától, vagy kinőtt formától. Mintha általános hangzavar uralkodnék e hazában, hol oly sokféle eredetű és jellemű nép, annyi ellenkező hanglejtésű, hangsúlyú, szórendű stb. beszéd hallatszott eddig is, — most pedig minden idegen hang kiáltóvá lesz, minden nyilatkozás az ellenszenvnek riadó-jává, harszó üvöltéssé, — s e miatt a hangzavar nagyobbá, kábítóbbá. E zavarból ámulat és szédülés következik; a szédülésben a természetes beszéd-ösztönök eltompulnak vagy szélhűdnek, a szervek disharmoniájában a szellemi tehetségek túlzott felhangoltsága, túlságos érzékenysége, fogékonysága, s viszont tehetetlensége következik el, — megzavarodik a nyelv-érzék, az anyai nyelvhez való természetes vonzódás, sejtés, — és így azok az erkölcsi erők is, melyek azzal kapcsolatosak.

Mindez ilyformán van. És hogy ez így van, azért lehetetlen egyeseket vádolni; legfeljebb az önérzetes magyarokat, kik e zavarban elkábúlnak, vagy az őseket, kik bennünket

erősebbekké nem neveltek. — Lehetséges, hogy mindez csak mulékony baj. Nagy része lehet itt a divatnak, e szeszélyes ingatag hatalomnak, mely ha ma így tesz, holnap már más-kép; nem tudni, miért és mikép tesz. Oly áramlat lehet, milyen ellen a németek, angolok is tiltakoznak, tanácsolnak, okoskodnak kevés sikerrel, — mely azonban ott nem okozhat nagy bajt, kivált pedig életveszélyt. — Lehetséges az is, hogy komolyabb dolog: egy, II. József előtti időszak, az önkénytes korcsosodás időszaka, — lejtőre jutás. — Hinnünk kell, hogy a nevelés erőfeszítésének sikerül a fordulást, vagy változást létrehozni. A felserdülő nemzedék komoly előkészülettel, hazafias öntudattal és elhatározással foglalja el a társadalomban az őt megillető helyet, a kétes elemek helyét, és jobb irányba sodorja azokat. Az utóbbit kell reménylenünk és teljesítenünk.

Most befejezésül engedjen a t. olvasó egy tanácsot és egy megjegyzést tennem az elmondottakhoz. A tanács ez. A gyermeki korban sietni idegen nyelvek tanulásával, összehalmozni és — a mi ezzel jár — összezavarni azokat, általok az elme és érzések és akarat irányos fejlődését meggátolni, oly nagy vétek, hogy nem győzik elégszer megróni a legjobb nevelők, nyelvészek és psychologok. Ha már e gyarlóságról a világpolgári aristokratákat elszoktatni lehetetlen: óvakodjék tőle az alsóbb és szerényebb osztály. Czéltalanabb, sőt nevetségesebb dolgot alig gondolhatunk, midőn nőnevelőink szerény helyzetű falusi leánykákat tanítanak francia s más idegen nyelven beszélésre. Kivel fognak ezek e nyelven társalkodni? Mert az olvashatásig nem jutnak el. — Minő diplomatai állást szántak a szülék leány-gyermeikeiknek? — Ily tanulmány foglalja el a helyet és kedvet a nemzeti és emberiségi tanulmányoktól, — s okozza, hogy anyanyelvökön jól fogalmazni, helyesen írni alig tudnak. S nem bírják elhinni, hogy az effélének *erkölcsi* rosz hatása is van. Az idegen nyelvekkel, kivált idegen társalkodásra áhitozással, vágyak, erőlködések, szenvedések, követelések állnak elő, — s mi ezeknek hogy felelünk meg szegénységünk, falusi elzártságunk mellett?.. Nem hiszik, hogy a gondolatai első fejlődésében, meggyökeredzésében ilykép megzavart elme soha sem fogja úgy elsajátítani a kedély- és erkölcsfejlésre tartozó legelső szólásokat, mint ha ekkép meg nem zavarjuk; nem tartják fontosnak, hogy ekkép a természetes erő nélküli tartalmatlan beszédre nyitattik út.

Idegen nyelvek tanulása nekünk szükségesebb, mint bárkinek is. Az ehhez való tehetségnek fejlesztése, erősítése, fokozása, öntudatos törekvése volt e sorok írójának is, szerény körében húzamos idő óta. De a sok nyelv egyenlő tudása, gyakorlati ügyes használása, ha lehetséges volna is, szükségtelen s nevetséges erőlködés. Szeretek e tekintetben külföldiekre hivatkozni; mert a hol ők ilyféle kívánataikban szerények, nekünk nagyon is szerényeknek kell lennünk, — hol ők féltik nyelvüket, nemzeti érdekeiket, nekünk tizszeres okunk van erre, — miben ők tökélyre menni nem erőlködnek, abban mi is megelégedhetünk — *quadam prodiere tenus, si non datur ultra*. Patterson szavát idegen nyelven beszélés körüli majmolódásunk felől, említettem másutt. Steinthal szavait, hogy anyanyelv csak egy lehet, s csak ez egyre taníthatjuk a gyermekkori növendéket, szintén. Most még valamit adok ezekhez. *Gabelentz* Európa egyik legnagyobb nyelvtudósa, ki mult évben halt meg, hiteles értesítés szerint 80 nyelvet tudott, — vagy csak mondjuk : ennyit ismert jól. Midőn kérdék, hány nyelven beszélt, azt felelte : egyen (anyanyelvén), s azon sem jól. Egy angol (a *Contemporary Review* f. é. apr. füzetében) így szól : „Idegen nyelvek kimondásával furcsán vagyok, — s e felőli nézetem lehet különös, de úgy hiszem, nem egyedül magamé. Sohasem tudom úgy jutánozni idegen nyelv hanglejtését, hogy meg ne szégyeljem magamat; s minél inkább utánzok, annál inkább érzem, hogy önbecsülésem vész. S az idegentől esetleg hallott kirívó angol kiejtés, vagy idegen beszédbe zagyvált angol szók, élénkitik csüggedő önérzetemet, mint erősítő gyógyszer. Igyekszem minél helyesebben szólni, minél jobban rendezni szavaimat, — de mihelyt el akarom rejteni nemzetiséget, azonnal megalacsonyítva érzem magamat. — Tegyük fel, hogy az elrejtés sikerült : mit nyertem vele? Oly nagy szerencse, idegennek tartatni? A majmolódásban nincs semmi ész; ennél pedig többre nem tudunk menni. . . . Valóban az idegen accentust kerülni kell inkább, mint keresni. Oly megalázó ez, mint más köntösét viselni; nem is nyerhető meg, ha csak nem benső természetünkön tett erőszak által, az illem és szerénység azon finom érzésének megsértése által, a min a jellem értéke alapúl. Oly ember, ki idegen nyelven oly jól beszél, hogy megcsalja az idegeneket, ritkán finom érzésű (vagy gyöngéd morális érzésű). Vagy igen ügyes, élelmes, hajlékony

akar lenni, képességgel bírván alakoskodáshoz, vagy felületes, alantás és hiú. . . Van egy pont, melyen túl a világpolgáriaskodás nem tisztességes. . .“ Ebben lehet itt-ott túlzás; de komoly tanútság és tanács is van : a nyelveknek inkább tudományos, mint társalkodási célra tanítása. Ehhez csatolok egy észrevételt :

A magyar nemzetnek nem lehet feladata, hogy a hazai, más nyelvű elemeket feleméssze, elenyéssztesse. . . Elég, ha saját fiait, a nyelvéhez, nemzetiségéhez tartozókat s csatlakozókat erősíti meg hitökben, edzi meg hazafias jellemökben s mi legfőbb : felszereli a folyó nagy és nemes versenyre szellemi erőkkel. De hogy ez megtörténhessék, egy nagy kötelességünk van, melytől sem törvényhozás intézkedései, sem bármely erkölcsi hatalom, melylyel bíránk, fel nem menthet: a nyelv öntudatos és vállvetve művelése és gyakorlása. Ez pedig csak általános összehatás műve lehet. Csak a felsőbb körökben is beszélt, legfelsőbb eszmék, legbensőbb érzések jelelésére is alkalmazott nyelv művelődhetik annyira, mennyire szükséges a mai nyelvek közötti fenmaradhatása végett, — annyira, hogy elmondhassuk, hogy ez oly szép, oly erős és bő, mint a többi, — hogy a ki ezen szól, tudós vagy költő, vagy magas műveltségű egyén, nem akad fenn gondolatai kifejezésében; s ki megtanúlja, nem vall kárt, kinek sajátja, nem szégyelheti. Ez a mily régi, ép oly bizonyos és igaz tétel. S ha már mi ezt nem tesszük, s ezt nem tevén, nyelvünkhöz való igaz vonzódásunkat tettel nem tanúsítjuk, sőt ez iránti közönységünket, írva és beszélve, minden lépten kimutatjuk : vajon azok, kiktől ennek jogai elismerését s megtanulását követeljük, nem mondhatják-e méltó jogon, hogy magunk vetjük meg azt *títkon*, mi mellett *nyilván* buzgólkodunk, — hogy buzgólkodásunk csak színlés s csak az elnyomás vagy követelődzés ürügye. . .

Ez az érv idegenektől már volt felhozva ellenünk, azoktól, kik — ide s tova nem joggalanul! — úgy szeretik hazánkat tekinteni, mint idegen szellem és kultura hódoltságát vagy vazallját, melynek anyagi hódoltsággá lételét gyenge szálak gátolják, ármányok férgéitől rágottak, saját lelketlenségünk által könnyen eltéphetők. . . Óvakodjunk, hogy elleneinknek igazságok ne legyen, s Széchenyi aggodalma ne teljesedjék és az írás szava : *Perditio sua ex te!*

IMRE SÁNDOR.

BANCROFT IRODALMI VÁLLALATA.

A legközelebbi napokban Európa összes sajtója sokat foglalkozott Bancroft amerikai történetíró irodalmi vállalatával, s amerikai lapok után részletes leírásokat is adtak ez óriási — eddig egyáltalán páratlan — irodalmi tervről.

A magyar közönséget, úgy hiszszük, érdekelni fogja, ha körülményesen tudomást szerezhet róla, azért a *Sacramento Daily Record* című kaliforniai lap nyomán és adataiból szándékunk annak eredetét, jelen állását és működési módját leírni.

Kevés embernek jutott osztályrészül oly óriási terv figyelmébe vagy keresztülvitele, mint Bancroft Hubert Howe úré, ki e kedvencz terv kivitelére egész életét és nagy vagyonát reá szánta.

A vállalat nemcsak a tervezés nagyszerűsége által tűnik fel; mert ez előtt is történt már, hogy egyes férfiak életüket és vagyonukat készek voltak föláldozni nagyobb szerű történelmi munkáik megírására, de Bancroft számára volt fenntartva, hogy munkáját oly gyorsasággal is vigye keresztül, mely eddig páratlan az irodalom-történetben, s mely csak egy egészen új tanulmányozási mód, adat-rendezés és osztályozás eredményének köszönhető.

Egy 18—20 ezer kötetből álló könyvtár, a régi rendezés szerint felállítva, ily célznak egyáltalán nem felelt volna meg. Az anyag, a hozzáférhetetlenség miatt, nagy részben elveszne, nem is nyújthatna biztosítékot az abszolút hitelességre nézve. De a rendezés és tárgymutatók készítésének csodálatos pontossággal keresztülvitt rendszerénél fogva — melyet ismertetni fogunk — Bancroft féltuczat nyelven írt nagyszerű

szakkönyvtára oly könnyen és biztosan hozzáférhetővé lett, mint bármely pár száz kötetből álló magán-könyvtár; s lehetséges lett az óriási nyers adat- és oklevél-halmaz tömegéből egész munkák sorozatát állítani egybe önállólag és szakok szerint rendezve, melyek a könyvtár-halmaz tartalmát úgy tüntetik elő, mint például a retort egy nagyszerű és pontos vegytani elemzés után egy nagy gyülevész test egyes alkotórészeit.

Bancroft szerencsés helyzetben volt roppant szakkönyvtára összegyűjtésére nézve, a mennyiben 25 évig könyvkereskedő volt, igen virágzó és jövedelmező állásban, ismerte az egész világ könyvpiacát, könnyen közlekedhetett ezekkel üzleti összeköttetéseivel fogva; s tudomása volt minden nagyobb szerű könyvtár eladásáról is. Így különösen az utolsó évtized folyama alatt Mexiko forradalmi helyzete számos kolostor és család érdekes könyvtárát juttatta árverés alá. A forradalmak alatt számos nagy köz könyvtárt kiraboltak, s Bancroftnak ügynökei lévén, az országban e sok ritkaságot tartalmazó könyvtárak nagyrészt az ő birtokába szivárogtak.

Már ez előtt tizenöt évvel megkezdte Bancroft gyűjteni a Nyugat-Amerikára vonatkozó könyveket, s a mint az anyag növekedett, gazdagon fizető üzletét abban hagyván, egészen nagy tervének keresztülvitelére szánta vagyonát és egész jövő életét. Terve: megírni azon egész földrész népeinek történetét, mely nyugotra terül el a sziklahegyektől egész a Csendes-tengerig, s lenyúlik Alaskától egész a panamai szorosig, magába ölelve Kaliforniát és Gránádát, egész Mexicót, Közép-Amerikát. Ez országokról természetesen igen sokat írtak már régibb, úgy mint modern írók és utazók, s kedvenc tere volt az archeologoknak és ethnologoknak is. De népszerű modorban vajmi keveset írtak, s még kevesebbet tisztán tudományos oldalról. Alig történt valami említésre méltó az egyes országok egyes népfajai történetének megismertetésére; a legnevezetesebb fölfedezések sokasága penészes régi könyvek és kéziratok lapjain volt eltemetve; s ezen kívül igen nagy tért várt egyáltalán új fölfedezésekre is.

Föltehető, hogy, ily egész életet igénylő vállalat megindítóját egyáltalán nem közönséges lelkesedés vezérelte, s ezzel párosulni kellett nagy elhatározásnak, béketűrésnek és rendez-

zési képességnek, nem is említve az irodalmi jártasságot, általános műveltséget és jó ízlést. Hogy Bancroft mind e kitűnő kellékekkel rendelkezik, kétségbe nem vonható; s a művelt világ örökre lekötelezettje lehet Bancroftnak nagyszerű áldozataért.

A könyvtár alakítása természetesen lassan, költségesen és fölötte fárasztólag folyt. Londonban, Párisban, Lipcsében, Madridban, Lissabonban és Mexikóban ügynökök voltak megbízva, és másutt is, a hol reménység mutatkozott új és értékes anyagot gyűjthetni.

Minden eladó könyvtár katalógusait szigorúan megvizsgálták, kiválogatták s Bancroft megszerezte mind azt, a mi céljához szükségesnek látszott. Nagy előnyére vált többek közt Miksa mexikói császár híres könyvtárának nyilvános eladása, mely könyvtárt a hírneves Andrade gróf nagy költséggel, egy egész életen át szerzett össze; s most legnevezetesebb része Bancroft birtokában van. Altalában minthogy, Bancroft nagy árat fizet a céljaira szükséges könyvekért és kéziratokért, évek óta hozzá küldenek minden ily eladó könyvet, úgy, hogy jelenleg 18 és 20 ezer közt áll a kötetek száma, s mint szakkönyvtár páratlanul áll a világon.

A gyűjtemény San Franciscóban Bancroft házának egy egész emeletét foglalja el, s már csaknem egészen rendezett állapotban van. Az ember, ha ily könyvhalmazra tekint, kétségbe esik csak a gondolaton is, hogy lehetne e tömeg tartalmát olvasni és tudni; pedig Bancroft feladata épen ebben áll, ő e húszezer kötet összes tartalmát néhány kötetbe foglalja össze, s mindenkinek nemcsak hozzáférhetővé teszi, hanem egy pár heti kellemes olvasmányná is Nyugat-Amerika összes irodalmát.

A könyvtárról szólva, meg kellene említenünk legalább a benne levő nevezetesebb munkákat, az úgy nevezett bibliographiai kincseket. A ki azonban egyedül ily munkák elősorolását várja, az nagyon csalatkozni fog, mert Bancroft a vállalat nagyságához mért óriási költségeket úgy osztotta fel, hogy könyvtára, a bibliomániától tisztán, inkább hasznos és céljainak megfelelő egészet alkosson. Ez elhatározása azonban nem zárta ki soha azt, hogy a mennyire lehetett, a legjobb kiadásokat szerezzze meg, s valóban szükségesnek is mutatkozott a kiadások megválasztása épen úgy, mint magok a művek

kiszemelése; így egyes esetekben oly ritkaságokat is megszerzett, melyek inkább régiségi értékűek, mint hasznosak; nem is igen mozdítják elő a kitűzött nagy czélt; de a szakkönyvtár értékét mint ritkaságok mégis igen emelik.

Természetes, hogy ily nagy szakkönyvtár fontosabb műveiről csak egy leíró katalogus adhatna teljes fogalmat. Ezért csakis néhány különösen érdekes munka rövid megemlítésére szorítkozunk, és a könyvtár fő jellemét mutatjuk fel, mely az egészről meglehetősen világos fogalmat nyújthat.

A legnevezetesebb könyv — nem történeti, de bibliographiai szempontból ítélve — egy négy folio kötetből álló pergament kézirat, mely a mexikói egyház történetét tárgyazza kezdettől a legújabb korig, s minden concilium részletes leírását. Tárgyalják e kötetek a vallás kormányzatát, a doctrinát, a bánásmódot az eretnekekkel, a vallás terjesztésének eszközeit, s ezekkel rokon tárgyak sokaságát, s a benne előforduló rendeletek a XVI. és XVII. század legnevezetesebb egyházi és világi férfainak eredeti aláírásával vannak ellátva. E köteteket természetesen a mexikói kormány levéltárából lopták el, hol meg kellett volna örök időkre őriztetniök, de más részt kétséget sem szenved, hogy jelenlegi birtokosuk sokkal nagyobb haszonnal és jobb célra fogja őket használni.

A kéziratok közt több pápa és spanyol király eredeti rendelete és decretuma van, a XV. század közepétől a XVII. századig, melyek történelmi és régiségi szempontból egyaránt érdekesek és nagy fontosságúak. Így V. Pius pápa egy eredeti bullája 1568-ból, továbbá 1534-ből Zumarraga érsek egy pásztorlevele, mely nyomtatásban is megvan, s a legrégebb nyomtatvány, mely eddigelé Mexikóból ismeretes.

Egy kis füzet Zumarraga érsektől (1546-ban nyomtatva), mely a keresztyén tanokat ismerteti, igen nevezetes bibliographiai ritkaság, mi abból is kitűnik, hogy Bancroft e néhány lapból álló (különben céljaira haszonvehetetlen) kötetkét 790 dolláron vásárolta meg.

Egyik igen költséges, ritka és igen hasznos munka Burgoa, Oaxaca geographiai ismertetése 1674-ből 3 kötetben. Ára 250 fit volt. A könyv ritkaságát bizonyítja azon körülmény is, hogy Lowudes és Brunet bibliographiai nagy tekintélyek sem említik fel.

Alonzo de Molina műve az aztek nyelv ismertetéséről,

legjobb kútfő e tárgyban. 1571-ben nyomtatott Mexikóban; sokáig azt hitték, hogy legelső amerikai nyomtatvány, mert Thomas Izsák a nyomtatás történetéről írt munkájában nem tudott régibb mexikói nyomtatást előmutatni, mint 1606-ból, noha állította, hogy valószínűleg egypár évvel előbb is nyomtattak már könyveket. Molinából egy-egy példány 500, sőt több dolláron is kelt már el, azonban Bancroft e szép példányt egy lipcsei árverésen csodálatosan csak 90 dolláron szerezte meg.

Egyik igen ritka és egyszersmind valóban értékes munkája a könyvtárnak Barcia műve: *Historiadores primitivos de los Indias occidentales*. *) Brunet e művet mint igen ritkát és nagyon fontosat említi fel. A műben Columbus élete is benn van, fia Fernando által írva, aztán Cortez levelei, Alvarado munkái, Oviedótól *Az Indiák természetrajza*, több nevezetes hajótörések és utazások elbeszélése, Gomara történeti művei, stb.

Igen furcsa régi könyv Columbus életének egy külön kiadása, saját fia Fernando által. Ezt sokan hamisított műnek tartják, de alig lehet föltenni, hogy valaki ily óriási munkával hamisítaná a történelmet. A kötet különben azon rosz nyomások közé tartozik, melyek a papírra nyomtatás megkezdése után a sajtó alul kikerültek; mikor a pergamentre nyomott díszes kiállítású nyomtatványokat már elhanyagolták.

Azokra, kik a fölirat tanulmányozásával foglalkoznak, nevezetes érdekű egy 1513-ban nyomtatott könyv, melyet Bergomato atya a hermiták rendjének egyik tudós tagja írt, s mely gyönyörűséges képtelenségekkel tömve, az egész világ ismeretét akarja adni egy rövid fejezetben, de legnagyobb része az akkoriban fölfedezett Amerikának egy kis részével bajlódik. E könyv azért nevezetes, mert első kiadásban 1483-ban jelent meg, s utóbb számtalan kiadást ért eredetiben úgy, mint fordításokban.

Azon munkák közül, melyek mint történeti adatok a könyvtár valódi magvát teszik, eddigelé a legkevesebbé hozzáférhetők voltak *Las Casas irományai*, melyeket csak kéziratban őriz a madridi, a British muzeum és a washingtoni nemzeti könyvtár. Az utóbbiból Bancroft ez irományokat mind lemásoltatta, s így e legnevezetesebb — az amerikai fölfede-

*) Nyugot-Indiák régi történetirői.

zések történetére vonatkozó — író adatait is hiány nélkül birtokába kerítette.

Egy másik nevezetes tekintély Torquemada, ki 50 évet töltött a mexikói indusok közt, mikor ezek még élénken emlékeztek a hódítók minden tetterére. Torquemada munkái megvannak három vastag kötetben.

Mexikó egyik legjelesb történetírója Oviedo, kit egyúttal a legmegbízhatóbbnak is tartanak. Munkáira igen sokszor történt már előbb is hivatkozás, de csak 1851-ben jelentek meg nyomtatásban, igen szép kiadású, négy kötetben. E munka természetesen nem hiányzik a könyvtárból; sem Gomarra igen nevezetes *Mexiko története*, melynek 1554-ki antwerpeni kiadását igen magas áron szerezték meg.

Az indusokról igen sokan legjobb munkának tartják Sahagun *Historia Antiqua Mexicana* című művét, mely szintén megvan; az író, épen mint Las Casas, azon nép közt élt, melyet leír, de leírása sokkal természetesebb és hihetőbb, mint Las Casasé.

Solis *Mexikója* sokféle kiadásban megvan s ez egyik legnélkülözhetetlenebb munka; de meg van Remesal *Guatemala történetéből* is az egyetlen létező példány. Az igaz, hogy Brunel két sőt három példány eladásáról tesz említést, de eddigelé minden író csak hallomás után idézte Remesált, s egyik sem említi, hogy látta volna. Bancroftnak ötszáz dollárnál többé került.

E nevezetes munkákon kívül meg kell még említenünk Cortez *Leveleit*, Villagutierrez *Itza meghódításának történetét*, Cojollardo *Yucatan leírását* stb. Bancroft kivétel nélkül az eredeti munkát szerzi meg, fordítást csak akkor vesz, ha erre az eredeti hozzáférhetlensége miatt kényszerítve van. Ez már azért is fontos, mert korábbi írók ezt figyelembe nem vették, és fordított művekből néha oly idézeteket tettek, melyek az eredetinek értelmét egészen elferdítve adták elő.

Nagyobb és kisebb utazások leírásai, igen természetesen, nevezetes értesítést adnak a csendes tengeri államok viszonyairól s az ide vonatkozó munkák e könyvtárban is fontos helyet foglalnak el. E munkák élén áll Purchas *Sámuel Pilgrimes*, című műve, mely címlapja szerint az összes ismert világ történetét adja tengeri és szárazföldi utazásokban; négy óriási folio-kötetben jelent meg 1675-ben és

sok ideig a legrégebb utazások gyűjteményének tartották; ára jelenleg is 500—600 dollár közt áll; de szerzője a legnagyobb inségben halt meg, mert munkájának kiadása egész tisztességes vagyont elnyelte.

Purchast időrendben megelőzte Hakluyt, a mennyiben három kötetes munkája 1599-ben jelent meg. Hakluyt oxfordi hitszónok volt s munkája terjedelmes compilatio, mint azon kornak csaknem minden utazási műve; egyáltalán ő is a csodaszerű és merész elbeszélésekre fektetett legtöbb súlyt, hogy munkája jól elkeljen. Az akkoriban felfedezett Amerikába történt utazásokat írja le, beleértve Californiát, Uj-Albiont és Mexikót is. De Hakluyt még ügyes compilátor sem volt, mert tárgya zömét Ramusesből merítette, ki 1554-ben Velenczében nyomtatott egy három kötetes *Utazások leírása* című, mesés tartalmú munkát.

Grynaeus Simon atya munkája hitelesség szempontjából ezeknek sokkal felette áll, noha már 1532-ben jelent meg Bazelban latin nyelven. Megvan továbbá a könyvtár kötetei közt: Churchill gyűjteménye is nyolcz nagy kötetben 1750-ből; aztán Van der Aa Péter 1707-ben Leydenben kiadott gyűjteménye számos fametszettel. Fametszetekről beszélve meg kell említenünk a ritka könyvek közt Las Casas egy leírását, mely lefesti az indusok szenvedéseit, a miket hódítóik rájuk mértek s a hozzá mellékelte fametszetek mindent felülmúlnak, mert ha felteszszük is, hogy a spanyol hódítók valóságos ördögök voltak, e képtelen fametszetek még akkor is hallatlan rágalomnak tűnnek fel a spanyolok ellen.

A levelezések osztályában a könyvtár egyik legjobb gyűjteménye, a mexikói jezsuiták *Cartas Edifiantes* című gyűjteménye pergamenten.

A mexikói hivatalos lap teljes gyűjteménye s egyáltalán minden mexikói hírlap a könyvtárban kiváló fontosságú. Ezeket szintén Miksa császár könyvtárából szerezték s e gyűjtemény unicum az egész világon.

A californiai lapok, törvényhatósági acták, törvényhozói és minden törvényszéki kiadványok teljesen megvannak.

Igen különös gyűjtemény továbbá vagy 700 mexikói és 400 középamerikai naptár, melyek rendkívül érdekes értesítést adnak sok oly tárgyról, a mi után az ember másutt hiába fürkészne.

Említésre méltók még Bustamente iratai 15 kötetnyi kéziratban, a mit fogságában írt. Ez szintén a császári könyvtárból került ki.

Az illusztrált munkák közt legfontosabbak azok, melyek az amerikai őslakosok szokásait, viseletét, építészetét stb. ismertetik meg.

Ezek közt egyik legnagyobb Waldeck munkája a *Palenquei romok* ismertetéséhez, melyhez a szöveget Brasseur de Bouxbourg jeles tollal adta, a ki a jelen korban épen oly kitűnő philo-indián, mint volt a régiebb korban a maga nemében, Las Casas.

Nagyszerű képes kiadás Waldeck *Yucatan ismertetése*, melyben különösen a Charnay által felvett eredeti fényképek elragadó szépségűek. Fel is vannak használva e fényképek a *Csendes tenger benszülött őslakóinak története* 4-ik kötetében, az indusokra vonatkozó archaeologia és különösen építészet ismertetése céljából.

A legalaposabb e nemű munka azonban Kingsborough *Mexikó régiségei* kilencz nagy kötetben.

E tudós szerzőnek rögeszméje volt, hogy a mexikói indusok az elveszett Izrael törzseknek egyenes utódai. Egész vagyónát és életét e rögeszme bebizonyítására fordította, s végül az adósok börtönében halt meg, hátrahagyva nemes ambíciójának emlékeit kilencz óriási folió-kötetben, melynek ára 450 dollár.

Ezeken kívül igen számos más, kisebb-nagyobb mértékben nevezetes ábrás munka van a könyvtárban s számos a máya, aztek és yucatan nyelvekre vonatkozik, száz és száz hieroglyphirat rajzaival.

A Felső- és Alsó-Kaliforniára vonatkozó munkák közül legfontosabbak Vanegas és Clavigero munkái a múlt század elejéről. Azután Felső-Kalifornára nézve Palou atya munkája és Junipero atya missió-iratai, melyek eddigelé csak kéziratban vannak, de a kaliforniai történelmi társulat már sajtó alá rendezi s még ez évben ki fogja adni.

Igen különös kötet Cabrera Bueno *Piloto mayor* című munkája, 1734-ből pergamentre nyomtatva; ez a tengerészeknek ad utasítást a csendestenger kaliforniai partjai hajójására s tökéletes felvilágosítást nyújt Drake bemenetelének történetéről a san-franciscói öbölbe.

Az Uj-Mexikó, Chihuahua és Sonora államokra vonatkozó számos munka közt különösen nagy fontosságú Ribas munkája, mely a délnyugoti népekről legkimerítőbb s legmegbízhatóbb adatokat ad.

De a könyvtárra nézve tán legfontosabb a tulajdonképeni kaliforniai eredeti okmánytár, mely oly teljes és oly kimerítő, hogy Kalifornia történetét ép úgy, mint az összes csendes tengeri államok közt általa elfoglalt rész történetét a legnagyobb részletekig meg lehet írni belőle.

Ez okmánytár különféle nagyobb gyűjteményekből áll, melyet egyes tudósok gyűjtöttek össze oly szándékkal, hogy az állam történetét megírják, azonban Bancroft túlszárnyalván őket, gyűjteményeiket vagy átadták vagy eladták neki, a kinek kezei közt jelenleg egyesítve és rendezve van az egész létező adathalmaz. Ezek közt legjelesebb a Baudini-féle, a mult század első tizedeire vonatkozó gyűjtemény, aztán Vallejo mexikói tábornok nagy gyűjteménye a san-fernandói és los-angelesi missiók könyvtára és végül a Latkin, Ayres, Pico és Castro-féle gyűjtemények.

Most másolják a könyvtár számára az egykor mexikói területen (Kaliforniában) működött amerikai consulok, kereskedelmi ügynökök s a hadihajók parancsnokainak hivatalos jelentéseit, hogy minden értesítés meglegyen, a mi bármely szempontból ez ország történetével, kereskedésével kapcsolatban áll.

Van továbbá a könyvtárban — nem is számítva ezeket a kötetekhez — egy nagyszerű röpirat-, folyóirat-, és hírlapgyűjtemény, melyet a tulajdonos figyelme és áldozatkészsége által folyvást szaporítanak. Van több ezer föld- és térkép s legalább 25 ládára való eredeti iromány, melyeket ezentúl fognak rendezni és a könyvtárba bekebelezni, a mennyire ott helyök van.

Az elsorolt adatokból megítélhetni a könyvtár általános jellegét. A biblioplista előtt meglehet egyik-másik könyvünk, melyet mi igen ritkának, vagy felette nagy fontosságúnak jeleztünk, nem épen ilyennek tűnik fel; de mi nem általános könyvészeti szempontból, hanem csak e speciális célra alakított szakkönyvtárról szoltunk, s ily értelemben úgy hiszszük helyesen ítéltük meg mind a könyvek relativ értékét, mind magát a könyvtárt, melynél tökéletesebb nincs a világon, mert

megvan benne minden, a miből a célba vett óriási munkát könnyen és biztosan lehet összeállítani.

Ily óriási halmazt használható és könnyen hozzáférhető állapotba hozni természetesen nem mindennapi feladat. Azonban szerencsére a feladatnak Oak könyvtárnok úrbán mestere akadt, a kinek ügyes rendezésével mindezt sikerült elérnie.

Minden rohamosan növekvő könyvtárnál régen fel van már adva a régi divatu katologizálás, s helyette a lap-rendszer (Zettel system — card system) fogadtatott el, melyet azonban mivel mindenki előtt ismereses, a ki csak felületes tudomással bír is a könyvtárak rendezéseiről, nem szükség bővebben leírnom.

A kívánni való e könyvtár alakulása óta csak az volt, hogy a könyvtár minden egyes kötetét gyorsan lehessen használni, sőt az egygyes vegyes tartalmú kötetek mindazon helyei tüstént olvashatók legyenek, melyek csak kívántatnak. Ennyire még egy könyvtár rendezői sem vitték, de Oaknak szerencsésen sikerült e nagy problémát is megoldani, s pedig igen ügyesen, egyszerűen, s kielégítőleg.

Egy tárgysorozatot készített ugyanis, s ezt úgy osztotta be, hogy minden fő tárgy alosztályokra oszlott. Így például az *Földművelés* cím alatt baromtenyésztés, földalkat, gyümölcs, s általán miden a mi műveltetik s természetik al-osztályban meg legyen nevezve. Az *archaeologia* cím alatt be legyen foglalva rom, régi okirat, hieroglyphék, s általán minden a mi az indusoknak az európaiak érkezése előtti történetére vonatkozik, úgy történelmi hagyományok is, különösen, ha az indusok vándorlására, szokásaikra, viseleteikre stb. világot vetnek.

Éppen így az építészet, művészet, könyvészet, életrajz, állattan, fűvészet, kereskedés, ipar, nevelés, népisme, igazságügy, törvénykezés, nyelv, kézműipar, gépészet, meteorologia, bányászat, mythologia, vallás, s számtalan más fő címeknél, az al-osztályozást következetesen keresztül vitték. Egyuttal rövidítési sorozatot is állapított meg Oak, és aztán megkezdtek a tervszerű munkát.

A betanúlt segédszemélyzet egyike egy könyvet elővesz (mindegy akármelyiket) s egészen átolvassa. Ha a könyv olvasásánál oly tárgyra jut, mely bármelyik cím és alosztály tartalmára vonatkozik, egy lapot vesz elő, s jegyzeteket tesz reá; egy ilyet például ide iktatunk.

Ind. Tehuan. Zapotec. 1847.

Macgregor J. — Progress of America.

Lond. 1847. (14705.)

Vol. I. pp. 848—9.

Location, character, dress, manufacture.

E lapon tehát, a mint látjuk, épen csak a tudni való része van a kötetnek feljegyezve. A lap az *Indusok* főcím alá esik, de egy másik lapon bevezetik a lakás, jellem, öltözet és kézműipar alosztályaiba is, s a lapra jegyzik a kötet számát és lapját is, melyen a tárgyra vonatkozó értesítés olvasható.

A lap, mint látjuk, különösen a tehuatepeki indusokról szól, s nevezetesen ezen indusok Zapotec nevű törzséről. Továbbá ezen indusoknak lakhelyére, jellemére, öltözetére és kézműiparára vonatkozik, s mindez egyedül a könyv 848—9-ik lapjain fordul elő, mely könyvnek címe *Progress of America*, írta Macgregor J., nyomtatott Londonban 1847-ben, s folyó száma a könyvtárban 14,705.

Ia tehát a történetíró, ki a tehuatepeki indusokról ír, meg akar egyetmást még tudni, vagy állítását okadatolni, egyszerűen az *Indusok* cím alatti lapcatalogust veszi elő, s átforgatja mindaddig, míg a keresett tárgyra lel, s ekkor már csak egy pillanat műve elővenni a könyvet, és egyszerre felnyitni az óhajtott lapot.

A könyvtári segédek az egész könyvtárral így bánnak el. Ia valamelyikök olvasás közben egy tényre akad, mely az indusok földművelési, kereskedelmi, mythologiai, vagy régészeti és egyéb viszonyaira világot vet, tüstént megteszi a lapjegyzetet, s így tovább tovább, minden új tárgycímnek külön lapot adva, úgy hogy néhány könyv 12, sőt több lapon is — tárgyai különfeleségéhez képest — katalogizálva van.

A mint kétségkívül mindenki át fogja látni, e katalogizálás igen egyszerű; de mégis meg kell említenünk, hogy egyszerűsége mellett is igen nehéz volt segédhivatalnokokat találni, kik az egyszerű mód gyakorlati alkalmazását könnyen átértették volna. Sőt el lehet mondani, hogy az egész könyvtár-

rendezésnél legnehezebb feladat volt, a segédhivatalnokokat betanítani arra, mit jegyezzenek ki lapra, mit ne. Egyik-másik lelkiismeretes fiatal ember oly szorosán ragaszkodott az írott szabályokhoz, hogy a címek neveinek egyszerű említését is más lapra jegyezte, noha egyáltalán semmi sem volt írva a könyvben a tárgyról. Ilyesmi azonban csak kezdetben történt, s ez sem szolgált semmi hátrányra, legfeljebb egy kis idővesztetésbe került. Jelenleg már a könyvtár-rendezés szakavatott és gyakorlott kezekben van.

A mint a lapokat az ismertetett jegyzetekkel kitöltik, címek szerint osztályozzák, s az e célra készített s betürenddel jelölt rekeszekbe helyezik. Így ha bármelyik címre szükség van, semmi vészódságba vagy keresgélésbe sem kerül a kívánt csomag elővétele, egy pillanat műve az egész katalógus áttekintése a kívülről reáillesztett betűsorozatból.

A rendszer fontossága nem lehet vita tárgya, s nem lehet azt eléggé magasztalni; de ily rendszerhez múlthatatlanul szükséges, hogy a könyvtár a könyvek olvasására kellő erővel rendelkezzen. Pedig olvasó és olvasó közt ismét nagy különbség van. Némelyik nehezen halad, s folyvást latolgatja, ha vajon elég fontos-e lapjegyzésre az olvasott tárgy, — míg a másik oly gyakorlottságra tesz szert, hogy a könyv lapjait gondolatként átfutva, alaposan képes megítélni egy pillantással mindazt, a mi lapjegyzésre hasznos és szükséges.

Bancroft könyvtárában 20—25 ily olvasó segéd tiszt van folyvást alkalmazva, s tekintetbe véve, hogy e munka már évek során át szakadatlan folyik, el lehet képzelni, hogy a könyvtár zöme már tökéletesen rendezve van, s a jelenlegi erő az új szerzemények mellett, már csak a könyvtár kevésbbé fontos részének rendezésével foglalkozik.

Leírván a rendezés, illetőleg katalogizálás módját, hátra van, hogy világosan és kézzelfoghatólag megismertessük gyakorlati alkalmazását is, a kijelölt tudományos célra. Kiválasztván egy tárgyat, például az indus mythológiát — Bancroft elkezdti az egész cím nevezetesebb íróit olvasni, míg összeszedi az egész tárgyra vonatkozó, létező anyagot. E közben segédei a betürendes szekrényből előszedik az illető lapokat, s lemásolják a könyvek címét (mindig az eredeti nyelven). Ezek a történetíró elé tétetvén, csoportosítja belőle a tárgyakat, s a munka tervezetét elkészíti. Azután megkezd-

vén a munka írását, magokat a szerzőket veszi elő, s összeállítja vagy kiírja belőlök mindazt, a mi tárgyára nézve fontos, érdekes, vagy tudni való. Így könyvtárát összegezi szak szerint, mindent visszaad belőle, a mi fontos, s kihágy figyelemből, a mi említésre nem méltó.

Bancroft oly ügyesnek mutatkozik ez óriási complicatio csoportosításában, s ítélő tehetsége oly biztos, hogy az általános kritika tán senkit sem emelt még annyira fel, mint épen őt.

Ily emberek irodalmi szokásai s dolgozási modoruk mindig különös figyelem és kíváncsiság tárgyai szoktak lenni, s méltán. Egyáltalán nem lehet impertinensnek mondani, ha az ember óhajtja tudni, hogyan dolgozta ki például Gibbon *Rómáját*, melyre több mint 20 évet fordított életéből; épen oly igazolt az érdek és kíváncsiság egy Johnson, Prescott, Irving, Motley, Buckle, Macaulay, Carlyle és mások dolgozási módját illetőleg, s e kíváncsiság nemcsak az irodalmi emberek közt található, hanem a milliók közt is, mert az emberek mindenkor büszkék egy világra szóló irodalmi genius termékenységén és feltünő szorgalmán. Mert igen szembeszökő az oly írók száma, kik sokat terveztek, de keveset tettek; s méltán kíváncsiak az emberek a kaliforniai történetíró munkálkodási modorát ismerni, ki már is annyit tett irodalmi működése által, hogy ez nevet biztosít számára a tudomány történetében.

Bancroft alig 45 éves, ruganyos aczélegézséggel, s kitünő neveléssel és műveltséggel, s a mi fő, fáradhatlan, kitartó, béketűrő, s nehézséget nem ismerő nagy lélek. Rendesen állva ír, mint lord Palmerston is tette. Íróasztala e szerint melle közepéig ér fel, s közvetlen mellette egy 8 láb átmérőjű kerek asztal helyezve, közepén egy forgatható tetővel, melyre körben vannak helyezve és felnyitva mindazon könyvek, melyekből épen dolgozik, s a nélkül, hogy a könyvet kezébe venné, olvashatja s körülforgathatja valamennyit. Mindenki, ki őt személyesen ismeri, azt állítja, hogy sebesen és sokat dolgozik, noha a dolog természete már úgy hozza magával, hogy műve csak lassan haladhat előre.

Nem egyszor 11, sőt 12 óráig egy húzomban dolgozik, állva íróasztala előtt; s valóban e mértéktelen dolgozás mindenkit aggaszt, hogy Bancroft nem lesz képes egészen valószínű terveit, mert bármennyire egészséges és erős alkotású férfi,

s így néhány évig az ész túlterhelt munkálkodását is kiállhatja, alig lehet kétség, hogy előbb-utóbb meg fog törni ily rendkívüli munka alatt, s csak attól lehet félni, hogy ereje akkor lesz fogyatékán, mikor arra tán legnagyobb szüksége lehetne.

Bevezetvén az olvasót a Bancroft-könyvtárba, s leírván a könyvtár legnevezeteseb sajtáságait, sőt bemutatván magát a történetírót is, foglalkozása közt, a mint a könyvtárt gyakorlatilag hasznosítja, szükséges még magát a célzt, illetőleg a nagy irodalmi tervet ismertetni meg.

Annyit már tudunk, hogy egy — néhány kötetből álló munka van készülöben a csendes tengeremelléki államok ben-szülött népeiről. De nagy tévedés lenne azt hinni, hogy Bancroft ambícióját egyedül *ennyi* kielégíthetné, s hogy csakis ennyi bizalma lenne könyvtára képességében. Mikor 1869-ben elhatározta, hogy a munka írásához fog, s magát irodalmi bányájába beleékelte — hogy saját szavait idézzük — először csak azon szándoka volt, hogy könyvtárának legnevezetesebb kincseit rövid kivonatokban, s minden haszontalan salak mellőztével adja át a tudományos világ használatának, hogy belőle gyakorlati célokra anyagot könnyen meríthessen.

A terv azonban módosult annyiban, a mennyiben a munkába egy határozott rendszer hozatott be, s a beces anyag tárgy, szak és országok szerint dolgoztatik fel, hogy az utókor még inkább hozzáférhessen.

A vállalat területi kiterjedését már előbb említettük. Magába öleli ez a panamai földszoros és éjszaki Kanada közti Csendes tengeren elterülő minden néptörzs történetét a szó legáltalánosabb értelmében. Elhatározván a terület kiterjedését, melyet munkája tárgyául választ, s összeszedvén az anyagot ennek keresztülviteléhez, szükségessé vált azon tárgy kiszemélése is, mely az egésznek kezdetét tegye, s a nagy munka bevezetéseül szolgáljon. Bancroft erre a Csendes tenger őslakóinak történetét választotta, több mint 1,200 író tekintélyére támaszkodva, s minden ismerős író adatait tökéletesen kimerítve. A munkának ez a része 5 vastag kötetre megy.

Második része lesz a csendes tengeri államok története a spanyol hódítók megérkezte óta a mai napokig, s e második rész természetesen sokkal nagyobb feladat Bancroft irodalmi munkásságára, mint az első, mert míg ebben pusztá

tények elősorolásával feladata foglalkozni, a második részben már saját egyéni nézeteit is köteles elmondani, s latba vetni egy szigorú és pártatlan kritikus egész tekintélyével; noha másrészt oly íróra, ki tárgya iránt előszeretettel viseltetik, ez sokkal szebb feladat, mint egyszerűen az unalmas történeti adatokat összegezni, kiírni és lemásolni, vagy lefordítani, a mint a jelenlegi — szerkesztés alatt levő — első rész előállításánál történik.

A második rész mindenesetre nagyobb felelősséggel jár, és sokkal nagyobb tehetséget s irodalmi jártasságot és független ítéletet követel. Szerencsének lehet ennél fogva tekinteni, hogy Bancroft az első részszel már annyira haladt a vállalat első éveiben, hogy hozzákezdhet a második rész írásához még férfikora delén és virágzó egészségben.

A munka történelmi része körülbelül 20 kötetből fog állani.

Rendes körülmények közt nehéz lenne feltenni, hogy Bancroft befejezhesse életében, de az Oak által feltalált és életbeléptetett rendszer mellett oly rendkívül sok időt nyer s oly szaporán lehet az anyagot feldolgozni, hogy a munka haladása az eddigi történetírók dolgozási módjához alig hasonlítható; mint egy régi kocsit nem lehet a jelen kor gőzmozdonyával szembeállítani.

Ia Bancroft a 20 kötetre számított két első történelmi részt bevégezti, s még mindig munkabíró állapotban lesz, a harmadik részt fogná megírni, mely az első részekben foglalt területek bányáival és bányaviszonyaival foglalkoznék épen oly kimerítőleg, mint az előbbi részek a történelemmel. — A 4-ik rész a physikai geographiával fog megismertetni; az 5-ik a földművelési, kereskedelmi és ipar-viszonyokkal; a 6-ik az egész ide vonatkozó könyvésztel.

A terv óriási, de Bancroft annyira kivételesen rendezte be munkálkodását s oly sok rendkívüli előnnyel rendelkezik, hogy vállalata nagyobb és fontosabb részének befejezése nem csak lehetségesnek, de igen valószínűnek is látszik; s korunk egyik legnagyobb győzelme lenne, ha egyes emberélet ily vállalatot egészben keresztülvihetne.

Munkájának első része, mely, mint említettük, a Csendes tenger államainak ős lakosaival foglalkozik, a következő tartalomra oszlik fel :

I. kötet. Vad törzsek. Szokásaik, életmódjuk és foglalkozásuk.

II. kötet. Mexico és Közép-Amerika egykori művelt népei.

III. kötet. A csendes tengeri vad és művelt őslakók mythológiája és nyelve.

IV. kötet. Régiségek és építészeti maradványok.

V. kötet. Ős történelem, és népvándorlás az indusok közt. — Az egészhez részletes tárgymutató.

Természetes, hogy a választott és leírt tárgysorozat bírálata nem tartozhatik feladatunkhoz, ezt máris a művelt európai és amerikai folyóiratok és szaklapok megbírálták s legnagyobbreszt elragadtatással említették fel Bancroft érdemeit. Annyi áll, hogy e kötetek tartalma igen fogja érdekelni azon rohamosan szaporodó osztályát az olvasóknak, mely nagy élvezettel olvassa az antropologiai és ethnographiai észleléseket. A világosság, melyet a modern bölesészet, tudományos észlelés és kutatás a már régen kihalt polgárosodás maradványaira vetett, rendkívül nagy értéket ad oly adathalmazoknak, minőket Bancroft állít elénk.

Egyik legérdekesebb, tán legfontosabb problémája korunknak ugvis azon paralysis, mely a történelmi népeknél vagy néptörzseknél oly sokhelyütt észlelhető. A történelem lapjai, mint valami rohanó folyam partjai szanaszét telve vannak a megakasztott polgárosodás romjaival s a böleselkedő, kutató minduntalan zavarodva kértheti, hogyan hanyatlott le, vagy hogyan semmisülhetett meg oly értelmiséggel és képességgel megáldott nép, mely az életképesség minden jelét mutatta?

Alig van a világnak része, melyben ez a megakasztott polgárosodás példája oly számos lenne s oly valóban tanulmányra méltó és oktató is, mint épen az amerikai indus népeknél, melyekkel Bancroft foglalkozik.

Az igaz, hogy Ázsiában is vannak ehhez hasonló csodálatos esetek, de van valami különös az amerikai őslakóknál, mely őket egészen megkülönbözteti az aryánok és turániaktól és inkább az új-zeelandi maori-akkal hozza hasonlatosságba.

Az ázsiai népfajok meghajoltak már haladó népek előtt, de nem semmisültek meg. Európai érintkezést művelt

és erős népekhez méltón fogadtak, bár megszűnt további ösztönük a haladásra és nagyravágyásuk, hogy félbeszakított polgárosodásuk fonalát felvegyék s versenyezzenek az európaiakkal.

A csendes-tengeri államok indusai ellenben, épen mint a már említett maorik, a fehér ember érkezésével elenyésztek, megsemmisültek, mintha a fehér ember a mesebeli basiliskus szemeivel igézte volna el. Pedig a Bancroft által feldolgozandó területen igen sok polgárosodás volt, mely egyik-másik irányban legalább, magas fokot is ért el. Nem csak a bámulásra méltó építészetben tünt fel ez a civilizáció, oly példányokat hagyván fenn számunkra, melyek az egyiptomi építészet legszebb példányaival is méltán versenyeznek; de a mexikói templomokban a yucatanai, nicaraguai, palenquei, uxmali, valabolidi és copani kastélyokban kő- és fafaragás oly szép és nemes példányaikat hagyták hátra, melyek a valóban művészies kézműipar nagy előhaladásáról tesznek tanúságot.

Ezenfelül a napimádók vallási formája is valóban oly fokot ért el, minőt vallási szertartások tekintetében alig képes felmutatni a történelem.

Kézműipar, szépművészet, kereskedelem, sőt irodalom terén is némely amerikai ősnép oly előhaladást tett, mely értelmi képességeknek erős nyomait hagyta hátra.

S mégis minde népek a latin civilizációval érintkezve megsemmisültek, bár a latin civilizáció sok tekintetben alantabb állt, mint az övék. Nemesak megadták magokat, mint meghódított népek, de hódítóik egyszerű megjelenésére elhaltak.

Más éghajlatok alatt, még kevésbbé képzett népeknél sem volt ez így. A barbárok, kikkel a római hódítók egykor érintkezésbe jöttek, virágzó helyzetben éltek tovább hódítóik közt is, sőt utóbb lerázták magokról a római igát.

Az aztekeket azonban, bár jó katonák is voltak s civilizációjuk is kifejlett, se katonai képességük se civilizációjuk meg nem menthette, hogy a föld színéről elsepertessenek.

Látható mindebből, hogy elég érdek van a tárgyokban, melyeket Bancroft feldolgozás alá vett; különösen most, mikor a világ már ily adatoknak és véleményeknek nemcsak olvasására el van készülve, de megvitatására és alapos meg-bírálására is. Tylor, Lubbock, Spencer, Bagehot, Maine, Dra-

per, Buckle, Lecky és mások munkái, melyek a fejlődés hypothesiseit a történelemre, a palaeontológiára és antropológiára alkalmazzák, oly érdekeltséget ébresztettek, a mi folytonos növekedésben van és emez igen nevezetes adathalmazt is hálás elismeréssel fogadja.

Úgy hiszem, nem lesz érdektelen Bancroft első kötetének tartalmát legalább röviden megemlíteni.

A kötet — a mint címlapja is elég világosan mondja, a csendes tengeri államok vad népeivel foglalkozik, leírja szokásaikat, foglalkozásaikat, ruházatjukat stb., és leírásaiban mindenütt az egyszerűség, pontosság, szabatosság s a tárgyak választékos és kritikai felhasználása, kezdettől végig feltűnő jellege a kötetnek. Az óriási területet hat részre osztja, minden egyes rész őslakóit külön és részletesen írja le. A legéjszakai indusokat hyperboreának általános nevezet alá osztályozza; a Columbia folyó és ezzel közvetlen összeköttetésben álló nagy területek őslakói columbiánok név alatt ismerteti; azután következnek a kaliforniaiak, az új-mexikóiak (beleértve a pueblo, comanche, apache, az észak-mexikói és dél-kaliforniai törzseket is) a mexikói vad-népek s végül a közép-amerikai vad népek.

E hat főcsoport, egyenként és külön nemzetekre van osztva, aztán ezek ismét törzsekre és családokra, physiologiai és nyelvészeti különbségek alapján; s minden alosztály apró részletességgel írva le s a kútfők mindenütt lelkiismeretesen idéztetnek az illető eredeti szövegben. Ebből is látható, mily óriási munkába került az összeállítás; s hogy a mű nem a nagy közönségnek van szánva, mely inkább regényeket s egyéb érdekesítő olvasmányokat kedvel. De csak ily kidolgozás mellett lehetett a munkának valódi tudományos bece, s így lehetett azt minden időkre a legfontosabb okirattárrá teremteni nemcsak e speciális szakban, hanem a tudomány más ágaira nézve is, a hol a philosoph, történetíró, physiolog, philolog és humanismussal foglalkozó a tárgyat adatokkal illusztrálni akarja.

Bancroft maga is elismerte, hogy ez öt kötetben az ő feladata inkább egy lelkiismeretes compiláció, mint önalkotta eredetiség. „Az adatgyűjtő és elmélkedő munkája két egészen különböző dolog“, mondja Bancroft, noha nem egészen világos, hogy ez mindig így legyen. Például Darwin

egyik legszorgalmasb adatgyűjtő jelenleg a világon, s mégis többet ért el ezen dolgozási mód által, mint bármely elmélkedő tudományos író. Noha más részt meg kell engedni, hogy épen ő korunk egyik legvakmerőbb theorizálója is, és igaz az is, hogy míg Darwin adatokat gyűjt egy elmélet igazolására, Bancroft adatokat gyűjt, melyekre utóbb elméleteket leheszen alapítani. Világos különbség van tehát a két nevezetes író közt.

A kötet két különösségét említjük még fel. Minden rész végén egy kimerítő jelentés áll *Törzshatárok* cím alatt, melyben látható minden törzs lakhelye s a terület, melyet életében elfoglalt; még világosabban van ez feltüntetve egy földképen (illetőleg 6 földképen), hol minden csoport, nemzet, törzs és család tartózkodási helye színezett határok közt látható.

Ia felemlítjük még, hogy a kötet elején egy 1200 íróból álló bibliographiai jegyzék is olvasható, s bár Bancroft maga véleményt semmiről sem mond, de minden más véleményt idéz, némi fogalmat szerezhetünk a kötet tartalmáról és jelleméről.

A munka irálya élénk, de azért komoly, minden czikornyától ment; s épen azért arra való, hogy valódi történelmi tényekkel ismertesse meg az olvasót.

Az I. kötet egyszerre jelent meg New-Yorkban Appletonnál, s Londonban Lougmannál, december 1-én. A II. kötet, mely Mexiko és Közép-Amerika civilisált ősnépeivel foglalkozik, szintén készen van már a sajtó alá. A III. kötetből januárban már 500 lap készen volt. A IV. kötet az építészet és régiségek leírásával, már a 300-ik lapig ki van nyomva. Ez a kötet lesz a legérdekesebb, mert számos czink-metszetű ábrákkal lesz ékesítve, eredeti fényképek után. Az V. kötet szintén el van kezdve, s bizonyosan kész lesz, mikor a megjelenés sora reá kerül. Mert úgy intézkedtek a kiadók a szerzővel, hogy három hónapos időközökkel jelenjen meg egy-egy kötet. Valószínű tehát, hogy az V. kötet megjelenése előtt a 2-dik rész (történeti) első kötete is már sajtó alatt lesz.

Azok után, miket elmondtunk, alig lehet képzelní, hogy Bancroft vállalatába nyereségi remények közt bocsátkozott. A vállalkozó jól tudja, sőt ő tudja legjobban, hogy ilyesmire nem számíthat. Ő megindította a vállalatot, mert nemes ambíció, hajlam és jó ízlés izgatta.

A könyvtár múlt év végéig 100,000 dollárba került, s ebbe nincsen beletudva a személyzet fizetése, mely közel 15 év óta működik a rendezés körül, s az ily személyek fizetése rendesen igen jelentékeny, mert csak kitünő ügyességű szak-erők nyerhetnek alkalmazást.

Különösen érdekes a vállalat, ha elképzeljük, hogy éppen San Franciscóban jött létre, hol 17 évvel ez előtt az egész fehér lakosság egy pár száz mexikói kalandorból s néhány dominikánus barátból állott, és a 200,000 lakost számláló város helyén, a hol jelenleg Bancroft négy emeletes könyvtára s történetírási — hogy úgy nevezzük — műhelye áll: 1847-ben nem volt egyetlen ház, csak vadászó és halászó kóbor indusok fordultak meg néha, vagy a viharok elől oda menekült cethalászok tekintettek be.

Nem csak csodálatos ez, hanem örvendetes is. Ha Kaliforniának már olyan férfiai vannak, mint Bancroft, ha egy dúsgazdag kereskedő folyvást gyarapodó és jövedelmező üzletét abba hagyja azért, hogy fáradtságosan szerzett vagyonát és egész életét oly munkára szentelje, melynek egyetlen feladata az ismeretek terjesztése és a tudomány öregbítése, s mikor mindez oly országban és városban történik, mely frivolitásban, anyagiságban és pénzhajhászatban a világ bármely országával és városával kiállja a versenyt, oly esemény ez, melynek minden becsületes ember csak örülhet!

Bancroft vállalkozása által nemcsak tulajdonképeni házáját, de az egész emberiséget is lekötölte; munkája nemcsak azért követelt önfeláldozást, hogy a munkával összekötött kötelességek pontosan teljesítenek; de azért is, és különösen azért, hogy a terv kivitelénél türelemmel, békével és nyugodtan szemlélje, a mint fokonként szegényedik és egész életén át szorgalommal szerzett vagyona elpárolog s tán egészsége és életerejé is összeomlik.

Még azon nem várt esetben is, ha az első rész V. köteténél egyéb nem jelenhetnék meg, örök időkre emléke lesz ez Bancroft eszének és szívének, s úgy szólván nélkülözhetővé teszi azon több mint 1200 író úgy is hozzáférhetetlen műveit, melyeket ez öt kötetben feldolgozott s összegezett, s ez által a tudomány csaknem minden ágának megbecsülhetetlen kincsét adott.

Valóban e kötetek az egész föld egy tized részének encyclopaediáját foglalják magokban, s minden, a mi azon nagy földterületen történt a legkorábbi időktől napjainkig feltalálható lesz benne. Minden fölfedezés, találmányok, kézműipari és gyártmány-tárgyak, építészet, ruházat, nyelvek minősége, étkezésmód, szokások, s egyáltalán minden, mit az ember tudni óhajt.

XÁNTUS JÁNOS.

BUDAPEST FÖLDJE. *)

Nagy városok keletkezésének és kifejlődésének igen fontos okai keresendők a természeti viszonyokban. Különösen döntő a városnak és a környéknek geológiai alakulása. Sokkal kevésbé jön tekintetben a clima, ha mérsékelt égalji városról van szó. Európában Nápolytól és Konstantinápolytól Londonig, Moszkváig mennyi különféle égalji viszonyai vannak a nagy városoknak! Az égalj — a mérsékelt földövben — módosít szokást, életmódot; de a városok kifejlődésében se nem lényeges akadály, sem hathatósan fejlesztő körülmény.

A városok geológiai térképe mutatja meg a síkság, vizek, hegyek irányát és viszonyait, melyektől a természetes országutak iránya függ, — s ezen kívül a táj termőképességét és némely fontos terményeit. Ha általán a historiában kiváló érdekű a nemzetgazdasági viszonyok ismerete, akkor a geológiai viszonyok ismeretére is első rendű szerep jut; mert e nélkül lehetetlen világos fogalmat szerezni amazokról.

Belátták ezt nem annyira a historicusok, mint a geológok. Mert nevezetes tudománytörténeti tény az, hogy maga a geologia hathatós fejlődést oly nagy városok földtani vizs-

*) 1. Dr. Szabó József: *Pest-Buda környékének földtani fejlődése*, Pest, 1858. — Ugyanattól hasonló tárgyú értekezés: *Akadémiai Értesítő* 1856. — Ugyanattól a *Magyar Alföld Alakulása* (*Magy. Akad. Érkönyv* X. k. 1860.). — Ugyanattól: *Egy continentalis emelkedés és süllyedés* (Ugyanott X. k. 1862.). — Ugyanattól: *Az Alföld geológiája* (A Csenyery A. szerkesztette *Budapesti Szemlében*). — 2. Hantken Miksa számos értekezése Buda-Esztergom tájának földtani viszonyairól, kivonat belőlök ugyanattól a *Magyar kir. földtani intézet Érkönyvei* I. köt. 1871. — 3. Dr. Hoffmann Károly: *A buda-korácsi hegység földtani viszonyai*.

gálata által nyert, minő London és Páris, melynek nagyon részletes vizsgálata fontos geológiai fölfedezésekkel van kapcsolatban, s egész földrétegek vették nevököt a párisi és londoni „medenczé“-ből. Újabb időben Bécs geológiai szereztek magoknak hírnevet a tudományban.

Senki sem vár tőlem e helyen sem nagy részletekbe menő szak-értekezést, sem egy mindazt magába ölelő formát, mi a geogra nézve fontos vagy érdekes.

Csak azon fő vonásokra szorítkozom, melyek városunk kifejlődésére nézve életkérdések vagy legalább irányadók és jellemzők.

Egyik szempont a táj configurációjának, talajának, melyre a város épült, minősége, mi egészen a geologia szakában talál magyarázatot. Másik igen lényeges szempont egy város fejlődésében az építési anyagok közel volta is. Nincs ország, mely erről jobban meggyőzhetne, mint hazánk jelenben is, de kivált a múltban. Bizonyosnak vehetjük, hogy Buda-Pest hiába foglalna el központi állást egy nagy országútban, ha építési anyaga nem volna több, mint Szegednek vagy Debreczennek. Egy Szeged vagy Debreczen feködnék ezen a helyen, eme városokéihoz hasonló geológiai viszonyok mellett.

Annak ellenére, hogy mind a Dunán, mind a szárazon a gőzerő legújabb időben megkönnyítette a távoli közlekedést, Buda és Pest az építési anyag szilárd nemeivel közvetlen szomszédságából látja el magát.

Városainknál az épületanyagok felhasználására nézve a következő korszakokat vehetjük fel. Első a fa és vályog korszaka nád- vagy szalmafedéllel; második a durvább kő-építés s a téglakora deszka- és zsindefedéllel; harmadik a művésziobb, monumentalis építészet kora, melyben túlnyomó

Az *Érkönyv* ugyanazon kötetében. (Pontos geológiai átmetszeti térképpel.) — 4. Koch Antal: *A szt-Endrei, risegrádi és a pilisi hegyseg földtani leírása.* (Az *Érkönyv* ugyanazon kötetében.) — 5. Hunfalvy János: *Természeti viszonyok leírása.* — Külföldiek: 1. Dr. Peters *Jahrbuch der k. k. geolog. Reichs-Anstalt* 1857. — 2. Dr. Stache (Guido): *Geol. Verhältnisse der Umgebung von Waitzen* (ugyanott 1866.). — 3. Beudant F. S.: *Voyage Mineralogique et Géologique en Hongrie pendant l'Année 1818.* 4 kötet. — Végre több geológiai újabb munkák. Cotta, az amerikai Dana angol műve a bécsi: Hochstetter, Hauter legújabb (ez évi és tavalyi) kézikönyvei, Suess kitünő műve Bécs geológiájáról stb.

szerepe van a finomabb kőfaragásnak és szobrászatnak (cserép vagy más finomabb fedéllel). Ámbár a múltban mindez vegyesen fordult elő, s ámbár fővárosunkra nézve két visszaesést jegyezhetünk fel, de nagyjából ez a fejlődés törvénye. Mellőzöm azt a primitív korszakot, midőn az őskori ember kőbaltákat használt. Ez a barlang vagy legfőlebb az indián „wigwam“-korszak, mely városok alapítására alig volt valami befolyással. Nem szölok e helyen a fa-, nád- és vályog-korszakról is, minthogy nem ily anyagból épülnek a város nevet érdemlő helyek.

Leszámítva a fedélhez szükséges fát, a többi épületanyag közvetlenül a föld gyomrából, a geologia birodalmából való. S a város földtani megyéje elég gazdag e nemben. Olesó téglát bőven, s a legkitünőbb fajtát és cserepet is aránylag könnyen szolgáltatja a főváros környéke. Nem különben a legkülönbözőbb fajú építőköveket.

Csak a fontosabbakat akarom ismertetni.

I.

Agyagaink közt e vidéken legnevezetesebb s korra is legrégebb képződésű a kis-czelli agyag, melyből Ó-Buda irányában, a Mátyás-hegy aljában és Buda-Újlakon vetik a téglát. Fentebb a vörösvári úthoz közel, Boros-Jenő határában József főherczeg téglavetőjéhez adja az agyagot. Ürömben és Pomázon is felhasználják. Békás-Megyernél, a kalázi völgyben, a csobánkai dombon is előfordulván, azt lehet mondani, hogy Ó-Buda környékén roppant mennyiségben van felhalmozva agyagunk közel a felülethez. Az agyag csaknem kőkeménységű a hegyben s színe kék. Jó ideig szabad levegőnek, napnak, esőnek, fagynak kiteve kell állania, akkor a legkitünőbb téglát adja.

A rómaiak Aquincuma, a hajdani Ó-Buda aligha nem épen ezen legközelebbi agyagnemet használta kitünő téglájához. Így nemcsak földtanilag, hanem történelmileg is ez a legrégebben ismert és használt agyag. Rétege Budán is tetemes vastagságú, s úgy szólván kimeríthetetlen emberi elhasználás által.

De ugyanezen agyagréteg más szolgálatot is tesz fővárosunknak. Egész Pest városa alatt ez húzódik el két, három,

egész tíz ölnyi mélységben. Fölötte nincs egyéb, mint kavics- és homoktakaró. Nevezetes körülmény. Mert ez agyag a vizet nem bocsátja keresztül. Ez által szilárd feneket ad Pest városa természetes vízvezetésének, melyről hátrább szölok.

Agyagrétegünk víztől át nem hatható tulajdoságának legfényesebb bizonyítéka az, hogy maga a Duna ennek hátán hömpölyög, miután vagy két-három ölnyi kavicsot rakott rá. Szilárd keménységére pedig az a bizonyosság, hogy hatalmas lánczhidunk minden oszlopának fundamentoma ezen agyagrétegbe van ásva, s mióta állanak, legkisebb sülyedést sem tapasztaltak rajtok.

Pest alatt ezen agyagréteg rendkívül vastag, mintegy háromszáznegyven ölnyire hatoltak már mélyébe a városligeti ártézi kút fúrásánál, a nélkül, hogy kijutottak volna belőle. ¹⁾

Mindez egy itt sokáig feküdt sós tengernek a maradványa és munkája. Csupán sós tengerben élő állat maradványai milliárd számra bizonyítják ezt. Épen ily állatok, s többnyire mikroskoppal keresendő parányi állatok vizsgálatából szokták meghatározni agyagok és mészkövek rokonságát, geologiai korát.

Ily parányi állatok a mi agyagunkban a foraminiferák, melyek oly nagy mennyiségben fordulnak elő agyagunk némely ágyában, hogy csaknem ezen állatok maradványaiból áll az egész tömeg. ²⁾

Mikroskopikus vizsgálatok vezették Hantken urat azon fölfedezésre, hogy a mi kis-czelli agyagunk, mely Pest talajának fundamentuma, épen testvére azon márgának, mely Buda várának, városának s egész völgyteknőjének alapja, még pedig már a felülethez közelebb legtöbbsnyire, úgy, hogy dr. Szabó József Budát *a márgák városának* nevezte. Mind a Pest alatt elterülő agyag, mind Budának felületibb márgája ugyan azon egy sós tenger művei, mint állati maradványai közös volta bizonyítja.

¹⁾ Zsigmondy úr a városligeti ártézi kútfúrásnál többféle változatain hatott keresztül, melyek különbféle nevet viselnek s kisebb-nagyobb mértékben eltérő tulajdoságúak. De minthogy geologiai tekintetben mindez ugyanazon tengeri képződés, szabadságot vettem összefoglalásukra.

²⁾ Hantken, 79. l.

A budai felső márgát, s a Pestre nézve fontos kemény agyagot egy közös név alá foglalta a geologia, — elnevezvén mediterrán rétegetnek, — értvén alatta, hogy ezeket ama sós tenger rakta le, mely országunkban mintegy röldközi tenger volt. Korra nézve harmadkori, vagyis a continensünket utolsó ízben borított sós tenger idejéből való.

Azonban mindazon rokonság mellett, mely Buda és Pest földtani fundamentuma közt van, a különbség oly nagy a két város földének geologiai képződése közt, mint csak két vidék közt lehet. Pesté igen egyszerű. Nagyjából meg volt alapítva talaja a leírt agyagréteggel. Budára nézve csak most következett be a felület megalakulása, s illetőleg a természet megkülönböztetése a két város területe közt.

II.

Míg Pest lapályon fekszik, Buda vidéke csupa hegy, völgy, hirtelen kiemelkedő, fölöttébb meredek oldalakkal.

Földtani combinatiók szerint a sós tenger korában a budai táj egy síkságot alkotott a pestivel. Ezen utóbbi rétegeinek alakulását szakasztotta félbe egy földalatti revolúció, mely a budai hegyeket az akkori tenger színe fölébe emelte. Egy szép szigetecsoport állott elő, melynek igen szabálytalanul elszórt tagjait ma az úgy nevezett pilis-gerecse hegycúcsaiban és hegyormaiban szemlélhetjük Pest- és Esztergomvármegyében. (Összefoglalva egyszerűen budai hegységnek nevezhetjük.)

Micsoda belső erő mikép működött a hegyek előállításában, azt maig is vitás és el nem döntött kérdésnek látom. ¹⁾

A bizonyos mind általában, mind különösen a budai hegységre nézve az, hogy alulról ható erők felnyomták, feltördelték a tenger lerakta szilárd rétegeket, bármily vastagságúak voltak is, s hogy a hegyek alakulásával mindig a felsőbb vagyis a tenger által újabban lerakott rétegeken keresztül alsóbb s régen alátemetett kőnemek tolakod-

¹⁾ Dana amerikai geolog elmélete az „oldalt nyomás“-ról, a Hochstetter által közölt elmélet a földkéreg boltozatának beszakadásáról, mind elég érdekesek, de épen meg nem egyezésök mutatja a bizonytalanságot.

tak ki, még pedig oly módon, hogy az, a mi legalúl volt, az került legföül, vagyis a legrégebb kőnem alkotja a hegyek tetejét. Ez a rendes tünemény, habár fordulnak elő igen rendetlen, összevissza halmozódások, és ránczos gyütremlések is, melyekben a korábban alsóbb réteg alól marad s csak vízmosás által lett láthatóvá.

A budai hegységben, elég szabályosan, a legmagasb hegyek tetejét a legrégebb rétegek alkotják.

A budai felső márgarétegeken keresztül kiemelt János-hegy, Háromhatár-hegy stb. már nem is a harmadkori, hanem a másodkori tengernek műveit hozta legfelső felszínre, a dolomitot és a dachsteini meszet, mely utóbbit némely geologunk alsó liásznak nevez, s én is úgy fogom nevezni Szabó és Hantken nyomán.

Mind a dolomit, mind az alsó liász szintén tengerből lerakodott mészkő, csakhogy régebb és sokáig nagy mélységben erős nyomás alatt és magas hőfokban feküdt volt már a föld gyomrában a harmadkori tenger rétegei alatt. — A két mészkő alkot ugyan alacsonyabb hegycsúcsokat is, de a vidéknek nagyobb, az 1200 lábat a tenger színe fölött meghaladó magasságokon üti ki fejét, megadván az egész hegy belső magvát is.

A dolomit alkotja a Sváb-hegy 1400 lábnyi magas ormát. Kisebb előörsei ezen dolomit-hegynek a 835 lábnyi Sas-hegy s a 744 lábnyi Gellérthegy, melyek rongált meredek sziklafalaikkal tekintenek Pest felé.

Dolomit adja a Háromhatár-hegy csúcsát is, mely 1554 lábnyi magas.¹⁾ Budakeszi és Budaörs táján csúcsot alkot egész szigetecsoport módjára, s általán el van terjedve a pilisgeresei hegységben. Igen érdekes s általánosan ismert tünemény a Zugligetbe vezető úton jobbról és balról néhány kiálló sziklaoszlop, melyek egyike mintha emberi kéz rakta fal-darab volna. Nem egyéb ez, mint a dolomit keményebb, nem könnyen porló fajtája. A lágyabb nemét lassanként aláhordták az esők — s a keményebb daczol az idővel. Így e

¹⁾ A magasság-mérések Hunfalvy János kézi könyvéből vannak véve. A hol ki nem teszem, a *tenger színe* fölötti magasságot értem. Ha ebből a Duna 0 pontja fölötti magasságot akarja tudni valaki (Budapestnél), vonjon le belöle 304 lábat.

csúcsok és tornyok idő folytán nem hogy kisebbednének, hanem magasbra nőnek.

A dolomit dicséretére nem sokat lehet fölhozni technical tekintetben. Kőpornak használják. A meredek magaslatokról az eső és levegő hatása alatt nagy mennyiségű fehéres morzsalék gyűl meg a hegy lábánál, s itt-ott kőporbányákat kaparnak beléje, mint a Zugligetbe vezető úton s a budai vasúti alagút fölött. Surlásra s néha utak kavicsozására használják, de kevés előnnyel. Hiányzik benne az összetartás, könnyen válik lisztfinomságú porrá.

Csak hegyeink idomulása szempontjából érdekes e tünemény. A földréteg fölserepedzése idején, midőn hegyeink előállottak, a rétegek igen szegletes jégtorlásszerű éleket mutathattak. Az idők lemorzsolták, elsimították a szegleteséget, a morzsalék domborúbb hegyoldalt képezett, s így lett e régi hegyeink formája kúpola idomú.

Egy kétes haszna a mi dolomitunknak, hogy újabb időben a budapesti ásványviz-gyárakban daráját a szénsav előállítására kezdik fölhasználni.

Addig is, míg az emberi tudomány mindezeknél külön előnyeit fedezné föl, a természet laboratoriumában egy érdekes vegytani tulajdonsága mutatkozik Buda vidékén. A Gellért-hegy és Sas-hegy képezte száraz öbölben a *keserű források*, melyeket újabb időkben gyógyszerül alkalmaznak, a dolomitnak köszönik magnesiájokat. Az esővíz átszűrődvén a dolomit repedésin és morzsalékain, magába olvasztja ama mészke keserű magnesiáját, s a térség közepén mint gyógyító erejű forrás üti ki magát.

A Kelen-földön használt e keserű forrásokon kívül fedeztek föl Buda felső részében is kettőt: egyet Molnár János a budai Rókus-hegy alatti Rókus-utczában, a másikat dr. Szabó a vár-hegy éjszaki oldalán, mind kettőt 1857 körül.¹⁾

A dolomit e szerint nem a maga természeti állapotjában, hanem átalakulásaiban talál alkalmazást.

A mediterrán rétegeknél korábbi mészkövek másodika az alsó liász még magasb hegyeket alkot vidékünkön, mint a dolomit, s alkalmazhatósága is nagyobb.

A budai völgykatlant szegélyező hegyfélkörnek közepe

¹⁾ *Term. Tud. Társ. Évk.* IV. k. 140. és 178. ll.

táján emelkedő János-hegy tetején az alsó liász-mész 1656 lábnyira emeli fejét. De legnagyobb magasságát éri el vidékünkön a 2406 lábnyi magas Pilis-hegyben, melyről az egész hájdani Pilismegye a nevét nyerte.

A mi alsó liászunk nagyobb szilárdságánál fogva jóval alkalmasabb útcinálásra, mint a dolomit. De nagyobb érdeme ennél, hogy belőle égetik a legkitünőbb építő meszet. Kovácsi és a szomszéd Hidegkút vidékén számos kemenczében égetik. De különösen a pilisi hegy aljában fekvő Szt-Kereszt és Pilis-Szántó helységek tót lakosságának kiváló érdeme van az ország fővárosának a legjobb kövér mészszel való ellátásában. P.-Szántón az óriási szikla lábánál fekvő falu fölött hosszú sorban nyúlnak el az ipar jelei, a mészkemenczék.

Ha e részben válogatósbak volnánk, talán abban hagynók a Buda közvetlen közelében történő nummulit-mészből való égetést, minek egyedüli előnye a közelség. ¹⁾

A liász-mész nemcsak hasznos, hanem valódi luxus-czikk Pesten és Budán, s mondhatni egyik jellemző vonását adja szebb épületeinknek. Értem azt a vörös márványt, melyet dr. Szabó és Hantken úr felső liász-mésznek nevez. A csinosabb városrészekben minden harmadik ház lépcsői, a kapu- és ház-alja, a balkonok, a csatorna-váluk, a temetőben számos sírkő ily vörös márványból készülnek s kétség kívül már régi időben is használták. A most épülőfélben levő budai part egészen ezen vörös márványból van kirakva. Már csak ezen oly mindennapi használat is mutatja, hogy elég olcsó s nem messziről szállítják ide. Csakugyan Nyerges-Újfalu, Piszke, Süttő és Tata helységek dolgozzák fel s szállítják Pestre a mi vörös márványunkat, melyet az ő hegyeikben, Piszniczén és Gerecse-hegyen roppant mennyiségben találnak rétegzetesen fölrakosgatva a természet által. Ott fejtik két nagyszerű bányában. ²⁾ De még mindig nagyon kevésse vannak kimerítve ezen, úgy szólván szomszédunkban fekvő telepek; mert a fentebbi helyekhez közel eső Boczkó és Emenkes hegyen is tetemes vörös márvány telepek vannak.

Ugyancsak Esztergom vidékén vannak a fővárosra nézve

¹⁾ Dr. Szabó idézett munkájában.

²⁾ Hantken: *Az esztergomi barnaszén-terület földtani viszonyai.* A M. k. Földt. Int. Évkönyve I. k. 53. l.

becses ásványok, melyekről csak azért nem szólok bővebben, mivel Buda-Pestnek múltjában majd semmi szerepet nem játsztak, csak jövődjében van nagy hivatásuk. Ilyen az Esztergom melletti hydraulicus mész, mely minőségre nem igen enged a Kufstein mellettinek, honnan eddig szállították vízi épületeinkhez. Ennél is fontosabb a kőszén, mely Buda közelében Kovácsinál is alkalmasnak bizonyult a kiaknázásra; de Esztergom vidéke sokkal nagyobb mérvű bányászatra alkalmas. Dorog, Tokod, Mogyorós, Szarkás művelés alatti bányáikról vannak hivatva nevezetesekké válni. Csak egy vasút, még pedig egy igen rövid vasút volna szükséges, hogy a főváros innen lássa el magát a legolcsóbb és használható kőszénnel. ¹⁾

A budai mészhegyekben jellemző a mészkövek azon neme, melyeket nummulitnek neveznek, de a melyek technical tekintetben több más által előnyösen pótolhatók és pótolatnak is. Végre a budai hegyekben több ponton felhalmozott hárshegyi homokkő is, mely egyidejű a kis-czelli agyaggal, használt és használható épületkő, csak hogy nincsen annyi előnye, mint a durva mésznek, melyről alább lesz szó.

A mi mészkő-hegyeink Pest- és Esztergommegyében nem mutatnak fel hegyláncokat. Meglehetősen rendtelenséggel vágják egymást keresztül-kasúl. Mind a mellett egy általános szabály nagyjából észrevehető rajtok. Hogy tudniillik a legfeltünőbb és hosszabb völgyek éjszak-nyugat felől dél-keletnek húzódnak keresztül, úgy, hogy a Duna meghajlásán egyfelől Esztergomot, másfelől Buda-Pestet véve végpontnak, ha ezeket egy vonallal összekötjük, azt mondhatjuk, hogy a budai hegység völgynyílásai eme vonallal nagyjából párhuzamosan vonulnak. A völgyek emez iránya mutatja a hegyek némi sorakozását is ily irányú lánczokká. E lánczok a Duna két karja közt mind jobban rövidülnek egészen a Pilis-hegyig, mely a legrövidebb; de egyszermind a legmagasabb hegygerince is az egész mészhegy-csoportnak. Itt végződik éjszak-kelet felé a mészhegy-csoport. Ebből lehet következtetni, hogy a hegyek származásakor a hatalmas rétegek feltöredezése éjszak-nyugotról dél-keleti irányban történt.

¹⁾ Hantken bőven kifejti ezt a *M. k. Földt. Int. Évkönyveinek* I-ső kötetében közlött, s többször idézett jeles értekezésében. Értekezik róla Gesell is a bécsi geol. int. évkönyvében a XVI. kötetben (1866).

Hanem közvetlenül Buda-Pest táján egy más irányú dűlés is ment végbe, keletről nyugotnak, azaz Pest felől a magasb budai hegyeknek. Sőt e helyen a dűlés egy hatalmas szakadással járt együtt, mely szakadás Budán közvetlenül a Duna mellett s annak hosszában Pomáztól a Gellért-hegyig kísérhető. ¹⁾

A budai hegyek kiemelkedésével, vagy talán későbben, történt a repedés, azt bajos eldönteni. Azonban föltehetjük, hogy a hegykiemelkedések egy-egy egész terület niveaujának emelkedésével jártak együtt. A budai rész tehát összesen is magasbra emelkedett, míg a pesti oldal, a Duna mai árának nagyobb részével együtt vagy megmaradt az előbbi szinten, vagy, mint Szabó véli, még annál is alább süllyedett.

III.

A budai hegyek kiemelkedésének, kapcsolatban az említett repedéssel nevezetes következése volt a budai természetes vízvezetésre, a forrásokra és kútaakra nézve is.

Buda igen szegény az első életszükség, ivóvíz tekintetében. Várórsége minden időben képtelen lesz vala védeni magát egy ostrom ellen, ha mesterséges vízvezetés által nem győzi le fő ellenségét, a szomszóságot. De természetes kútakban, forrásokban s annál fogva állandó patakokban is szegény a vidék. Buda környékén több négyszög mértföldnyi területen egyetlen egy csermelyt sem találni, holott ekkora területen más alkatú hegyi vidéken tíz-húsz kisebb patak s egy-két folyócska eleveniténé a tájt. A hegység árcai rendes időben szárazok, s csak nagy esők és hó-olvadások táplálják nagy ritkán mélyöket. A völgykatlanok szélessége s az oldalak rendkívüli meredeksége mellett a hirtelen nagy záporok megteszik mind azt a kárt, mit a hegyi patakok ily esetben bárhol tesznek az országban, s így a budai Ördög-árokknak, melybe a budai völgy-medenceze valamennyi vízmosása torkollik, megvan mindazon hátránya, a mi a leggonoszabb hegyi pataknak, azon előny

¹⁾ Zsigmondy akadémiai értekezésében. Dr. Szabó a rétegek megtörését az egész Duna hosszában, le Oláhországig kísérte már korábban.

nélkül, hogy rendes időjárásban csak egy legvékonyabb szál vízzel frisítené mellékét.

Az erdőpusztítás — kivált a szőlők kedvéért — kétség-telenül befolyt az általános víztelenségre ezen a tájon. De nem ez a fő ok. A legsűrűbb rengetegek korában is Buda hegysége aránylag szegény volt forrásokban és patakokban. A szegénység fő oka a vidék geologiai alkata, mi közvetve befolyt arra is, hogy magok az erdők egyszer-kétszer kivágtván, a hegyhát és hegyoldal nem tudott többé zöld ágra vergődni. Így a Kecse-hegy, Mátyás-, Háromhatár-hegy stb. fején az erdő eltűnt ugyan, de nem a szőlő, vagy más cultura miatt, — mert ilyenek is csak itt-ott van nyoma.

Mind a dolomit, mind az alsó liász-mész, mind pedig a fentebb csak érintett nummulit-mész magokban véve a vizet át nem bocsátó könemek volnának; de számos repedésök, hézagaik, nyílásaik mindezeket vízeresztő könemekké teszik. Ellenben a budai vidék kis-czelli agyaga és márgája vizet át nem bocsátó rétegek, mint már leírtam. Amazok, tudniillik a mészkövek, régebbi képződések, ezek, tudniillik a mediterrán-rétegek, újabbak; amazok mélyebben fekszenek, emezek a felületen.

E szerint fölül vannak (általán véve) a vizet át nem bocsátó ama rétegek, melyekről Budát a márga városának nevezik, alól vannak a vizet át bocsátók.

Így a Buda hegyi vidékén lehulló esőnek és olvadt hónak két útja van. Egy részét a víznek a felületen levő föld nem véve magába, a kisebb meredek vízmosásokban leönti az Ördögárokba, onnan egyenesen a Dunába. A másik résznek sikerül a föld alsóbb rétegei alá bújni, annak ellenére, hogy, mint mondtam, a budai környék felületét nagy részben vizet át nem eresztő rétegek alkotják. Ez nem történik s nem történhetik másutt, mint a hol a vizet át nem bocsátó felsőbb rétegek valamiképp széjjel vannak repedve, hogy az esővíznek a mélybe jutásra szabad út legyen tárva.

Régibb mészköveink alkotván a szomszéd hegyek felső részeit, hasadékaikba, üregeikbe, barlangjaikba akadály nélkül veszi magát a légkör nedvessége. Alább a hegyoldalban a márga és kis-czelli agyag rétegei bütyköikkel állanak fölfelé; mert a dolomit és liász hajdani kiemelkedésekor fölemelt, fölhaltott és fölgyűrt valamennyi felsőbb réteget, úgy, hogy

azok kisebb-nagyobb düléssel fedik a hegyoldalt. Így a hegyoldalakban a felületi víznek egy része is alája bujhatik a márgának és kis-czelli agyagrétegnek. Ily módon állanak elő földalatti patakok, folyók, sőt réservoirit képező egyes tavak is. Rendkívüli mélységekre száll le ezen földalatti folyamrendszer. s mentül mélyebbre száll, annál jobban fölmelegítettetik. Mert a föld kerekiségén mindenütt azt tapasztalták, hogy a föld gyomra annál melegebb, mentül mélyebbre ásunk benne artézi kútat vagy bányát. Körülbelől 10 ölnyre egy fokot emelkedik a föld belsejének mérséklete, úgy, hogy 800 ölnyi mélységben a forró víz mérsékletét éri el.

A Buda környékén lehulló eső is rendkívüli mélységekbe veszi magát, hogy a Duna-parton, a Gellért-hegy s a József-hegy alatt mint meleg víz üsse föl magát. Hogy mi módon s micsoda erő hatására jön fel ismét a mélységes mélyből a víz, ez már a kérdés.

Nem oly titokszerű az, mint a hegyek kiemelkedésének kérdése. Igen egyszerű experimentum megfejtí. Tégy képzeletben házad padlására egy hordó vizet, töltsd fel újra meg újra, s képzeld hozzá, hogy ez a János- és Háromhatár-hegyben meggyűlő esővíz. Illeszsz a hordó aljába egy hosszú vas csövet, s képzeld, hogy ez a száz meg száz apró csatornán a márga burka alatt lefelé iparkodó földalatti víz. Vidd le a csövet egyenes vagy görbe úton a pinczébe, hol az széles tömlővé vagy katlanná öblösödik s azt erős tűz hevíti, mely a föld meleg gyomrát helyettesíti. Onnan vezesd föl a csövet az udvarra, vagy a ház első emeletére, s ha megnyitod a csövet, a padlás hideg vizének némi része mint meleg víz fog kibugyogni vagy kilövellni. Egyszerűen a felsőbb ponton levő víz nyomása okozza, hogy a csőnek alsóbb pontra helyezett végén ismét a felületre jön a víz bármekkora mélységre szállott legyen is.

A budai hévvizeket tehát nem más erő hozza újra napfényre, mint a felsőbb, hegyi vizek nyomása. A budai hévvizek több mint 5000 lábnyi (mintegy 850 öl) mélységből kerülnek ismét a felületre.¹⁾

De mi módon nyílt nekik út, hogy a mélyből ismét felü-

¹⁾ Dr. Szabó József: *Term. Tud. Társ. Érkönyvei*. III. köt. 1857. 6. lap.

letre jussanak? Ez nem képzelhető másképp, mint hogy a Sáros-, Rudas-, Rácz-fürdőnél, a Lukács- és Császár-fürdőnél stb. a márga- és kis-czelli agyagréteget a dolomit kiemelkedése félrearáította, s ama könnyű barlangjai és nyílásai itt felszínre kerülnek ismét, s egy részét a föld gyomrában levő folyamoknak felcsapolják.

A budai meleg forrásokon huszonnégy óra alatt összesen másfél millió köblábnál több víz özönlik ki. ¹⁾ De Zsigmondy szerint ezzel koránt sem volt kimerítve a földalatti hévvíz-mennyiség, sőt mindez csekély kárpótlás a budai mészhegyek általános víztelenségéért. Még tetemes hévvíz-mennyiség van elrejtve a föld mélyében. Ezen hypothesisre ásta ugyanazon jeles mérnök a Margit-sziget artézi kútját. Fölöslegesen talán megjegyezni, hogy egy artézi kút nem egyéb, mint mesterséges útkészítés azon mély vízfolyások számára, melyek péld. a budai régi fürdőknél magok találtak utat magoknak a felülethez. A Margit-sziget artézi kútja 62 ölnyi mélységből 24 óránként fél millió köblábnyi vizet önt ki, melyből a fürdőben fel nem használt fölösleg vízesés módjára a Dunába van eresztve. Jókorá patak volna az, malmot bírna hajtani. E szerint a földalatti vizeknek eddig felületre jött mennyiségéből négy oly patak telne ki, melyre malmokat lehetne építeni.

A budai területen összesen hat meleg fürdő van: a Sáros-, Rudas-, Rácz-, Király-, Lukács- és Császár-fürdő. Ó-Budán ezen kívül fürdőül nem használt négy forrás van. Mindezekon kívül fakadnak föl meleg források a Duna medrében is. Így a Bomba-tér és lánczhíd közötti vonalban Buda felől, s a volt Fürdő-sziget helyén. Ez az 1874 óta már nem létező sziget a Margit-szigeten valamivel fölül még a múlt években csekély vízálláskor látható volt, mint hosszú keskeny zátony. Ezen, mintegy 4 lábnyi Dunavízálláskor, 700 lépés hosszú és mintegy 150 széles szigeten nem kevesebb mint 50—60 meleg forrást számláltak meg a zátony Buda felőli részén. ²⁾ Ma már a szabályozás kotrógépe a Duna fenekével egyenlővé tette e szigetet s a rajta volt források csak a Duna fenekén fognak felbuzogni s talán, mint ezelőtt mindig, meggátolni a Duna

¹⁾ Zsigmondy akadémiai értekezése az artézi kutakról.

²⁾ Dr. Szabó: *Term. Tud. Társ. Évk.* III. 250. l., hol 1854—57-iki észleleteit közli.

befagyását környékekben. Azonban mind szárazon, mind a Duna fenekén kibugyogó források mennyiségét Zsigmondy csekélynek tartja a még a föld gyomrában lappangóhoz képest.

Ebből indulva ki, fogott a valóban óriási munkához, a pesti városligeti artézi kút fúrásához, minek már is nevezetes tudományos eredményei vannak. Fontos adalék a budapesti medence részletes ismeretéhez.

A budai hévizek valóban, s nemcsak szóképen némi kárpótlások a budai patakok, hegyi források hiányáért, s a kútakban való szegénységért. Mert valóban ugyanazon víz, mely a Gellért-hegy és a József-hegy alatti fürdőknél fölfakad, patakok képében öntözné a Sváb-hegy, Zugliget, a Lipótmező stb. lejtőit, ha a geológiai viszonyok más neműek volnának.

Azonban, ha mennyiség tekintetében csekély a kárpótlás, a város emelkedésére nézve valóban kielégítő. Mert az ezer évek óta felbuzgó budai meleg források nagy kecsegtetésül szolgáltak arra, hogy a Duna folyásának épen ezen pontján város keletkezzeék. Bármennyi állandó patak nem tette volna ezt a szolgálatot. Ezek számtalan helyen találhatók, míg a hévizek által a természet az első privilegiumot állítá ki Budapest számára, s szánta civilisált népek megtelepedése helyéül.¹⁾

IV.

A budai hévizek egészségadó erejükön kívül nagy szolgálatot tettek más tekintetben is a város megalapítása körül.

E forrásokat nemcsak gyógyító erővel látta el a természet, hanem csodálatos plasztikai képességgel is. Nemcsak orvosai, hanem kőfaragói voltak Budavár és Budavárosa első építőinek.

A Margit-sziget említett vízesésénél mindenki szeme láttára rakja le az ásványos víz az ő szilárd részeit a kőfalra,

¹⁾ A budai meleg forrásokról tüzetesebben írt dr. Linczbauer 1837. *Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. A Term. Tud. Társ. Érte.* III-dik (1857-iki) kötetében dr. Szabó J., Molnár János. Ujabban Zsigmondyn kívül Wartha V. akadémiai értekezései.

úgy, hogy rövid időn vastag mészkőréteg rakodik fel belőlök. E nem sós vízi lerakodást nevezik a geológok mésztuffnak. Valahányszor a mi budai hévvizeink oly feneket találnak, mely a vizet nem szokta keresztülszűrni, olyan mésztuffrétegek rakodnak le belőle, mint a Margit-sziget vizesésénél. Ha oly sebesség mellett is, mint az említett vizesésnél tuff képződik, mennyivel inkább a víz csöndesebb állapotában, csak hogy szilárd feneket találjanak. Ily víz át nem bocsató rétegül ismerjük a kis-czelli agyagot és a rokon budai márgát. Bárhol a budai források ily feneket kapnak, tetemes mésztuff-lerakodás állana elő, s áll csakugyan elő ma is, mint az ó-budai puskapor-malomnál.

S hajdan Buda vidékén számos ily képződés találtatott. Legnagyobb mennyiségben látjuk felhalmozva a mésztuffot Űröm és Békás-Megyer körül a hegyhátakon, kétségtelen jeléül annak, hogy itt egykor a budai hévvizekéhez legalább is egyenlő bőségű, ma már bedugúlt források buzogtak fel. Általán Pomáztól elkezdve egyenesen délnek a budai várhegyig a hegyek párkányzata gazdag mésztuff régió, régibb és újabb hévvízforrások hosszú vonala. Érdekes, hogy a budai völgyön fölfelé a Lipót-mezőn is találni mésztuffot. Úgy látszik, a hévvízforrások századok folytában mindig alább-alább, éjszakról délre és nyugotról keletre költözködtek. S a kiapadt, bedugúlt források helye számra, kiterjedésre nézve meghaladja a ma is eleven forrásokét.

A kihalt források plasztikai képződései igen különbféle keménységűek. De nagy részök elég szilárd építőkövet szolgáltat, s meszet is lehet égetni belőlök.

Mind a mellett, hogy faraghatóság dolgában a világosabb színű mésztuff nem oly kitünő, mint cerithium-köveink, előnye Budára nézve az volt, hogy közelebb jutottak hozzá, sőt bányászni sem kellett, mert a széles hátú domboknak felszínét borította felső kéreg módjára. Így a budai várhegynek egész hosszában és széltében mintegy takarója a mésztuff, míg a hegy tömege, mint láttuk, budai márgából áll. Budavárának erős bástyái, és kőfalai ezen mésztuffrétegen állanak, s kétségtelen, hogy hajdan ugyanazon kőből építették és kövezték az egész várat.

De maga az Ó-Buda helyén állott egykori római város, Aquincum is a legnagyobb mértékben a mészköveknek ezt a

nemét szerette használni, melyhez legkönnyebben jutott. Az ottani épületmaradványok, a másfél öles magasságú vastag, hengeridomú római mértföld-kövek ily édesvízi eredetű képződések. Törni sem kellett a bányákban, hanem a felületen heverő darabok közül kiválasztani a kívánt nagyságnak és formának legmegfeleelőbbeket.

E régi használatnál fogva mésztuff-köveink Ó-Buda tőszomszédjában már csak egyes darabokban hevernek szanaszélylyel. Valószínű, hogy nagyobb területeket foglaltak el a hegyhátakon, mint jelenleg.

Azonban a meglevő tömegesebb előfordulások is nevezetes tünemények. Mésztuffjainkat, mint holt forrásokat, s a most is meglevő hévvizeket a térképen egy vonallal összekötve, éjszokról délnek, Pomáztól a Gellért-hegyig, egy geologiai *földrepedést* rajzoltunk ki nagyából. Itt kellett megszakadnia a márga- és agyagrétegeknek, hogy a mélységek meleg vize felületre juthasson; itt szabott a természet átmenet nélküli rögtönös határt Buda és Pest között, mely talán a Duna nélküli is igen szembetűnőnek maradt volna.

A budai hegyek kiemelkedésével s Pest területének alant maradásával, mi a későbbi Duna számára alkalmas medret készített a mondott repedés által, *nagyából* meg volt adva a terület mai képe. De éppen csak nagyából. Mert valamint Pest mélyedéséhez még sok adni való maradt, úgy Buda hegyeinek eredeti tömegéből sok elvenni való volt. Az otrombán fölhalmozott szegletes rétegeket maga a tenger megnagyolta, kibárdolta, a hegyi zuhatagok össze-vissza szeldelték és kotorták, hogy völgynyílásokat véssenek bele. Azután szárazai beomlások, légneműek hatása kúpidomúra simította a tetőket, morzsalékok, murvák által kidomborította a hegyoldalakat. A hegyek tömegének tetemes része alácsúszott, elmosatott, elmorzsolódott. A mi most kiáll, mint a várhegy, messze kiterjedt fennsík, sőt völgy lehetett; a hol most árók, vagy völgykatlan van, halom vagy hegyhát domborodhatott fel.

Azonban míg ez folyt egészen napjainkig s folyni fog jövőben is, a harmadkori tenger idejéből oly hegyképződéseket kell röviden ismertetnem, melyek keleten, délen és éjszakon segítettek Budapest tájképének berámázásában s melyek magának a városnak külső jellemzéséhez tartoznak fontos építőanyagaiknál fogva.

V.

Pestnek legfontosabb s legjellemzőbb építési anyaga az a mészkő, vagy köznyelven homokkő, melyet a geológok durva mésznek neveznek.

Ezen durva mész nevezetes fészke a pesti oldalon azon kiálló domb, és ma már egész helység, mely eme kőtől nyerte nemcsak a kőbánya nevet, hanem létezése okát is. Pest szaporodó telepei közül ez legrégebb és leggazdagabb. Kicsiben élő példa, mily fontos szerepe van a geológiának az életviszonyok alakulására.

Kőbánya a Duna és Tisza közén a legdélibb s legkeletibb pont, mely jó építő követ szolgáltat. A török bennlakta idején is művelték. Kecskemét református templomához a követ Kőbányáról vitték a XVII. század második felében, a budai pasa engedelméből. Mult században s a jelen első felében Kőbányát fehér boráról dicsérték. Ma ország-világ tudja Kőbánya sörének kitünőt voltát. Óriási sörgyárak lepik emelkedett dombját. És mind a bor, mind a sör jósága legtöbbit köszönhet a kőbányai durva mészkőnek.

A kőbányai domb, mely csak mintegy 25—30 öllel magasabb a Duna szintjénél, vékony burok alatt csupa mészkősziklából áll, — s ez a mészkő oly alkalmas az építésre, hogy Pest városa talán fele részben ezen kőből áll. — Itt a követ nem fejtik oly primitív módon, mint a budai hegyekben, hol a bányák egészen fedetlenek s felületiek. Itt már széles és mély aknákat vágnak be a szikla mélyébe. Mert a durva mész mélyebb rétegei finomabb szeműek, szilárdabbak s műfaragásra alkalmasabbak.

Gyárak építéséhez már a materiálék közvetlen közelsége (mint itt a congeria agyagból készült téglaké és durva mészkőé) elég fontos kedvezés. — De a kőbányai industria más hasznát is veszi kőbányászatának. A tunnelszerű bányák lassankénti lejtéssel lefelé haladván, oly mélységig jutnak be, hol a nyári és téli mérséklet különbsége majd észre sem vehető. A kivájt üregeket tehát, melyek eladott kövük által is kifizetik magukat, pinczékül használták és használják föl, melyeknél jobbak aligha vannak az országban. A kitünőt pincze pedig a legfontosabb kellék jó bor és jó sör előállítására.

Ezen elég száraz, vizet át nem bocsátó mészkő ily módon folyt be hát Kőbánya fölemelkedésére. Nevezetes tünemény ugyanezen kőnem Promontoron is. Ott már a Duna felé meredeken tekintő durva mészhalomba barlang módjára vannak beásva a lakóházak.

Durva meszünknek legfinomabbja azonban valami kevéssel messzebb esik a fővárostól, de mindig elég közel arra, hogy a szállítási költséget kifizesse, — t. i. Tárnokhoz közel Sós-kúton (vagy a Mészáros-országútat véve Bia állomáshoz közel).

A durva mész tömege nagy félkörben veszi körül a fővárost. Mutatkozik az Mogyoród és Fót táján, aztán a róla nevezetes Kőbányán. Onnan nyugati irányban tartanak a rétegek a gubacsi pusztán a soroksári Dunának, hol a parton és Duna fenekén is mutatkoznak. Emelkedett dombokat alkotnak a Csepel szigeten, melyek egyikének hátán áll templomával Csepel falu. Innen folytatása van a Dunán túl Promontoron, Tétényen, fel Tinnyéig, Pátyig s délnyugaton az említett Sós-kútig.

A maga idejének kitűnő geologja, a francia Beudant, ki Magyarországról írt nagy műve által nemcsak nálunk, hanem az egész tudós világban nevezetessé lett, midőn 1818-ban Pesten járt, sok hasonlatosságot talált a még ifjú Pest s az örökké ifjú Páris között. De mint geolognak különösen a főépítő anyag, a durva mészkő hasonlatossága tűnt föl neki. Meglátogatván Kőbányát, a *montrougei* vagy *vaugirardi* kőbányák táján képzelte magát. El is keresztelte a mi mészkövünket párisi durva mészkőnek (*calcair grossier parisien*).

Habár a geologia kimutatta azóta, hogy a párisi durva mészrégibbképződésű, mint a mi kőbányai vagy sós-kúti köveink; de kétségtelen, hogy nagyából meg vannak ugyanazon technikai előnyei. Fűrészselhető, könnyen faragható, kivált a bányából kikerülésekor; de a levegőn szilárdra lesz és tartós, — ha t. i. sokféle változatai közül (melyek közt vannak igen porhanyók és likacsosok is) a jobbakat vesszük.

Bécsi geologok az ő Lajtha-meszőkhöz hasonlítják, csak hogy az barna, a mienk fehéres, sárgás. Peters szerint „a mi durva mészköveink Buda-Pestre nézve megbecsülhetlen fontosságúak. A város létezésének föltétele volt emez építőanyag, melyet a természet oly gazdagon halmozott szomszédjában.“

Nem ide tartozik bírálnom, miért nem használja fel se Bécs az ő Lajtha-mesztét, se a Bécsset utánzó Buda-Pest az ő durva mesztét oly mértékben, mint Páris a magáét, melyben a kő nemcsak a surrogatum diszitményeket, hanem a téglát is kiszorította. Csak azt az igen közel eső okot emelem ki, hogy sem nálunk, sem Bécsben a kőbányászat és kőfaragás nem haladt annyira, hogy elég olcsó legyen lakóházak építésére is. Suess, Bécs avatott geológja még 1862-ben fölkiáltott, hogy a „Bécs környékén mívelt kőbányákban a kőfejtés *hihetetlen primitív fokon áll.*“¹⁾

Azonban mind Bécsben, mind Pesten az *imitatiók* túlnyomó volta mellett is a faragott követ mindig nagyobb-nagyobb mérvben használják újabb időkben. A lánczlid mindenik oszlopának felső része, a híd négy oroslána, a tunnel homloka, az akadémia palotája, a redout, az új egyetemi könyvtár, a lipótvárosi basilika, a Margitsziget díszes épületeinek oszlopszatai, meg annyi bizonyságok a mi durva mészkövünk faraghatóságának és egy részben tartósságának is. Még a pesti rakpart is ezekből van rakva. 1860 óta már magánépületeknél is kezdenek lábra kapni. Kivált a népesebb utcákban a földszinten. Páris példájára a boltoknak az utca felé nincs fala sok helyen, hanem néhány hatalmas kőoszlopon nyugszanak a külső fal felső emeletei.

A nemzeti muzeum körüli, a budai dunaparti némelyik új palotában, nagyobb-nagyobb mérvben van felhasználva a kőfaragás. Remélhető hát, ha még nem érkezett is el a művészibb építés anyagának teljes kora, az lassankint bekövetkezik.

Durva meszüink korábban csaknem kizárólag használta-tott szilárd házfalak építésére; de bevakolva, mintegy téglagyanánt. Azután téglával vegyest építettek belőle, míg újabb korban a vakolt falakban a téglát kiszorította ugyan, de egyszerűs mind kezdődik a kő új kora, midőn művészibb faragással diszitményül szolgál.

Nagy múltja s még nagyobb jövője van a főváros emelkedésében.

Ia durva meszüink ennyire különbözik más építési anyagainktól technikai használatban, elmondhatjuk, hogy származására nézve is különböző.

¹⁾ *Der Boden der Stadt Wien.* Eduard Suess. Bécs, 1862. 125. l.

Igen feltűnő ma is előfordulása módja, mely nem egy szakadatlan széles területet, hanem, mint írtam, kevés megszakadási láncolatot alkot Fóttól Kőbányáig, innen Csepelen, Promontoron, Sós-kúton át Tinnyéig. E félkörded alakú dombsor a budai részen is bizonyos távolságban követi a már leírt magas budai hegységet, míg Kőbánya és Fót táján egy mértföldnél messzebb távozik tőlük, nagy öblöt hagyván a pesti térségen.

Ez alakzás semmihez sem hasonlít magában is annyira, mint a korall-szigetekéhez, a mint azt Dana kifejtette.¹⁾

Hogy a korallok állatmaradványaiból óriási sziklák állanak elő, az rég ismert tény. De Darwin utazásai hozták tiszta az előállítás módját. E szerint a korall-sziklák mindig kevésbé mély tengerben alakulnak, — s így a szárazhoz vagy szigetekhez közel. 100 lábnyinál nagyobb mélységben a korall meg nem él. E primitív alkatú, de nagyon változatos alakú állatok a partokhoz közel lassanként hosszú sorban egy sziklafalat emelnek a felszínre, melyet angol tengerésznyelven *reef*-nek neveznek (szikla-zátony).

Háromféle ily zátonyt különböztetnek meg. Egyik neme az, mely közvetlenül hozzá nő párkányúl a sziget partjához; másik, mely maga és a sziget partjai közt egy kisebb-nagyobb tengeröblöt hagy; harmadik, melynél a sziget hiányzik, s helyette egy széles tengeröblöt vesznek körül a korall-falak, melyet a csendes tengeri maledivek nyelvén *atoll*nak neveznek.

Fekvést tekintve a mi kelet déli mészkő-dombsorunk a második osztályba tartoznék, mely mintegy félkörben gátot képezvén, a budai hegyek szigetesoportja körül kisebb-nagyobb öblöket képezett maga és a szigetesoport közt szabálytalan félkörben, — s hihetőleg ki- és bejáró réseket a nyílt tenger és öböl közt.

Környékünkben a durva mész azon nemében, melyet némi geologunk a Lajtha-mészhez hasonlít, gyakran találunk klárisokat is. Dr. Szabó szerint durva meszüinknek e faja „a klárisok szakadatlan munkásságának köszöni eredetét.“²⁾ Azonban a nevezett zátonysziklák nem csupán ép klárisokból

¹⁾ Böven előadva és rajzokkal kísérve Dana *Manual of Geology*. (2-ik kiadás) 617. és köv. ll.

²⁾ *Pest-Buda környékének földtani leírása*. 33. l.

s nem is csupa klárisból szoktak állani. Ily sziklák alakulásához rendszeren a tengerhullámok is hozzájárulnak. Összetördelik azok meszes maradványait poronddá, lisztté, belekevernek homokot, csigákat s csigaházak töredékeit, porait, melyeket az ilyenmü állatmaradványokból kiváló enyv (mintegy hydraulicus mész) szilárdul egy testté tapaszt össze. Sok helyen, mint Kőbányán és Promontoron a csigahéjjakból alakul a durva mészkő túlnyomóan, s csaknem egészen.

Ennek rétegeit cerithium rétegeknek nevezik a benne előforduló ily nevű s orsóhegy alakú csigákról. Azonban Budától délre igen sok nyomát látni annak, hogy a cerithium-mész képződéséhez, a kláris alkotta Lajtha-mész szolgáltatta az anyagot.

Több helyen a cerithium-rétegeken alól Lajtha-mésZRétegekre találtak.

Átalán véve geológjaink nem alapos okok nélkül foglalván össze a cerithium és Lajtha-mésZRétegeket a közös durva mész nevezet alá, föltehetjük, hogy a szóban levő domblánczolat alapjában egy korall-sziklafal maradványa, mely a budai magas hegység szigetsoportját oly módon üvedzte egykor, mint a mai Csendestengernek a legjobb kikötöket nyitó „barrier reef“-jei a magas hegyű szigeteket.

A mi kőbányai és promontori durva mésZRétegeink túlnyomó részben csigaházak maradványai levén, azt tehetjük fel, hogy későbbi származásuak, mint az alsóbb Lajtha-mészképződések. Sőt némely geológok nem is a sós tenger, hanem a félig sós víz szülötteinek tartják. Mindenesetre a vízi élet föltételeinek módosúlniok kellett, hogy az előbbitől különböző állatgeneratio álljon elő, vagy hogy más állatmaradványok legyenek túlnyomók egy felsőbb rétegben, mint az alsóban. A korallsziklák csak egészen tiszta vizüi, bár erős hullámokat vető sós tengerben élnek a mondott száz lábnyi mélységen felül, s tropicus égalj alatt; mert a hol a víz légmérséklete 20 Celsius-fokon alól száll, kivesznek a korallak.

Ennélfogva a korallsziklák előállása rögtön megszakadt, mihelyt e föltételeknek csak egyike is elmaradt. Alábbszállhatott a vizek mérséklete, geológiai revolutiók következtében az addig kristálytiszta tengervíz iszapossá zavarodhatott, s végre lehet, hogy ugyancsak a geológiai nagy változások miatt csakugyan a víz sótartalma megkevesbedett. — De bármi

ok idézte elő a korallok működésének megszüntét, a tenger hullámainak működése tovább folyt. Ugyanazon műtét által zúzta porrá s halmozta fel most túlnyomóan a csigaházak milliárdjait, mint azelőtt túlnyomóan a korallokat s kisebb mértékben a csigákat. A felhalmozásnak kész partvonala volt megadva az előbbi korallszikláknak, melyek most némileg másnemű anyagból, de egészen hasonló művelet által magasbra emelkedtek, meghagyván a pesti medenczét mélyedésnek, mint azelőtt volt.

Ily módon állott elő az a dombor, vagy földgyüremlés, mely a budai magasb hegyeket délnek Budaörsről a Gellértig mintegy félmérföld távolságban, a Gellértől, Várhegytől és Józsefhegytől keletre 1—2 mérföld távolságban vették körül.

VI.

Hátra van szólanom a budapesti völgyteknő azon távolabbi befoglalásáról, melyet éjszakra nyert, kezdve távolabbi éjszaknyugatról a távolabbi éjszakkeletig. Az ezen irányban emelkedő hegységek előállása kétségtelenül kapcsolatban áll azon vízzavarással, mely más irányt adott a durva mészrétegek fejlődésének.

Merőben különböző természetű képződés a mi éjszaki hegytömegeink törzse mindazoktól, melyekről eddig szóltunk. Az előbbi contrastokhoz járult a *visegrádi hegység*, mely maig is több tekintetben más jellemű, mint a budai hegység, — s előbbi oly anyagokat szolgáltat, melyeket hiában keresnénk az utóbbiakban.

A visegrádi hegység dúsabb lombozatú, sűrű erdei, gyakori forrásai és patakjai által különbözteti meg magát a budai hegyektől. Régi királyaink kedvencz mulató helyei, a dömösi klostrom s Visegrád vára ezen hegységnek a Dunára dülő részein fekszenek. A nagyobb vad is a gazdagabb tenyészetű hegyeket keresvén, a budai vár egykori urainak Visegrád vidékén volt a természetes vadaskertje. A bürzsönyi hegyekben hajdan még aranyat s ezüstöt is bányásztak, mikké a budai mészke s a pesti agyag csak az ipar és kereskedelem által tud átváltozni.

Azonban technicailag is, s kivált újabb időben becses anyagokat szolgáltatnak a visegrádi hegyek a fővárosnak, — olyanokat, melyekre a mi tőzsomszédos hegyeink kevésbé al-

kalmások: — értem az utczai kövezetet. Trachytból áll Pest kövezete.

Bogdánynál, a szent-endrei sziget csúcsa irányában bányásszák, faragják és úsztatják aztán lefelé a Dunán. Ennél is nevezetesebb fészke van Szent-Lászlónál. Szent-László pedig fekszik a Levencz patak völgyében, mely Visegrádon felül torkollik a Dunába. Ebben a völgyben aprítják a trachyt-köszikla tömegét szép egyenlő kockákra, hogy türelemmel viselje pesti koptatóinak ócsárlásait. Mert a pesti kövezetet a mily ritkán dicséri, oly gyakran rója meg a bölcslet játszó felületesség. A hol újabb időkben a kövezetalatti talajt először szilárddá teszik, bebizonyúl, hogy eddig sem a visegrádi trachyt, hanem roszul értett gazdálkodás adott okot annyi panaszra. A kövezet kátyút nem a kő kopása, hanem alásüppedése okozta a mi kis Párisunkban.

A visegrádi hegyek trachytjának még töredékei és morzsalékai sem haszontalanok a fővárosra nézve.

Külső útjaink macadámja trachyt-zúzadékból készül. De ezen emberi kéz zúzta töredéken kívül természet készítette morzsái is nagyon használhatók.

Kitűnő kavics készül segedelmével, melyért nem is kell hajón menni Visegrádig, mert maga csúszott alá hozzánk közelebb. Ismét Kőbányát kell kiemelniünk, mely már téglát, követ adott. Itt nagy mennyiségben halmozódott fel a kovás kavics, de közéje keveredett sok most is ép állapotban levő trachytdarab, melyek documentálják saját hazájukat, — a visegrádi hegyeket.

Ez a trachytos kavics, mint dr. Szabó megkülönböztetésül a többitől elnevezi. Kivánni sem lehet ennél jobbat útcsinálásra. A legsivárabb futóhomok hátára egyszerűen rá kell jó vastagon teríteni, ha utat akarunk csinálni, s nem sokára oly szilárd és összetartó kéreggé válik, hogy évekig nem kell neki javítás. Semmi egyéb, mint a trachyt némely oszladékai enyvezik össze és teszik keménynyé. Az államvasúttársaság nagy bányákat nyitott e kavicsból. Elejétől fogva a szent-lőrinczi határban, Kőbánya és Vecsés közt roppant mennyiségben használta fel e jó anyagot. Nyitott egyet Vác és Dunakeszi között is. ¹⁾

¹⁾ Dr. Szabó J.: *Pest-Buda környéke*. 25. l.

A pesti városligetet fennállása óta csak most 1875-ben kezdik e kitünő kavicssal biztosítani por és sár ellen a kőbányai városi bányából. A víz még messzebb tájakra is elszállította a trachyt-morzsalékot, s mentül messzebbre vitte, annál apróbb szemű. Lisztfinomságú részei a távoli alföldön vannak elterítve, a sziksó a trachytnak az ő natronából virágzik sok helyen.

Vidékünkön gorombább kiadásban találjuk, minthogy csak néhány mértföldnyi utat tettek idáig darabjai. Előfordúl trachytos kavics a promontori hegy csúcsán, a hol a vasút hirtelen megkanyarodik, aztán Sz.-Lőrinczen, borítja a Czinkótától Csömörig vonuló hegyet és a csömöri szőlőhegyeken, Kőbányán s a sz.-mihályi pusztán is kiüti magát. De legtetemesebben van felhalmozva Sz.-Lőrincznél, több mint ezer holdnyi területen. Messzebb keletre nem látjuk vidékünkön, de a városhoz sem jön közelebb. Úgy hogy a csömöri hegyek és Sz.-Lőrincz vonalát vehetjük föl rakodási irányának.

E trachytos kavics nyomán lehet hozzávetnünk, hogy a visegrádi vulkánok újabbak, mint a mi durva mészrétegeink, mert ezeknek hátán találjuk felhalmozva egyenes rétegekben ama kavicsot. Annál inkább áll, hogy a budai mészhegyek kiemelkedése jóval megelőzte a visegrádi vulkánok kitörését, s annál fogva nagyban módosúlna azon korábbi felvétel, mintha a trachytkitörések okozták volna a budai hegyek kiemelkedését.

A visegrádi hegyek nem a tenger lerakódásai, mint a budai meszek, agyagok és kavicsok. A föld gyömrában forrongó izzó elemekből törtek út a felületre. Mészhegyeink vízi, a visegrádi hegyek tüzi eredetűek kétségbevonhatlanul, — ámbár a víz utóbbiakon is tetemes módosításokat vitt véghez.

Az az egész négy quadrat mértföldnyi hegység, mely egyfelől Sz.-Endre, Sz.-Kereszt, másfelől Bogdány és Pilis-Marót közt foglaltatik be, tűzokádó hegyek maradványa, romja, hamuja, perjéje, morzsaléka, murvája és pépje, szóval mindaz, a mi a vulkánok egykori kovácsműhelyének környékét szokta jellemezni. Sőt a Nagy-Maros felőli részen, a Duna tulsó partján emelkedő hegység is a földalatti nagy kohók óriási omladéka. Úgy hogy Börzsöny hegységei, hol hajdan aranyat, ezüstöt, tellurt bányásztak, azon egy hegység a visegrádival.

Nevezhetjük rövidség okáért a két csoportot egyszerűen visegrádi hegységnek. Jellemök igen hasonló abban is, hogy a csúcsok és hegyhátak csak igen kis része eredeti trachyt. A magaslatok nagy része trachyt-töredékek összetömörülése, s egy rész másodrendű, vízi lerakódása a különben tüzeredetű kőnek. ¹⁾

A masszív trachytok a Duna jobb partján nem, csak valamivel délebbre alkotnak hegyeket. Maga a tenger felett 1078 láb magas visegrádi várhegy sem eredeti trachyt-törzs, hanem annak csak másodrendű alakulása.

A Dunától délre a masszív trachythegyek fővonala Pilis-Maróttól délkeletre kezdődik a Ráró és Kopasz hegyen, s Szendrénél végződik a Nagy- és Kis-Kartályban. Bele tartozik e vonalba a Dobogókő és a Szent-Lászlótól délre eső Lomm-hegy. E fővonal egy kiágazása a Lomm-hegytől éjszakra tart s ott a Nyerges hegyben végződik. Vannak ezen kívül egyes elszigetelt kúpok Esztergárhoz közel, Vác átellenében stb. ²⁾

Azonban bár minden geolog egyetért abban, hogy visegrádi hegyeink tüzi származásúak, szintén egyetértenek abban is, hogy még a masszív trachytesúcsok tetején is hiában keres az ember crater, vagy oldalukon látát, a melyek nevezetes jellemvonásai a ma működésben levő vulkánoknak.

VII.

Koch és Stache földadata nem volt magyarázni a trachyt előállása módját; — s azt, hogy se lávafolyás, se crater elő nem fordul a vidéken, mint tudva levőt, nem jegyzik föl.

Annál érdekesebb egy egészen új magyarázata a vulcanicus hegyek előállításának, melyet experimentummal is megkísérlettek igazolni. ³⁾

Ime nagyjából a magyarázat :

Először most már teljesen bebizonyított tény, hogy a tűzokádó hegyek csupán csak a föld gyomrából eruptio vagy kiömlés által feljött anyagokból halmozódnak fel.

¹⁾ Stache : *Jahrbuch*. 1859.

²⁾ Koch Antal a *M. k. Föld. Int. Érkönyveiben* I. k. 178. l.

³⁾ Hochstetter tanár a szerzője az új elméletnek és végrehajtója az experimentumnak.

Másodszor a míg a vulkán működésben van, a hegy külső szilárd részét, csúcsától aljáig magában üres, leborított harangnak kell venni, melyet csak a láva felolvadott pépje, mint mag tölt ki, hogy e mag oldalai körülbelül párhuzamosaknak képzelhetők a külső szilárd köpenyeggel.

Harmadszor : Az olvadt lávának a külső harang csúcsán (néha oldalán is) egy aránylag keskenyebb nyílása van, az úgynevezett crater.

Negyedszer, ha most fölteszszük, hogy a hegy magva, az olvadt láva lassanként kihül s a vulkán végkép kialszik, ellenben külső köpenyét vízmosás, a légbeliek hatása, vagy talán rázkodások is lemorzsolják vagy tördelik, a köpenynyel együtt el fog tűnni minden nyoma a lávafolyásoknak és a craternek, ellenben marad egy leborított harangalakú kúp, a mi a leggyakoribb tünemény a vulcanicus eredetű trachyhegyekben.

Ötödször : A vulcanicus hegynek egykori burka szélyeltörvén és morzsolatván, könnyen magyarázhatóvá lesz, hogy az ily vidékekben túlnyomó a vulcanicus köveknek romja, töredéke és víz által történt lerakódása.

Hatodszor. Ide kell számítnunk azt is, hogy maga a vulkán sem vet ki csupán tisztán megolvadt kőanyagot. Ugyanazon egy crater különféle anyagokat dob ki. Maga a láva is oly mértékben van vízzel vegyülve, hogy azt rendkívül izzóan hevített vízben felhígult massának kell tartani. Ezen kívül elkezdve a tiszta vízgőztől a száraz hamuig sokféle szilárdságú és keverékű anyagot szór szélyel a vidéken. Így Pompejit a Vesuv finomabb hamuja, vegyülve gorombább szemű olvadmánynyal (rapilli) temette el, úgy hogy a lazább összetartás miatt az ásás itt könnyű. Ellenben Herculanium fölött a kihányt massa szilárd kővé keményedett.

A mi a szilárdabb láva-anyagnak elváltozását s sok esetben tuffá lágyulását illeti, azt magyarázza a hosszú idő magában is, mely alatt a kő a légneműek és víz hatása alatt állott. Annál felfoghatóbbá lesz, ha fölteszszük, a mit a tudomány mint bizonyost fogad el, hogy visegrádi hegyeink vulkánjai egy tenger fenekén fakadtak fel, s már kezdetben ki voltak téve a víztömegek romboló és költöztető hatásának is, (mint Beudant tüzetesen fejtegeti).

Nem érdekes hypothesisek hajhászata vezetett engem e kérdés némi szellőztetésére. Az általánoson kívül van helyi

érdeke is. Kapcsolatban áll Budapest életkérdésével, a Duna medrének irányával.

Mert ha a visegrádi mai hegycsoport helyét vagy a vas-kapui vízeredetű kősziklákhöz hasonló, vagy masszívabb trachytesoportok foglalják el, Dunánk nagy valószínűséggel nem Budapest mai területét szelné keresztül.

Ha csak oly akadályt talál is Esztergom és Vác közt, mint Orsován felül, aligha jobbnak nem találja Szőny tájáról Kis-Bérnek, Mórnak. Fehérvárnak, Simontornyának tartani toronyirányában, vagy pedig, a mi hihetőbbnek látszik, Almástól Tatának, Alesútnak, Válnak, hogy Adonynál kezdje mostani medrét. Hiszen a váli völgy így is aligha nem őskori Dunánk egy ily szárnyiramodásának megkísértésére emlékeztet.¹⁾

S vajon mi lenne Budapest a Duna nélkül minden egyéb mellett, a mi egy város építéséhez megkivántatik?

A Duna Esztergamon alúl csupa trachythegek közt foly, melyek jobbról és balról tolakodnak partjaihoz.

Mint már előadtam, ezekben igen kevés az eredeti masszív trachyt. Sporadicus csoportok azok, melyek magokban is nagy hézagokat hagynak. De éppen mintha Dunánk kedvéért történt volna, a déli parttól, melyen Visegrád fekszik, tisztos távolban állanak a masszív sziklák. Mindenki láthatja egy térképen, hogy a Duna éppen itt egy mély bekanyarodást tesz délnek. Lehet, hogy már eredetileg éppen e hegyszorost a vulkánoknak oly laza képződései töltötték, melyek a víz hatásának kevésbé képesek ellenállani. Már a tenger elkezdhetette itt egy szorosnak bemosását, mit a Duna sokkal sikeresebben fejezett be, mint az Orsova táján levőt, hol ma is vizei nagy küzdelemmel, s igen egyenetlen eséssel szabadulnak ki. A visegrádi szorost se a vízből kiálló kőszalag, se egyenetlen és közben-közben zuhatagos esés nem jellemzik. Sehol a Duna méltóságosabb egyformasággal s illendőbb lépés-tartással nem halad lefelé. Mindez arra mutat, hogy medre kellően mély s feneke alkalmas egyenesre van itt bevájva, ott feltöltögetve. Föltehetjük, hogy igen hosszasan kellett magának is fűradnia

¹⁾ A mártonvásári állomáson túl a vasúton útzónának is szembe tűnik ez a völgy, s a táborkari térképen ki van jelölve. Dr. Szabó J. is egy hajdani nagy vízmedret lát benne.

ezen, mert különben nem próbál vala szerencsét Vál felé is; de munkája Visegrádnál sikeresebb volt, mint Orsova táján és Bécsen felül Steinnál a híres *Strudelnél*.

Trachythegeyeink engedékenységének köszönhetjük a Duna könnyen hajózhatóságát a visegrádi szorosban. Ezen engedékenységek oly nagy, hogy köztük a Duna addigi főirányát egyáltalán nem változtatja. Megmarad az némi kanyargás mellett is keleti iránynak, a minő nágyábói forrásaitól kezdve.

Azonban mihelyt Dunánk kijutott a trachythegeység közül, egy másnemű emelkedés állotta útját keleti irányának: a váczzi mészhegeység, s délebbre azon kisebb emelkedések, melyeket a Cserhát kiágazásainak nevezhetünk.

Naszállal, a mészhegygyel, átellenben a Duna jobb partján nem mészhegyek, hanem le egész Szent-Endréig trachyhegyek magaslanak ki, s így a Naszál csupán csapógátúl szolgált, de nem az útát elzáró hegynyakképen, mert nyugati irányban nincs összeköttetésben a jobbparti mészhegeységgel. Kiemelendő hát, hogy Dunánk nem Visegrádnál, hanem Vácznál hajt térdet, — azaz változtatja keleti irányát egyszerre délivé.

A Visegrádnál a Duna jobb és bal partját ellepő vulcanicus hegyeket véve központnak, ezek előhegyeit náloknál magasabb mészhegyek alkotják. Ilyen, hogy csak a legnagyobbakat említsem, a kevés híján 2000 lábnyi magas Gerecse, a 2400 lábnyi magas Pilis-hegy a Duna jobb partján, s a már említett Naszál a bal parton, mely 2030 lábnyi magas.

A Naszált ¹⁾ végpontnak lehet tekinteni a Mátrától idáig nyúló Cserhátnak. És ezen Cserhátnak ismét folytatásául tekintik azon éjszak-nyugotról keleti irányba húzódó domborokat, melyek a Duna és Tisza közti vízválasztó gerinczet alkotják. A pest-czeplédi vasútvonal hosszában feltünőbb ez a dombor, de az emelkedés, bár folytonosan alább simúlva Bács-Bodrog-megyéig, alányúlik.

A budai hegységgel kapcsolatot nem mutató ezen kiágazásukban alacsonyabb hegyvonalak vagy kiemelkedések gátolják egy részben azt, hogy az ország legnagyobbik folyó víztoege a Duna nem ott foly, hol alföldünk legmélyebb

¹⁾ Jog nélkül nevezik némelyek Nagyszállnak.

vonala húzódik délnek, mert ez a Tisza vonala, hanem egy annál jóval magasb mederben, hogy csak Titelnél érje el a Tisza megfelelő fekvésű színvonalát. E tünemény természetes magyarázatát Szabó kisebb mértékben találja az említett vízválasztó magaslathban, nevezetesebb okát látja azon geologiai repedésben, melyről Buda és Pest közt szóltunk, de a mely jóval alább is terjed. Szabó határozottan állítja, hogy egy geologiai emelkedés és süllyedés készítette elő a Duna medrét, nem pedig maga ásta azt magának.

Azonban a Budapestre nézve oly fontos eme kérdésen kívül vannak más, szintén fontos, specialisabb kérdések Dunánk helyi történetében.

Azért, miután végig mentünk Pest és Buda fontosabb építőanyagain, láttuk, mikép alakultak nyugoton, délen, keleten és éjszakon hegyei, sőt ezek közt a Dunát is sikerült épen a város alá vezetnünk, lássuk a Duna működését, mely a tenger szerepét veszi által.

VIII.

A tenger eltakarodásának hosszú történetét Magyarország területéről legtüzetesebben dr. Szabó ismertette nem egy művében. Se dynamicus magyarázatát, se a dolog menetét nem fejtegetem. Mikép vált a sós tenger édesvizüvé, mikép rakta ez le Budán és Pesten azt a congeria-agyagot, melyből Kőbánya mellett kitiünő téglát vetnek, miképen apadt és csapolódott le ez édesvizü tenger is, arról a geologiai kézikönyvek adnak felvilágosítást. Csak annyit említek meg, hogy ezt egy országos, sőt continentalis emelkedésnek tulajdonítják, mi különböző ugyan a hegyek helyi kiemelkedésétől, de abban egyeznek, hogy végső okait nagyobb határozottsággal ép úgy nem tudják egyiknek, mint a másiknak.

Azon kort veszem föl, melyben Magyarország folyamrendszere lassanként határozottabb alakot kezd nyerni, s tenger helyett sok ponton folyó vízről, sok helyen meg tavakról szólhatunk.

A visegrádi hegycsoport bár útát nyitott alkalmasint egy tengerszorosnak s mindenesetre a Dunának, kétségkívül nem nyitotta egészen ingyen a csatornát. Munkát adott az, ha nem oly nagyot is, mint a Vaskapunál. A víz munkája abban

állott, hogy a medret mélyebbre vágja be Visegrád táján a trachyt-töredékekbe.

Föltehetjük, hogy a vízmeder fenéke annál magasabban állott a mostaninál, mentül régebbi korba megyünk vissza, s annál kevesebbé feltöltve a hegyszoroson felüli síkság Esztergom táján. Ha a szorosban a meder fenekét tíz-húsz öllel vesszük magasabbnak a Duna első korában a mostaninál, akkor valamennyi mélyebben fekvő pontot Esztergomon felül egy nagy tó borított Gönyő tájáig, míg Pozsonytól Gönyőig a Duna megtarthatta folyam-jellemét. Ezen állapotban történetelt, hogy az esztergomi tói Dunának egy része a vaáli völgy irányában keresett utat a szabadulásra, mi azonban idővel fölöslegessé vált a visegrádi meder mélyebbre mosása által. Ha e föltevés áll, a mai csallóközi Duna már akkor nyerte azt a delta-szerű elágazást, melyet megtartott mai ágainak szokatlan nagy esése dacára is. Gönyőnél s azon alúl ma is lassú a Duna, meglehet a deltáknál történő tetemes feltöltögetések miatt.

De mentül magasbra tesszük a visegrádi Duna medrét, annál sebesebben kell annak lezuhanni a pesti völgytekőbe, nemcsak iszapot, homokot, hanem gorombább kavicsot is sodorva magával. Az esés még nagyobb, ha fölteszük, hogy a pesti völgytekő nincs annyira feltöltve, mint napjainkban.

Azonban sok a valószínűség, hogy Buda-Pest környékének alant fekvő s talán a Duna fölött száz lábat meg nem haladó halmai is oly tó fenekét alkották, minőt Visegrádon felül fölvettünk.

A pesti Duna tová alakításához szükséges keresztbe gátat vonnunk a városon alúl, melylyel szint úgy motiválhassuk a pesti tavat, mint a visegrádi hegységgel az esztergomi tavat.

Ez a gát megvolt. Ma sem, s régen sem emelte fejét oly magasra, mint Visegrád bércei, s a mi kevés hegy volt is Pesten alúl, az is csak romjaiban látható ma; de romjai is elegendők voltak legújabb időkig dacolni a Dunával, s nem engedni neki oly sima lefolyást mint a visegrádi szorosban.

A gát erős szikla volt. Romjait látni Csepel-sziget átel-lenében, hol ma egy téglagyár fekszik. A soroksári Duna-ág pesti partján egy sziklatömeg áll ki csupaszon az agyagból.

Rétegei a Duna medre felé magaslanak. Ha rajzban kiegészítjük e rétegek folytatását, a Duna medrének mélyedése helyett egy sziklás halom emelkedése áll elő, mely épen nem képzeleti. Mert világos, hogy a halom meg volt a soroksári ágban, s csak a Duna sok ezer éves munkája szakasztotta el apránként a korlátot. De mélyre ásni a medret nem sikerült neki maig sem. Azért itt, a mai Erzsébetfalva irányában történt a soroksári ágnak mesterséges gáttal való elzárása is, melyet igen helyesen odatettek, hol a természet is segített benne. S nemcsak a parton látni a volt természetes gát nyomait, hanem a mederben is itt-ott otromba szikladarab látható, mely, míg hajók járták ezt az ágot, sekély vízállásnál gátolta a hajózást.

A soroksári Duna-ágnak hajdani sziklagátja folytatódott a vízen túl is. Csepelfalu temploma 1838 előtt, s azóta maga a falu is egy jól kiemelkedő dombon fekszik, melyet a nevezett évi árvíz sem borított el. E domb egy második láncszeme a Dunát hajdan elzárt kőgátnak.

Harmadik láncszem a Duna promontori ágán túl található magokban a promontori sziklás dombokban, melyek itt hosszan vonódnak nyugot felé, meglehetősen egyenes hegyhátat mutatván profiljében.

Egy szóval ugyanazon dombsor, mely cerithium-rétegeinkről nevezetes s melynek alapját nagy valószínűséggel korallak vetették, egykor hihetően gátat vont keresztben a Duna lefolyása elé s kényszerítette tóvá terjeszkedni a pesti völgyteknőben, mivel a dombsor főleg éjszaknak és keletnek nem hogy alacsonyabb volna, hanem még magasabb. Ez egész dombsor folytonossága a Dunán túlra kísérhető. A budai várhegy több pontjáról nézve, igen szembetűnő. Geológiai és geographiai éles határvonalul szolgál a pesti völgyteknőnek s földalatti vízvezetésének is végső határszéle.

De szerepet játszott ama korlát az 1838-diki árvíz alkalmával is. Tudva van, hogy a jégnek a Csepel-szigetnél történt megakadása miatt vált az áradás nagyobbá Buda-Pestnél, mint a Duna bármely más pontján. Ezt a fenéki jégképződésnek tulajdonítják, mely fenékig feltöltötte a medret.

Habár magának a Csepel-szigetnek létezésével indokolnók is az ár feldagadását, az egészen egy az érintett geológiai okkal. Mert az egész Csepel-sziget a durva mészkőrétegeknek

köszöni létét, melyek mintegy hátgerinczét alkotják s a többi csak járulék hozzá. Lényegesen különbözik a Csallóköz szigeteitől, mely utóbbiakat a Duna maga hordja össze és bontja szélyel ismét.

A promontor-csepel-gubacsi dombsor elejétől fogva gátja volt a Duna szabad lefolyásának, s mentül régibb időbe megyünk vissza, annál kevésbé mélyen vágta volt bele medrét a Duna, s annál mélyebb tavat vehetünk föl az egész pesti oldalon s Buda környékének alantosabb helyein, mely a maga teljében a Balatonhoz hasonló szélességű, de csak mintegy fél akkora hosszúságú volt. A legnagyobb különbség az volt, hogy míg a Balatont csak kisebb víz-erek táplálják, e tóba az egész Duna ömlött s egy egész Duna folyt tovább belőle. Így a tó víztömegének legalább egy részében némi lefelé irányuló mozgás folytonosan meg volt s ezzel együtt a tó medrének feltöltögetése a partok színültéig nagyobb mérvben történt, mintha egyszerű folyó vizet veszünk, mely félig feltöltögető, de félig elszállító munkát szokott művelni.

A pesti völgynek oly tetemes vastagságra való feltöltését kavicssal, homokkal, melyek azonban nyilván nem tengeri eredetűek, legkönnyebben képzelhetjük egy leírt természetű tó művének. Azokat a Duna mai színe fölött mintegy 100—110 lábra emelkedő homokdombokat, melyek Pest síkságát egyenetlenné teszik, nem tarthatjuk a szelek művének, mert gyakran nem állanak futóhomokból, hanem épen felső rétegök áll agyagos vagy turfás lerakodású rétegekből, míg a futóhomok fél vagy egész ölnyire alattok következik, mint az istvánmezei új városligeti földmunkálatoknál világosan látni, hol a legmagasabbik domb 118 lábbal áll a Duna 0 pontja fölött. ¹⁾ Úgy, hogy sok helyen több mint 100 lábnyi vastag kavics, homok és iszap félrakodást vehetünk alluvialis (azaz folyami és tói) képződésnek, melyben, ha előfordul, mindig legfelül van az agyagos iszap, alább a futóhomok s legalól a kavics. Mert mentül sekélyebbé telt fel a tó, annál finomabb anyagokat rakott le.

A pesti dombok és völgyek igen valószínűen *delta*-képződések. A tavat a Duna mind összébb-összébb szorította

¹⁾ Péchy Imre kitünő térképéről. *Budapest és környéke*. Budán, 1872.

feltöltögetéseivel, magában a tó fenekében is meglehetősen mélyre folytatván medrét, míg a tó hullámozásai keresztben állítottak homokgyüiremléseket ezen medrek elé. A pesti domboknak határozott irány nélküli összevisszája is argumentum a tó s illetőleg a delta-képződésre.

IX.

Az eddigi közkeletű hypothesis abból indul ki szintén, hogy Pest lapályán mindazt, a mi a mediterrán agyag fölött van, tudniillik a kavics, homok, iszap, a Duna hordta ide. Ebből azt következtetik, hogy tehát a csömöri domboktól a budai Duna-partig nincs egy talpalatnyi föld, mely egykor Duna-fenek ne lett volna. Hivatkoznak arra, hogy csakugyan Pest és Csömör közt egy völgy van, mely nyilván holt Duna, azaz egykor itt volt folyamunk medre. Ebből azt következtetik, hogy a Duna egykor a csömöri hegyek aljában folyt, azután mindig nyugotabbra költöztette medrét, míg mai folyásával elérte a netovábbat. Hivatkoznak azon általános szép törvényre, mely szerint minden hosszabb folyású víz ép úgy jobb partját mossa mindig, mint a hogy a locomotivok kizökkenésekor többnyire jobb felé zökkennek ki, s a tüzer jobb felé hibázza el rendesen a célt. A föld forgásából magyarázzák e tüneményt.

A természetnek egy törvényét sem vonhatom kétségbe, sőt mielőtt ilyesről hallottam volna, feltűnt nekem a Dunának azon törekvése, hogy a mennyire bejártam, mindenütt jobb partját szereti mosni, mely pedig erősebb gátakat vet elébe, mint a többnyire sima és lapos bal part.

Mind a mellett is, hogy a Duna, mint Duna a pesti völgy keleti részén kezdte volna lefolyását, abban már csak annál fogva is kételkedtem, mert egy ellenmondást láttam a teoriában. Mert ha a budai hegyek keleti lábánál egy geológiai repedés e vonalat nyitotta meg, mint legmélyebbet Dunánknak, az okvetetlenül ezen tájon, s nem egy mértföldnyire folyt volna mindjárt kezdetben.

A mi pedig a hajdani Duna-medreket illeti, nem egyet, hanem legalább is hármat tudok mutatni a pesti völgyben. Egyik volna a szt-mihályi pusztá és Palota közt egy hosszú mélyedés, melyen a futóhomokban csak a szelek vannak baráz-

dákat, különben merőben műveletlen s egészen terméketlen egy tractus. Másik volna idébb, épen egy jó Duna szélességre a *Gólyán* túl. Kezdődik az államvaspálya külső indóházánál s kísérhetni a Paschali malomig, sőt a rákosi kastélyig. Harmadik látható az István-mezőtől kezdve délnek, a losonczi pálya keresztbe metszi, s igen feltűnően kivehető, a midőn a lovasvasúton Pestről menve, Kőbányához egy kis ágyúlövésnyire érünk. A két utóbbi meder nemcsak épen egy-egy Duna szélességével, hanem maig is vizenyős talajával vezethet azon gondolatra, hogy itt folyt egykor a Duna.

Azonban nagy okok szólnak e föltevés ellen. Mert e medreket ha tovább-tovább kísérjük, nemcsak délről zárják el kisebb-nagyobb emelkedések (s a közbelső Rákosnál a kőbányai dombok mögött kanyarodik keletnek), hanem a mi legroszabb, éjszakon mindenütt még nagyobb emelkedések által vannak elzárva nemcsak más völgyektől, hanem a Duna mai folyásától is.

E hajdani Duna-medrek kettejének sajátsága az, hogy bennök ma egy-egy patak folydogál. A szent-mihályiban a Szilas-patak, a rákosiban a Rákos-patak, azonban a nélkül, hogy ezen rövid folyású, igen lassú s koránt sem ásó-véső, hanem feltöltögető munkát folytató, mintegy gyermekkorban vénségre jutott, jámbor folyóknak tulajdoníthatnók a széles meder vágását. E patakok — természetesen — az egykori Duna-mederben körülbelől ellenkező irányban folynak, mint a mit a Dunának kell és kellett folytatnia. Nem déli, hanem némileg éjszaki irányban hömpölygenek lassú sietéssel a Dunába. Az irány tulajdonkép éjszak-nyugati, de ha a Duna itt folyt, az okvetlenül ellenkező, azaz dél-keleti irányt tartott.

Ha már most a harmadik Duna-árkot kísérjük Kőbányától, azt látjuk, hogy az is éjszak-nyugatnak tart míg eléri az új városliget említett dombjait, s itt egy patak-árok szélességre szorúl össze a Duna-meder.

Ebben patak jelenleg nem foly, hanem egy lecsapoló árok vezet Kőbányától a losonczi vasutat, a kerepesi útát keresztülvágva, az István-mezőre, innen a régi városligetbe, onnan a ma is meglevő tóba, melyet egykor táplálni tudott vizével, de a mely itt megakadt, mert a városliget mögött az egykori puszkaporos toronynál van az a magaslat, mely az áradások elleni mesterséges védgát kiindulási pontja.

Általán véve a vidék patakjai és lecsapolásai éjszaknyugati irányt tartván, azt kell mondanunk, hogy a pesti völgynek a gubacsi pusztától elkezdve éjszak-nyugati dülése van, tehát némileg ellenkező irányú lejtése a Duna folyásával, s egy részben ezen dülés okozta, hogy 1838-ban az árvíz nemcsak éjszakról és nyugotról támadta meg a várost, hanem délről visszakerülve rontott be. Kivált a Ferencz- és Józsefvárost déltől éjszakknak tartó árvíz öntötte el. Bajos hát elképzelni, hogy az összes Duna, mint tulajdonképeni folyam a pesti síkság keletibb részeiben folyt volna.

Mindezen ellenmondások elenyésznek, ha Pest táját Delta-képződésnek vesszük, melyben egykori folyamárkok s maga a tó is előbb töltötték fel az alsóbb, déli medreket, úgy, hogy ma ellenkező irányban foly bennök a patak. Érthetjük, hogy a tónak akkor is körülbelöl az volt legmélyebb része s lefolyásának fő iránya, a mi a mai Duna. Annál fogva legalább a városliget tájától fel Megyerig s azon túl is nagy homokdombok vannak hullámzatosan felrakva, úgy, hogy a Rákosnak s más patakainknak a puha dombokba mély árkot kellett vágniok később, hogy a mai Dunába juthassanak. Érthetjük, hogy ezen kívül, a mint a tó szélei feljebb húzódtak, új meg új kiágazásokban szakadt belé a lassított folyású Duna, mely kiágazásokat költözködésekor felülről ismét maga eltakart, alulról a tó hullámai takarták el homozátonyokkal, hogy nyomait sehol sem lehet végig kísérni. A több tapasztalati adatból merített fentebbi delta-hypothesist megerősítik nagyon figyelemre méltó elméletek, melyeket Amerikában az óriási folyamok hazájában vontak el a geológok. Így Dana szerint a folyamok keletkezésök első korszakában sok helyen váltak tavakká, hol ma nincsen tó. ¹⁾

Azonban ezen delta-képződés fölvétele mellett is bizonyos, hogy a Duna, mint egészen folyami jellemet öltött víz jobb, vagy nyugoti partja felé tart, ott van sodra, ott rontja a partot, míg a jobbat töltögeti. Elősegíti ezen természeti hajlamában az, hogy Bécstől Pestig hasonlíthatatlanul több folyó ömlik bele bal, mint sem jobb partján, s ezek iszapja a bal partron rakodik le. Minden budapesti ember látta, hogy Dunánk

¹⁾ *The rivers were often lakes at intervals* (a folyók gyakran tavakká váltak közben-közben). *Man. of Geology.* 544. l.

Pest felőli fele zavarosabb a Buda felőlinél, sőt amaz gyakran zavaros, míg ez nagyon ritkán. Megtörténik, hogy a pesti oldal vastagon agyagszín zavaros, míg a budai tisztának mondható. A zavart okozó iszap mit a Duna magával hoz az Ipolyból, Garanból és talán a Vágból is, hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben rakodik le a pesti balpart hosszában, mint a budai részen. Ez is hozzájárul, hogy Dunánk a jobb part felé igyekszik tért foglalni.

Azonban a Duna ily tendenciája mellett, ha tesz is némely historaiilag is fontos változtatásokat folyásán, azok nem nagy mérvűek, s nem terjednek egy mértföldnyire, mióta a budapesti tóból budapesti Duna lett. Ez a változás úgy állott be, hogy részint a víz mind mélyebbre-mélyebbre mosta a csepeli sziklagátat, különösen a Promontor felőli ágon, részint hogy maga a tó a medret azon akadály színültéig feltöltögette kavicssal, homokkal, iszappal.

Azonban a nagy tó elvonultával is számos mélyedésben kisebb tavak maradtak hátra, melyeknek emléke azon sok vizenyős hely s a homokrétegek között azon sok helyen talált turfás fekete réteg, mely tói növényekből képződött.

Pest határa azonban a nagy tó elvonultával fejezte be geologiai képződését. Az alsó kemény agyagrétegekre homok és kavics terült s vízvezetése ezzel készen állott. Az esők és hóolvadások vize leszűrődik a laza borítékon az agyagrétegig, mely nem bocsátja tovább. Az egész környék vízbőség dolgában ellentéte Buda környékének. Mindenütt biztos a kútásás, s míg a város és cultura nem terjedt volt ki annyira, majd mindenütt jó és egészséges vizet adtak a kútak. A Rákos mezeje, melyen hajdan óriási országgyűléseink táboroztak, lovak és emberek számára való ivóvíz dolgában koránt sem volt Sahara pusztája, bár nagyon régi időben egészen lakhatatlannak látszó vidéke volt.

Fátlan, terméketlen buczkákra és mocsárookra tekintett itt le a teremtés reggele. A mi nem mocsár, mindaz sivar homok volt, melyből a szél kezdett oly forma játékot űzni, mint az előtt a folyam és tó hullámai. Egy-egy vízi madár népesíthette a nádas tócsákat, jóslatképen, hogy az az ember, a ki először ide telepedik, okvetetlenül halász lesz.

A budai rész az alatt, míg Pestnek száz s ezer évvel ifjabb tája vízfénék volt, mind jobban a mai formához közele-

dett. Hegytetőit esők, omlások elsimították, hegyi zuhata-
gok nagy völgyeket hasítottak, völgykatlanokat állítottak elő,
s a kopár sziklákat termő agyagok borították. Előállott a *lössz*
az oldalakon vékony, a völgyeken vastag rétegekben. ¹⁾ Dús
erdő, vadállatok sergeivel borította már a budai hegyeket.
völgyeket, s már az ember megjelenése is közeledett vagy be
is következett, mikor Pest még egy mocsáros sivatag volt,
melyre a Duna annál gyakrabban öntött ki, mentül régebbi
időt veszünk fel; mert folyása itt annál lassúbb volt s Csepel-
nél annál sekélyebb a meder.

Míg Buda környéke az ő löszével, márgájával a legré-
gibb időkben kecsegtető lakhely volt földművesek számára, s
későbbi korokban virágzó szőlőtermesztés állott elő a meredek
hegyoldalokban, Pest jelenlegi területén semmit sem adott
meg készen a természet a legegyszerűbb földművelésre sem.
Síkságának két alkateleme közül a mocsárokat először le kel-
lett csapolni, a futóhomokot pedig megkötni és kövéritni, hogy
a mezei gazdaság első gyökereit verhesse ezen vidéken. Tehát
még egy egyszerű falunak keletkezésére is ezen tájon a lehető
legkevesebb kecsegtetőt adta meg a természet. Hogy városnak
szolgáljon fundamentomúl, a talaj még alkalmatlanabb volt.
Csak oly helyeken keletkezhettek szilárdabb épületek, melye-
ken a homok magasb dombokká halmozódhatott fel. S ezek is
csak elszigetelt pontok voltak a mocsárok és a Duna áradásai
és némely víz-erei közt, minő például a mai belvárosnak régibb
fele, melynek központjául a barátok-terét vehetjük.

Míg Buda magasabb pontjai akár lakhelyül akár erős-
ségül a természet romboló ereje ellen biztosabbak voltak, Pest,
a talajt tekintve, nem a természet adományai nyomán, hanem
azok ellenére alapítottatott és fejlődött. Kivált régibb időben van
jogunk pesti lagunákról beszélni; mert ha városunknak oly
nagy mértékben nem kellett is folyton daczolni a természettel,
mint Velenczének, bizonyos az, hogy mindig főfő feladata volt
homok és ingovány daczára szilárd alapot teremtenie mester-
séges úton, s örökösen védenie magát feltöltögetések által a
rá nézve gyakran veszélyes vizek invasiója ellen.

¹⁾ Hochstettert követem a lösz előállításának el nem döntött
kérdésében, ki helyes okokból nem tartja vizi lerakodásnak a rétegzet
nélküli, s csak szárazsi csigákat magában foglaló homokos, meszes
agyagot, vagyis löszet.

Hogy mégis emelkedett, virágzott, annak az építőanyagok közel voltán kívül nevezetes természeti oka geographiai fekvésében keresendő, mely a vízi és szárazsi közlekedés természetes központjává tette: szóval a *geographiai* szempont. Emelkedésének azonban nevezetes magyarázata s fő tényezője maga az ember, — azon nemzetek politikai és közgazdasági viszonyai, melyek országunkat lakták — szóval a *historiai* szempont. Azonban mind a geographiai, mind a történelmi szempontokat külön szakaszokban akarom tárgyalni.

A mit itt főképen ki akartam emelni, az, hogy fővárosunknak és vidékének talaja, a fejlődés benne található feltételei sok részben előre meghatározták jellemét s előkészítették a contrastot fővárosunk két része között.

Buda hegyi erdei sokáig emberek tanyái lehettek, míg Pest egy tófenék volt; Budán a földművelés tehette írtásait, míg Pesten legfőlebb halászkunyhók keletkeztek; Buda város volt, míg a pesti oldalon nomád népek ütöttek olykor mulandó tanyát; Buda erős vár volt, míg Pesten a mocsárok és vízárkok szolgáltak védelmül. A historia ezen első szakaszain innen, midőn már a civilizáció magasb fokáról szólhatunk, a középkor derekától végéig, azt mondhatjuk, Buda a hadak által nyert fontosságot, míg Pest mint vár nagyobb erőre vergődni nem bírván, hadi dicsőségéről keveset beszél a krónika. Buda minden időben egy darab felföld, Pest egy darab alföld volt. Békésebb időkben, értvén az újkort (1700-tól napjainkig), megfordítva, Buda nem bír versenyezni Pesttel.

Pest épen mivel földművelésben sokra nem vihette, kereskedés s ipar által segített magán; mi a gazdagságnak bővebb és biztosabb forrása a földművelésnél. Pest a szó szorosabb értelmében vett nagy város; Buda maig is túlnyomóan földműves. Budán: „*Divina natura dedit agros*“; Pesten: „*ars humana aedificavit urbem!*“

És mindezen ellentét daczára is a szomszédos felföldi és alföldi két város egymást hathatósan elősegítették fejlődésükben, s mióta mind kettőnek historiáját ismerjük, folytonosan össze volt fonódva sorsuk. Kiegészítik s ki fogják egészíteni egymást, — egyik pótolni a másik hiányát és a természet adta contrastok által csak emelni a fekvés szépségeit, miben fővárosunknak kevés versenytársa lelhető Európában.

MADÁCH IMRE HAGYOMÁNYAIBÓL.

I.

ŐSZSZEL.

Tán már elázik a világ,
Úgy pocskol kint az őszi esső.
Az ég mint szürke remete,
Egykor örömmek embere,
Mostan búbanatos kesergő.

A fákon sárga lomb-csomók
A víztől már alig fityegnek,
Csak úgy hajol, görbül az ág
Alattuk, míg mint czimborák,
Végkép elázva földre esnek.

Abroszba burkolt némberek
Szaladnak végig a híg sáron,
Jól el van dugva a fejek,
De lábikrájok bánja meg,
A pap nekik már megbocsásson.

Egész udvar konyhába gyül,
Pipára gyűjt ez, — az melegszik,
A tűz vígan libeg-lobog,
A lány kacsint, — a vén morog,
S a munkás gondot mind felejtik.

Loncsos kувasz rázkódik a
 Pitvarban és ásít bújában,
 Utánzom, a mint nézem ott,
 Az unalom oly átkozott,
 Az embernek így egy magában.

Száz mértföld most szomszéd, barát,
 Nem is tudom, van-e még ember,
 De íme ostorpattogás —
 Utána lassú czaplatás —
 Kapumba lám egy kocsí hajt fel.

Gőzölgve áll meg a fogat,
 Míg a kocsis nagy néha mordul,
 Kibontakozni alig bír
 Bundájából s ez szinte sír —
 Kedves komám a tőszomszédbul.

Hová lett most a rút idő?
 Nem gondol arra senki többet,
 Minden sűrög, tetszelkedik,
 Vajon kedve miben telik,
 Nyaggatja, kémli a vendéget.

A kandallóban tűz lobog,
 A pipa vár s mit a ház adhat,
 Mindennek a legis java,
 S mi a kevés borsa-sava:
 A jó szív, illeti komámat.

Besompolyog a vizsla is
 Gazdájáért fontos személy ma,
 Tudtával van, hogy ünnep ez,
 Vadászó bajtársat keres,
 S jó ismerős barátkozásra.

Majd megered kérdés, beszéd,
Komoly s vidám tárgy tarka-barkán,
Míg lesz kedélyes hallgatás,
Csak néha perczeg a parázs,
És a tücsök cziripel halkan.

Úgy látszik, hogy zeng éneke
A tűzhely játszi tündérének,
Száz ábrándkép körüllebeg,
A pipafüsttel, — s édesek
Az eszmék, melyek ekkor jönnek.

S bár senki sem szól, mindenik
Oly jól mulat mégis magában,
A gondolat is jobban foly,
Ha tudjuk, hogy velünk gondol
Rokon lélek — meleg szobában.

II.

OH LEÁNYKA . . .

Oh leányka nem szégyenled-e, ha
Durva bércz kegyesb, mint kis szíved,
Durva kő, min napsugár sem áll meg,
S több érzése mégis, mint neked?

A kit isten is már ízről ízre
Szerellemmel melengete át,
Nem remegsz-e, hogy megbánja ennyi
Bájt hiába mért pazarla rád?

Lásd, ha nimmel válaszolsz szavamra,
Az a szikla vigaszt ad nekem.
A vigaszt, mit nálad nem találtam,
Durva keblén bizton meglelem.

Elpanaszlom, hogy bizony leánykám
 Azt mondá: hogy engem nem szeret.
Szeret! a bércz így felel enyelegve
 S felüdíti lankadt lelkemet.

Jó barát te! óh tudom csalódom,
 Sorsom oly bús, sorsom oly kopár,
 Hú szerelmem a hideg leánytól
 Viszonzásra többé nem talál.

Talál! mondja újra a kegyes bércz,
 Gúnyol-e, vagy jobban ismeri
 Édes titkát a leánykebelnek,
 S szebb jövőmet jós szó hirdeti?

III.

TÁBORBAN.

Hej azért van lábam, lábam,
 Hogy a csárdást járjam, járjam;
 És azért nőtt a bal karom,
 Hogy öleljem a galambom.
 De a jobb meg azért terme,
 Hogy hazámat védelmezze,
 Dicsőségért, szabadságért
 Pazarolva ontsa a vért,
 Vért, melyben keresztelkednek
 Fiai a dicsőségnek,
 Vért, melyről Krisztus tanított,
 Hogy lemos százados átkot.

Hej azért van, azért van szám,
 Hogy dalolhassa a nótám.
 Es azért lett mellem, mellem,
 Hogy rajt bokrétám viseljem,

De a mellben szív azért van,
Hogy helyt álljon a csatában.
Jól áll sebhez a virágszál,
Szébb az ének ágyúszónál;
Rólam is mond tán az ének:
Fia volt a dicsőségnek.
S hogyha elhordja is a szél,
Siromnál lyány sír, virág kél.

Hej ha még ma meg is halunk,
Vigadtunk már és csatáztunk,
Mindennap fegyverünk éle
Lapot írt a történetbe.
Míg apáink megvénültek,
S nem tudják, hogy minek éltek.
Sokat küzdöttek, fáradtak,
Pályabért még sem arattak.
De tisztesség! ők neveltek
Szabadságnak, dicsőségnek,
S most is, hogy a homnak adtak,
Nekik csak könnyek maradtak.

IV.

HONFIBŰ.

Nem volna életemben bánatos percz,
És nem szívemben néma fájdalom,
Ha lelkemből kihalna drága képed,
Ha sorsodat nem érezném, honom!

S mégis, e bú ha szívemből kiveszne,
Elhagyna, veszne minden örömem,
E szentelt bűn kívül hisz' más örökség
Bukott hazámtól nem maradt nekem.

V.

FELKÖSZÖNTÉS.

Férfiakkal harcra szállni,
 A síkon bátran megállni,
 Ez legyen dicsőségünk.
 Ámde hogy majd győzni bírjunk,
 Kell, hogy legyen, kikkel vívnunk,
 Éljen hát ellenségünk!

Lyányakkal szelíden bánni
 És velök jóban maradni,
 Ez legyen az örömünk.
 S hogy minél előbb megérjük,
 Megcsókoljuk, átöleljük,
 Éljen a kit szeretünk!

Kit gyűlölni senki sem bír,
 Az után szerető sem sír,
 S szerető csak kell nekünk.
 Hogy becsüljük a csók mézét,
 Ismernünk kell a lét mérgét,
 Éljen hát ellenségünk!

Hanem mégis el a borral,
 Nem látjátok-e mámorral,
 Úgyis hogy megtelt fejünk?
 Bornál erősebb a szép szem,
 Barna kis lyány érzem, érzem — —
 Éljen a kit szeretünk!

VI.

EMLÉKKÖNYVBE.

Kis lelkek vigasztalnak
 Sok veszteségidért,
 Én nem, hisz' jól tudom, hogy
 Szívedhez egy sem ért.

A mi benned becses volt,
Az érintetlen áll,
S abban, a mit szerettél,
Meg nem csalatkozá.

VII.

EGY MARTYR SÍRJÁN.

Emléked nincsen, és mégis kiáltva
Beszéli, hogy nem élsz, hogy megbukál:
A népszabadság, mely nyög eltiporva,
A bűn, mely ismét emelt fővel jár.

VIII.

METAMORPHOSIS.

Midőn a lányka csak menyasszony,
Még csupa menny az egész asszony;
Későbbben a mint lesz menyecske,
Fogyton fogy a menny s lesz menyecske;
A menny végkép elfogy lassacskán,
S csak az asszony marad meg pusztán.

IX.

KÜLÖNBÖZŐ VILÁGNÉZLET.

Huszárok mennek a falu alatt,
Kitódúl a nép, hogy bámulja őket.
Az ifjú lelkesülve mond: „Mí kék,
Milyen dicsőség a katona-élet!”
De apja fejkakarva mond: „Be sok
Sujtás, zsinór, mi költség az országnak!”
A lányka meg sóhajtva mond: „Be kár,
Hogy mennek, köztük szép legények vannak!”

X.

EGY PÁPRA.

Ki mondja, belőled hogy jó pásztor nem vált?
Szalmán tartod, mégis mily jól fejed a nyájt!

A SEDANI CSATA.

I.

A rövid hadjárat, — mond Joubert — mely 1870 augusztus 23-ikán kezdődött és szeptember 2-ikán már végét érte, a francia történet legelszomorítóbb mozzanata. A chalonsi hadsereg megsemmisülését az ország meglepetéssel fogadta; és ama nép, mely közügyei felől oly rosszul volt értesülve és annyira telve volt csalképekkel, a hízlegések és hazugságok legbonyolultabb tömkelegében tévelygett, inkább megfoghatatlannak, mint megalázónak találta azt. Minthogy senki nem hitte, hogy a francziákat természetes úton, saját hibájuk miatt legyőzhessék; leveretésünket sértett hiúságunk ama közönséges és nemtelen fogásának tulajdonították, melyet árulásnak neveznek. A sedani eseményre vonatkozó legenda azonnal kész volt; a császárnak benne a főáruló szerepe jutott; azt mondták, hogy ő kőszakarva vonta el táborát Chalonsból, csak azért természetesen, hogy azt megsemmisítse; és azért adta seregestül Sedant, hogy ezáltal a porosz király pártfogását magának biztosítsa. E különös vádak, melyeket a gyűlölet talált ki és terjesztett minden kitelhető módon az utolsó fejedelem ellen, eltűntek, mihelyt a történet világot kezdett vetni az augusztusi és szeptemberi eseményekre; mikor is egyre jobban előtérbe nyomultak ama szerencsétlenség okai, mely nem véletlenül történt, hanem a hibák és mulasztások szakadatlan

*) *La Bataille de Sedan. Histoire de la Campagne de 1870. depuis le 23 Aout jusqu'au 2 Septembre*, par Leo Joubert. Paris. Libraire du Moniteur universel. 1873.

láncolatából vette származását. S mind e hibákért és mulasztásokért nem egyedül a császár, hanem Franciaország is felelős, még pedig nem csekélyebb mérvben, mint az előbbi.

E bevezetésből láthatni, hogy Joubert nem kíván hízlelni nemzetének és nem szépíti ama hibákat, melyek nyílt roszalásával többet használ a közügynek, mint ha az igazság rovására népszerűsége törekednék. Kitűzött célja harag és szenvedély nélkül írni, mit teljesen elért, mert a legellentétebb és részben német kútfők után írta meg e szomorú esemény történetét. Napoleonról szólva, mindenütt a tisztelet korlátai között marad, de kimondja az igazat, és lelki tulajdonai jellemzésénél a jót és rosztat egyaránt figyelemre méltatja. Könyve hét fejezetre oszlik, vonzó irányú és biztos átnézetet nyújt, sőt részben eddig mellőzött vagy eléggé ki nem fejtett dolgokra vonatkozólag is felvilágosítással szolgál.

Joubert, mielőtt a tulajdonképeni események elbeszélését megkezdené, összehasonlítja az erőket, melyek felett a két ellenséges fél rendelkezett. A császár és Leboeuf tábornagy nem tudták hányadán vannak, azaz a császár az utóbbi állítása nyomán azt hitte, hogy minden a legjobb rendben van. Leboeuf tábornagy még a tavasszal kijelentette volt, hogy ő teljesen készen van. Papiron igenis, de nem a valóságban. Komolyan senki sem törődött a veszély megelőzésével és nem is szólva a hadtestek hiányos és célszerűtlen szervezetéről, az élelmi szerek és közlekedési eszközök célszerű beszerzésére és alkalmazására sem gondolt senki. A határszéli erődök rosz karban voltak és előre megállapított haditervről szó nem lehetett. Egy szóval, a hosszú békéből, mely e háborút megelőzte, senki nem vont hasznot. Pedig a francia hadsereg, mint a következmények megmutatták, mítsem veszített régi vitézségéből, de nem is tökélyesbült, s ez nagy szerencsétlenségnek bizonyult be szemben ama nagyszerű haladással, melyet a porosz hadsereg tett.

A császár tudta (legalább tudnia kellett volna), hogy Poroszország remek hadszervezete következtében, húsz nap alatt mozgósíthat, s hogy Dél-Németországgal egyesülten, augusztus 6-ka felé 400,000 emberrel Franciaország határain teremhet, a nélkül, hogy ezért kénytelen volna várait az őrségtől megfosztani. Így is lón. 400,000 ember 200,000 ellenében. Iszonyú aránytalanság, ha az elősoroltakhoz még hozzá-

teszszük, hogy a felhozott hiányokon kívül a német tüzérség határozott előnyben volt a francia felett.

Még így is lehetett volna segíteni a bajon, ha a meglevő erőket ügyesen használják fel; de a császár és a hadügyminiszter folyvást ingadoztak, egyik terv után a másikhoz kapkodtak, a nélkül, hogy valamelyikben megállapodtak volna és a különféle parancsok és ellenparancsokkal kifárasztván seregeiket, a jól értesült és határozott tervet követő németeknek alkalmat szolgáltatottak szétszórt hadoszlopaik áttörésére. A hadjárat sorsa el volt döntve.

A császár megrémülve a háború szerencsétlen kezdetétől, elfogadta a hadügyminiszter lemondását és Bazainet ruházta fel a rajnai hadsereg főparancsnokságával, miután búcsút mondott Metznek és 16-án a chalonsi táborba ment. Valamelyik közel fekvő állomásnál Trochu tábornokkal találkozott, ki éppen akkor készült átvenni a 12. hadtest parancsnokságát. A tábornok a császári kocsihöz járult, kezét szorította a felséggel, őt hűségéről és áldozatkészségéről biztosítván. Mac-Mahon tábornagy néhány órával később érkezett a táborba, hol Napoleon herceg, Schmitz és Berthaut tábornokok jelenlétében haditanács tartatott a császár elnöklete alatt, ki azonban nagyon szóflán és még a szokottnál is tartózkodóbb volt.

A tábor szomorú képet nyújtott. A legénység nagyobb része annyira meg volt viselve, mintha legalább is másfél év óta táborozna és a Párisból időközben érkezett szajnai mozgó őrség mitsem akart tudni a fegyelemről, kurjongatott, kiabált és a kiáltások fülsértő zivajából nem egyszer emelkedett ki e szó: Párisba! Párisba! A tábornokok belátva, hogy ily fegyelmetlen és általában roszerű fegyverezett néppel nem mennek sokra, a szajnai mozgó őrséget visszaküldték; de új baj állott elő, mert a védtelen nyílt síkságon fekvő tábor a mértföldekre előre száguldó porosz lovasság ellen nem nyújtott biztosítékot, minél fogva itt tovább időzni nem lehetett. A fényes pavilonokkal, szobrokkal ellátott gyönyörű nyaralókkal és pompás gazdasági épületekkel környezett tábor megsemmisítettett, a különféle élelmiszerek, takarmányok, szekerek, koci- és lószerszámok felgyújtattak és oly nagy volt a rémület, hogy némely hadtest még a legszükségesebb kellékektől is megvált az általános menekülésben. Több ezred mezítláb és hajadon fejjel érkezett Rheimsbe.

Még augusztus 21-ke, tehát a chalonsi tábor felgyújtása előtt arról értesíté Mac-Mahon tábornagy az újonnan kinevezett hadügyért, Montauban (Palikao) tábornokot, hogy ő mindent megteend a Bazainenel való egyesülhetés végett, de egyelőre nem határozhatta el magát a cselekvésre, hanem várt, míg egy új parancsot kap, míg Bazainetől valami hír érkezik. Augusztus 19-én csakugyan kapott egy távsürgőnyt, mely a következő nyilatkozatot foglalá magában: „Távolabb vagyok Chalonsból, semhogy önnek valami utasítást adhatnék, attól tartok, hogy csalatkoznám; tehát cselekedjék saját belátása szerint, úgy a mint ön a legjobbnak véli. Bazaine.“

Ily körülmények között Mac-Mahon a legtanácsosabbnak vélte visszafordulni Páris alá és ott bevárni az ellenséget; azonban a hadi tanács másként határozott és Napoleon engedett a határozatnak, noha azelőtt maga is a legnagyobb szószólója volt a Párisba leendő visszatérésnek. Mac Mahonnak engedelmeskedni kellett és a helyett, hogy saját tervét követte és Párisba ment volna, teljesen ellenkező irányban Montmédynek fordult éjszak-kelet felé.

Augusztus 23-án kelt útra és mindjárt érezni kezdé a rosz szervezetből származó kellemetlenségeket. Épen esett s a talaj süppedékes volta nagyban akadályozá a haladást; de ennél nagyobb hátramaradást okozott az, hogy a legénységet alkalmazni alig lehetett és a porosz lovasság mindegyre bekerítéssel fenyegeté a jobb szárny szélső csapatait, mi a legnagyobb óvatosságot tette szükségessé a francia fővezérség részéről. Egyik nap után a másik ment kárba, mialatt a poroszok több oldalról és irányban a legnagyobb határozottsággal hatoltak előre. Ehhez járult, hogy Mac-Mahon sohasem volt tájékozva az ellenség mozdulatai és csapatainak száma iránt; sohasem tudta, mily erővel áll szemközt és legtöbbször hibásan osztotta ki parancsait. Így, hogy egyebet ne említsünk, felhozzuk az augusztus 26-ki eseményt, mely eléggé jellemzi a magentai herczeg és az alája rendelt tábornokok nézetét az ellenség jól eltakart mozgalmával szemben. A grand-préi szorost, hol az ellenség könnyű szerrel útát törhetett volna magának, csak egy lovas ezred őrzé, mely csakhamar fenyegetve látta magát tetemes lovassági erő által. Ez nem volt egyéb, mint a negyedik német hadtest előcsapata, mely előőrseit az argonnei erdőség túlsó pontjaira tolt. Douay tábornok

azonnal egy hadosztályt és két üteg ágyút küldött oda, maga pedig Lougovében foglalt állást, félmérföldnyire Grand-Prétől. Mac-Mahon délutáni 3 óra felé értesült e fejlődésről, és azt híven, hogy a porosz hadsereg az argonnei szorosokból támadást akar intézni ellene, rögtön intézkedéseket tett az ütközet elfogadására, felosztá hadseregét, maga pedig a 12-ik hádtesttel a Grand-Prétől északra fekvő Le Chesne mellett állapodott meg. Mielőtt azonban parancsai végrehajtottak volna, megtudá, hogy a Grand-Prén túl észrevett németek csak nagyon kevés számmal vannak és a francziák közeledtére visszavonultak. Mac-Mahon nem üldöztette őket, a hadtestek elfoglalták előbbi állásaikat, de mindez egy elveszett napba került.

A dolgok ez ellentétes fejleményében Mac-Mahon mindinkább meggyőződött a Montmédy irányában való felfejlődés válságos voltáról; a rendkívüli lassúság különben, melylyel azt eszközlé, eléggé mutató amaz ellenszenvet, melylyel az egész vállalat iránt már kezdetben viseltetett. Bazaine felől még nem tudott semmi bizonyosat; annyit hallott, hogy augusztus 25-én még nem hagyta el Metzét, következőleg, hogy még nem lehet Montmédyben. Ez oknál fogva tehát elhatározta felhagyni e veszélyes vonal követésével és Mezières felé irányozta figyelmét, hogy mielőbb megkezdhesse visszavonulását és Páris alá indulhasson. Chesne-Populeuxból aug. 27-én egy sürgönyt intézett Bazaine tábornagyhoz, tudtára adván, hogy ha 29-ig meg nem kezdí hadműveleteit, ő nyugatnak fordul a mezièresi vonalon, annál inkább, mert a porosz koronaherceg Chalonsban van. Mac-Mahon azonban erre nézve is csalódott; a porosz koronaherceg még közelebb volt és Mac-Mahon néhány órával később megtudá, hogy ő fensége már Ardenillesben van. Ennek következtében azonnal kiadta a rendeletet a visszavonulásra és az első hadtestet útnak is indítá Sémuyn és Mazernyn át Mezières felé. De mielőtt maga is elindult volna, még a hadügyért is értesíté célja felől.

E sürgöny az idézethez hasonló tartalmú volt, csakhogy itt az indulás ideje egy nappal előbbre, tehát augusztus 28-ra volt kitűzve. Mint láttuk, a viszonyok legválságosabb fordulata kényszeríté a tábornagyot e nagyon is indokolt határozatra, de Párisban másként gondolkodtak és politikai tekintetből a hadügy megint háttérbe szorúlt.

A hadügyér azonnal válaszolt és lelkére kötötte Mac-Mahonnak, hogy Bazainet magára ne hagyja, mert különben Párisban kiüt a forradalom s ő maga is (Mac-Mahon) még nagyobb számú ellenség támadásának lesz kitéve. Folytassa útját és fordítsa hasznára ama harminczhat, vagy meglehet negyvennyolcz órát, melyekkel a porosz koronaherceg felett előnyben van. Más ellenség — úgymond a hadügyér — nem állja útját, mint a Metzét körülzáró hadsereg egy része. Azt is zavarba hozta nem várt fejlődése, mint zavarba jött annak következtében a porosz koronaherceg. Tehát siessen és mentse fel Bazainet.

Mac-Mahon szót fogadott, annál is inkább, mert másnap kora reggel még egy második sürgönyt kapott Palikaotól, ki a már elősoroltak teljesítését újlag is szívére kötötte, s ő különben is megígérte Bazaine tábornagnak, hogy 29-ig várakozni fog rá. Bazaine azonban tétlen maradt; és noha 22-én már teljesen kipihente magát és mindennel rendbe jött, még sem kísérlette meg a kitörést, sőt egy szóval nem tudósítá Mac-Mahont szándéka felől. Pedig ha valaha, úgy épen most lett volna alkalma hasznot vonni a körülményekből. A Mac-Mahon hadi mozgásai következtében zavarba jött németek minden irányban megváltoztatták hadállásaikat és élve az idővel, a legnagyobb óvatossággal részben más beosztást adtak hadtesteiknek. A német fővezér ugyanis attól tartván, hogy Mac-Mahon oldalba kapja a szász koronaherceget, mielőtt a porosz koronaherceg neki segítséget nyújthatna, a Metzét körülzáró hadseregből a II. és III. hadtestet melléje rendelte. E majdnem felesleges elővigyázat kellőleg jellemzi ugyan a Moltke tudós hadviselését, de nem volt teljesen veszély híján. E túlságba vitt okosság tényleg mégis vigyázatlanságot foglalt magában, — írja Joubert — oly vigyázatlanságot, melyből sok hasznot vonhattunk volna, ha e szerencsétlen hadjáratban nem lett volna megírva, hogy miből se tanuljunk.

Bazaineről szól a lezke. Mert a Metzét körülzáró hadsereg, megfosztva a felhozott két hadtesttől, nem volt erősebb a Bazaineénál, és sehol nem állíthatott volna ki ellene negyvenezernél több embert; míg ellenben a francia fővezér a tetszése szerint választandó ponton seregének egész tömegét igénybe vehette volna. A szerencse páratlan alkalommal kecségteté őt; de azt a négy vagy öt napot, mi alatt a két porosz

hadtest a Moseltől a Maasig, a Maastól a Moselig szaladgált, a legnagyobb tétlenségben tölté és csak 31-én este, tehát akkor tett kísérletet, mikor a II. és III. hadtest már visszaérkezett. Franciaországot nem lehetett többé megmenteni. Ellen-ségeink — végzi Joubert a harmadik fejezetet — még baklövéseiket is hasznukra fordították. Míg azonban Mac-Mahon az Aisne és a Maas között tévelygett, és Bazaine Metz várában vesztegelt, addig a szász koronaherczeg a Maas irányában, a porosz koronaherczeg az őrizetlenül hagyott Argennok hosszában hatoltak előre, az utóbbi ez erdőség nyugati hajlásaira támaszkodván. Tehát 240,000 bizalomtelt és fáradsága után biztos sikert váró jól szervezett és kitünőleg élelmezett német vett üldözőbe félkör-alakban kelet-től délre és innen nyugatig 135,000 francziát, kik elvesztve bizalmukat önmaguk és vezéreik iránt, a folytonos ide-oda-járásban ki voltak merülve, és lemondtak mindenről, még a győzelemről is. Így álltak a dolgok augusztus 28-án reggel, midőn Mac Mahon engedelmeskedve a hadügyérnek, ismét Montmédynek irányozta útját.

II.

Némely porosz író s különösen Hasselt, úgy tünteti fel a németek felvonulását Sedan felé, mint valami világcsudát, melyhez képest a nagy Sándor és I. Napoleon harczai semmivé törpülnek. Ily körülmények között azonban mégis csudáljuk, miért jártak el a németek oly rendkívüli óvatossággal hadi mozgásaikban, és miért viseltettek nagy túlnyomóságuk daczára annyi bizalmatlansággal a francziák minden legjelentéktelenebb oldalgása iránt, melyekről már tudhatták, hogy azok nem holmi csel vagy megfontolt terv jól sikerült eredményei, hanem inkább kényszerből, kapkodás vagy legtöbbször tapogatózásból származnak. De a németek jól tudták, hogy a megsebzett oroszán mindaddig veszélyes, míg csak sörényét is mozgatni bírja. Valóban a magentai herczeg és tábornokai most sem tudták, mit cselekednek, és a helyett, hogy a terhes út fáradaimait minden kitelhető módon enyhíteni igyekeztek volna, folytonos ellenparancsaikkal halálra fárasztották embereiket. A nouarti és burancyi szerencsétlen összecsapások a francia hadtestparancsnokok tájékozatlanságából eredtek, és

a nagy hercze-hurczának következménye az volt, hogy az elő-
őrsi csatákban sebesülteken vagy megölteken kívül a beau-
monti ütközet napjáig, tehát augusztus 30-ig 10,000 ember lett
harczra képtelenné.

Augusztus 29-én már egyesült a két német hadsereg,
még pedig ama két bajor hadtest közreműködése következté-
ben, melyek kelet felől a harmadik, nyugat felől ellenben a
negyedik hadsereggel fogtak kezét oly szándékkal, hogy a
franciákat ütközetre kényszerítsék. Mac-Mahon felfogva az
itt rejlő veszélyt, augusztus 30-án virradtakor Beaumontban
termett és az 5. hadtest parancsnokát a legnagyobb lelki nyu-
galomban, de egyszersmind a legnagyobb tájékozatlanságban
találta. Failly tábornok, ki Douay tábornoktársával a fedezetet
képezte, még azt sem tudta, ha vajjon tíz- vagy hatvanezer
poroszszal áll szemben. A tábornagy tehát meghagyta neki,
indúlna haladéktalanul Mousonba, hol kitűnő védelmi állásra
tehet szert. Azután még hátrább ment Douay tábornokhoz, ki
még nagyobb nyughatatlanságot okozott neki és lelkére köté,
kelne át minden áron a Maason. A folyón való átkelés is sa-
játságos világot vetett a francziák készületlenségére. A híd-
készletek teljesen hiányzottak és a mérnökkari csapat bajjal
összekerített kompok s néhány hajó segítségével tákolt össze
egy hidat, a mi ismét nagy hátramaradást okozott.

Az idő különben felséges volt, s egy szemtanu Corbin
ezredparancsnok e jelenetre vonatkozólag ezeket írja: „Míg a
munkálatok folytak s néhány zászlóalj lélekszakadtan a jobb
partra törekedett, az egymásután érkezett gyalogezredek a
Remilly felett emelkedő magaslatok köré csoportosultak, me-
lyek lábánál a Maas terül el. Tündöklő nap mosolygott fel és
feledteté a megelőző napok kétségbeejtő esőzését; e magaslato-
krol gyönyörű kilátás nyílt a folyó jobb partját szegélyező
dús legelőkre, melyeken akkor kövér nyájak tanyáztak. Ve-
lünk szemben Bazeilles *) falvának szép házacskái fehérlettek
ki a zöld környezet fénylő pázsitjából, s a távolban kissé balra
a sedani templom karesu tornyának körvonalai rajzolódtak le
a ködben, mely éjszak felől a mosolygó láthatáron elterült. E
vonzó és akkoriban még csendes tájkép szemléletén katonáink,
kik sokkal könnyebben lelkesülnek, mint vesztek el erkölcsi

*) A bajorok felgyújtották, lakossága egy részét lemészárolták.

érezetüket, megkönnyebbülve lélekzettek fel és egy nemével a bizalomnak tekintettek a jövőbe. Több ezred vonúlt el Remilly mellett, víg harsonaszóval töltve el a léget. Alig két napi út választott el bennünket kínos bolyongásunk és talán győzelmünk rég óhajtott célpontjától, Montmédytól! Füstbe ment remények. Néhány órával később a beaumonti ágyúak dőreje semmivé tette e szép álmokat és kegyetlenül megújítá a néhány perczre elaltatott nyugtalanságot.

Az ütközetet kikerülni többé nem lehetett, annál kevésbé, mert a francia csapatok, melyek a legnagyobb rendeltenségben helyezkedtek el Beaumont körül, az előretolt állásokban csak mintegy puskalövésnyire voltak a poroszoktól. Ennek daczára mi sem háborgatta a francia táborkar nyugalmát; a fővezér, a tábornokok kényelmesen a reggelihez ültek, a legénység étkezéshez fogott, némelyek szétszedték fegyverüket és a tisztogatáshoz láttak, midőn egyszerre egy kartács-golyó esett a tábor közepére, meglepetést és rémületet keltve. A rövid csendet zsvíj váltá fel; a szétszórt, alaktalan hangok vegyüléke, a kétségbeesett kiáltások zaja, a lovak nyerítése, az ide-odakapkodás, szaladgálás csak nevelték a zavart, mely a táborban most egyszerre keletkezett, és mely egyidőre még a közlekedést is lehetetlenné tette. Szerencsére a rend ismét helyreállott és a tüzelést csakhamar a francziák is viszonozták. Az ütközet leginkább a folyó közelében és hosszában fejlett ki, de mivel a francia hadak egy része már átkelt rajta, a másik ellenben későn érkezett oda, vagy a nagy csoportosulás következtében akadályozva volt az átkelésben, a minden irányban előrenyomuló és túlnyomóságban levő németek ellenében csak a védelemre szorítkozhattak. Az önfeláldozás és rettenthetlenség példái így sem hiányoztak a francziáknál és különösen a vértések, mint néhány héttel azelőtt, ismét kitüntették magukat, Mouzon közelében az átkelést fedezvén, húzamosb ideig a leggyilkolóbb tűznek voltak kitéve, míg látván, hogy így mindnyájan megsemmisülnek, maguk is a folyónak vették magukat, rajta átkelendők; de a hidak és gázlókon annyi társzeker, podgyászos kocsi és egyéb jármű torlódott össze, hogy a derék ezred (5. vértesezred) kényszerítve látta magát a folyóba ugratni és úszva kelni át a túlpartra: a víz azonban nagyon sebes volt, az elesigázott állatok alig birkózhattak meg folyásával s e kísérlet is több száz lovas életébe került.

Augusztus 30-án este a francziák már teljesen befejezték az átkelést és a németek nem akarták a folyó jobb partjára is átvinni az ütközetet, részint azért, mert már akkor sötét volt, részint pedig mert maguk is ki voltak merülve s csak akkor tudták meg, hogy nem a chalonsi hadsereget, hanem annak csak egy részét verték meg. A francziák részéről alig 50,000, a németek részéről ellenben százezernél több ember vett részt az ütközetben. Bármily válságos volt legyen a beaumonti vereség a francziákra nézve, helyzetök kétségbeesztő azért még nem volt és a körülmények végzetes összetalálkozása nélkül a chalonsi hadsereget meg lehetett volna menteni Franciaországban. De Mac-Mahon nem volt az az ember, ki mindjárt feltalálta volna magát. Mivel a hadügyér által oly sürgősen ajánlott Montmédy irányában előre többé nem haladhatott, még három út állt előtte. Legelsőben is összecsoportosíthatta volna seregét, még pedig Mouson táján, és a Maas folyó szerencsés fekvésű jobb partján ütközetet fogadhatott volna el, a nélkül, hogy seregcét, mely nagyobb részt már Mousonban vagy környékén tanyázott, új menetek által farsztani lett volna kénytelen; de attól tartott, hogy itt könnyen bekerítik, vagy, minthogy a folyóra támaszkodott, elvágják útját, minélfogva a visszavonulásra határozta el magát.

De ez esetben is azonnal hozzá kellett volna látni a munkához és a Maas felhasználásával Mezièresbe vonulni, hol a Vinoy-hadtest várakozott a tábornagyra. Szerencsétlenségre a magentai herczeg a középutat választotta, melynél rosszabbat keresve sem lelhetett volna. Elhatározta, hogy egész seregével Sedan körül helyezkedik el, és ez erődre támaszkodva, elfogadja az ütközetet, ha megtámadják. Még pedig két oknál fogva.

Legelőször is átalotta cserben hagyni Bazinet, kit minden perczben várt Montmédy felől. Nem kétkedett abban, hogy régi pályatársa Metzről még nem tört ki; s míg ő maga Sedanban van, mindig segítségére mehet, holott Mezièresben erre már nem is gondolhatott volna, következésképen az ez irányban való visszavonulás terve elvettetett. Másodszor ő nem is sejtette, hogy az egész harmadik porosz hadsereg háta mögött van és oldalát fenyegeti; ő azt hitte, hogy a porosz herczeg csak 50,000 emberrel közeledik, midőn ez 150,000 s még

ennél is több emberrel követte őt. Igen is, a szász koronaherczegnek körülbelől 70,000 embere volt, és Mac-Mahon azzal hízelgett magának, hogy őt feltartóztatja, sőt talán még meg is veri. És ez nem is lett volna oly nagy lehetetlenség, ha a harmadik német hadsereg nem áll oly módon a szász koronaherczeg rendelkezésére, hogy neki minden perczen segítséget nyújthasson. De a harmadik német hadsereg is nyomában volt, és a tábornagy még a beaumonti ütközet után sem hitt jelenlétében. Iszonyú szerencsétlenség! ha megfontoljuk, hogy neki 230,000, sőt több, német ellen kellett sákra szállni, midőn ő maga alig 120,000 embert vihetett a harcza.

A visszavonulás Sedan felé augusztus 30-án este kezdődött megállapított terv nélkül és csekély rendben. A tábornagy törzskara koránt sem tanúskodott oly erély- és elővigyázatáról, melyet a veszély szükségessé tett volna, és a hadtestparancsnokok tájékozatlansága mindent felülmúlt, a mit csak képzelni lehet. Így például Ducrot tábornok, ki nem vett részt a beaumonti ütközetben, a vett rendelet nyomán Carignan felé nyomult Douzy és Mouron között oly szándékkal, hogy a Chiers folyócskán Tetaignenél kel át; de hallván a távolról jövő ágyúdörej, meghökkent és egyik hadsegédét visszaküldötte tudósításokat beszerezni. Ettől tudta meg a beaumonti vereséget és azt, hogy a császár Carignannak tart, de a hadsegéd máskülönbem semmi rendeletet vagy útasítást nem hozott a tábornagytól. Ducrot tehát folytatta útját és augusztus 30-ának éjelét Carignanban tölté. Minthogy azonban másnap reggel sem érkezett parancs, elhatározta visszavonulni, magával vive Margueritte tábornokot is, ki szintén útasítás híján volt. Egész Franchevalig nem volt baj, itt azonban ismét annyi ember, lovas és gyalog, valamint oly sok szekér torlódott össze, hogy intézkedéshez kellett nyúlni, mert még csak mozogni is alig lehetett és az ellenséges ágyúk tüzelése megindult. A tábornok lépcsőszerűen a magaslatokra állítá fel embereit és tüzéségét, és midőn már az út teljesen megtisztult, maga is neki eredt Illy irányában. Ekkor egy sürgöny érkezett Mac-Mahontól, ki meghagyta neki, hogy hagyjon fel ez irány követésével és fogjon Sedantól keletre állást, Balan és Bazeilles között, mi úgy is lön.

Míg a francziák minden irányban a visszavonulásban keresték üdvöket, a németek minden esélyre készen tarták

magokat és intézkedtek, hogy az útat a francziák előtt elzárják, mind Montmédy, mind pedig Mezières felől. A porosz gárda és a XII-ik hadtest Pouilly közelében keltek át a Maas jobb partjára és Carignannak irányozták útjokat, hová aug. 31-én értek. Megjelenésök gyorsítá ugyan a késedelmesek menekvését, de ennek daczára negyven szekér élelmi szert foglaltak le. A XII-ik hadtest Douzyig hatolt, azt minden puskalövés nélkül hatalmába ejté és előőrseit Franchevalig toltá előre. Ezek is több embert kerítettek be és 25 társzekeret tartóztattak le. „Mindenütt, írja Borbstaadt porosz író, elhányt podgyászdarabokkal, eldobott fegyverekkel, elhagyott szekerekkel, s másnemű töredékekkel találkoztunk, mi eléggé mutatá, mily nagy rendetlenségben huzódott az ellenség vissza.“ „Ki akartuk hagyni — írja Joubert — e szomorú részletet, de fel kellett említenünk, mert az főbefolyással volt ama szomorú határozatra, melyben a porosz táborkari törzs a mi vesztünkre megállapodott. Még most is mutogatják Chémeryben ama helyet, hol e nevezetes eszme megszülemlt. A porosz koronaherczeg megelőzve atyját, előbb érkezett ide és szemlélt tartott az elvonuló XI. és V. hadtest csapatai felett, melyek a frénoisi vonalon a Maas felé törekedtek. Nem sokára a porosz király is megérkezett és leszállván a kocsiról, maga is résztvett a szemlében. A nagy por daczára, melyet a sok gyalog, lovas és több nemű jármű vert fel, az országúton maradt mindaddig, míg csak az utolsó társzeker is elhaladt. Aztán jobbját fia vállára téve, őt magával vonta egy keskeny útba, mely a falutól jobbra két kert között húzódik el. Itt egy ideig komolyan értekeztek egymással. Az öreg király még mindig fiára volt támaszkodva; ez egy kibontott abroszt tartott kezében, és mint látszott, sürgető szavakban adott elő valamit. Később Moltke, táborkari főnök, Blumenthal tábornok, Roon hadügyér és Podbielsky tábornok is hozzájárultak e hadi tanácshez, mely egy félóráig tartott. A németek látva a francziák rendetlenségét és a nagy sietséget, melyben visszavonultak; tapasztalva a csekély ellenállást, melyet tanúsítottak; vérszemet kaptak és elhatározták a szeptember 2-kára kitűzött támadást egy nappal előbb, tehát szept. 1-én megkezdeni.

A visszavonulás és a sedani ütközet minden részletére kitejjeszkednünk, terünk szűk volta nem engedi, csak annyit jegyzünk meg, hogy ha a francziáknak szándékuk lett volna,

(miután tudták, mi váraozik a hadseregre) a rájuk mért végső csapást kikerülni, semleges területre menekülhettek volna. De erre senki nem gondolt, és a tábornokok és katonák, mielőtt szétört kardjukat az ellenség lábához dobták, azt még egyszer igénybe akarták venni. Elhatározásuk ugyan nem mentette meg a hadsereget, de meg annak becsületét. „A sedani nap — írja Joubert az ötödik fejezet szép záradékában — Franciaországra nézve mindig a gyász és szomorúság napja lesz, de hála istennek, nem a gyalázaté!” És a jelen perczben, midőn e sorokat írjuk, egy érzet emelkedik e szomorúság fölé, a csodálkozás és hála érzete azok iránt, kik egy egyetlen harcban feláldozva életüket a hazáért, halálig vagy a végkimerültségig harczoltak a szám és a szerencse ellen.

III.

A császár, ki főleg a beaumonti szerencsétlenség óta valódi apathiába sülyedt, árnyként követte az első hadtestet és Carignannak vette útját, midőn útközben Mac-Mahon parancsára arra kérték, forduljon vissza és menjen egyenesen Sedanba. A császár némi ellenvetés után engedett és augusztus 31-én éjfélután a sedani pályafőhöz ért, mely a Maas bal partján Torcy külvároson túl fekszik. Nem tudatta megérkezését, a miért is semmi készüléket nem tettek elfogadására. Néhány tábornoktól és tisztől követve gyalog ment a párisi kapuhoz, mely körülbelöl 400 méternyire van a nevezett helytől. Itt egy hadnagy fogadta. A császár, kinek megviselt tagjait egy matrózköpeny fődé, nem ismertette fel magát; csak mint tábornok azzal az útasítással fordult a hadnagyhoz, siessen Beusmann tábornok-helyparancsnokhoz és hagyja meg neki, hogy induljon haladéktalanul az alprefekturára; azután tovább haladt, mindig gyalog, míglen maga is a kijelölt helyre ért, mely a pályafőtől két kilométernyire fekszik. Innen bocsátotta ki utolsó kiáltványát a hadsereghez, és noha tényleg már semmi legcsekélyebb részt nem vett a fővezérségben, mégis osztozni kívánt a hadsereg sorsában és nem folytatta útját Mezières felé, mely akkor még nyitva állott.

Másnap reggel mintegy hét órakor a harczterre rándult, s a várból kimenet a bazeillesi kapunál az ép akkor megsebesült Mac-Mahonnal találkozott, kivel néhány szót váltott, a

nélkül, hogy huzamosb ideig társalgott volna vele. Az első lövetek előtte robbantak szét; jól tudá, hogy a veszély rendkívüli, sőt kétségbe ejtő; de meg nem ijedt, és noha nem rendelkezett a jellem és lángész ama forrásaival, melyek mintegy előidézői a szerencsének, ez utóbbi az előtt már annyi szolgálattal tett neki, hogy most sem szűnt meg benne bízni: mély elmerültségben várta, miként rendelkezik az most vele, és ment a golyózápor elé, melyet a francziák régi és hiányos lövegeikkel nem is viszonzozhattak. A Balan és Bazeilles közti úton egy tengerész-ezred közé vegyült és Vassoignes tábornokkal szóba eredt. Aztán hátrahagyva fényes kíséretét, mely nagyon is magára vonta volna az ellenség figyelmét, a Balan felett emelkedő magaslatra mászott hadsegéde Pajol tábornok, egyik segédtsíjtje d'Hendecourt kapitány, első lovászmestere Davilliers úr és Corvisart ismert tudor kíséretében. Itt egy francia üteg közelében egy óránál hosszabb ideig tartózkodott, folyvást kiteve az ellenség tüzelésének és szemlélve a csatasíkon kifejtett ütközetet, mely a császári dráma végsorsa felett volt döntendő. Segédtsíjtjét közvetlen közelében ülte meg egy ellenséges golyó és a német lövegek leginkább ide irányultak e perczben.

Ekkor vette észre, hogy Bazeilles irányában a csapatok hátrálni kezdenek, mi nem csekély meglepetést okozott neki, annál inkább, mert Lebrun tábornok derekasan megállta helyét és hatalmas ellenállást tanúsított. Tehát Ducrothoz küldött felvilágosításért. Ez utóbbi csak akkor értesült a császár jelenlétéről, kiről azt hitte, hogy Mezièresben van. Tüstént kifejté a dolgok állását és a császár nem tett ellenvetést; azért meglehet, mert intézkedéseit helyeseknek találta, vagy talán már mindenről lemondott. E közben Wimpffen tábornok, hivatkozva a hadügyértől nyert felhatalmazására, átvette a főparancsnokságot Ducrottól, ki a seblázban fekvő Mac-Mahont helyettesíté. Az új főparancsnok megfordítá a csapatokat és Bazeillesnek irányzá. A császár figyelmét ez sem kerülte ki, és e miatti aggodalmának mindjárt is kifejezést adott. — „Ne nyughatatlankodjék felséged, — vizsonzá Wimpffen tábornok, — két óra lefolyása alatt a Maasba szorítom őket.“ — „Adná az isten, hogy ne minket szorítsanak oda,“ jegyzé meg erre Castelnau tábornok, ki azt hitte, hogy az egyesült német seregekről van szó, holott Wimpffen csak a bajorokat értette. És csakugyan

ők kénytelenek voltak a francziák heves rohama elől visszahúzódni és a szászoknál kerestek menedéket. Ez utóbbiak szóró lövegekkel védték magokat, mindaddig, míg a Montvillersnél e közben felállított nagy számú német tüzérség megkezdé öldöklő működését, minek hatása alatt a francziák visszavonultak, tíz és tizenegy óra között a németeknek engedve át a tért, mely Bazeillest Daigugtól elválasztja. A carignani útvonal teljesen el volt vágva.

A császár kimerülve a hosszas gyaloglás és lovaglástól, mely (ismerve az azóta bekövetkezett halálózása által felderített betegségét) emberfeletti megerőltetésbe került, visszatért Sedanba, és nem látszott tovább törődni az ütközet fejleményeivel. A francziák minden vitézése daczára a németek egyre több tért nyertek, és mind szűkebb lett az öv, melyet az ellen Sedan körül vont. A golyók és lövetek csak úgy húltak az utcákra és a vár sáncaiba, mint a nyílt csatamezőre, ugyan oly hatást gyakorolva. Courson tábornok és Trécesson kapitány a császár mellett sebesültek meg; a hídon egy kartácsgömb robbant szét mögötte két lovat marcangolva össze. Ekkor már zsúfolva volt a vár minden zuga menekvők és katonákkal, kiket az önfentartás ösztöne üzött ide, és a tolongás oly rendkívüli módon nagyobbodott, hogy a császár csak bajjal juthatott az alprefekturáig, hol várakozott. Két óra telhetett el így. A császárt mélyen meghatá a kép, mely előtte most feltárult; a sok sebesült, a rendetlen csoportosulás, a véghetetlen zsvaj, melyet a lövegek döreje s az apró fegyverek ropogása százszorosan fölülmúlt, a vonaglókJajkiáltása, a feloszlás és megsemmisülés ez előjelei, megtestesült szemrehányásként nehezültek lelkére és nevelték kétségbeesését. Ily hangulatban találta őt ama levél, melyben Wimpffen tábornok felkérte, állna csapatai élére, azok szerencsájöknek tartandják neki útat nyitni; részéről ő kész inkább keresztülvágni magát, mint sem fogságba esni Sedanban.

Ilyesmire egy I. Ferencz vagy IV. Henrik, ha ugyan az utóbbi eltúrte volna, hogy úgy bánjanak vele, mint a császárral, vállalkoztak volna; de Napoleon a levélre nem is válaszolt: ő, a ki két ízben kísérelte meg Franciaország elfoglalását maroknyi néppel; most beleegyezett, hogy 80,000 emberrel fogságba ejtsék! Legyünk azonban igazságosak és jegyezzük fel, hogy egészségi állapota legkevésbé sem volt olyan, mely

neki megengedte volna hosszabb ideig lovon maradni. A válasz helyett meghagyta Wimpffennek, indulna azonnal Moltkéhoz és igyekezzék tőle fegyverszünetet kieszközölni; de minthogy feleletet nem kapott, maga tett rendelést a fehér zászló kitűzése iránt. A zászló csakhamar eltűnt. Faure tábornok leverette.

Wimpffen nem engedelmeskedett a császárnak és levelét még csak olvasásra sem méltatá. Nemes haraggal utasítá el magától a fegyverletétel eszméjét; aztán betért Sedanba és felhívta a katonákat, csatlakozzanak hozzá és kíséreljék meg egy végerőmegfeszítéssel vele egyetemben keresztülhatolni az ellenségén. Két vagy három ezren vállalkoztak ez önfeláldozó tette különféle fegyvernemből két ágyúval. Wimpffen tehát visszatért Balanba, melyet a templomig ismét elfoglalt. E perczen Lebrun tábornok is megérkezett a császár rendeletével, de azért ő sem idegenkedett attól, hogy egy utolsó kísérletet még tegyenek; a két tábornok néhány száz lépést haladt előre Bazeilles irányában, de mivel senki nem követte őket és meggyőződve erőlködésük sikertelen voltáról, szomorúan visszafordultak Sedan felé, hol akkor a fehér zászló már több ponton lengett. A sedani ütközet utolsó epizódja be volt fejezve.

A porosz király az erdőkoszorúzott és hatalmas lövegekkel megrakott marféei magaslatról nézte az alatta kifejlő véres drámát; látta, mily haladást tesz ama két hadtest, melyeket fia vezérel, és a túlsó oldalon Balanig és a givonnei völgyig jártatta szemeit, szemlélve a meg-megújuló öldöklést. Látta, mint foglalják el emberei Floing falvát és látta visszavonulni a porosz tüzéség által megtört francia gyalogságot; de látta, mint igyekszik a francia lovasság visszatartóztatni a győzők menetét, és háromszor mint rohan a porosz zászlóaljakra, halottjai vérével öntözve a talajt; és midőn már e végerőlködés hiabavalóságáról is meggyőződött, sürgőnyt intézett Augusztá királynéhoz, tudatva vele, hogy az ütközet meg van nyerve, a francziák teljesen visszaverettek. Délutáni három óra volt.

Minthogy azonban a francziák még ekkor sem adták meg magokat, Vilmos király megparancsolta, hogy a frenois-i és wadelincourti magaslatokon elterülő bajor ütegek azonnal megkezdjék a vár ágyúzását, minek hatása alatt Sedan több ponton égni kezdett és égett köröskörül és a vár felett valamennyi helység. A mindenütt felcsapó lángok a füstfelhőkön

keresztülhatoltak, mintha el akarnák homályosítani a nap fényét. A gyorsan harapózó tűz, a német ágyúk eget ostromló döreje, mire a francziák már nem is feleltek; a mézárszékhez hasonló csatatéren ezrenkint fetrengő sebesültek éktelen és szívrepezítő jajgatása, a haldoklók végvonaglása, iszonyú jelenetet idéztek elő. A porosz király azonban nem tágitott és csak akkor parancsolta meg a tüzelés megszüntetését, midőn értesült, hogy az előrsön hírnök jelentkezett. Ekkor Bronsart ezredest szemelte ki arra, hogy Sedanba menjen, ott a francia hadsereg fegyverletételét és a vár átadását követelje. Napoleon ezt illetőleg Wimpffen tábornokhoz, mint Mac-Mahon utódjához útasítá őt, magára nézve pedig megígérte, hogy Vilmos királynak ími fog és a levél átvitelével Reille tábornokot bízta meg.

A német táborban csak a Bronsart visszaérkezte után tudták meg teljes bizonyossággal azt, hogy Napoleon is Sedanban van. Győzelmi jelszó gyanánt hangzott szájról szájra: „A császár ott van“. A király átvéve a levelet Reilletől, mielőtt tartalmát elolvasta volna, így szólt: „Első feltétel gyanánt azt kívánom, hogy a francia hadsereg tegye le a fegyvert“; aztán válaszolt, kijelentvő iratában, hogy a neki átnyújtott kardot elfogadja és kérte a császárt, jelölne ki valakit a fegyverletétel módzatainak megalapítására; részéről ő Moltkét küldi ki e célra.

Wimpffen tábornok, kétségbe esve azon, hogy ily végzetes időben volt kénytelen átvenni a főparancsnokságot, beküldte lemondását; de minthogy a dolgok ez állásában senki nem akart utódjává lenni, a császár azt nem fogadhatta el, hanem hivatkozva eddig szerzett érdemeire, meghagyta neki, induljon a német főhadiszállásra és igyekezzék ott a hadsereg számára tisztességes feltételeket kieszközölni. Wimpffen engedett és este felé Faure tábornok, Castelnau tábornok és több tiszt kíséretében Doncherybe lovagolt, hol Moltke, Blumenthal tábornok és Bismarck már várakoztak rá. A tanácskozás reggeli egy óráig húzódott el és rendkívül kínos volt a francia közvetítőkre nézve, kik Bismarck nyilatkozata szerint, mindnyájan méltóságteljes magatartásról tanúskodtak. Moltke azonban kérlelhetetlen volt, hidegen és megvetőleg kívánta, hogy a város hódoljon meg, a hadsereg tegye le a fegyvert és menjen fogságba. Wimpffen e feltételeket igen szigorúaknak találta, mire Moltke azzal válaszolt, hogy ha a francziák meg nem hajolnak, ő a rendelkezésére álló 220,000 emberrel,

500 löveggel, melyek közül 300 már fel van állítva, reggeli négy órakor ismét megkezdí a tüzelést és porrá zúzza a francia hadsereg töredékét Sedanban.

Wimpffen tábornok magán kívül volt fájdalmában, s a zordság e kegyetlen nyilvánulásával szemben alig bírt szóhoz jutni; kijelenté, hogy a francia hadsereg kitör és egy kétségbeesett fogással emberfölötti dolgokat fog művelni, de meg nem hallgatták. Már épen azon volt, hogy véget vet a lealázó alkudozásoknak, midőn Bismarek értésére adá, hogy a király csak másnap reggel kilencz órakor tér vissza, és addig gondolkodhatnak a francziák. A találkozásnak tehát egyelőre nem volt eredménye, de mindenki belátta, hogy a capitulatio kikerülhetetlen.

Napoleont e hír nem lepte meg, de minden áron menekülni igyekeztvén az őt környező kétségbeesítő látványtól, melynek Sedan folytonos tanúja volt, reggel maga is neki eredt és Donchery felé hajtattott. Személyes befolyásának — gondolá azon fölül — talán sikerülend a királyt kedvezőbb föltételekre rábírní; de előbb még Bismarekkel kellett találkoznia. Az utóbbi még aludt, midőn Reille tábornok őt a császár jöveteléről értesítni kívánta. A tábornok tehát felkölté és tudtára adta, hogy a császár vele beszélni kíván. Bismarek gróf gyorsan felöltözködött és a császár elé vágtatott, kivel Doncherytől két mértföldnyire találkozott. A császár nyitott kocsiban ült, tábornoki egyenruhában, panyókára vetett lovas köpenyben, mely számos rendjelét nem takarta el; beesett halvány arczán fájdalomtelt nyugalom honolt. Kérdezősködésére megtudta Bismarektól, hogy a király az onnan több mértföldnyire fekvő Vendresseben, főhadiszállásán van; de ő kész rendelkezésére bocsátani szállását. A császár elfogadá az ajánlatot, de alig hogy kocsija néhány puskaövésnyire haladt, hátrafordult az őt lovon követő Bismarekhoz, kérdeztvén, ha vajon nem térhetne-e be az úttól balra levő házikóba, mely a doncheryi híd előtt volt látható? Bismarek igenlóleg válaszolt, és miután megtudták, hogy sebesültek ott nincsenek, a császár és Bismarek beléptek. Itt egy egyszerű takács szegényes házikójában előbb, később annak kapuja előtt értekezett huzamosb ideig Franciaország egykori császára Bismarekkel és később Moltkéval.

Mint képzeltető, a császárnak sem sikerült e két férfit szívét meglágyítani, és miután ők mind ketten eltávoztak,

Moltke azért, hogy a capitulatio föltételeit jóváhagyás végett a király elé terjeszse; Bismarck, hogy mint mondá, a császárnak alkalmasb lakást szerezzen, Napoleon magára maradt és egy ideig fel s alá járkált a veteményes kert keskeny sétatán, szivarozással ellensúlyozva kintelt izgatottságát. Azután visszatért s megint a kapu elé ült tábornokai közé. Kevéssel kilencz óra után egyszerre egy szakasz porosz királyi testőr-vertes jelent meg a ház előtt és körülvevé; a parancsnokló hadnagy ekkor két lovassal leszállott, a császár mögött helyet fogott, megparancsolván embereinek, hogy húzzanak kardot. Ez eljárás arra figyelmezteté a császárt, hogy mostantól kezdve ő fogoly. Napoleon egy futó pillantással vett tudomást erről és az arcán jelenkező mulékony pír eléggé elárulta, mit érez bensőleg. Meghatottságának ez első nyilatkozata volt.

Bismarck gyorsan végzett és nem sokára a Bellevue-kastély felé vágatott a császár kocsija, a vertesek fődözete mellett. A capitulatio föltételeit itt írták alá a két fél megbizottjai; itt a kastély első emeletén mondott köszönetet a császár Wimpffen tábornoknak önmegtagadó fáradozásáért, és itt fogadta Vilmos király látogatását, ki elég óvatos volt azt akkorra halasztani, midőn a capitulatio már bevégezett tények sorába tartozott.

Ime rövid vázlatban az utolsó háború legmeglepőbb jelenete, melylyel még soká fog foglalkozni a világ.

VAJDA VIKTOR.

JÓKAI MINT HÍRLAPIÍRÓ.

Jókai összegyűjtött hirlapi cikkei fekszenek előttünk három kötetben. A gyűjtemény épen nem teljes, sőt a kötetek sem egymás folytatásai. Egyik a szerző kiadása; ez a forradalom alatt írt politikai cikkeit foglalja magában, egy pár ugyanakkori beszély és számos humoros apróság kíséretében, saját maga által rajzolt 1849-ki arcképével.*) Nem épen

*) *Jókai Mór a forradalom alatt írt művei, 1848—1849.* Szerző tulajdona. Buda-Pest, 1875.

illő ugyan, hogy az ember maga adja ki saját arczképét, hanem Jókai az ilyesmin már rég túltette magát; nagyobb baj az, hogy a rajz rossz, s igen keveset hasonlít a huszonöt éves Jókaihoz.

A más két kötet Ráth Mór kiadása.***) Ez igen tarka gyűjtemény, legkevesebb benne a politikai czikk, legtöbb az adoma. Különben van itt minden, valóságos vegyes kereskedelem. Jókai összegyűjtötte más gyűjteményeiből kimaradt különféle apróságait, oly czímek alá osztályozva, a melyek igen ritkán illenek a művekre. Például a *Koreszmék* czíme alatt, néhány politikai czikk mellett, ott találjuk az *Adomák Széchenyiről*, *Liszt hangversenye*, *Potifár kis fia* sat. cziműeket is, a melyek csakugyan nem koreszmékről szolanak. Az évszám is, tudniillik, hogy valamely czikk mikor iratott, nagyrészt hiányzik, pedig némely cikket inkább érthetnénk, ha tudnók, hogy a szerző melyik évet érti a *mult év*, s melyik év napját a *tegnap* alatt.

Azonban a gondosabb szerkesztés sem tette volna értékesebbé e gyűjteményt. A cikkek legnagyobb része csekély becsű: necrologok jellemző eszme nélkül, obligát pathosszal; írói jellemrajzok, a melyek legfeljebb csinos toasztoknak illenek be; igaz történetek, a melyeknek fele sem igaz, de azért nem mindig mulatságosak; naplótöredékek, uti-rajzok, a melyeken épen úgy megérzik a képzelgés szeszélye, mint az írói hiúság kaczársága; egy akadémiái értekezés, a melyben a szerző csak az adomákban keresi a néphumort, s egyzersmind oly vallomást tesz, a melyet maga sem igen hisz, tudniillik, hogy nem regényei fogják fentartani nevét az irodalomban, hanem adomagyűjteményei; továbbá egy Petőfiről írt, s már más gyűjteményben is kiadott czikk, a mely minden alap nélkül kétségbe vonja Petőfi halálát, s könnyelműen azt hirdeti, hogy az oroszok őt magokkal hurezolták, s a szerencsétlen most talán Kamcsatka hómezőin siratja sorsát, vagy lassú, emésztő munkában görnyed az uráli olombányák munkásai között. Jókait e gondolat nem hagyja alunni, elrabolja éjszakáit; felindulva kéri a kormányt, hogy tegyen lépéseket diplomatiái uton Petőfi holléte kinyomozására nézve. És mégis az az író, a ki így ír, mint képviselő, mindeddig nem interpel-

*) *Emlékeim*. Jókai Mórtól. I—II. k. Ráth Mór. 1875.

lálta a miniszterelnököt, mint népszónok, egyszer sem hívott össze népgyűlést ez ügyben, alunni hagyta az egészszet, csak maga nem alhatik, de alkalmasint nem Petőfi miatt.

Legsikerültebb az egész gyűjteményben néhány humoros rajz: *Jakli, Utolsó nappjai a fürdői idénynek, A míg a termő rügyből körte lesz.* Az első egy házi szarka csinyeit beszél el, a második a balatoni fürdői élet fokozatos kihalását, a harmadik egy körte története. Mind naiv élmények, jó kedvű, s önmérséklő humorral elbeszélve. Könnyedén, de biztosan oda vetett rajzok. Nincs bennök túlzás, affectatio, a mitől Jókainak még jobb munkái is ritkán mentek. Kétszer, háromszor is gyönyörködve olvastuk el, s mintegy kárpótlást találtunk az egész kötetre vesztegetett időért. A mi a gyűjtemény politikai czikkeit illeti, nemcsak gyér számuak, hanem nem is jellemzők Jókai 1861—1875-ki politikai pályájára nézve. Még azt is alig vehetni ki belőlök, hogy a szerző ez időszakban minő pártállást foglalt el. Közönyös elmékedések, vagy jámbor elmefuttatások. Általában az *Emlékeim* két kötete sokkal kevesebb anyagot nyújt a hírlapíró Jókai jellemrajzához, mint a forradalom alatt írt czikkei gyűjteménye. De e két rendbeli gyűjtemény elég arra, hogy kiinduló pontúl szolgáljon e kísérlethez, a mely néhány vonással Jókai hírlapírói pályáját szándékszik rajzolni.

Jókai mint politikai hírlapíró, a forradalom szülötte, épen mint Pálfy Albert és Csernátöny. Társaikat a politikai téren találta a forradalom, ők akkor léptek fel arra. A két első szépirodalmi író volt, s mint jeles beszélvírókat ismerte a közönség; Csernátöny még nem emelkedett ki a homályból, legfeljebb néhány erdélyi ember ismerte, mint 1847 óta az *Erdélyi Híradó* pesti levelezőjét. Jókai az *Életképek* című szépirodalmi lapot szerkesztette, midőn 1848-ban a martiusi mozgalmak őt is magukkal ragadták. Mint a pesti ifjúság egyik vezére, ő olvasta fel a népnek a tizenkét pontot, beszédek tartott a muzeum terén, s lapjába politikai czikkeket kezdett írni. Azonban az *Életképek* nem vált politikai lappá, csak némi politikai színezetet nyert, a mennyiben Lamennais-féle modorban dicsőítette a forradalmat, s lelkesítette az ifjúságot és nőnemet. Tulajdonkép nem volt szoros értelemben vett politikai iránya; czikkei inkább lelkes és ábrándos általánosságok voltak, mint politikai tények és eszmék bírálatai,

szelmes levelek a szabadsághoz, az elragadtatás felkiáltásai a forradalom mézes heteiben. Legtöbbet értek humoros apróságai, a melyek mai éleztapjainkat pótolták, s már akkor ki-tűnt, hogy Jókai itt sokkal inkább helyén van, mint a politikai vezérezikkek terén.

Pálfy Albert, mint politikai hírlapíró, már első föllépté-vel legtehetségesebbnek tűnt fel társai közt. Míveltsége ugyan neki is inkább szépirodalmi volt, mint politikai, de kora ifjú-ságától fogva figyelemmel kísérte a hazai és európai esemé-nyeket, buzgó olvasója volt a francia hírlapoknak, és részletesen ismerte a francia forradalom történetét. Nem volt szónok, nem igen tudott magyar módon lelkesedni, de annál szenvedélyesebben gyűlölt s jól értette a gúny művészetét. Ez volt tulajdonkép éltető eleme. Nem gondolkozott mélyen, de élesen látott s hamar tisztába jött magával és a dolgokkal. Erősen meg volt győződve arról, hogy Ausztria mindent visz-sza fog venni, a mit tőle Magyarország kivívott, s ha egy kis erőre kap, végkép megdönteni igyekszik a magyar alkot-mányt. Az élet-halálharcot kikerülhetetlennek látta. Épen azért folyvást szította a gyanút, bizalmatlanságot, táplálta a forradalmi szellemet, táblabíró politikának gúnyolta a törvé-nyekbe vetett bizalmat, szép beszéd helyett gyors tettet köve-telt, senkit sem kímélt, csak Kossuthot, a kit mintegy kijelölt a forradalom vezéreül. Lapja, a *Marczius tizenötödike*, mely-nek irányát minden nap igazolták az események, lassanként mindinkább terjedt, s mind nagyobb befolyást gyakorolt a közönségre. S ezt nemcsak irányának köszönhette, hanem szerkesztője írói tehetségének is. Pálfy nem bővelkedett esz-mékben, de föeszmejét ezer változatban, s mindig új ingerrel tudta ismételni. Egyszerűen és világosan írt, szónoki hevület nélkül, de rendkívül csinosan, s bizonyos magyar ízzel; inkább elmés és szellemes társalgónak tetszett, mint veszélyes izgató-nak. De gúny ömlött el minden során, gondolatján és érzésén. Ebből merítette lelkesedését, ezzel született logikája s egész gondolatmenete. Gúnyolódása egyszersmind fejtegetés volt, élcei okokat emeltek ki, sarcasmusai ítéletekké váltak. Egy-szerre mulattatta, felvilágosította és izgatta olvasóit a nélkül, hogy fárasztotta volna. E stil irodalmi szempontból is feltűnő jelenség volt, s csodálni lehetett, hogy erős gúnya bizonyos mérsékletet tartott, s ritkán vált egészen nyerssé. Azonban

azzá is vált, s a mi még rosszabb, néha lesülyedt a cynismus- és frivolitásig, de e tekintetben a *Marcius tizenötödikét* nem annyira Pálffy keverte rossz hírbe, mint dolgozó társai és levelezői. Ő mindig rossz szerkesztő volt, s ha megírta a maga főcikkét, keveset gondolt egyébre, s nem bánta, ha együgyűséggel és otrombasággal telik is meg lapja. Dolgozótársai között Csernátony volt a legtehetségesebb, de ekkor még csak irodalmi suhanczéveit élte. Merészségre felülmúlta Pálffy, de minden más tekintetben messze maradt tőle. Leginkább *Mákvirágaival* ébresztett figyelmet, a melyek nem voltak egyebek, mint személyek ellen intézett gúnyiratok tele epével, olykor rozszakarattal, de kevés ízléssel. Stílje nehézkes volt, gúnyja inkább goromba, mint elmés, élezei erőltetettek, kedvelte az idézeteket, különösen a bécsi *bon mot*-kat, s néha igenis kirítt czikkeiből bizonyos öntetszelgő hiúság, hogy mennyire meg van elégedve magával és szerepével. Később Csernátony fejlett és emelkedett, de mindebből maig is maradt benne valami, csakhogy *Mákvirágai Apróságokká* váltak; most az angol adomákat és idézeteket kedveli, stílje könnyedebbé vált, de talán hosszas külföldi tartózkodása miatt, vesztett magyarosságából.

Alig telt el egy félév s Jókai maga sem tudta hogyan, egyszer csak szemben állott e hírlapírókkal, a kiktől irányra nézve, legalább nagyjában, keveset különbözött. Pálffy és Csernátony Debreczenben még inkább szították a forradalmi tüzet, ellenben Jókai egy bizonyos pontig mérsékelni akarta. Ily szellemben néhány cikket írt a *Közönybe*, majd a *Márczius tizenötödike* ellen az *Esti lapokat* alapította. Kezünk alatti gyűjteménye egyik jegyzetében elbeszéli e fordulat körülményeit, azonban az ő adatai soha sem elég biztosak. Mozcékony képzelődése hamar átalakítja mindazt, a mit látott és hallott s néha igen nehéz kivenni, mi az, a mit akarattól s a mit akaratlanul ferdit. „Deczember 30-án (1848) — úgy mond Jókai, meglátogattam Nyáryt azért, hogy megmutassam neki azokat a vezércikkeket, a melyekkel a *Pesti Hírlap* új szerkesztőségét be akarom vezetni. A *Pesti Hírlap* akkori tulajdonosai, miután Csengery Antal kormányhivatalba lépett, engem szólítottak fel e lap szerkesztésére. Jan. 1-én, tehát holnapután, kellett volna azt már megkezdenem. Nyáry nyugalommal olvasta el a cikkeket s véleményt mondott rólok”. Ezután

elmondja Jókai, hogy Windischgrätz elfoglalván Buda-Pestet, hogyan menekült Debreczenbe, a hol febr. elején (1849) Nyáry előkerestette vele Pesten írt cikkeit s kiadatta a hivatalos *Közlönyben*. E tizennégy cikkben három főszme vonúl keresztül: lelkesítés az önvédelmi harcra; jóakarát a dynastia iránt, mint a ki nem maga folytat harcot a magyar nemzet ellen, hanem nevében a reactió, amazzal még kiegyezhetni, emezzel soha; és végre Magyarország megtámadott alkotmányos jogaiért fogott fegyvert s mihelyt azok biztosítva lesznek, megszűnik áldozni fiai vérével. Mindez öszhangzott Görgey váczy kiáltványával, de a két utolsó pont éles ellentétben állott a *Márctius tizenötödike* irányával, sőt magának Kossuthnak is titkos céljaival. A cikksorozat zajt ütött, némelyek nyugtalanzkodtak, az országgyűlésen interpellálták miatta a kormányt. Kossuth hívatta és megdorgálta Jókait, majd február 16-án felelt az interpellatióra egy mindent elsimítni akaró beszéddel, kifejtván, hogy Pest odahagyása után Debreczenben eleinte, az *Alföldi Hírlapot* kivéve, csak egyetlen magyar lap volt, a hivatalos *Közlöny*; ezért a nem hivatalos részben eszmesúrlódás kedvéért kiadattak oly cikkek is, a melyeket a kormány minden pontjában nem helyeselt; a mi egyébiránt a kormány politikáját illeti, az nem más, mint óvakodni attól, hogy a jelen körülmények vontató kötelére akarjuk vonni a jövőt, melyet nem ismerünk, hanem védelmezni a hazát akképen, hogy Magyarország dolgai becsületes kiegyenlítésének semmiféle útja bevágva ne legyen.

Jókai vallomása egy pár adatot összezavar. Csengery 1848 deczemberében nem volt kormányhivatalnok; 1849 májusában neveztetett ki codifikáló tanácsossá; a *Pesti Hírlap* tulajdonosai az 1849-iki újévre a régi szerkesztővel hirdettek új előfizetést; Jókai szerkesztője lett ugyan a *Pesti Hírlap*-nak, de később, Buda ostroma alatt, midőn Debreczenből Pestre jött. Nekünk sokkal valószínűbbnek látszik, hogy Jókai nem Pesten, hanem Debreczenben írta mérséklő cikkeit s épen a Nyáry sugalmazására, a ki részint személyes, részint politikai okok miatt félig meghasonlott Kossuthnal, s a kire Görgey váczy kiáltványa mély benyomást tett. Görgey főleg az általa vezérlett hadsereg megnyugtatóására adta ki kiáltványát s mellesleg óvatosságra intette a kormányt is, a melynek Madarász László is tagja volt s befolyásosabb mint bármely

szempontból óhajtható lett volna. Nyáry a Jókaival íratott cikkekkel részint viszhangja akart lenni Görgey kiáltványának, másrésztől pedig hatni akart úgy az országgyűlésre, mint a dynastiára és az osztrák miniszterekre. Jókai most mindenkép el akarja hitetni velünk, hogy a *Közlöny* cikksorozata eredetileg az ő gondolatja volt s Nyáry csak helyeselte, de mi azt hiszszük, hogy az Nyárytól eredt s Jókai volt a ki helyeselte és megírta. Különbösen is Jókai a martiusi napok óta többé kevésbé Nyáry befolyása alatt állott, ezt maga is megvallja, midőn Nyáryról irt necrologjában őt mint politikust vezérének s mint jellemet eszményének nevezi. S valóban egy pár pontban egészen elsajátította Nyáry természetét, a ki a forradalmi időben mérsékelni akart, békében pedig a forradalommal kaczerkódott. Jókai kedélye a debreczeni két első szomorú hónap benyomásai alatt a Nyáry társaságában némi átalakúláson ment át, a melyet táplált az országgyűlés néhány kitűnő tagja, az úgynevezett békepárt, különösen Kazinczy Gábor és Kovács Lajos. Ezek voltak az *Esti lapok* fődolgozótársai s emelték politikai jelentőségre. Céljok volt megbuktatni Madarász Lászlót, a rendőrminisztert s ebben célt is értek, de főleg mérsékelni Kossuthot, hogy a kiegyenlítés ne váljék lehetetlenné, s hogy a martius 4-ki alkotmány, mely Ausztriába olvasztotta Magyarországot, ne ragadja őt meggondolatlan visszatorlásra. Ebben épen nem értek célt, sőt komolyabban még csak meg sem kísérelték. A ki a forradalmat mérsékelni akarja, bátornak és forradalmi erélyűnek kell lennie. Ez egészen hiányzott e pártban s Kossuthnak egy könnyed cselfogása semmivé tette őket. Kossuth ugyanis azt mondotta Görgeynek, azt híresztelte a táborban, hogy Debreczenben van egy párt, a mely minden áron békülni akar, majd Debreczenben azt hirdette, hogy a hadsereg kívánja a függetlenségi nyilatkozatot s ezzel gyakorolt nyomást az országgyűlésre. Görgey akkor világosodott fel e párt célja felől, midőn mint hadügyminiszter Debreczenbe jött, e párt ekkor értette meg, hogy Görgey nem barátja a függetlenségi nyilatkozatnak, de midőn ez erélyesebb fellépésre sarkalta őket, vonakodtak, nem akartak szakadást előidézni s az egész párt elpárolgott.

Jókai számos cikket írt az *Esti Lapok*ba, de politikai tekintetben nem kitűnőket. Nagy részt ezek is élénk és lendü-

letes stílusban írt ömledezések voltak inkább, mint egy valódi publicista nyilatkozatai. Jókai még mindig kedvelte a próféta hangot, lelkesített, jövendölt, intett, átkozódott, s ha egy-egy eszmét érintett, a mely bővebb kifejtést igényelt, átsiklott rajta. A míg a lap első hasábjain majd mindig magas pathoszból írta vezércikkeit, addig hátul az apróságok között adomákat mondott, gúnyolt és humoroskodott s ez most is, mint azelőtt, sőt később is, többet ért komoly cikkeinél. De éles polemiákat is folytatott Pálffy és Csernátony ellen. Azonban ápril 14-ke után alább hagyott a mérséklettel, mintegy örvendve, hogy megszabadult a talán már nem kedvére való szereptől, így kiáltott fel; a dynastia kimondá, hogy számára nem létezik többé Magyarország, erre nem lehet más felelet, mint ugyanaz megfordítva. Ez inkább a Pálffy szájába illett, a ki a mily kikerülhetetlennek látta a harczt a múlt év békés napjaiban, most épen oly lehetetlennek tartott bárminő kiegyenlítést a dynastiával s legfőbb feladatnak hirdette a forradalom erejének fokozását. Különben belátta a helyzet veszélyeit, s kevés illusiót táplált, mindenre el volt készülve, de egyszersmind minden erő felhasználására izgatott. Azonban egy nagy illusió sokáig elvakította. Azt hitte, hogy Kossuth épen oly nagy államférfiu, mint izgató, s az izgatásaival felköltött forradalmi erőt vezetni is képes valamely eredmény biztosítására. A magyar fegyverek szerencséje után a kormány tétlen és tehetetlen volt, s nagy hibákat és tévedéseket követett el. Pálffy nemcsak a miniszterelnököt, Szemerét, támadta meg, hanem Kossuthot is, a kormányzót. Lapja betiltatott s ő maga rendőri felügyelet alatt kísértetett Szegedre; a világosi nap után elrejtőzött s négy évig lappangott a vidéken. Jókai egy pár havi bujdosás után Pestre került; Csernátony még a forradalom alatt Párisba küldetett és kinn szorúlt. Így szórattott szét e három hírlapíró, hogy évek múlva ugyanegy szerkesztőségben, bár rövid időre, ismét találkozzanak.

Jókainak e rövid hírlapírói pályája politikai életének mintegy naiv korszaka volt. Ifjú lelkesedése, fogékony kedélye hol ide, hol oda ragadta, de majd minden becsvágy és önző számítás nélkül. Évek teltek el s ő felhagyni látszott a politikával. Szépirodalmi lapokat szerkesztett, regényeket írt s a közönség legnépszerűbb regényköltőjévé és humoristájává emelkedett. Költészetének fény- és árnyoldala egyaránt elősegítette.

tette népszerűségét, sőt emez talán inkább, mint amaz. Azonban ily író, a ki egészen az irodalomból él, alig lehet el Magyarországon politikai lap nélkül, a mely siker esetében legtöbbet jövedelmez, de más felől egy népszerű írónak szintén szüksége van reá népszerűsége fentartása végett. Jókai az ötvenes évek vége felé átvette a *Magyar Sajtó* című politikai lapot, de nem nagy sikerrel; sehogy sem tudta politikai fontosságra emelni, sokkal jobban sikerült az *Üstökös* éleztlap, a melyet szintén ez idő tájt alapított.

Azonban megnyílt az 1861-ki országgyűlés, megalakult a határozati párt, mely később közjogi ellenzék, balközép nevet vett föl. E pártnak kevés eszméje és hite volt; politikája a földologra nézve inkább érzelmeken és személyes érdekeken alapúlt, mint komolyan átgondolt terven, a viszonyok és tényleges erő felhasználásán Magyarország alkotmánya visszaszerzésére és biztosítására nézve. Ide csatlakozott minden bús magyar, a ki csak a tizenkét éves szenvedés haragját tartotta igaz hazafiságnak; a ki az emigráció hatása alatt külföldbe vetette reményét; a ki a törvények betűiből indult ki, s a jogi abstractiók finomságait többre becsülte az élő érdekeknél; a ki a Deákpárton, mely magában foglalta Magyarország majd minden kitűnő tehetségét, nem remélt feltűnőbb szerepet; a kit a pártvezérekhez rokonság, barátság vagy megyei pajtáskodás kötelékei csatoltak; a ki hiúságánál vagy egyéb oknál fogva ide sodródva, bécsületbeli kötelességének tartotta ott maradni a meddig lehet. E párt már első fölléptével tapintatlanságot követett el a dynastia irányában, melynek a Lajthán túl leginkább állott érdekében a kibékülés, s később mind inkább kitűnt, hogy nem biztos se céljaiban, se eszközeiben s épen nincsenek positiv eszméi. Hajlott a kiegyezés felé, de folyvást habozva új meg új tervvel állott elő, még pedig olyanokkal, melyek nem kimélték ugyan Ausztriát, de Magyarország, sőt az alkotmányosság érdekeit sem elégitették ki. Nem akarta a forradalmat, de kaczerkódott vele, hízelgett a nemzetiségeknek, de épen oly kevéssé volt hajlandó szövetkezni velök, mint Ausztriával. A parlamenti kormány barátjának vallotta magát, de megyei politikájával akarva nem akarva mintegy ellene dolgozott. A kiegyezkedés megtörténte után, annak megdöntését írta zászlójára, fennen hirdette, hogy mi nem kell a kiegyezkedés pontjaiból, de hogy mit tenne

helyébe, arról hallgatott, mert régiebb terveibe maga sem lát-szott hinni. E negatív irányban új meg új programot adott ki s könnyelműen felidézett egy végzetes harczot, mely őt épen úgy megrontotta, mint a Deákpártot s veszélyeztette Magyarország legéletbevágóbb érdekeit. Valóban a magyar közélet sajtóságaos képet nyújt. A Deákpárt egész erejéből védi a kiegyezkedést, a mely kevesebb veszélyben forgott, mint hitte, de más irányban elmulasztja megvédeni úgy az ország, mint a saját érdekeit; a balközép egész dühvel ostromolja a kiegyezkedést, benső hit nélkül saját eszméibe s inkább a személyes hiúság, mint a hazafiság ösztönzései között s egyszer csak azt veszi észre, hogy a hazára nem a kiegyezkedésből árad a veszély. Mily komikai kép, ha nem volna oly szomorú. Végre mind két párt leteszi a fegyvert, győzőnek egyszersmind győzöttnek vallja magát, de a mi tulajdonkép győzött, az egy eszme volt, a kiegyezkedés, az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméje.

Jókai 1861-ben a határozati párthoz csatlakozott s mint balközép pártot egész felbomlásáig szolgálta. Egyaránt ide ragadta a népszerűség csábja és szerkesztői érdeke, mert a Deákpárton a Kemény *Pesti Naplója* mellett nem volt jövője *Jókai Magyar Sajtójának*. Majd 1863-ban a *Hont* alapította, 1867-ben az *Igazmondó* néplapot, rá metszelve saját arczképét, hogy mélyen a nép emlékébe vésődjenek tribunjá arczvonásai. E mellett az *Üstököst* is folytatta. Jókai nagyban szokott dolgozni: potentes potenter agunt. Négy kerületben lép föl egyszerre mint jelölt, egyszerre három lapot szerkeszt, legalább névleg, egyszerre két regényt ír, de ezt saját kezével. Egész 1867-ig hírlapírói munkássága kevésbbé követelő, mint később. Regényeibe merülve kábult fővel olykor belátogat a clubba, a pártértekezletre, s a körülmények szerint egy-egy pathoszos vagy humoros cikket penderít, ha a tárgynak vannak népszerű oldalai. Rendesen általánosságban marad, ha a részletekbe téved, akkor el is sokott tévedni. Megesett rajta, hogy a midőn a baloldal kiegyezkedési tervét védte, egy pár pontban a Deákét védte és saját pártjátét támadta meg. Ösztönből vagy számításból néha mérsékelten, majd hevesen írt, egyszerre hideget és meleget fűjt szájával. Ezzel a hevesebb főket akarta megnyerni, azzal a mérsékelttebbeket. Nem egyszer megengedte dolgozótársainak, hogy akár elragadják *Hon* ko-

csiját, akkor aztán kezébe vette a gyeplőt és lépésben hajtott. Különböző ízléseket, sőt néha irányokat igyekezvén kielégíteni, innen is, onnan is nyert egy kis népszerűséget. A három lapba még különbözőbb hangon írt. A *Honban* egy kissé tartózkodó volt, az *Igazmondóban* már többet mert, ezt úgy sem olvassák műveltebb körök, az *Ústökösben* kedvére ferdített, torzított és képzelgett: Polemiáit rendszeren ide vitte át s győzőnek maradhatott, mert élezcslapokkal nem szokás vitatkozni.

Pálfy 1867-ig dolgozótársa volt Jókainak, lapszemlét írt a *Honba*, de leginkább csak a bécsi lapok, Schmerling közlönyei ellen folytatott polemiát. Nem adott sokat a baloldali programokra, sőt a két pártot bizonyos tekintetben egynek tekintette. Nem hitt a kiegyenlítés lehetőségébe, neki mindegy volt, ha a nemzet két csoportozatban ostromolja is Ausztriát, csak ostromolja. De a midőn a kiegyenlítés ténynyé lett, hamar tisztába jött a helyzettel, épen, mint 1848-ban, s a jelen körülmények között épen oly nemzeti politikának tartotta a Deákét, mint a Kossuthét hajdan. Csak hamar visszavonult a *Hontól*, hol soha sem tartották valódi baloldalinak, sőt titkos deákpártisággal is gyanúsították. Itt találkozott a külföldről haza tért Csernátonyval, egy pár napig még együtt voltak, hogy mint elkeseredett ellenségek örökre elváljanak egymástól.

Csernátony, az emigránsok szokása szerint, ott kezdte a dolgot, a hol elhagyta. Azt hitte, hogy 1848-ban él, s valóban a körülményekhez képest, fejlettebb tehetséggel a *Márczius tizenötödikét* látszott folytatni a *Honban*. Erélyes és őszinte szelleme hamar háttérbe szorította Jókai engedékenyebb, bár két szín modorát. Fennen hirdette, hogy a kiegyezkedés alapján soha semmi, de semmi jó nem jöhet létre; üdvözölte Kossuth levelét, a melyen a forradalom fuvallata érzett; védte Bihar és Komárom-megyéknek nemcsak a kiegyezkedés, hanem a parlamentarismus ellen is intézett merényleteit, sőt a Hevesmegyéét is, a Németh Albert bölcsességét. Egy sokáig Angolországban élt emberhez épen illett, hogy e megyei határozatokból merítse a parlamentarismus elméletét. E heveség és zaj Jókait is magával ragadta, a ki a honvédügyben, az adóbehajtás elleni izgatásban s más népszerű kérdésekben, ekkor kezdett színészesb pathoszszal s keserűbb humorral ömledezni és próbálgatni a néptribun szerepét. E mellett Csernátony, mint morum censor is föllépett. Kevés kivétellel majd

minden kitünőbb embert megbélyegezni törekedett, a ki nem tartozott pártjához. Majd minden nap hadi törvénszéket tartott s mint Haynau igen kurtán bánt el a vádlottakkal. Az ítélet ritkán hangzott máskép, mint löpor és golyó vagy kötél erkölcsileg. Pedig az erkölcsi és politikai censorság több okból nem illette meg őt, de ha megillette volna is, azt senkinek sem szabad ily cynismussal és részrehajlással gyakorolni. Természetes, hogy az ellenpárt lapjai sem maradtak adósok, s minthogy Csernátony a legtöbbször hajlandó merényletnek tekinteni, ha valaki oly fegyvert használ ellene, a minőt ő használt mások ellen, indulatossága határt nem ismert. Ideges ember lévén, nem tudott magán uralkodni s mintegy belebőszült a vitába. De egész váratlanul adta mérsékeltsege, sőt lovagiassága jelét is. A *Hon* ez idő tájt folytonos lázban hánykódott, talán épen azért volt legtöbb hatása a közönségre. Két erő mozgatta, mintegy kiegészítve egymást: a Jókai politikai könnyelműsége érzelmes páthoszbá vagy jó képű humorba burkolva és Csernátony politikai dühe, folyvást kiméretlen támadva elvet, de kivált személyt.

Pálfy főleg a *Hon* ez újabb iránya ellen indította meg lapját, az *Esti Lapot*. Pesten ismétlődött a debreczeni eset, csak hogy most Pálfy volt a mérséklő *Esti Lap* szerkesztője és Csernátony a Jókai oldalán küzdött. Pálfy nem vesztett régi erejéből s forma és tartalom tekintetében felülmúlta ellenfeleit. A hírlapírók között most is ő értette legjobban a gúny művészetét. Ghyczy és Tisza politikájában reá ismert a régi táblabíró-politikára, a mely ellen egész életén át küzdött. Senki sem tudta nevetségesebbé tenni a baloldal hypokrisisét, Nyáry megyei doctrináit, Jókai színészkedését, Csernátony dühös modorát és hiú öntetszelgését. De nem volt oly hatása, mint 1848-ban, mert mozgalmas időben a mérséklet nem divatos. Inkább a műveltebb körökre hatott, mint a nagy közönségre. Kis lap lévén, a vidéken nem terjedhetett el; e mellett Pálfy most is rossz szerkesztő volt, főczikkei kitünők voltak, de a többi rovat nagy részt ügyetlenséggel és otrombasággal telt meg.

Azonban a *Honnal* az ellenzék sem volt megelégedve. Úgy tetszett neki, hogy kissé igen sokat ad a jóból. Mérsékeltabb lapot alapított elébb a Podmaniczky, majd a Szathmáry szerkesztése alatt, de siker nélkül. Ez alatt Csernátony

is megvált a *Hontól*, mert nem dolgozhatott sokáig szabadon a maga kezére a más felelőssége alatt. Egy új lapot alapított, az *Ellenőrt*. A két ellenzéki lap nyájas volt ugyan egymáshoz a közönség előtt, de négy szem közt annál kevésbé szerették egymást. A *Hon* mindig több előfizetőt számlált, mint az *Ellenőr*; ez mind inkább a párt hivatalos lapjává vált, amaz lassanként előcsapattá sülyedt, a párt basi-bozúk vagy kozákesoportjává, mely szabadon és rendetlenül csatangol hol jobbra, hol balra. Jókai most a szélső baloldal, majd a Deákpárt iránt mutatott nagyobb nyájasságot, mintsem kellett volna. Egyszer épen ez utóbbival létre jövendő fusióra izgatott, Csernátony reá ijesztett s Jókai visszavonúlt. Mikor nem rég Csernátony indított meg hasonló mozgalmat, Jókai, nem tudván, hogy áll a helyzet, ellenkezni akart, de elvégre is kénytelen volt Csernátont követni. Csernátony néhány év alatt szabályozta őszinteségét és dühét, beélte magát az ellenzék tekervényes közjogi politikájába, s a hírlapirodalom terén sok szerencsével volt képviselője és vezetője pártja taktikájának egész a fusióig. Dühöt és mérsékeltséget, őszinteséget és képmutatást, önzést és hazafiságot illő arányban vegyítve haladt előre pályáján. A régi dühvel ostromolta a kormányt s a Deákpárt gyöngö oldalát; a választások idején s némely fordulatoknál fennen lobogtatta a közös ellenzéki zászlót s kedvébe járt a szélső baloldalnak, de azután mind inkább háttérbe toltá pártja közjogi programját vagy enyhébben magyarázta. Érezte a haza veszélyét, de egyszersmind azt is, hogy pártja a régi alapon sokáig fenn nem állhat. A fusio életkérdés volt pártjára nézve, de azt egyszersmind a haza érdeke is sürgette. Pártja az eredeti Deákpárttal óhajtott volna egyesülni, de az nem ment oly könnyen, azért Sennyeyvel kezdett kaczerkogni. Végre megtörtént a fusio s Csernátony örvendett, hogy Tisza személyes vágyainak s a haza érdekének egyszerre és egyaránt szolgálatot tehetett.

Ia a régi ellenzék e két hírlapíróját összehasonlítjuk, csakhamar kitűnik a Csernátony pilitikai fensősége Jókai felett. Mind kettőnek kevés szakismerete van a politikai tudományok bármelyik ágában, de Csernátonynak több a politikai míveltsége és érzéke. Ia összegyűjtve olvashatnók mind kettő czikkeit, láthatnók, mily messze maradnak az angol vagy francia hírlapírók hasonló gyűjteményeitől, hogy nem

épen széles tudományyal s nagy írói művészettel szolgálták pártjok eszméit s egyetlen specialis kérdést sem tudtak tisztázni. De Csernátónynak szélesebb látköre van, otthonosabb az általános politika mezején, érti a helyzetet s tudja, hogy mit mikor kell írni. Jókai soha sincs eléggé tájékozva s csak félig sejt a dologhoz, a midőn hozzá szól. Stíl, elmésség s általában írói tehetség tekintetében felülmulja Csernátont, de ez ereje kevésbé nyilvánul politikai, mint más munkáiban. Mint humorista megszokván a tréfás fogásokat, merész fordulatokat, a dolgok és emberek furcsa ellentéteit, a gondolatmenet és logika politikai cikkeiben is hasonlít a Tallérosy Zebulon-félékhez, csak hogy itt vig akar lenni, ott pedig komoly. A Csernátony pathosza fagyos; hosszú cikkei nem eszméletlenek, de unalmasak, azonban a rövidebbek nem egyszer szellemesek s erős világot vetnek dolgokra és emberekre. Jókai cikkeiben alig van eszme, de mulattatók; pathosza színészes, mint a jó színész bele melegül s érezni látszik a mit ír. Csernátonyban több a komoly tartalom, de írói egyénisége nem szeretetreméltó, Jókain némi léha színezet ömlik el, de szeretetreméltósággal párosul. Csernátónynak van politikai bátorsága lefelé is s mer visszaéléseket leleplezni, ha egyedül marad is; Jókai inkább felfelé bátor s a tört uton szeret haladni. Mind kettő egy csoport fiatal hírlapírót nevelt a maga képére és hasonlatosságára. Csernátony ebben szerencsétlenebb, mint Jókai. Növendékei nagy részt hűtlenek lettek hozzá, a szélső baloldalhoz pártoltak s legelkeseredettebb ellenségei: ellenben a Jókaiéi hívek maradtak, utánozzák és bámuják mesteröket, lakomákat rendeznek tiszteletére, kortesei a választáskor s dicsőítik minden lapban, még saját lapjában is. Csernátony eddig ment volt e rüt szokástól, azonban nemrég ő is eltúrte, hogy saját lapjában nagy embernek nevezzék. Csernátont a szerkesztésben nem vezetí üzleti szempont s legfőbb becsvágya, hogy féljenek tőle s hogy tényező lehessen miniszterek buktatásában és emelésében. Jókai az üzletre is tekint, de nincs valóságos politikai becsvágya, ő csak folyvást népszerű akar lenni, politikai szereplésével népszerűsíteni regényeit s regényeivel népszerűsíteni politikai pályáját. Épen azért elemében van, ha részt vehet a népgyűlésekben, körútakat tehet négy-öt választókerületben és ünnepeltetheti magát.

Bizonyára Jókai jó hazafi és szereti hazáját, de még jobban a népszerűséget. Ha Robespierreről méltán mondták, hogy a szabadság rabszolgája, Jókairól is elmondhatni, hogy a népszerűség rabszolgája. Ez nála ösztön és számítás egyszersmind, egyik a másikra visszahatva annyira összeolvadt, hogy maga is alig tudja megkülönböztetni. Nem a meggyőződés és elvek embere, hanem a benyomások és hangulatoké, de mindig arra felé hajlik, a merről a népszerűség szele fúj. A körülmények, a helyzet pillanatnyi uralma alatt áll s nem tud ellene állani, hogy közönsége kedvére ne beszéljen vagy írjon. Ha például a képviselőválasztáskor meglát néhány józsefvárosi elégedetlen szatócsot, nem restelli elkiáltani: legyen akár német kereskedelmünk, csakhogy valóban legyen. A pillanat tapsáért kész megtagadni hűségét a nemzetiséghez, nem érzi az ily nyilatkozat fontosságát, más nap már elfelejti s másutt akár ellenkezőt mond. A magyar irodalmi és politikai világ elkényeztetett gyermeke, a kinek sok szabad s a kitől alig vesznek valamit rossz néven, habár e jóakarát nem épen megtisztelő. Midőn a múlt tavaszon születése ötvenedik napját nyilvánosan ünnepelte, beszédében felemlíté, hogy nem szegődött el más nagyobb nemzet írójának, bár ott aranyat talán többet talált volna s a t. Minden értelmes ember tudta, hogy ha akart sem lehetett volna német vagy francia író, mert meglett korban lehetetlen úgy elsajátítani egy idegen nyelvet, hogy rajta költői műveket írassunk. De ha igaza lett volna is, illik-e ez egy magyar író szájába? Azonban senki sem vette rossz néven: neki sok szabad. Másnap a hírlapokban megköszönte megünnepeltetését s egyszersmind, mint az uralkodók nagy öröm alkalmával, amnestiát adott mindazon íróársainak, a kik neki keserűséget okoztak. Ezt sem vette rossz néven senki: neki sok szabad.

Nem tudjuk, kiknek bocsátott meg Jókai: azoknak-e, a kik regényeiben nagy hibákat találnak vagy a kik pálczát törnek politikai pályája felett? Minden esetre, annyi előttünk bizonyosnak látszik, hogy őt inkább a bocsánatkérés illeti meg, mint a kegyelemosztogatás, mert senki sem szorúl inkább a bocsánatra, mint az oly író, a ki irodalmi s politikai munkásságától nem egyszer mintegy elszakítja a lelkiismeretet.

ÉRTESITŐ.

Önismeret. Irta gróf Széchenyi István (döblingi irataiból). Budapest 1875. Athenaeum.

A ki Széchenyi élete és művei iránt érdeklél, van, lehetetlen, hogy fölgerjedt figyelemmel ne vegye kezébe e könyvet. Mert nem is lehetne érdeket keltőbb czíme. Önismeret, Széchenyitől, a kit már fiatalabb éveiben is sokan tartottak kiismerhetetlen jellemnek. Önismeret élete azon korából, midőn magaviseletének megmagyarázhatatlansága zavarba és kétkedésbe hozta az egész hazát. Önismeret a döblingi örültek házának rejtelmes lakójától.

Vajon mi rejlik ez érdekes czím alatt? Ad-e az kulcsot a döblingi napok megértéséhez? Segít-e megfejteni a sphynx titkát? Vagy ad-e fölvilágosítást arról, miként fejlődött, nőtt, képezte magát, mily rendszerrel tanult, hogy szerezte tapasztalatait, emberismeretét, mély belátását, mily módszerrel tökélesíté magát a gondolkozás tudományában, e valóban ritka nagyságú szellem — a XIX-ik századnak egyik legkitünőbb, legeredetibb, legcsudálatosabb alakja. Igazán „Önismertetés“-e az, mely midőn föltárja saját lelkének belső világát, ez által, mint Stuart Mill önéletirata, a legtanulságosabb olvasmányt nyújtja kortársainak?

Épen nem az. E könyv nem akart a gyónások könyve (*Les Confessions*) lenni. Csak néhány adoma, egy pár gyermekkori adat, néhány megjegyzés ifjúkori élményei fölött, vonatkoznak a szerző saját életére. Ezek mindenesetre érdekesek. Megtudjuk belőlök, hogy Széchenyi neveltetése, kivált a test fejlesztése tekintetében el volt hanyagolva. Gyenge gyermek létére igen sokat tartották zárt szobában — sőt ha nincs túlzás szavaiban: sötét és nedves szobácskában; kevés alkalmat engedtek neki testgyakorlatokra és szabadban játszásra; uszni csak huszonnyolcz éves korában tanult. Meglepő adat azokra, a kik tudják, mily kitartó lett később a testi fáradoalmakra; bár ő férfikorabeli erejével sincs megelégedve s megjegyzi, hogy egykor erős férfinak képzelte ugyan magát, de ez a hiú tévedése csak az önismeret hiányából eredhetett.

A mi a döblingi évek korszakát illeti, arról a titok fátyolát föllebbenteni aligha segít e mű. Ki eddig abban a hitben élt, hogy Széchenyit igazi örültnek lehet tekinteni, e könyvnek kuszált, rhapsodikus, csapongó, olykor absurdumig is tévedő fejtegetéseiben ismét a megbomlott elme ömlengéseit fogja látni. A ki pedig ép elmének tartotta őt, e könyvben is csak az eszméknek ugyanazon tolakodó és szabályozhatatlan bőségét, a vitató készségnek, érveknek, éleznék ugyanazon sokoldalúságát látja, a mi Széchenyi régi munkáit is jellemezte.

Tulajdonképeni célja és feladata, úgy látszik, csakugyan életbölcseleti elmélkedés kívánt lenni. Elmélkedés, teljesen reális fölfogásával az emberi gépezetnek, melyet testben mint lélekben végtelen idomíthatásra tart képesnek. De tárgyalási módja távol van az efféle elmélkedések módjától. Látszik, ha nem tudnók is: ki volt, és minő lelki állapotban volt szerzője, hogy nem lehet őt a psychologia mindennapi mértékével mérni. Látszik, hogy igen erős és igen termékeny gondolkozó; logikája, a hol épen mérsékli magát csapongásaiban, mint eltéphetetlen láncz szemeit, tűz tétel tételhez; érdeklődése minden kérdésre kiterjed; figyelme rendkívül sokoldalú; otthonossága az ember, az élet, a test és lélek, a társadalom, az ész, a gondolkozó tehetség körül forgó themák, a lét vagy nem lét kérdéseinek taglalásában csaknem oly universalis, mint egy ó-kori görög bölcsé. Csakhogy nem vezeti olvasóját biztos nyomon, mint az ó-kor Arisztotelesei, a kik lépésről-lépcsőre viszik föl a gondolkozás magaslatára és világítják meg szellemi láthatárát. Ő száguld szilajon, és féktelelenül s a hol átvonul, megvilágítja ugyan egy pillanatra azt a tájat, mint a nap szekere által elragadott Phaëton, de semmire sem vet éltető és állandó fényt.

Műve kezdetén valóban mérsékelt logikával kezdi tárgyalni a fölvetett kérdéseket. Az induló Phaëton még féken bírja tartani méneit. Az önismeret — ugymond — minden emberi bölcsességnek legmélyebb sarkalata. Az önismeret nehéz feladatában kívánja tehát olvasóit tájékoztatni. Elmondja, hogy ennek ki kell terjedni testünk és lelkünk teljes megismerésére. Ennélfogva fontosak neki a következő kérdések: hány éves vagyok? mily vallásban születtem? mily nehéz a testem? milyen magas a termetem? erős vagyok-e? egészséges va-

gyok-e? — Mind e kérdések jelentős voltát egyenként néhány lapon szép sorban kifejti s nyugodt és bölcs tanácsokat nyújt. De azután a nap ménei száguldani kezdenek, Phaëton elejti a gyeplőt és szekere, lecsapva a rendes útról, eleinte kisebb kitérőkkel halad tovább, majd teljesen elveszítve a logika rendes ösvényét, czéltalanul csapong s végre alázuhan, a nélkül, hogy kitűzött pályáján végig haladt volna.

A mint az egészségről kezd beszélni: beletéved az orvosi rendszerek tömkelegébe, vitatja a homeopathia, alopattia, hydropathia jó vagy rossz voltát; hosszan szól a test idomításának (training) hasznairól; erről áttér a lélek hasonló idomításának lehetőségéhez; tüzetesen fejtegeti hogy az evési rendszernek mily befolyása van az észre, a jellemre, az elme fejlesztésére; időközben beszél az égnek és földnek, a historiának, politikának, nemzetgazdaságnak, ethnographiának, climatológiának, bölcsészetnek, géptannak, vízműtannak stb. tömerek más kérdéséről; és közben számtalanszor megemlékezve az engesztelhetetlenül gyűlölt bécsi kormányról, végre is e kormányt gúnyolva, elfáradtan hanyatlik ki kezéből a toll, mielőtt fölvelt themáját végig fejtegethette volna. Az utolsó lapon épen arról beszél, hogy a gyakori nagy lakomák mennyire butítják és megszáditik a józan ítélő éssz s jól esik neki, még egyet ütni a *parvenu*, a „polgári koszthoz szokott“ hatalmas államminiszteren:

„A kimondhatatlan baj csak az, hogy ilyféle ebédi és vacsorai elszédítésben nemcsak a *fruges consummensek* vesznek részt, de azok is, a kik legközelebb állnak a kormányrúdnál, sőt hogy az ilyesek magas állásuknál és a szerint különösen megkeresett voltuknál fogva még inkább ki vannak téve ily mindennapi (észbeli) reductióknak, és nem egy, kivált a ki eddigelé csak becsületes polgári koszthoz volt szokva, oly felingerelt állapotba zavartatik azok szeszzei által, mikép, megengedjük, bámulatosan kifejtetik bennök a képzeleti és költői tehetség, de annál mélyebbre sülyed a fagypony alá, gyakorlati szük bölcsességük — mihez még ha statustudományi tökéletes ignorantia is járul, oly caricaturával gazdagodik meg a világ, melynél nevetségesebbet képzelni lehetetlen, ha nem volna oly átokteli.“

Kétségkívül e kormány elleni gyűlölet volt a döblingi Széchenyi jellemének legerősebben kinyomott vonása. Gondo-

latai minduntalan oda térnek vissza, gyakran a legesudalatosabb fordulatok útján. Mélyen meggyőződöttnek látszik arról, hogy ama kormány politikája nemcsak kárhozatos hazánkra nézve, de önmagában is rossz, szűk látkörű, rövidlátó s ennélfogva nem kerülheti el a bukást. Épen oly megvetéssel, oly félelem nélkül szól róla ez „Önismeretben“ is, mint „Blick“-jében. Elméjében e gyűlölet oly állandó medret váj magának, mint egy rögeszme, melyet ki nem bír üzni fejéből, bármiről gondolkozzék. Befúrja magát legobjektivebb elmélkedései közé. Olykor igazán oly váratlan fordulattal tér e tárgyra, hogy rendes járású észszel alig lehet gondolat-menetében a belső összefüggést megtalálni. Lear király jut eszünkbe, a ki minden témát leányaihoz visz vissza. Gazdag képzeletének hol gúnyos, hol megható, hol mély látású, hol bölcs, hol bohó csapongásai, a vén mese-király eszének csudalatos szökelléseire emlékeztetnek. Ime, mutatványul, egyetlen mondat a könyvből.

Arról van szó: mi az a jóslási tehetség? Bizonyos pontig minden ember jósló, mond Széchenyi. Így például, ha reggel van, minden ember előre látja, hogy hány órakor fog ismét besötétedni. E kis „csudatételre“ nem kell egyéb, mint azon pillanatnak, a mikor jósol, tökéletes ismerete és egy jó óra. Így továbbá, ha február van, mindenki tudja, hogy a szüret legkésőbb hány hó mulva fog bekövetkezni: ehez is csak a naptár szükséges. Aztán így folytatja okoskodását:

„Már szövevényesebb tárgyaknál: mint például, hogy az olasz nemzet fog-e valaha még egy fő alatt egyesülni — a Napoleon dinastiának van-e jövődjé — a muszka nemzet meg fogja-e egykor boszulni Szebasztopol elpusztítását és kire lesznek boszú-csapásai főképp irányozva — Csehország be fog-e olvadni a németiségbe — az oláh népből lesz-e nemzet — a magyar faj végkép meg van-e törve, gyilkolva és eltemetve — a németiség el fogja-e olvasztani az osztrák fazékba csapott összekevert nemzetiségeket — a Vojvodina nem lesz-e maholnap része valami szerb királyságnak vagy republikának — Horvátországot és Szlavoniát nem fogják-e egybe házastani Karinthiával — Valachia és Moldva nem kerül-e végképi osztrák atyáskodás alá — mikor fog beállni a legelső ausztriai bankrot s aztán a második, harmadik, negyedik stb. és mily következményeket fog ez szülni — fogja-e magát kifizetni valaha a simmeringi csuda-út — Bruck ki fogja-e rán-

tani az apostoli (?) császárságot finanszialis szurkaiból — mikor áll be azon idő, midőn azt lesz szabad mondani, hála az égnek, a beamterek száma complet — Poroszország constitutiója fog-e maga körül harapózni — Anglia igaz szövetséges őszinteséggel fog-e Ausztria iránt viseltetni, ha ez véletlen valami bajba keverednék és viszont — Lengyelország már végkép kiadta-e lelkét — a törökből lesz-e még valaha keresztény nép, valamint a magyar pogány ezer év előtt úgyszólván már holnapra Szent-István példája után a kereszthez esküdött — Németország örökkön-örökké kisebb distinct részekből fog-e állani — megjön-e egykor azon idő, mikor az akasztófának jele oly tiszteletet fog gerjeszteni, valamint a legártatlanabbul ontott vér által az egykor oly csúf keresztfa is ki lett vetköztetve szégyenéből; s az akasztófa féle decoratio nem fog-e egykor az emberek közt nagyobb becsben állani, mint mindazon valóban émelegést okozó csillag és pántlika tarkabarkasága, melyekkel újabb időkben a hízelgők, pöknyalók és s . . . csokolók xerxesi serege oly különös bőségben szaturáltatott, mikép bizonyos mellek már annyira ki vannak czifrázva ilyféle testimonialisokkal, hogy, csak még egy csillag! s már az ember frontispiciumán el nem fér és hátul kell keresni valami alkalmas pontot annak felfüggesztésére s ott a kamarás vagy titkos tanácsosi kulcs nem fog többé szólót tánczolni és aprózni, de valami pajtással fogja osztani dús helyzetének kitüntetését — Henzi monumentuma, melyet a magyarnak kifogyhatatlan lelki vigasztalására épen azon helyre raktak, hova a még meg nem gyilkolt nemzet épen Corvin szobrát óhajtotta állítani: Corvin szobrát, ki zsarnok, de okos és jószívű, a nemzethez hű zsarnok volt, — kérdem, Henzi monumentuma örökre fog-e állani mostani helyén, és nem jön-e még idő, mikor az életnek megint visszaadott magyar, azt ugyan lerombolni soha nem fogja, mert ellenségében is tudja tisztelni az igazi hőst, de a legnagyobb kegyelettel, valami más nem oly szembeszökő helyre viendi, hogy ne bökdösse a magyar szívét szüntelen, mint egy távozni soha nem akaró „szemrehányási kisértet“ — ily szövevényesebb tárgyaknál a jóslás már csiklandósabb munka és annak félig-meddig is végbevitelére egy-két felvilágosító eszköz, mint például óra és naptár a felhozott esetben, még korántsem clég, de felette sok és minden oldalról „segítő“ szükséges“ stb.

Kit ne döbbsentene meg a komoly és bizarr gondolatok e tarka kaleidoszkopja, melyet játszva forgat kezében egy sárgapapucsos, vörös török-bugyogós, papírsüveges ősz agastyán, a ki csibukozva és sétálva diktálja irnokának ez őszszekavart eszméket. Közben hol magába mélyed, hol fölkapzsa, hol ránczba gyüremlik hatalmas homloka. Agyában ötlet ötletet kerget. Az irnok kétségbeesve várja a mondat végét, hogy oda tehesse a megnyugvó pontot. Az öreg pedig száguld tovább és tovább. Hanem azért a pont nem marad el. Lear, ha egyszer kikökönt mondatának rendes vágányából, nem is tud arra többé visszatérni. Széchenyi azonban soha nem feleli el magát s ismerősei bámulva mondják, hogy ily óriási kitérések után, mikor figyelmét oly sok idegen eszme vette időközben igénybe, meg se szokta kérdezni irnokától a régen félbeszakított mondat szavait, hanem biztos emlékezettel kapcsolta oda incisumai bevégezttével a mondat befejező részét.

Ha lett volna türelme egész könyvének compositióját is hasonlóan átgondolni, mindenestre teljesebb és bevégeztebb volna az. Hihetőleg belefáradt, unta a maga elé szabott egyhangú logikai menetet és szabad ömlést engedett zilált eszméinek, áradozó szenvedélyének.

Könyve ekként befejezetlen maradt, de reánk nézve sokkal érdekesebb, mintha szorosán a fölvet tárgy fejtegetéséhez tartotta volna magát. Mert hű tükre lett lelki állapotának. Keserű, elégtelen, alig tűrhető állapot lehetett az. Folytonos kétkedésben saját maga iránt, daczára egy nemzet hódoló tiszteletének, mely ekkor már kezdte belátni, hogy neki, csak neki volt igaza. „Én igen okos soha sem voltam, mert, ha az lettem volna, most nem ülnék itt, a hol ülök“ — írja látszólag csaknem belefásúlva sorsába. De megnyugodva soha sem. Pihenni nem tud. Szellemének tevékenysége mindig a régi: élénk, nyughatatlan, alkotni vágyó. A mit ír, az mindenütt teljes lelkéből, igen nagy verffel van írva. Elbeszélő modora a mily eredeti és sajátos, épen oly mulatságos is. Egypár adoma e könyvben oly remekül van előmonva, hogy ez a mulattató, folyékony, élczes, szikrázó előadás magában is elég volna szerzőjöknek kiváló helyet biztosítani irodalmunkban.

S még egy oknál fogva érdekes e furesa tartalmú könyv. Mert ez is tanúsítja, mily egészen eredeti, önálló független

volt az ő elméje, és gondolkozásának teremtő ereje. Van-e el-
koptatottabb tárgy, mint ezé a könyvé? Elmélkedtek-e vala-
miről többet, mióta a *gnothi se aüton* bölcs elve kétezer évvel
ezelőtt jelszavá lett, mint az önismeret szükséges voltáról?
S mégis e könyvnek, mely azt a kopott themát vette elmélke-
dése alapjául, alig van olyan lapja, melyről elő ne sugároznék
a fölfogás sajátossága s a stíl mögött ki ne magasodnék az em-
ber. És pedig olyan ember, a kiből az egyéniség ereje oly
nagy, eredeti és önálló volt, a milyet keveset ismer a történelem.

A. L.

Münzinger. Erbrechtliche Studien. Basel. 1874.

E munka egy a tudományra nézve korán kimúlt, de a
positív tudomány és az újkori társadalmi humanismus magas-
latára emelkedett svajczi szakférfi felolvasása, mely annyival
inkább megérdemli teljes figyelmünket, mivel az itt közölt
eredmények teljes összhangzásban állanak azokkal, melyeket
azon férfiak napfényre hoztak, kik mint Comte, Mill, Maine,
Laveleye társadalmi és jogi intézményeink legrejtélyesebb és
legszövevényesebb kérdéseivel foglalkoztak, és teljes össz-
hangzásban áll a természet legalsóbb rétegeiben ép úgy, mint
az emberiség legmagasabb köreiből nyilvánuló fejlődés tör-
vényével.

Szerző mindenekelőtt egy történeti visszapillantással meg-
czáfolja azon nézetet, mintha az örökösödési jog oly kathegoria
volna, mely semmi változást nem enged meg, mely csak egy bizo-
nyos alakban létesülhet: Bemutatja a történet legnevezetesebb
népeinek örökösödési institutióit, melyek mind megannyi külön-
böző válfajai az örökösödés primitív típusának. „A jog nem
változtatlan; mert minden korszakban más eszmék uralkodtak.
Azonban véletlen-e, avagy külső tényező-k-e, melyek egy nép,
melyek az emberiség jogrendszerének tovább fejlődését meg-
határozzák? Nem! Az emberiség nagy hadserege előtt egy
tűzoszlop vonúl, mely viharban és éjben egyaránt világít.
Czélja nagyjában mindig egy és ugyanaz: az emberi nem töké-
lyesbedése, kifejtése annak, mi az ember lényében a jó és nagy.
Éz az egyetlen alap az örökösödési jogra nézve, minden egye-
bet félredobunk. Világosan megjegyzem: a tulajdonjog sem
czél önmagában; valamint az örökösödési jog csak *annyiban*
szentelt, a mennyiben az emberi lét magasabb czéljainak meg-
felel. Ha azon idő bekövetkezik, a mikor a tulajdonjog, a mint

az most kifejlesztetett, azon czélnak többé nem felel meg, akkor az megbukik. Ugyanaz áll az örökösödési jogról és azért, nem tekintve más egyebet, összeköttetésbe kell hozni az örökösödési jog kérdését az emberiség legmagasabb kérdéseivel, azon legmagasabb czállal, melyet annak a családban, a társadalomban, az államban el kell érni.

Szerző mind a családi örökjogot, mind a szabad végrendelezési jogot fentartani kívánja, azonban csak némi korlátozással; amaz ne terjedjen tovább, mint a meddig a családi összeköttetés valóság, mint a meddig a családi összeköttetésnek a belső tartalom megfelel, emez szabályoztassék olyképen, hogy a javak társadalmi jelentősége érvényre jusson. A végrendelezési jog az emberi természetén alapszik; ennek azonban egyéni és társadalmi iránya van, mely utóbbi eddig a végrendelezési jogban kevésbé érvényesült. E társadalmi irány kedvéért korlátoztassék a végrendelezési jog. Szerzőnek erre nézve is saját és igen érdekes eszméi vannak. Azon részekből, melyek az örökösödési és végrendelezési jog korlátozásából keletkeznek, alakíttassék egy tartaléktöke, mely a társadalom minden tagjának biztosítására legyen rendelve. Továbbá kívánja, hogy ez alapból alakíttassék egy nevelési alap. „Ez által a magán tevékenység által előállított értékek egy része mint termő mag ismét elvettetik az egész emberiség közé. Ez által oly helyeken, melyek most puszták és sivarak, új élet csiráznak és virágoznak, mely ismét az egésznek javára válnék. Ez által egy örökös kör-mozgás keletkezik: a mit az egyén kivívott, ismét visszatér részben az egyénhez, a hol újból termékenyítőleg hatván, ez által ismét egyesek, kik különben elnyomorodtak volna, fejlődnek és felnőnek.“

Korunkban, midőn társadalmunk azon nehéz problema előtt áll, hogy a demokratia követelményeit az anyagi helyzetek különbözőségével összhangzásba hozza, mint az történt és mai napig fennáll Schweizban, midőn a társadalmi tudomány ismét alapintézményeink vizsgálatával foglalkozik, jelen kis dolgozat mindazok figyelmébe ajánlható, kik a társadalmunkat mozgó nagy kérdések iránt érdeklődnek. Erkölcsi álláspontja, jogi fejtegetésének világossága, történeti távlatja és humanismusa a nehéz kérdés bonyodalmaira újabb világot vethet.

DR. W. B.

A TÖRTÉNELMI HŰSÉGRŐL A KÖLTÉSZETBEN. *)

A magyar tud. akadémia, 1874-ben, a Gorove-alapból a következő pályakérdést tűzte ki:

„Regény- és színmű-íróink gyakran másképen tüntetik föl történeti személyeiket, sőt egész korszakokat, mint a hogy a hagyomány fentartotta. Kérdés: aesthetikailag jogosúlt-e a történeti személyeknek és korszakoknak a köztudalommal ellenkező feltüntetése; s ha igen, mely határig?“

A kérdés nem oly egyszerű, mint első tekintetre látszik. S minél tovább foglalkozunk vele gondolatainkban, annál érdemesebbnek találjuk arra, hogy minden oldalról megvizsgáljuk s lehetőségig kielégítő megoldásra jussunk. Annyiban „fogas“-nak is nevezhető, a mennyiben, különböző oldalról tekintve, ellenkező feleletekre nyújt egyaránt tetszős érveket. S mivel az igazság mégis csak egy lehet, kell, hogy a különböző feleletek közül mégis egy valamelyik legyen a kielégítő, s az, melyben végleg megnyughassunk.

Ezt keresni és pedig őszintén s elfogultság és előítélet nélkül keresni szándékunk e lapokon, melyeken minden nagyfenék-kerítés nélkül igyekszünk a kérdéshez egyszerre közel lépni.

I.

Lehetetlen, hogy a kérdésben, a mint formulázva van, egy dolog fel ne tűnjék. „Regény- s színmű-íróink“ — úgy mond — „gyakran másképp tüntetik föl történeti személyeiket,

*) Akadémiai pályadíjt nyert értekezés.

mint a hogy a *hagyomány fentartotta*“, s nem mondja, mint a hogy a történet-írás festi.

„Kérdés“ — folytatja — „aesthetikailag jogosúlt-e a történeti személyeknek és korszakoknak a köztudalommal“ — nem mondja a történeti igazsággal — „ellenkező feltüntetése.“

Föl kell tennem, hogy a „hagyomány“ és a „köztudalom“ emlegetése, s a „történeti igazság“ mellőzése nem esetleges, hanem szándékosan van így.

Azért előre engedelmet kell kérnem, hogy a kérdés körén némileg túlmegyek, mert fejtegetéseim logikai rendje nem engedi mellőznöm a hagyomány mellett a történetírást, s a köztudalom mellett a történeti igazságot sem.

Különben is oly közel, s oly sok ponton érintkeznek egymással, hogy el sem választhatók. A hagyomány a történelem első forrása, s első eredeti alakja is. *Egyetlen* forrása abból az időből, melyről még írott kútfők nincsenek, de egyik forrása folyvást az írott kútfők, az oklevelek és tudósítások mellett is. A kortársak elbeszélései, az emlékiratok és levelezések megannyi alakjai a hagyománynak; a szóbeszédnek, az egyéni felfogásnak, mely a mint közöltetik s terjed, többé-kevésbé általánossá s végre köztudalomná lesz: tehát a jelenben szólva, a köztudalomnak, a múltra viszonyítva, a hagyománynak részei mind.

S mi a köztudalom? A mit a sokaság történeti igazságnak tart; talán nem az igazság, de alanyilag tökéletesen egyértékű azzal. A kép, melyet magának a történet személyeiről, eseményeiről, egész korszakokról alkotott: ez valamely kornak vagy nemzetnek, vagy az egész emberiségnek történeti tudalma. Talán nem hü kép, talán nem felel meg az igazságnak, — de míg a köztudalomból más által ki nem szoríttatik, addig az igazság helyét pótolja tökéletesen.

Általában a tudalmunkban élő melyik képről vagy fogalomról mondhatjuk, hogy az megfelel az igazságnak; a tárgy vagy esemény valóságának, melyről alkotva van? A nélkül, hogy pilosofiai kételyekbe s szörszálhasogatásokba merül-nénk, csak érzékeink és észrevételeink tökélytelenségére, s elvonásaink s ítéleteink megbízhatatlanságára akartuk általában emlékeztetni olvasóinkat.

Még a kezeinkkel érintett, szemcinkkel látott dolgokról sincsenek egészen tökéletes és megfelelő képzeleteink. Annál

kevésbé az egyének,*) még közelebbi ismerőseink jelleméről, kiket elfogúltan, szenvedélylyel és minden esetre tökélytelenül ítélünk meg. Legkevésbé pedig a történő dolgokról, melyekkel egykorúak vagyunk, melyeket mint tanúk szemlélünk, sőt a melyekben többé-kevésbé tetteleg részt veszünk magunk is. Korunkban a nap eseményeit szorgalmasan följegyzik a hírlapok, de tudjuk, mily kevésbé megbízhatók. Ha valaki rendszeren csak egy lapot, vagy csak egy színezetűeket olvas, észrevétlenül annak szemüvegén néz s ítél mindent; ha ellentéteket, nemcsak ítéleteiben, hanem a legegyszerűbb tények iránt is zavarba jő. Egyébiránt az események, s különösen a történelmi jelentőségűek, oly sok szálból szövődnek, hogy azokat tisztán s teljesen áttekinteni fölülte kevés ember képes. Hányadik ember, bár folytonos figyelemmel lássék kísérni az eseményeket, tudja tisztán: mi történik körülé? Még a kik a történetet csinálják, azok sem tudják sokszor, mit csinálnak. Nem tudjuk, az, a ki száz év múlva századunk történetét fogja írni, hogy' fog eligazodni rajta; kétségkívül az ellentétes tudósítások egyike után sem fog indulni, hanem összevetésök után, s az okiratok megkérdezésével fog ítélni. De hol van a kezeség, hogy az igazságot az ellentétek szélsőségei között középütt találandja? S nem hazugsággal vannak-e tele az okiratok, jelesen a diplomatiái oklevelek is?

S ha arról nem vagyunk biztosak, hogy helyesen tudjuk azt, a mi értünkre, a mi tegnap, a mi szemünk előtt történt, és hogy helyesen ítéljük meg kortársaink jellemét és szereplését, a kiket személyesen is ismerünk: mikép bízhatunk a történelem igazságában? Egy szellemes francia jó vastag könyvet írt arról: *hog' írják a történelmet?* **) nagy csomó

*) Az értekezés elkészülte után, tisztázás közben jött kezemhez a *Budapesti Szemle* legújabb (1875. január—februári) száma, melyben *Borgia Lucretia* cím alatt (170. l.) ezt olvasom: „A múlt embereinek jellemzése csak kísérlet marad. Már ismerőseink és kortársaink megbírálásában a legnagyobb tévedéseknek vagyunk kitéve, hát még ez személyek rajzával, kik csak árnyak gyanánt tűnnek föl lelki szemünk előtt! A természetnek, kornak és környezetnek egybeszövődése, a melyből származtak, előttünk csak töredékes tények sora gyanánt áll, melyekből jellemet kell alakítani.“ Saját gondolatom s célzatom e sokkal jobb kifejezése annyira meglepett, hogy meg nem állhattam, hogy utólagosan ide ne írjam.

**) Edouard Fournier: *L'Esprit dans l'histoire. Recherches et curiosités, sur les mots historiques.*

esetet hozva föl, melyekben egyenként kimutatja, hogy a történet meg van hamisítva, s tények, melyeket századokig igazaknak tartottunk s melyeket tudósok és iskolás fiúk váltig ismételték, soha sem történtek meg, szók, melyek történelmi személyeknek tulajdoníthatnak, soha sem mondattak, vagy legalább nem úgy, a mint állítatik.

E részben tehát a történelem, bár mily tudós színbe öltözzék s bár mekkora apparátussal lépjen is föl, gyakran nem jobb mint a hagyomány s mint a *köztudalom*, mely mind a kettőnek egy felől forrása, más felől eredménye. Forrása, mert kétséget nem szenved, hogy, kivált az írott kútfők ideje előtt, a történetírás is, a hagyomány is, a köztudalomból merít; s eredménye, mert a múltból az válik köztudalmává a jelenek, a mit róla történet és hagyomány szolgáltat.

Hogy a történetírás célja, feltétlenül, az igazságot keresni, és a tévedést, mihelyt annak ismertetett föl, azonnal félrevetni, ahhoz, úgy hiszem, kérdés sem férhet. A tudomány, általában, az igazságot tartozik keresni, minden mellék-cél nélkül, s a történelemnek is, mint tudománynak, nem szabad semmi irányban célzatosnak (tendentiosus) lenni. Ha újabb okiratok vagy meggyőző erősségek, valamely századokig igaznak vélt, s így a köztudalomba is teljesen átment tény, vagy felfogást tévesnek bizonyítanak, — a történelem minden habozás nélkül bevallja tévedését s megigazítja magát. Lehet, hogy még sem habozás nélkül. Előítéleteitől, kedvencz eszméitől, régi hitétől nem könnyen s nem szívesen válik meg senki, még oly komoly hölgy sem, mint Klio kisasszony; kivált ha vallási, nemzeti stb. érdekek, hiúságok szólnak a kelletlen igazság ellen s a kedves tévedés mellett. De végre is, ha ma bebizonyíthatnák, hogy őseink csakugyan oly durva, vérszopó, műveltségre s nemesb érzelmekre képtelen nép voltak, mint némely soi-disant történetírók állítgatják, engednünk kellene az igazságnak. S ha bebizonyíthatnák, hogy itt nem Árpád szerze hazát s alkotta államot, nem szent István tette azt a keresztyén polgárisulás szervezett államává, s I. László, Nagy Lajos és Mátyás nem voltak nagyok: épen úgy le kellene mondanunk történelmi diésőségünk ábrándjairól, a mint a mesék közé igtattuk már nemcsak a Tell Vilmos szép hőskölteményét, de az egész római őstörténelmet is, melyet Liviusnak a köztudalommá vált hagyomány monda tollába,

s mely tőle Niebuhrig tizennyolcz száz esztendőn át tökéletes szent igaznak tartatott.

Ehhez, úgy hiszszük, kérdés sem férhet. De kérdés igen is, s épen ez a kérdés áll előttünk: vajon a költészetnek is csak az igazság-e a célja s egyedüli szemügye? vagy neki szabad — s kell is, egyéb szempontok után is indulnia?

A költészetben (általában a művészetben) az *igazság* szónak némileg más értelme van. A képzőművészetek nem nyújtják a természet szolgálilag hű másolatát, s alkotásaik azért igazak lehetnek művészi értelemben. A művészet *igazsága*: az eszményített természet. A költészetben nem a *meg-történt dolog* az igaz, hanem az, a minnek benső erkölcsi s lélektani igazsága s a mellett művészi arányossága van. A mely drámaíró a köznapi életet úgy vinné a színpadra, a mint igazán van, minden esetlegességeivel, aprólékosságával s igazsága teljes prózájával, azt méltán kifütyölnék, vagy az unalom miatt végig sem néznék. Az élet igazságát tömérdek oly részlet egészíti ki, a mi egyáltalában nem lehet tárgya a művészetnek. A festő is ha úgy festené a természetet, a milyen igazán, a szobrász ha az emberi alakot egészen hűven adná vissza: mű helyett csak másolatot adna, melyből az élet hiányzanék és a hiányt nem pótolná művészet. A photographia nem művészet; vagy csak akkor kezd az lenni, mikor kézzel folytatja a gép munkáját.

Egy szóval a költészet (s általában a művészet) előtt az igazságon kívül még egy más, szint' oly fontos tekintet áll: *a csalódás* (illusio) *előidézése*, hogy tudniillik igaznak hitesse el, a mi tulajdonképen a szó szoros értelmében nem az. S ha ez sikerült neki, akkor a mű tökéletesen pótolja a valót, melynek nem hű, de művészi másolata, s már nem másolat, hanem új teremtés.

S ez egyaránt igaz, akár a történetből, akár a mai életből vegye tárgyát a művész. A képirásban például a történeti festő, épen úgy mint a táj-festő, genre-festő, sőt még az arczkép-festő is, az igazságból el kell hogy hagyjon mindent, a mi ellenkezik a művészet céljával, de a hiányt illusióval kell hogy pótolja. Aztán a történeti alakok valódi képe sincs mindig birtokunkban. Caesar halálát akarjuk festeni: de sem Caesarnak, sem Brutusnak, sem Cassiusnak nincs arczképe. A festő maga át nekik arczképet, de kell hogy olyanokat

adjon, melyekről a néző elhiggyje, hogy valódiak s elfogadja a csalódást. Nem is festheti a sebeket, a halált, a vonaglást az igazságnak megfelelően, részint mert rútak, részint mert csak egy perczet (fixírozva) festhet; de a mit kénytelen elhagyni az igazságból, kipótolja az igazság látszatával, mely a nézőben, alanyilag, az illusiót idézi elő. Épen így bánik a festő a természettel, az élet jeleneteivel, sőt az egyéni arczképpel is.

S szint' úgy a költő az élet és a történet tárgyaival. Mind a kettőben sok van, mennyiségileg véve a legtöbb, a mit a költő egyáltalában nem használhat, a mi reá nézve tehát nem is létezik. A regényíró, a ki pedig legközelebb van az élethez, annak mindennapi részleteit, külsőségeit, aprólékoságait legnagyobb részt eldobni kénytelen, s a mit felhasznál belőlök, azt is csak eszköztül használja, hogy árnyaljon vele, s nem önmagáért, hogy azt is fesse.

Épen úgy a történelem költője, nem diáriumot szerkeszt, melyben minden benne legyen, hogy a hős ide ment, oda ment, követséget fogadott, kilovagolt, talán ezt evett, azt ivott; nem diáriumot szerkesztenie, *művet* kell alkotnia, s a mű levet magáról mindent, a mi saját céljaira fölösleges, s a mi nem az ő benső alkatához való, mint életműves képződmény.

Kétségtelen, hogy ez által a tárgy, legyen a mai korból vagy a történetből véve, kivetkőzik szigorúan vett tényleges, de csakis külső igazságából; azonban annál többet nyer belső valóságban.

Abban tehát, hogy a költő — regény- és drámaíró — tárgyát a valóságnak teljesen megfelelően nem alakíthatja, nincs különbség a jelenkorból vagy a történetből vett tárgyak között.

Különben is tulajdonképi s lényegbeli különbség a kettő között nincs; különösen az előnkbe tett kérdéssel szemben. Szint' úgy lehetett volna a kérdést így is tenni föl: jogosult-e aesthetikailag a társadalomnak és a jelen korszaknak a közfelfogással ellenkező feltüntetése? Mert a társadalomra és a jelen korszakra nézve a közfelfogás épen az, a mi a történeti korszakokra nézve a hagyomány és az azon alapuló köztudalom. Egyik sem az absolut igazság, hanem az, a mi alanyilag tökéletesen pótolja az igazságot; sőt több az igazságnál, mert az igazság, ha a közfelfogással s köztudalommal ellenkezik, nem

talál hitelre s nem képes illusiót teremteni, a mi nélkül pedig a költészet merőben eltévesztette a célját, épen úgy, mint az athenaei paraszt, a ki igazi malaczt sikongatott a köpenye alatt, s először megtagadták, hogy *jól utánozná* a malacz-sívitást, s mikor az élő állatot felmutatta, még jól el is verték érette. A művészi igaz, mely magát igaznak tudja elhíttetni, több a tényleges igaznál.

· II.

Így állva szemben a kérdéssel, arra általánosságban, s az *első szóra* tagadólag kellene felelnünk s azt mondanunk, hogy:
„a történelmi személyeknek és korszakoknak a köztudalommal ellenkező feltűntetése aesthetikailag sem jogosult” —

mert ez úton a költő nem képes elhíttetni az olvasóval (vagy nézővel), hogy alakjai igazak, vagyis nem képes előidézni azt a csalódást, illusiót, mely hatásának s így célja elérésének múlhatatlan föltétele.

Szükséges-e élnünk példákkal? Ha a drámaíró nyúl szívű Árpádot, kegyetlen szent Istvánt, érzelgő Nagy Lajost, vagy bárgyú Mátyást vezetne a színre; ha Csák Mátét a rend és törvényesség öréneke, Dózsa Györgyöt galambszívűnek, Karaffát az engesztelődés és szelídség mintaképeinek festené, nevetés és boszankodás vegyülete lehetne csak a hatás, melyet előidézne.

De ne csapjunk túlzásba; ily szembeállást a köztudalommal és az igazsággal, ily vakmerő arczúl csapását a hagyományak és a történelemnek, föl sem lehet tenni arról, a ki a színen vagy könyvben a közönséggel, saját nemzetével akar beszélni.

Aztán a történelmi jellemek nem is typosok, mint az aesopi mese személyei, s körülöttök nem lehet oly durva és kezdetleges vétségeket követni el, mint ha a rókát jámbornak, a vaddisznót szelídeknek, a szarkát hallgatagnak, a bárányt vérengzőnek festenők. A történet alakjai szint' úgy egyének, mint az életéi, s a regény- és drámaírónak mindig csak egyénekké van dolga. Az egyén jellemrajza pedig részletekből áll, árnyalatokat követel, s mindenek előtt a lélektan törvényei alá esik, mely még a történetírás körében is correctivum gyanánt szolgál, s nemcsak a költőtől, hanem a történetírótól

sem fogadja el, a mi erkölcsileg lehetetlen és lélektani ellenmondásokat foglal magában.

Ebből pedig az következik: hogy miután a történet írott forrásai, az okiratok, csak tényeket tartalmaznak, s a cselekvő személyeknek *tetteit* ugyan elősorolják, de sem indokaikról, különösen az erkölcsi s lélektani indokokról nem szólnak, sem egyáltalában a jellemzés művészetébe nem ártják magukat, a hagyomány pedig az egykorúakra tett benyomásban vagy azok nyilatkozataiban őrizi meg a történeti személyek olyan a milyen jellemképét: ennél fogva a történetírónak éppen úgy, mint a költőnek fölötte tágas tér s szabad kéz marad, a változhatatlanul adott tények korlátai között, a jellemzésre, az indokok keresésére, az elrejtett erkölcsi tényezők számba vételére vagy odaállítására stb.

És e részben ismét a történetírónak s a költőnek, valamint mezeje egyaránt tágas, korlátai is ugyanazok: egy felől a mozdíthatatlan tények, más felől a lélektani törvények. S ezeken belül nemcsak a költő bánhatik szabadon az alakítással, hanem bánhatik s bánik is valósággal a történetírás is.

A történelemben sem maradnak változatlanul a jellemek s alakok; már azért sem maradhatnak, mert nem típusok, hanem egyének lévén, minél több egyéni vonás járul rajzokhoz, annál jobban kidomborúl s egyszersmind ahhoz képest módosúl is a kép, melyet rólok a történelem, a hagyomány és köztudalom változatlan alapszínében, de rendre-rendre fejt ki, egészt ki s tökéletesít. A mint a történetírás több s több adattal rendelkezik, a mint a levéltárakból s az okiratok kötegeiből új meg új anyagot hoz föl s állít össze, és egymás ellenébe: a történeti személyek, sőt az egész korszakok arcképe folyvást teljesebbé lesz. Jőnek a történeti anyag feldolgozói, első sorban a történetírók, kik a gazdagabb anyagból, összevetés s következtetés útján egybeállítják az indokokat, a kölesönösen egymásra ható részleteket, az egyes személyek jellemét, viszonyaikat egymás közt s az eseményekhez, végre magok az események pragmatikáját s aztán az egész korszakot. Az így kidolgozott történet mily egészen más, mint voltak az első, egy oldalú, hús- és vértelen krónikás följegyzések! Bizonyára egy Macaulay és egy Holinshed, vagy egy Horváth Mihály és Kézai Simon könyve közt sokkal nagyobb a különbség, mint amazok és egy történeti regény között. *Magyarország*

1514-ben vagy *Kenilworth* vagy Shakespeare angol *historiái* nem különböznek annyit egy részletes történelemtől, mint emez egy krónikától.

S a mint a történetírás fejlődik, részletekkel gazdagodik, a személyek és korszakok rajzában pontosabb, jellemzőbb s árnyékoltabb lesz, úgy fejlődik s módosul, egészől ki és tökélyesbül vele együtt az is, a mit történeti tudalomnak nevezünk. Mire való volna különben a történetírás, s miért venne magának annyi fáradságot új adatok felkutatásában, gyűjtésében és feldolgozásában, ha senki sem hallgatna reá, s nem bírná a korszakokról fogalmunkat teljesebbé és világosabbá, s a személyekről ítéletünket alaposabbá és biztosabbá tenni?

Hányadán vagyunk hát a történeti köztudalommal? Oly valami végleg megállapított, változhatatlan és mozdíthatatlanul szilárd ítélet-e az, melyhez többé szó sem fér? melyet a rosszúl vagy hiányosan értesült közvéleménytől, a jobban vagy teljesebben értesülthöz ne lehetne felebbezni? oly valami-e, a mire csak eskünni kell, s a költőnek, regény- és drámaírónak nincs más dolga, mint magát ahhoz szabni? Bizonyára nem.

Mert ha a tudomány, a pusztá igazság szolgálatában, s esupa okiratok és bebizonyított tények alapján, a köztudalmat módosítani, sőt teljesen megváltoztatni is jogosítva van: hogyan vonhatnók kétségbe ily jogát a költészetnek, melyet a pusztá igazság s a bebizonyított tények egyáltalában nem kötnék s nem korlátolnak annyira, mint a történetírást?

E részben szabadsága nagyobb, kétség kívül; ellenben korlátai, ha más neműek is, de nem kevésbé szigorúak.

A történetírás korlátai egy felől *a tények*; ezek a költészetet, legalább minden lépten, nem kötik; más felől a *lélektan* általános törvényei, ezek irányában már a költészet még többel tartozik, mint a történetírás. Emez, a valószínűtlent, csak lehetetlen s képtelen ne legyen, kénytelen elfogadni, ha tények bizonyítják; a költészetet okiratok nem kényszeríthetik, hogy a valószínűtlent elfogadjja, s a valóság látszata, az illúzió, mely neki több magánál a valóságnál, nem engedi meg, hogy azt hirdesse, még ha pecsétés királyi levéllel volna is bizonyítva, hogy úgy van és igaz.

Például a történetírás, a hagyomány s oklevelek alapján elfogad és fölvesz a köztudalomba emberi szörnyeket is, kik-

nek lelke csupa sötétség, ördögi bűn, egy emberi vonás nélkül. A költészet nem fogad el ilyeneket, mert a lélektan erkölcsi alapjával ellenkeznek. A drámaíró Nerót vagy Tiberiust sem festheti enyhítő vonás nélkül. Mentséget keres III. Rikhárdnak, s kiengesztel Lady Macbethszel. Herodesnek a neve is undor; Kainra, Judásra gyermeket sem keresztelnek, annyira utálatosak; a költészet vagy nem használhatja, vagy kénytelen a köztudalom ellenére emberiebbé tenni ördögi arcaikat.

S íme, a mit a költészet, így a köztudalom ellenére tesz: azzal sok esetben csak előlegezi az igazságot, megelőzi a jobban értesülendő köztudalmat. Például Nerót, Tiberiust, Róma ez örült zsarnokait, kiket az emberiség évezreden át csak emberarczú fenevadaknak tartott, ma a történetírás világánál is másképp látjuk. Rosz embereknek talán, de csak embereknek. S nem csak Stuart Mária mondhatja el már magáról, hogy „jobb vagyok, mint hírem“ — még Borgia Lucretia sem az a démon többé, egy asszonyi vonás nélkül, a ki volt. Hugo Victor az anyai szerelmet tette e sivár szív irtóztató fenekére; s Gregorovius úgy találja, hogy a női kedély sem hiányzott e szörnyetegben. A költő jó ösztönét követte, midőn az egész világ ítélete ellen megváltásról gondoskodott e pokolra szánt nőstény tigrisnek; a történetíró most igazat ad neki, ha más modorban is, de ugyanazon alapszmével.

Van példa az ellenkezőre is. A magyar történetben, a szigetvári Zrínyi Miklós sokáig a hazaszeretet s önfeláldozás typus-alakja volt, ép oly szeplőtlen hős, mint Bayard a francziáknak. Az újabb történetírás *) kiderítette: hogy kivált fiatalságában ő sem volt jobb durva koránál, s nem sokat különbözött egy garázda rabló-lovagtól; hogy később is hatalmaskodó, a jogfogalmakkal szemben nagyon is önző, és olyanemű hős volt, kinek nagyságába sok sötét vonás is vegyült, és a ki utolsó nagy tényével, melylyel öntudatosan és többet használt hazájának, mint ha sik mezőn nagy csatát nyert volna, e hősi halállal sokat expiált, mert volt elég mit expiálnia. Igaz, hogy az új kép, melyet Zrínyi Miklósról a történetírás alkotott, a köztudalomba még nem ment át. De át fog menni kétség kívül, mert az igazság ellen legkedvencezbb képzetünk

*) Salamon F. *Az első Zrínyiek.*

sem tarthatják fenn magokat, s nem daczolhatnak soká és sikerrel vele. S ha a költő a régi elvont, magasztos epikai, de *nem való* Zrínyi helyett, ezt a kétség kívül sokkal lélektanibb, és valljuk meg, eminenter drámai Zrínyit festené: vétene ugyan, ma még a köztudalom ellen, de szolgálhatna az igazságnak és hozzájárulhatna épen a köztudalom kiigazításához is.

És már e szempontból tekintve a dolgot, előbbi nézetünket módosítanunk kell, s azt mondanunk: hogy midőn a köztudalom ellenkezik az igazsággal, vagyis a később kiderült igazsághoz képest módosulni kénytelen a köztudalom is, akkor *a költőnek is joga van szembe helyezni magát a köztudalommal, ha e merényletét az igazsággal földözheti.*

III.

Azonban még ezzel sem mondtuk ki utolsó szavunkat a kérdésben. A költőnek, ha e szabadsággal élni akar, számot kell vetni az ezzel járó nehézségekkel és saját erejével. Ő nem tarthatja csak az igazságot szem előtt; az illüsiót sem nélkülözheti s azt még az igazságért sem szabad kockáztatnia.

A kérdés tehát az: képes-e ily esetben az igazságnak egyszersmind az igazság látszatát is adni? elhítenni: hogy úgy van, a mint mondja? Elfogadtatni nézőjével, olvasójával a köztudalommal ellenkező igazságot? vagy példánknál maradván, mint a mely épen alkalmas a kérdés megvilágosítására, képes volna-e nézőjével, olvasójával elfogadtatni *ezt a Zrínyit?* Egy szóval: tudna-e illüsiót idézni elő?

Feladata kétség kívül sokkal nehezebb, mint ha nem kellene meglevő előítélettel, vagyis a *megállapodott köztudalommal* küzdenie. Ha nem nevezné hősét Zrínyinek, hanem költött nevet adhatna neki, hogy csak emberi s költői igazságával hasson, nem zavárva a történeti (bár alaptalan) tudalom reminiscentiáitól, melyek erre a névre mindig, önkénytelenül is, fölkelnek minden magyar emberben. Föl, legalább addig, míg a köztudalom, ha meg nem változik is, legalább meg nem rendül.

E kérdéssel szemben ismét a költészet célja és eszközei s azoknak a történetíráséitól különböző volta lehet a döntő.

Részünkről azt hisszük, tévfogalmak s megrögzött előítéletek ellen küzdeni első sorban a tudomány feladata; a költészet ebben legfőlegb segítségére lehet. Kivált ha nemzeti vagy vallási előítéletek, melyek rendesen a kegyelet tárgyai is egyszersmind, s minél szentebb és nemesebb érzelmek azok, melyek a tévhittel elvághatatlanul szoros összefüggésben vannak, akkor a költészet maga ellen vét, midőn velök szembe száll; mert illúzió nélkül czélt nem érhetvén, az amazokban levő sokkal erősebb illúzió ellenében tehetetlen — s így általában hatástalan marad.

E pontnál azonban, *általában a költészetről* beszélni s annak szabni ki korlátokat nehéz s nem is igazságos; mert nem a költészet, hanem az egyes költő erejétől s azon eszköztől, melyekkel rendelkezik, függ hatása vagy bukása.

Erős költői tehetség a köztudalommal merőben ellenkező dolgokra nézve is képes, ha nem teljes, de bizonyos mértékű illúziót idézni elő, ha nem is elhíttetni, de elfogadtatni olyasmit, a mit teljességgel nem hiszünk.

Példa reá a szellemek megjelenése s a boszorkányok szereplése, a mint azzal Shakespearenél találkozunk.

Mellőzve azt a tekintetet, hogy Shakespeare korában a közönség még hitt a szellemek megjelenésében s a boszorkányok hatásában, s így azok szerepeltetése akkor teljesen jogosult lehetett, — bizonyos: hogy oly költői erő mellett, mint a Shakespeareé, azok ma sem rínak le a színről. Bár nem hisszük el, hogy léteznének, beleszólásuk a cselekvénybe nem bánt s elfogadjuk őket tényezőkül. És pedig nemcsak mint allegoriákat, vagyis a hős (Hamlet vagy Macbeth) lelkiállapotainak visszatükrözését s személyesítését, hanem a cselekvény valódi részeseit, a kiknek megjelenése daczol ellenkező hitünkkel, megdőbent s oly erősen hat képzeletünkre, mint ha valóban léteznének. Hiszen Macbeth és Hamlet létezésében sem hiszünk; magokat e hőseket is a mondák ködvilágába útasítja elménk a józan meggondolással; s így az illúziótól, melylyel őket élő emberekül fogadjuk el, már csak egy lépés van addig a további illúzióig, melylyel a megölt dán király vagy a Banquo szellemét s Hekatét és a boszorkányokat is készek vagyunk elfogadni.

A görög tragédia sem a valódi élet alakjait tüntette föl; a hősmonda és a hitrege, hősei voltak azok, a kiket Aeschilosz.

Sophoklesz és Euripidesz szerepeltetett. De Oresztes vagy Oidipusz és az Eumenidák, Prometheus és a Végzet tökéletesen megfeleltek a görög világnézetnek, s még a mikor bennök mint létező személyekben és intéző hatalmakban a hit megrendült is: a köztudalom elfogadta őket, mint azon eszmék és fogalmak személyesítőit, a melyek az egész társadalmat s az emberek erkölcsi világát áthatották.

Így vannak a történelmi korszakokra, sőt az egykorú társadalomra nézve is bizonyos egyezményes (conventionalis) fogalmak, melyek egyszer részeivé váltak a köztudalomnak, s mikor azok lenni megszűntek is, megtartják hatásukat a kedélyekre s azzal uralmukat az erkölcsi világban s a művészetben.

Az ily egyezményes fogalmak erősebbek magánál az igazságnál is és soká daczolnak még a helyesebb megismeréssel is. Az ilyenekkel harczra kelni s kiirtásukat megkísérteni kétség kívül feladata a tudománynak, de mindig kétes sikerű kísérlet a művészetre nézve, melynek — nem ismételhetjük eléggé — az igazság maga nem cél, vagy legalább nem egyedüli s főcél, hanem csak eszköz a maga céljára, mely a legteljesebb illuszió előidézése.

Végre is a költő, ha történelmi tárgyat dolgoz is fel, nem történetíró s célja és feladata nem a történelmi igazság kiderítése, nem is a történelmi kutatás eredményeinek előadása, hanem azoknak saját művészi céljaira való felhasználása.*) Neki a történet épen úgy csak anyag, mint az élet; ő abból meríteni s azt feldolgozni, és *mindenek előtt művet alkotni* van hivatva.

Nem fogunk tehát abba, hogy e részben kijelöljük a művészet korlátait s megszabjuk meddig mehet s minél nem merészkedhetik tovább. Korlátait a művész saját tehetsége szabja meg, s kritikája egyedül a sikerben van. Ha van ereje és sikerül neki az igazságot a téves köztudalom ellenében is elfogadtatni nézőivel vagy olvasóival: tapsainkat nem tagadjuk meg tőle. De nem tagadjuk meg akkor sem, ha a — bár téves — köztudalom csapásán halad s az igazság helyett a

*) Bárány Eötvös meghatározását a történelmi regényről, miszerint annak célja a történelem népszerűsítése (*Magyarország 1514-ben* című regénye előbeszédében) nem fogadhatjuk el. A történelmi költő kétség kívül jó szolgálatot tesz a történet népszerűsítésével, de célja nem a történelmi köztudalomnak szolgálni; célja önmagában van, mint minden művészetnek.

művészi hatást keresi s azt elérnie sikerül. Amaz nehezebb, ez biztosabb; de ha sikere egyenlő, diadalának becsét növelik a nehézségek, melyek közt azt kivívnia sikerült.

IV.

Eddigi fejtegetéseink inkább a történelmi *személyeknek*, mint a korszakoknak a hagyománynyal vagy köztudalommal megegyező, vagy azzal ellenkező színben feltüntetése körül forogtak. Ámbár a mit a személyekről általában mondottunk, a korszakokra is ráillik.

Nem fölösleges mindazáltal e részben még némelyeket hozzátenni az elmondottakhoz.

Ha a történelmi egyénekről gyakran téves s általában megbízhatatlan az utókor ítélete, még sokkal megbízhatatlannabbak a történelmi korszakok felőli fogalmaink, s e részben a köztudalom — általában véve — alig több a semminél.

Természetes. Az emberek itt és távol földön, ma és ez előtt száz meg ezer évvel, mindig s mindenütt csak emberek voltak s a jellem ugyanazon alapsajátságai és az egyéniség ugyanazon nyilvánulásai ismétlődnek, kevés változattal, folyvást. A történelmi személyek is ugyanolyanok, s nagyjában ugyanazon erkölcsi mérték alá esnek, mint kortársaink s magunk. A drámai vagy tragikai hős, hívják Oresztesnek, Antigonénak, Macbethnek és Desdemonának, Bánknak és Melindának, vagy Ferdinándnak és Lujzának, egészen véve, külső viszonyait nem tekintve, a szívet, az erkölcsi alapot, magát a jellemet nézve, csak ugyanazon erkölcsi köztudalom részesei gondolatunkban. Van hozzájuk mértékünk s világosan magunk elé állíthatjuk és ítéelhetünk rólok.

Ellenben a történelmi korszakokban épen a mi bennök jellemző, a mi őket a mai kortól megkülönbözteti: az esik kívül a többség tudalmi körén. Csak igen általános, szétfolyó, durva vonásokba vett fogalmunk van az ó-kor egyes népeinek vagy a közép-kornak, sőt a közelebbi századoknak is, társadalmáról, kül- és beléletéről, viszonyairól, egész jelleméről s nivoltáról. Elmondjuk, hogy Athenaeben nagy volt a műveltség, erős a közszellem, mély a közművelődés iránti érdeklődés, ilyen vagy amolyan az erkölcsi világrend felőli nézetek összesege, stb., de Perikles koráról, a maga egész nivoltában,

vajmi kevés embernek van, nem részletes és világos, hanem csak valamennyire is körvonalozott fogalma. A közép-korról is tudjuk, hogy az a durva erőszak és ököljog, a fejedelmi és hűbéri önkénykedés, az állami és egyházi hatalmak közti tusák — a kard és kereszt elsőségi harcának — s a tömegek hömpölygésének korszaka volt; de hányadik ember lelkében él tiszta és határozott kép e korról, melyből pedig műalkotásokban és intézményekben annyi kézzelfogható emlék maradt fenn s áll ma is szemünk előtt. Sőt kérdjük meg száz embertől, minő fogalma van a reformáció vagy a harmincz éves háború századáról? bele tudja-e magát képzelni a nemzeti fejedelmek, avagy csak Mária Terézia udvarába, vagy az akkori fő- és középnemes házak családi körébe? s a száz kérdészt közül kilenczvenkilencz tétovázni fog a felelettel.

Hogy állunk tehát a köztudalommal, a történeti *korszakok* jellemét illetőleg? Sehogy. Mindenben határozatlanság, általános, szabatosság nélküli fogalmak, szétmosódó, egyetlen pontban sem fixirozható kép: ez, a mit a múlt társadalmairól bírnak, tudniillik a néző és olvasó nagy közönség. *Ily* köztudalom iránt tartozzék tisztelettel viseltetni a költő, a regény- vagy színműíró?

Pedig a történeti költeményben, regényben vagy drámában a korfestés a legfontosabb elemek egyike. Mint festményen a háttér, mely kiemeli s kidomborítja az alakokat s életet és mozgást látszik adni nekik, olyan a történeti regényben és drámában a korrajz. Nélküle meg sem lehet érteni a jellemeket; viszonyaik, egyéni vonásaik, cselekvéseik: vagy rejtély vagy lélektani ellenmondás. Az igazi s egyedül igazságos mértéket a cselekvő személyek megítélésére csak azon kor ismerete nyújtja, a melyben éltek, a melynek részei voltak.

Azért ha a történeti költő iránt, a történeti személyekre, regénye és drámája hőseire nézve, elnézők lehetünk, vagy jobban mondván, neki e részben sok szabadságot engedhetünk is, — követelőknek kell lennünk iránta a korrajzot illetőleg, s itt hűtlenséget, szándékos meghamisítást, sőt tudatlanságból eső tévedést vagy hézagosságot sem vagyunk hajlandók neki megbocsátani.

Mivel pedig a regényíró s még sokkal inkább a drámaíró az elbeszélés és a cselekvény keretében kell hogy műveket megalkossák: természetes, hogy náluk a korfestés módja és

eszközei egészen mások, mint a történetírásban. Ez elmondhat s leírhat mindent: részletezi a szokásokat, intézményeket, külsőségeket, valamint az uralkodó eszméket és nézeteket, elvontan az egyénektől és eseményektől; akár külön — a művelődés-történetnek szentelt fejezetekben. A korfestés e könnyebb módjával a regényíró már sokkal kevesebbé, a drámaíró pedig épen nem élhet. Nekik s kiváltképen ez utóbbinak mindent a cselekvény s az annak keretében mozgó jellemrajz által kell végezni s megtestesítve állítani az olvasó és néző elé. A cselekvény maga, ehhez képest, a történelmi korszakból kell hogy kinőjön mintegy. S mivel a fő személyek a történelem által vannak adva, a mellék személyek és alakok rajzában kell hogy a sajátos korfestésre eszközöket keressen és találjon magának a költő. Valóban a legjobb történelmi regényekben s drámákban épen ezt az eljárást tapasztaljuk. A legerősebb történelmi érzékkel bíró költők, mint Shakespeare és Walter Scott, többnyire mellék személyeikbe fektetik a korfestés legerősebb színezetét.

De ha ily szigorú követeléssel fordulunk e részben a költőhöz, s tőle a leghívebb korrajzi színezetet kívánjuk regényben és drámában: minő forrásokhoz útasítsuk őt, a honnan anyagát és színeit vegye?

A hagyományhoz és a köztudalomhoz e részben alig útasíthatjuk, mert a hagyomány itt cserben hagyja, a köztudalom pedig teljesen megbízhatatlan.

A történelmet magát kell e végből a legbehatóbban s a legrészletesebben tanulmányoznia, s a legteljesebb illúziót a legteljesebb igazság útján kell keresnie.

Mesét alkothat még a történelmi regényben is egészen képzelete szerint, mint például van a Thakeray *Esmond*-jában és Scott Walternek is nem egy regényében, mert elég, ha a mellék személyek közt történelmi vannak s maga a kor történelmi; jellemeket is vehet saját tárházából, épen azon okból. De a korrajz elemeit nem veheti máshonnan, mint csak a történelemből: akár első forrásaiból annak, minők az emlékiratok, az intézmények s egyéb emberi alkotások, az okiratok stb.; akár a már feldolgozott történelemből, a hol együtt talál s kellően csoportosítva mindent; mert a költőtől, rendszeren legalább nem követelhetjük, hogy maga végezze a forráskutatást, bár tagadhatatlan, hogy a forrástanulmányt még sem mellőz-

heti egészen: már csak azért sem, hogy közvetlen benyomásokat nyerjen, melyek mindig sokkal elevenebbek s épen a *költői hangulat* felköltésére és a költői színezet megadására sokkal alkalmasabbak.

Az igazi történelmi költők: Homér, Shakespeare, Scott, Walter, Hugo Victor, nálunk Katona, Arany, Eötvös és Kemény, valóban a legmélyebb történelmi tanulmányok alapján állanak; ők azok, a kik — gyakran ugyan ösztönszerűleg s mintegy visszafelé néző látnoki szemmel, mint talán Shakespeare — legmélyebben hatolnak a történelmi korszakok szellemébe s néha egy vonással, egy mellékalakban, egy másodrendű epizódban találóbban jellemeznek egy egész kort, mint a történetírók a legbehatóbb elemzésekkel s részletezésekkel.

Valóban érdekes tanulmány a történelmi költők eljárását a történelmi tények, személyek és a korrajz tekintetében összehasonlító vizsgálat alá venni.

Shakespeare, a ki e tekintetben is a költők fejedelme, a legnagyobb történelmi hűséget egyesíti a legnagyobb költői alakító erővel. Akár római tragédiáit, akár angol történelmi színműveit tekintjük, mindenütt a legerősebb történelmi érzéssel találkozunk. *Coriolan*, *Julius Caesar*, sőt az ezeknél határozottan kisebb *Antonius és Cleopatra* is a szó legteljesebb értelmében történelmi művek. A cselekvényben a történelmi tények, sőt azok fonala is, az okok és következmények bámulatos hűséggel vannak megtartva; a történelmi jellemek, nem mondjuk az igazsággal, mert az ez iránti nézetek a történelmi vizsgálat újabb eredményei által nem egy ponton módosultak, hanem az akkori köztudalommal, a hagyományos felfogással annyira megegyezők, hogy a római történet általa tárgyalt korszakainak fő alakjait a három római tragédiából épen úgy meg lehet ismerni, mint Liviusból, Sallustból vagy a többi történetírókból. S végre a korrajz, a korszakok jelleme bámulatos hűséggel s egyszersmind költői erővel van festve, különösen a nép- és a csatajelenetekben. Ugyane magasztalások illetik meg az angol történetből vett színműveit is. Régen mondatott és számtalanszor ismételtetett, hogy a Henrikek és Richardok történetét, a piros és fehér rózsák harczeit egy történetíróból sem lehet jobban, sem igazabban, sem teljesebben megtanulni, mint Shakespeare tíz angol történelmi színművéből. S bár ezek, *Harmadik Richard* kivételével, mely mint

tragédia is első rendű, inkább csak történeti költemények, mint valódi drámák, de a történeti jellemek rajza s mindenek fölött a történeti korrajz tekintetében oly magasan állanak, egyes részleteikben pedig annyi drámai erő lüktet, hogy mint költői művek is elévülhetetlen becsesel bírónak mondhatók. A történelem előtti korszakokból, a monda-világból vett tragédiái: *Macbeth*, *Hamlet* nemcsak mint tragédiák állanak magasabban minden másnál, hanem a mondai színezetben is, mely bennök a történeti korrajzot pótolja. Sőt — részint az idegen történetből vagy elbeszélésekből, részint a képzelet világából vett drámái: *Othello*, *Romeo és Julia*, *Cymbeline*, *Téli rege* stb. — ezek is az általa fölvetett vagy képzelt kor, állami s nemzeti viszonyok oly bámulatos képét nyújtják, mely, a történeti és földrajzi önkényességek s a korszakok látszólagos összezavarása daczára is, a magasabb igazság és hűség követelményeinek teljesen megfelel. Shakespeare, a drámai költészet ez örök mintája, példát adott arra is, hogy a souverain költői alakítás teljes szabadsága a történeti igazság, a hagyomány és a köztudalom tiszteletben tartásával nem ellenkezik, csak ember legyen, a ki a kettőt egyeztetni tudja.

Ha nem is egyenrangú vele, de minden esetre az ő tanítványa e részben Göthe is, a ki *Egmont*jában, a történeti tények lábbal tapodása mellett (midőn Egmontot nőtlenné s a Klárika szeretőjévé tette) a korrajzban valódi mesternek bizonyította magát. Népjelenetei, a Brackenburg, sőt az Alba és az Orániai rajza is, teljesen megfelelnek a történeti tudalomnak, a nélkül, hogy költőileg igazak lenni megszűnnének.

Egészen ellenkezőt kell e részben a francia klasszikai iskola korifeusairól, Corneille- és Racineről mondanunk. A görög és római, a pogány, mahomedán és zsidó történetből vett tragédiáik, bármily magas polczra helyezziük is mint költői műveket, a korrajznak épen ellentétei. Ők saját koruk s az akkori társadalmi szellem békóiból nem tudtak, s talán nem is akartak, szabadulni; az illem és etiquette lánczaiba verve, nem engedte meg, hogy az emberi szenvedély, még legmagasabb fokán is, természetessége egész nyersségében nyilatkozzék s az ó-kor és kelet társadalmi szokásait az akkori francia udvari társaság formáiba követelte önteni. Nemesak hogy Monsieurnak és Madamenak szólítják egymást a Corneille és Racine hősei és hősnői, de különben is úgy beszélnek

s úgy is éreznek, mint a XIV. Lajos korabeli francia főrend beszélt és érzett. Természetes, hogy ily eljárás mellett a korrajzi színezet merőben letörültetik a kép vásznáról s e tekintetben hűségről nálok szó sem lehet. A Corneille és Racine hősei és hősnői nem görögök, nem rómaiak, nem bibliaiak és nem izlámiak, hanem tizenhatodik századi francziák, kiknél bűn és erény az, mi abban a társadalom tartatott annak. A történeti tudalomnak és a hagyományos felfogásnak semmi nyoma; az általános emberi maga is csak abban a meghatározott keretben nyilatkozhatik, bár különben el kell ismernünk, eszményileg nyilatkozik.*)

Egy egészen másnemű eszményiség az, melyet a Schiller történeti tragédiáiban találunk. A költő saját egyénisége nyomja rá bélyegét e művekre. S ebben mindnyájan meg egyeznek, bár különben a történeti tudalom, vagy a hagyományos felfogás iránti tiszteletre nézve rendkívül különbözők. Például *Tell Vilmos* annyira magán viseli a hagyomány színezetét, sőt még a tújrajzban s a szokások és népszellem festésében is oly mesteri, hogy e részben még Göthét is — a ki Schweizot, épen a Tell-monda szem előtt tartásával is tanulmányozta, — bámulásra ragadta s azon nyilatkozatot tétette vele: hogy hihetetlen, hogy oly ember (mint Schiller), a ki soha sem járt ott, ily híven eltalálhassa a *színezetet*. *Wallenstein*, bár beható történelmi tanulmányokon alapszik, a történeti szellemben való mélyebb behatolásban és a korrajzban teljességgel nem erős; kivéve előjátékát (*Wallensteins Lager*), mely épen ebben a legerősebb s e részben Schillernek legremekebb műve. *Stuart Mária*, bár a történelmi (rendes) felfogással ellenkezik, midőn szent martyrt csinál a katolikus királynéból s általában a legkatholikusabb szellemtől van áthatva, nézetünk szerint jogosúlt, mert történelmileg nem tisztázott vitás kérdésben a költőnek joga van ahhoz a részhez állani, a melyet saját költői czéljaira legjobban vél kizsákmányolhatni. — *Don Carlos* végre oly eszményi magasságban jár, s oly ködképek után kapkod (kivált a Marquis Posa alakjában s ennek és az

*) Valóban nagyon illett a francia klasszikai darabok szelleméhez, hogy személyeiket a francia színpadokon, egész Talmáig, himzett udvari öltönyben s allonge-parókában játszották!

infánsnak egymás közti viszonya festésében), melyek a történelmi igazsággal és köztudalommal épen úgy ellenkeznek a tényekre és jellemekre, mint a korfestésre nézve. A gondolat-szabadságot követelő Posa nem a tizenhatodik századi máltai lovag, hanem a tizennyolczadik századi rajongó társadalmár, vagy, ha akarjuk, maga az eszményeket kergető költő. *Fiesco*-ról, mely ifjúkori mű s a benne nyilatkozó erő daczára is minden tekintetben elhibázott mű, és a *Messinai hölgy*ről, mely a régi és új világnézet összeolvasztására intézett kísérlet csak, nem szólunk.

Vegyünk végre egy példát saját drámai költészetünkől: a Katona József *Bánk Bánját*. A dráma meséje, vagy a benne feldolgozott esemény történelmileg teljesen nem tisztázott, de a hagyományban és mondhatjuk a történelmi köztudalomban egészen úgy élő epizód, a mint azt Katonánál találjuk; s a dráma e tekintetben is példányául szolgál a történelmi drámának. Még nagyobb benne a korrajzi hűség, vagyis azon eszmék és irányzatok rajza, melyek az arany bulla keletkezésének korszakában a magyar történelmet mozgatták. Az arany bulla ugyan — történetünknek, Szalay szerint, ez egyik „deus terminus“-a — egy szóval sincsen említve a drámában (kisebb költői tehetség azt el nem mellőzte volna!) de annak szelleme: a nemzeti (s nemesi) jog védelme a királyi és udvari hatalom ellenében, mily hatalmasan lüktet az egész drámában, s mint van a Bánk bán családi tragédiájának tisztán emberi szövedékébe beszöve, a nélkül, hogy a történelmi színezet csak a legkevesebbet is szenvedne miatta! A magyarság három fő típusa, melyek nemcsak azon kornak, hanem az egész magyar történetnek is fő típusai, melyek a mohácsi vész előtt, a Rákóczy-korszakban, s 48-ban, történetünk legfőbb forduló pontjain szint' úgy megjelennek, mint az arany bullát közvetlenül megelőző korszakban. A határozottan dynastikus, a trónért magát is a pártütés kardja elébe odavetni kész, de — ha saját legszentebb érzelmeiben sértetik, — mindent feledni képes s még lázadóvá, sőt király-gyilkossá is lenni tudó — büszke, magas, sérthetetlen oligarchia: Bánk Bánban; a királyhoz hű és loyális, de mindig zúgolódó, pattogó, kardot rántó oppositio (ő felségének leghívebb elenzéke!): Peturban; — s a tűrő, szenvedő nép, a misera plebs contribuens: Tiborciban; íme az egész magyar nemzet, íme az egész magyar történet,

három alakban, melyek mint történelmi alakok valódi *typusok*, mint költői alakítások pedig tökéletes *egyének!**) Vegyük ehhez az udvar rajzát, az Endre, Gertrud és Otto, történelmi tudalmunkkal teljesen egyező alakjait, az összeesküvők korrajzi színezetét, az öreg Mikhál és Simon bán oly szerencsésen egyénített alakjait: s meg fogunk róla ismét győződni, hogy csak ember kell reá, a ki a történelmi tudalmat és a költői czélt kiegyenlítsé; a ki, különösen a korfestésben is, a kor mozgató eszméit, irányát s egész jellemét beható tanulmányok s erős történelmi érzék alapján eltalálni képes legyen.

Hasonló magasztalás illeti meg történelmi regényíróink legkitünőbbikének, Kemény Zsigmondnak műveit, különösen a korfestés s a történelmi alakok jellemzése tekintetében. *Gyulai Pátról* s az *Özvegy és leányáról* nem is szólva, csak a *Zord időkben* mint áll előttünk az eleső Buda képe, a Zápolyáné, Martinuzzi s Verbőczy alakjai! Mily korrajz a Deák-ház egész környezetében s minden tagjaiban: az öreg Dániel és István úrban, a kedves Dórában, a daliás Elemérben, Barnabás diákban és a vén Dorkában!

De a korfestés és jellemzés *hiánya* még érezhetőbb, mint talán megléte is. S a költő e részben a mulasztással és a ferdítéssel egyenlő bünt követhet el. Ha kora, és még inkább, ha saját eszméit viszi át a régmúltba s világot és társadalmat teremt, mely a régi nevek és évszámok köntösében a jelent — vagy csak saját képzelme világot majmolja és merészen vagy könnyelműen szembe száll igazsággal, történelemmel és köztudalommal: ezzel lemond igényéről nemcsak a történelmi költő, hanem általában a valódi művész nevére is. Jókainak például, ha megbocsáthatjuk is, hogy egyik novellájában (*Petki Farkas leányai*) Csikszékben folytatja a Nagy-Számost, a másikban (*Koronát szerelemért*) Bánfi-Hunyadhoz pár óra járányira viszi Balásfalvát, s minden lépten-nyomon arczúl veri a történet és földrajz adatait: de nem bocsáthatjuk meg, hogy például *Dózsa Györgyben* a XVI. századi népek és oligar-

*) Katona tragédiájának s a benne levő három tipikus alaknak e felfogása, nézetem szerint nincs eléggé kiemelve a Gyulai monográphiájában, bár az ő felfogásával sem ellenkezik. Hogy a költő (Katona) intentiójával megegyezik, kiténik a *Tud. Gyűjteményben* megjelent cikkből, melyben mintegy számot ad drámája vezéreszméiről.

chiának a XIX. század (és saját) politikai eszméit s ábrándjait tulajdonítja s hőseit saját társadalmi és politikai szeszélyeinek hordozóivá teszi; ép oly kevéssé, mint Rákosi Jenőnek, hogy a *Krakói barátok*ban egy soha nem létezett, történelmileg nem is létezhető, kort s a történelmitől ép annyira elütő Hedviget és Jagellót fest, tele belső ellenmondásokkal s történelmi és lélektani valótlansággal; vagy hogy *Színre színt* című történeti (?) vígjátékában kegyeletlen kézzel tép le a magyar nemzet és történetünk legnagyobb hőséről, Mátyás királyról, minden jellemvonást, melylyel a nagy királyt a történet és köztudalom felruházta s őt nemcsak kicsinynek, hanem silány-nak is meri festeni!

V.

Foglaljuk össze még egyszer röviden a mondottakat, azon eszmemenet fonalán, a melyen haladtunk.

A hagyomány és a köztudalom, bár szintén a történelmi tudat alakjai s annak mintegy alanyi kifejezései *eltérők lehetnek a történelmi igazságtól* és így nem mindig megbízhatók.

Az e részben létező tévelygéseket helyreigazítani a tudomány dolga, mely mindenben, feltétlenül, az igazságot tartozik keresni.

A művészet ellenben, hogy célját — mely nem a pozitív külső, hanem az erkölcsi és művészi vagyis benső igaznak a megvalósítása — elérhesse: a tényleges igazság helyett azon illusiót keresi, mely a nézővel vagy olvasóval igaznak fogadtatja el mind azt, a mit ő eléjükbe ad.

Ez pedig rendesen épen a köztudalom alapján levén eszközölhető, a történetnek a köztudalommal ellenkező feltüntetése, általában véve, nem jogosult aesthetikailag, mivel épen az aesthetikai hatást s azzal a művészet célját veszélyezteti.

Mínhogy azonban a hibás köztudalom az igazság fegyvereivel ostromolható s helyesebb felfogásnak kénytelen engedni előbb-utóbb: a költő nem köteles bevárni a köztudalom e módosulását, hanem maga is járulhat annak előidézéséhez, a történelmi igazság védelme alatt, bár az a köztudalomba nem is ment át; csak hogy legyen elég tehetsége, az ingadozó

köztudalommal szemben is előidézni azt az illúziót, a mely nélkül hatása nem lehet s műve célját el nem érheti.

Korlátait e részben csak saját tehetségének mértéke szabhatja meg s kritikája egyedül a sikerben van.

A történelmi korfestést illetőleg még megbízhatatlanabb és hiányosabb a köztudalom, mint a személyekre nézve. E részben a költőnek nem lehet más irányadója, mint a történelmi igazság, s ehhez vezető útja: a beható történelmi tanulmány.

SZÁSZ KÁROLY.

ZSÁK MÓR.

(Jerrold Douglas angol beszélye után.)

I.

Távolítsunk el a Zsák Mór szívetől, szemétől, fülétől, kezétől mindennemű kísértést, s íme az én emberem az önuralom valóságos példányképe! Ha eszkimónak születik vala, jót állok érte, hogy soha, míg a világ áll, nem esengett volna a szőlő nedve után; ha vak lett volna, a testi szépség bizonyára soha el nem csábíthatta volna; ha siket lesz vala, füleit soha se hajtotta volna a nyájaskodó csábításokra, és ha ő lett volna a Rothschild örököse, meg mernék eskünni rá, hogy soha se vetemedett volna zsebvágásra. Jól tudom, hogy némi felületes emberek mind ezt nemleges jósnak neveznék. Ám tegyék. De kérem alássan, méltóztassanak megmondani ezek az úri emberek: az ellenmondások e világában hány jellemes nagy férfiunk áll merő nemlegességekből?

Zsuzsika fiam, takarítsd el asztalomról e galles- és savany-kotyfadékot, ezt az undok fekete tintát, tégy helyébe egy darab lépesmézet. Aztán, édes Zsuzsikám, dobd ki az ablakon a vén Vulkán e legújabb művét (ki hitte volna, hogy az öreg úr, a ki egykor Achillesnek kovácsolt pánczélt, most tollakat hegyezzen az uzsorások számára!), s adj helyette kedvencz gerléd szárnyából egy tollat. Így la; most már jó kedélyben vagyunk, szívünk megnyílik s rokonszenvünk megered. Most már rágyujtunk a Zsák Mór apologetikus életírására. Nekünk kedves munka leend az ébent elefánt-csontta esztergályozni.

Zsák Mór huszonegy éves korában maga ura levén, nem sok oka volt a megszorításokra panaszkodni. Az igazat meg-

vallva, maga irányában engedékenyebb halandót nem lehetett képzelni; senki fia se tudta készségesebben megbocsátni s gyorsabban elfeledni mind azokat a hibákat, esztelenségeket, a melyeket édes maga talált elkövetni. Azonban fájdalommal jegyezzük meg, hogy a felebaráti szeretet e szép példája egyáltalában nem talált követőkre az őt környező világban; mert a Móriczka élete első fontos eseménye meg fogja mutatni, miként lőn ő, reményei teljes virúltában, elűzve szülővárosából s miként esűszott száműzött sarkai után a rágalom halálos mérgű kigyója.

Tekintetes, nemes és nemzetes Emberi Máté úr valódi gyöngye volt az emberiségnek. Három nagynénjének, három agg szűznek erkölcsi tisztasága volt e férfi bőrébe bevarrva. Úgy van, Máté úrban egy falca agg szűz ismételte az életet. A ki nem hiszi, olvassa meg a katolikus legény-egylet közgyűlésén tartott kiadatlan beszédét, s legott híve lesz a lélek-vándorlásnak. Szó mint száz, a nemzetes úr és szeplőtelen három nagynénje közötti minden különbség csak abban állott, hogy Máté úr borotválkozott. Minő szerencse lett volna Móriczunkra nézve, ha Máté úr e műtét megvetésében osztozott volna megboldogúlt nő-rokonaival.

Lelkünk mélyéből meg vagyunk győződve az Emberi Máténé ő ifjú nagysága teljes boldogságáról, a szívében honoló teljes és zavartalan örömről. Hogy is lehetett volna ez másként? Harmincz kerek esztendővel levén fiatalabb férjeuránál, élte tavaszán szedegethette az ősz arany gyümölcsseit. Ha igen élénk talált lenni ő nagysága, legott kéznél volt tapasztalt mentora, hogy szilaj ötleteit zablázza, csillapítsa. Ha olykor olykor szíve szájára akart rohanni, Máté úr egy tekintetével meg tudta fagyaltani ajkain. Ha néha hívságosan talált beszélni e világ szépségeiről, erkölcsös férjeura legott meggyőzte róla, hogy saját birtokát és becses személyét kivéve, az egész föld egy nagy szemétdomb, a férfiak és nők pedig abban nyüzsgő nyomorú férgek. „Ily férfiú oldala mellett,“ fülünkbe cseng szép olvasónéink ezüst hangja, „boldog, háromszor boldog Emberi Máténé!“

Arról is meg vagyunk győződve, hogy a tekintetes Emberi Máté úr házát a véletlen esélyek nagyon ritka találkozása töltötte meg a legjavával minden dolgoknak. Neki volt a legjobb szakácsa, legválogatottabb borai, legjobb lovai és

legszebb felesége. Mily jól esik ezt tudnunk; mekkora vigasztalás az emberi szívek és vesék vizsgálóinak, látni az önmérséklő és e rosz világ hiábavalóságait megvető egyént így felszerelve s a gondviseléstől így jutalmazva.

Derék és jellemes emberek zengették a tiszta víz dicséretét, elnevezték ez elemet az Ádám borának paradicsomi lakozása idejében; azonban hogy, hogy nem: a víz e dicsénekesének pinczéje, a végzet sajátos szeszélyéből, a legjobb hegyaljaival talált tele lenni. Az ilyenek azt erősítik, hogy ők beérik egy darab száraz kenyérrel, midőn valamely jótékony tündér vestfáliai sódarokat aggatott kamrájukba. A nőket illetőleg pedig magas szemöldökkel kérdik: mi egyéb is a szépség a bőr színénél? S íme a zsémbes philosoph oldalbordája egy angyal; úgy van, valóságos mennyei angyal, persze hogy szárnyak nélkül. Nem jól esik-e ezt az alázatos szívű népséget, mely a száraz kenyér és víz dicséretét zengi, a szerencse gyöngéd hatalmából pástétomra és tokajira szorítva látni?

„Higgadt és tisztességes ifjú-e?“ kérdé Máté úr az inasától, fürkésző tekintettel.

„Azt mondják, nagyság uram,“ — mert a mai democrat világban melyik inas merné gazdáját téns úrnak czímezni? — „hogy legkönnyebb kezű borbély az egész országban.“

„Erkölesös-e ez a ficzko?“

„Úgy leszedi a szakált, mint ha ott se lett volna.“

„Jó fiú és békés szomszéd?“

„Kajmócsiné ő nagysága azt mondja, hogy olyan fodrász, mint egy angyal.“

És Zsák Mór meg lön idézve a Máté úr szakála leszédésére! Móriczka átlépte a küszöböt és a Máté úr ősi laka házi isteneinek ajkain fájdalmas sóhaj lebbent el. Azonban hetek múltak és Móriczka újabb meg újabb babérokat aratott a Máté úr állán: könnyü keze déli szellőként lágyan septe e talaj tüskés tarlóját s lepke gyanánt enyelgett a titkos paróka fürteivel. Oh, hogy e tökéletes lángész nem bírt uralkodni indulatain!

Ez időtájt egy házi esemény következtében Máténé ő nagysága elveszté szobaleányát. A cziczuska levelet kapott, és pedig nyíllal átszúrt két szívvel pecsételt levelet; e czégéres pecsét az erkölesös házban gyanút keltett, s a rögtön megindított nyomozás kisüté, hogy a levél csakugyan szerelmes

levél volt, még pedig névtelen levél. „Ily borzasztó teremtmény, a ki efféléket kap, nem méltó arra, hogy Emberiné ő nagysága saruinak kötőjét megoldja.“ Hangzott az ítélet, és Erzsike — asszonya nem kis bánatjára — Ádám apánk sorsára jutott: kiutasított az Emberi Máté úr paradicsomi hajlékából. A mi még legkeservesebb vala, a szegény leány — ámbár három-négy felé is gyanakodott — halála napjáig se jöhetett tisztába vele, hogy kinek köszönje nyomorúságát.

A megbántott erény soha se veszi számba a következőkényeket; különben Máté úr a bűnös hölgyet legalább egy nappal tovább tarthatta volna szolgálatában; mert úrnője fejének pompáját Erzsike szokta volt feltornyosítani, s e művészetben akkora ízlést tanúsított, hogy vele még a büszke Zsák Mór sem szégyelte volna meg magát. Elég az hozzá, úgy kelle történni, hogy a csélesap nő akolbolítását követő nap Máté úr által a szomszéd káptalan főbbjei gyomrainak ünnepélyes megterheltetésére legyen rendelve. E nagy eseményre az előkészületek hetek óta folytak a nemzetes úr konyháján, a ki vendégei iránti tiszteletből megkövetelte, hogy neje legteljesebb díszben jelenjék meg az ebéden. Nem kis bosszúságára szolgált hát, hogy az Erzsike bűne nem maradt fölfedezetlen legalább az ünnepély utáni napig! Nem vala mit tenni: a Máténé ő nagysága fürteinek most az egyszer — azaz, hogy egyetlenegyszer — férfi kezekbe kelle jutniok. Úgy van; a nagyságos asszonyt Zsák Mórnak kellett megfésülnie, (erre a házi istenek ismét makogtak, reszkettek).

A Máténé ő nagysága fogalmai szerint a teljes díszhez múlhatatlanul hozzátartozott a divat varázshatalmának ama kézzelfogható bizonyítéka: a halottaiból feltámasztott hajpor.

II.

Elbeszélésünk árja feltartóztatlanul sodor egy komoly eseményhez: a Móriczka bukásához. Az ő gyalázatját, vagy akarjuk mondani, szerencsétlenségét mind eddig halogattuk, de mi haszna az elnapolgatásnak, ha ama végzetes eseményt ki nem törölhetjük az ő életéből; így hát rögtön felmutatjuk a borotva Adonisát. Asszonyaim, nagyságoskáim, szedjék össze magokat és — és Zsák Mór lépjen fel!

„Lelkemre, nagyon szép ifjú — igen kellemes egy fiatal! Arczán némi kecses kópéság — hah! — a semmirekellőnek olyan szemei vannak, mint egy sólyomnak. Nagyon, de nagyon csinos egy ifjú!“

„De nagysám, feledi — hogy mi őt Don Juannak hívjuk.“

„Persze — nagyon természetesen. — Nagyon kellemes egy ifjú.“

„Alakja tökéletes — sem igen magas, sem igen alacsony,“ úgy mond az özvegy Kormainé ő nagysága, Móriczkát egy sorozó orvos szemeivel méregetve; „egyenes, mint a pálcza, s rugalmas, mint a nád.“ És az özvegy e jellemzése közmondássá vált; különben inasai lábikráiról egy nő sem volt oly híres, mint ő nagysága.

Íme Móriczka a Máté úr dolgozó szobájában, mert a nagysás úr úgy rendelte volt, hogy neje hősünket a tudomány e hajlékában fogadja el, míg férjeura ott strázsálja s oldalvást pislog reá. A Venus fürtei ki lőnek bontva, és — oh jellem! és oh mindennapi kenyér! Mór biztos kezekkel és ártatlan gondolatokkal fogott munkájához. Láta, hogy Máténé ő nagysága rettenetesen szépséges; és ujjhegyeiben, melyek e kecses fön babrálának, a tisztelet érzelmei zibongtak. Úgy érintette e fürtöket, mint ha azok a nagysás asszony szíve húrjai lettek volna, s a hófehér nyakon úgy rendezett el egyet-egyet, mint ha azok milliókat érő drágakövek lettek volna. Máté úr kezével a *Szentek életét*, szemeivel pedig Móriczkát tartotta.

Móriczka mégis babrált munkájával, noha érezte a kísértés iszonyú nagy voltát. Helyzetének újdonsága egészen elbűvölte. Ha önök, szép olvasóim, látják vala Máténé ő nagyságát meg a borbélyt, könnyen arra a gondolatra vetemedhetnek, hogy Diana áll önök előtt, ki varázs-szavával egy darab márványból egy vértelen férfit szólított elő és abba életet lehellett, míg haját felfodorítja.

„Zajongi úr,“ szólt be egy cseléd a félig nyitott ajtón.

„Majd később — de mégis — megyek,“ felelt Máté úr s kiment a szobából. A férjjel együtt távozott a nap is, mely ez ideig fényvel árasztotta volt az Emberi család ősi címerét, most az ablakkal szemben a falon.

Móriczka már megpróbáltatásának vége felé járt; már-már jelen vala a menekülés pillanata és a gonosz ekkor keríté

öt hatalmába. A Máténé ő nagysága fürtei kellőleg fel voltak fodorítva, rendezve és összekötözve; feje méltó tárgy vala egy Phidiasz vésőjére, csak a kellem végső hímpora hiányzott; csak a friss havat negélyező hajpornak kelle még rájok hintetnie, mint ezer Ámorka szárnyairól lerezgett illatárnak. Máténé ő nagysága arca elébe tartá álczáját, Móriczka pedig kezébe fogta a hajporzót.

Kétszer-háromszor megkerülte ő nagyságát és reszketett. Megkísérelte hinteni a hajport, de ideges keze reszketett, szórta a port most alája, majd fölibe, csak a főre nem. Újból és komolyan neki gyürkőzött, sőt szívébe erős eltökélést, ujjaiiba szilárdtságot idézendő, el is „hm“-gette magát. Mint az oroszlán ketreczében, újból került egyet, hatalmasan szuszogva, erényes önuralmat próbált szívni magába. Borbély soha — soha, míg a világ, ekkora kísértésnek nem volt kitéve! Ám ítéljen az olvasó.

Azt mondtuk volt, hogy Máténé álczával fedte be képét, nem mondtunk igazat. Annyi bizonyos, hogy homlokát, szeméit és orrát eltakarta egy darabka fekete selyemszövettel, de hát aztán — hát bizony ajkai, azok az érett piros cseresznyék, ott maradtak fedezetlenül, kitéve a kíváncsi szemeknek. Aztán ezek félig megnyilva, Arábia fűszer-illatát lehelték a Móriczka elkábult érzekeire és ízletes pirosságukban nyelvtől ki nem rebeghető ezer meg ezer csábot susogtak. Tegyük hozzá, hogy a szemek, a kincs ez őrei, becsukva, a drágalátos gyümölcs pedig percenkint nőttön nőtt és hajlott a kezek felé, míg a félelmes sárkányok szunnyadtak! És Mór mind ezek daczára még hinteni próbálta a hajport.

Ennél többre hús és vér nem képes. Derekasán, Móricz! porozd és fordítsd el szemeidet a veszélytől. Nagyon jól van, — amott a könyves szekrény tetején a Seneca szobra, tekints amoda és a magasztos gondolatok hatalmával számüzd szívedből a gyarlóságot. Helyesen; vess még egy tekintetet ama kis könyvecskére. Ez, édes Móriczkám, *Kempis Tamás*, nagyon illetékes egy munka a tiedhez hasonló helyzetű embereknek. Mind jobban; kerüld szemeiddel a balzsamos gonoszt, s tápláld inkább a széken feledett *Szentek életével*. Brávó, Móricz; most már igazán diadalmaskodol — már biztosságban vagy a kísértőtől. Helyesen Móricz, hintsd — hintsd a hajport, de szemgolyóidat szegezd a Plató szobrára. Milyen isteni egy fő,

ügy-e Móricz? Mekkora erő — és minő derűtség honol ama nagyszerű homlokon! Úgy van, Plátó, édes Móriczkám — Plátó egy

„Czupp“ — „czu-upp“ — „Czu-u-u-u-upp-pp!“

Megrémült olvasóm, hiheted-e — hallottál-e valaha ehhez fogható szemtelenséget, megátalkodottságot? Hallottam hírért rablásnak a bitófa alatt — hallottam, hogy a kivégzést vezető bíró zsebéből kicsenték a kendőt — de hogy anyától született ember, Plátóra szegzett szemekkel, ily testies bünt kövessen el ajkaival, ez hihetetlen!

Nagyon szeretnők leírni, miként csókolta meg Zsák Mór Máténé ő nagyságát! Emlékszik-e az olvasó arra a négy-öt éves, sivitó gyors hangra, melylyel a fekete rigó a féregre rohan — mint visít, füttyöl, ujjong? Nem, ebben nincs meg a kellő gyorsaság, bensőség és terjedelmesség! Kétségbeesésünkben be kell érnünk az egyik szobaleány kifejezésével, a ki, noha nem volt tanúja a műtétnek, de esküdt reá, hogy Mór „tövestől, bokrostól tépte a csókokat!“ Nagyon tartunk tőle, hogy a szobaleány e leírását egynémelyek homályosnak találják; de mi önhittek vagyunk és bízunk ítélőtehetségünkben, hogy meg tudjuk választani, mikor tegyük a női benyomásokat a mieink elejébe.

Most már, kedves olvasóink, kellemetlen kötelességünk önök becses figyelmét egy családi jelenetre fordítani. Az utolsó csók kétség kívül most is fülükbe cseng önöknek, az Emberi Máté úr ősi lakának szarugerendái pedig még most is rezegnek e csókok megrázó hatásától.

Képzeljének már most képzeletdús olvasóim egy szép fiatal delnőt, a mint elszörnyülködve visszaretten valami iszonyú izétől, mondjuk egy óriáskigyótól. Karjait fölemelte — ajkait messzi felnyitotta, szemeiben az iszony — keble felkészülve egy hangos, még pedig erősen hangos — de csak ez után megszületendő — sikoltásra! Ilyen Máténé ő nagysága.

Mellette, lábainál nézze azt a nagyon csinos ifjat — összekulcsolt kezei reszkettek — álla leesett — szempillái lesütvék — térdei a padlózatot túrják abban a hiú reményben, hogy rajt keresztül a föld alá süllyedhetnek. Ilyen Zsák Mór.

Most már, figyelmes olvasóm, tekints jobbra, s az ajtóban látsz egy ötven éves jóforma úri embert — rendesen biborszín arca most épen szederjes. Isten bizony, a téns úr

arcszínre, pisze orra és pitytyedt ajkai segédletével Máténé ő nagysága egy rövidke percze Desdemonává változott. Ilyen a téns úr — a meggyalázott férj.

A téns úr válla felett tengerzöld két szem villog, ez a Zajongi Samu (számartó és a házi úr fizetett kémje) kandi tulajdona.

A Máté úr karja és az ajtófél között az inas fél szeme és orrának egy darabkája látható; ezek, noha töredékek, de kötetekre menő dolgokat beszélnek.

Rövid volt az iszonyú szünet. Máté — dühében szólni sem tudva, szája tajtékozott — megragadta a Zajongitól nyújtott pálcát, magasra emelte, és a Mór feje minden bizonynyal úgy összetörik, mint egy tojáshéj, ha a magasra emelt pálcza szerencsére meg nem akad az ajtó felett függő hatalmas pár agancsban. Máté úr ez akadályt számba nem véve, egész súlyával karjára dőlt, Zajongi meg hátulról taszította, az inasban se hiányzott a buzgóság — mígnem földetrazó mennydörgésszerű robajjal lezuhant a vadászat disze, a hatalmas agancs-pár és a Zajongi meg az inas nyomása miatt, rájuk omlott Máté úr is! Ekkor aztán a nagyságos asszony igazán torkaszakadtában kiáltott. Ugyan melyik nő ne sikoltana, férjét a szarvak miatt csaknem halálra vérezni látva?

Máté úr ordított, kiabált; Zajongi meg az inas igyekezett megszabadítani a gazdát e sajátságos járulékoktól; de mennél inkább igyekeztek, Máté úr annál inkább beléjük bonyolodott. Az egész ház felfordult — mind két nemű cselédség a hely színére rohant — a szomszédos házak ablakai megnyíltak s megteltek kandi főkkel — és a szegény Máté úr folytonosan a két szarv közé vala szorúlva, mint ha ezek az ő teste szükséges és elválhatatlan részeivé csontosodtak volna. Végre ordított, hogy hagyjanak békét neki, s midőn valahára engedtek kívánságának, hihetetlen ügyességgel megszabadítá magát a kétágú toldaléktól.

Máté úr összerongyollott öltönyével karos székébe vetette magát. Móriczka — hallatlan bárgyúsággal, mert a závarban nem illant el — térdre omlott, a néző sereg éhes füleit messzi kitarva, gyűrűt képezett körülte.

Máté úr, ki úgy látszék, ez alkalomra számartója szeméit kölesönözte, nagy nehezen, mint ha valamely újabban rásúlyosodott teher nyomná, megfordítá hatalmas fejét és zöld

szemeit nejjére, a remegés és aggodalomtól felpirúltra veté; ez után Zsák Mórhoz fordulva, mutató-ujját fölemelé.

Ha Máté úr a láz szelleme és mutató-ujja az a varázspálca lett volna, mely népek és nemzetek csontjait összerázza, Móriczka akkor se reszketett volna iszonyúbban, mint most, midőn e mutató-ujjra tekintett. Olvasóim a Mór izgatottságát avagy csak abból is megítélhetik, hogy a mellénye bal zsebében három piczulából és hat krajczárból álló érczkészlet hallhatólag zörgött. Mór maga még hypocritáskodhatott volna; de mikor az arany vagy az ezüst nyilvánítja érzelmeit, ugyan ki merészelne kétkedni?

Mór tehát kétségbehozhatatlanul reszketett, torkában amúgy hörgött a hang, míg nem búbánata és türelmessége nagy voltától remegő sikoltássá hegyezve, ily felkiáltássá idomula: „én — én — én nem tehettem róla.“

Úgy is volt biz' a: Zsák Mór nem tehetett róla.

III.

Mi egy férfi, egy nő, sőt még egy gyermek is jellem nélkül? A boncztanár szekrényébe rejtett csontváz nem oly visszataszító, mint az ilyen egyéniség; a mi tiszteletünkhöz, rokonszenvünkhöz legalább sokkal több az igénye. A dolog lényegére semmi befolyással sem lehet az a föltevés, hogy ama váz lehetett egy ítéletesen kivégzett rabló-gyilkos csonthüvely; mert ha bűnös volt, már meglakolt, s mi keresztyéni szeretetünkből kifolyólag nem igen szoktunk orrolni az elköltözöttekre. Ilyen természetű volt a Máté úr békülékenysége is: mint hogy a bünt kellőleg gyűlölte, felakasztatta volna a tolvajt, habár csak almát lopott is, azután maradványai fölött erkölcsi tanítást tartott volna az emberi gyarlóságról, a kísérletekről és az utolsó ítéletről. Hogy Mór a téns úr e kettős működésétől féltében, vagy saját fellázadt lelkiismerete üldözése miatt szökött meg a városból, azt nem kutatjuk. Annyit azonban tudunk, hogy egy pár hét múlva a Máté úr ősi lakában történt esemény után (melyet némelyek rablási, mások füstbement elszöktetési kísérletnek neveztek, míg mások esküvel erősítették, hogy ha Máté úr oly kiválólag irgalmas nem lesz vala, Mór bünfenyítő törvényszék eleibe s addig vizsgálati

fogságba kerül) — a bűnös kényelmesen nyújtózkodott a *Makrapipában*, szülőtte városától pár órányira levő tisztességes csárdában. Vándorbotját eleinte azzal az erős eltökéléssel vette volt kezébe, hogy Pestig meg sem áll; de Julis, a csárdás leánya, az ajtóban talált volt lézengeni, és Mór e lépen fennakadt — tehetett is ő arról? Mór bement hát a csárdába; volt neki a szépnemre nézve három veszélyes sajátsága: jól beszélt, jól tánczolt és jól dalolt. Innen hírneve a szakácsnék és komornák táborában; ő is azon életbölcsék sorába tartozott, a kik azt tartják, hogy:

Mire is jó a babér másnak,
Mint belpeseenyéhez mártásnak.

Mely aranyigazságot az élelmes francziák szabadon így fordítottak le:

Qui ne trouvent le laurier bon,
Que pour la sauce et le jambon.

Mór a nyársról is elfogadta a jutalmat; utóvégre is az, a mit egynémely együgyű a hírnév alatt képzel, avvagy nem azért oly igen keresett-e, mivel megannyi zsiros falat képviselője? A költők sírhalmai fölött lehet a hírnevet angyalnak ábrázolni; de az élők hajlékában szívesebben látják őt szép honorarium alakjában. Vajon a szalonnás kamara nem a legnemesebb vakablak-e? De ne feledjük Móriczunkat.

A csárdába érkezte után pár nappal, szökevényüinknek egy kis krajezárja sem volt, és az utolsó héten csak jeles talentomai után élösködvén, a csárdás jelentékeny tekinteteket kezdett vegetetni az ajtó felé. Délutáni három óra volt már, és Mór hathatósan érezte, hogy a dél már rég elmúlt, de annak örömeiben nem részesülhetett, hanem ott ült a csárda ablakához lapított orral, sovár szemekkel bámult az előtte elterülő vidékre; lelkében azt számítgatta, hogy hány mértföld oda Pest (30 mérföld), mikor Csontost, a rendőrbiztost látá a csárda felé poroszkázni. A Móricz hátán végig futott a hideg.

„Meg mertem volna eskünni rá, hogy itt találom,“ kiáltott egy szózat, melynek tulajdonosát Mór a pitvar ajtaján keresztül is látni vélte. „Jó napot, Julis húgom — hát még senki sem szöktetett el? Jól van, jól — várj meg, míg megifjodom, akkor“ hogy erre Julis mit felelt, azt Mór nem

hallotta, mert a másik perczben az ajtó kinyílt és e szavak esengettek fülébe :

„Nos, édes Zsák úr!“

A szóló mintegy ötven éves vaskos kis emberke volt, oly arczczal, mely csak két határozott kifejezéssel bírt: a mogorva parancsolással és a nyöszörgő szolgálissággal. Csontos uram ez alkalommal legkeményebb tekintetét öltötte fel, a mely azonban koránt sem volt oly borzadalmas, mint a minővé a Mór rebegése alakította. Ő Csontosot nem a maga valóságában látta, a világért sem, hallotta ugyan, hogy a megszólítás a Csontos hangja, de szemei előtt a városi börtönőr képe lebegett, kezében a hatalmas láncszemekkel összefűzött két karmantyúval. A Csontos megszólításának minden szótagjában megannyi láncszem csörömpölt fülébe. A lelkiismeret borzasztó képzelőtehetségű, és a Móre ugyancsak fel is volt zavarva.

„Nos, Mór, miután a mi megtörtént, azon nem változtathatunk,“ (hogy Csontos uram e bölseleti hulladékot honnan szedegette, annak urát adni nem tudjuk) „lehetőleg jóvá kell tennünk, a mit lehet.“ Erre Mór elfütyentette magát. „Ládd, édes öcsém, én bizalmas küldetésben jövök hozzád, így hát beszéld el nekem az egészet eleitől fogva végig, úgy, a mint történt.“ A rendőrbiztos székét a bűnös közelébe húzván, egymásra tette lábait.

„Ő mindig amolyan kihívó teremtmény volt,“ monda Mór duzzogva.

„Hah!“ kiáltott Csontos és száját tátott, mint ha szájával is hallgatni akarna. „Nos?“

„És tavaly juniusban, egy szép este, mikor a templomkerítés rácozatának dőlve a czinterembe bámultam — a Nyergesné uszkájját kellett volna megborotválnom — Nyerges is én borotváltam volt meg a nyújtóztató padon. — Én — én —“ Mór megfordult, nagyon komolyan nézett a Csontos szemébe s némi ünnepélyességgel kérdé: „kóstolta-e ön az idevaló bort?“

Csontos ismerte némileg az emberi szívet, mert felelet helyett kopogtatott s kiálta: „Julis, egy kancsó bort!“

Mór egész szelídséggel hozzátevé: „a jobbikból!“

„Úgy van, a czinterembe bámultál,“ emlékezteté Csontos, midőn Mór a kiürített kancsót letevé.

„Hát az uszkárról jutott volt eszembe és a Nyerges sír-

köve ott állott az orrom előtt; elég az hozzá, ő a hátam mögé jött s azt mondta: „Hej, Mór, te gonosz egy kópé vagy.“

Csontos bámult, székét tovább taszította: „ő soha sem volt ilyen kezes.“

„Nem-e?“ kiáltott Mór, némi nyögéssel és savanyú tekintettel. „Igazán nem volt?“

„De milyen ártatlan képű! Azonban az ember soha sem állhat jót a fehérnépekről;“ megjegyzé a rendőrbiztos.

„Mint a méhnek, fulánkját nem látod, míg sajtását nem érzed,“ kiáltott Mór. „Mór — úgy monda — te gonosz egy kópé vagy,“ a rendőrbiztos mint a diót leső majom, felhúzta szemöldjeit, „adj egy csókot!“ Aztán szó nélkül a nyakamba ugrott s olyat czuppantott, hogy a csattanástól megrémülve az utcza túlsó oldalán egy ló vágatva nyargalt el.“

„Pedig olyan szelíd — olyan szerény — olyan úrias!“ kiáltott az elbámult Csontos. „No, édes Móriczkám, ha ez igaz, rajtad nagy méltatlanság történt. Azonban, mint hogy dolgot igazítani jöttem, mindent hallanom kell. Hát aztán?“

„Aztán, én — édes Csontos bátya, ön nem is képzeli,“ monda Mór bizalmas hangon — „de mivel a Julis apja ma ki nem húzta a lábát a házból, becsületemre, reggel óta egy harapás sem volt a számban.“

Csontos titokzatos nemesszivűséggel valami harapnivalót rendelt, Móricz pedig az üres kancsót ajánlotta egész szelídséggel a Julis becses figyelmébe, a ki füstös szalonnát, kenyeret s egy más kancsó bort hozott . . . a jobbikból. Míg Mór fogait foglalkoztatta, Csontos egy pár pohárka szilvóriummal töltötte ki a szünetet. Az éhség és szomjúság némi csillapulta után, Csontos újból hozzá kezdett a vallatáshoz. „Nos, Mór, azt mondád, hogy ő megesókolt, hát aztán?“

„Édes Csontos bátya, nem értem, miért akar ön mindent tudni,“ szólt Mór és a rendőrbiztos elsodálkozott a beszélő megváltozott hangján — „Julis, elszedheted az asztalt — kész vagyok a legroszabbra, s azzal véget vetek mindennek.“

„A legroszabbra!“ visszhangzá Csontos. „Hisz én száz forintot hoztam neked.“

„Az, édes Csontos bátya, semmit sem segít a dolgon. Inkább diófát veszek a vállamra.“

„Diófát?“

„Úgy van, diófát: beállok katonának. Inkább a dob,

mint az ő nyelve pergését. Egy szó mint száz — nem veszem el.“

„Nem veszed el — nem veszed el Máténé ő nagyságát?“ és a rendbiztos megzavarodva hallgatott.

„Mit, Csontos bátya, hát nem őt értette — hát — nem a Csipkés Zsuzsa dolgában fáradoz?“

„Jujj! — közbe legyen mondva, azt elvettük Gyurival, a *Fehér ló* pinczérjével s hét országra szóló lakodalmat csaptunk — én az ő nagyságával való ügyben jöttem.“

„Én — én nem tehettem róla,“ monda Mór, láthatólag megkönnyebbülve a rendőrbiztos szavain. „Képelem, hogy minden felé úgy szidnak, mint a bokrot.“

„Öreg hiba volt biz' a; de lásd Mór, vannak jó embe-
reid is.“ Zsák uram kétkedőleg tekintett a rendőrbiztosra. „Kétség kívül nem helyesen cselekedtél; mennyi jót tett veled Máté úr s te a feleségétől akarod megfosztani,“ — Zsák uram egyet tátintott — „elcsábítani derék pártfogód nejét,“ — Zsák uram csodálkozott — „visszaélni benned vetett bizalmával, s megszökni a nejevel — idegen országba . . .“

„Csontos bátya!“ ordítá Mór, öklével az asztalra csapva és talpra ugorva.

„Mind az által,“ folytatá a rendőrbiztos, a Mór heves kitörésén fel nem indulva — „mind az által vannak veled rokonszenvező keresztyén lelkek. Esetedet egy női bizottság fontolóra vette, s ámbár téged nagyon botrányos egyéniségnek tartanak — és a hallomásból ítélve, kétség nem férhet hozzá, hogy mind ketten hűnösök vagytok — mind az által tisztele-
tük — akarám mondani — részvétük e csekély bizonyítékát, ezt a száz forintot küldik neked.“

„Száz forintot!“ visszhangzá Mór nagy meglepetéssel.

„Még többet is,“ folytatá Csontos; „Barmai kisasszony, a bizottság elnöke arra kért, hogy mondjam meg neked, ha Máté úr válóper kezd, a perköltséget a bizottság fogja hordozni, s téged veszedelmes és gonosz ficzkót minden károsodástól mentesíteni fognak.“

„Száz forint — válóper — perköltség!“ kiálta Zsák úr egy lehelettel. „Hogy értsem ezt?“

„Tyűh!“ válaszolt a rendőrbiztos, egyet hunyorítva s mutató-ujjával Mórt hátba szúrva; „tyűh! Hallgass reám, édes öcsém, ne hogy azt találd a fejedbe venni, hogy soha sem

jössz vissza hozzánk; sőt inkább térj meg minél hamarább, bérelj egy alkalmasabb boltot; s a fejemet teszem reá, hogy ez a kis história megháromszorozza jövedelmedet.“

„Ön azt hiszi?“ kérdé Mór egy kis szünet múlva.

„Bizonyos vagyok benne; s ha Máté úr válópert kezdene“

„Válópert!“ kiálta Zsák.

„Akkor szerencséd alapja meg van vetve.“ E szavaira Csontos jelentően vágott a szemével, kiürítette az utolsó pohár szilvóriumot és jó akarattal tekintett Zsák Móra.

Móriczka nem tudta, hova legyen csodálkozásában, s fokozott komolysággal viszont kérdé: „Hogy értsem ezt?“

„Ímhol a száz forint; a számlát nagyon természetesen te fizeted,“ és Csontos a felvetett kérdést számba nem véve, leszámlálta a pénzt. „Most már Mór, te gaz kópé, beszéld el nekem az egészet;“ és a rendőrbiztos epikuri előlegezéssel dörzsölte kezeit. „Mondd meg — hogy hova szándékoztok, Oláhországba vagy épen Amérikába? A cselédség — úgy hallom — azt erősíti, hogy Oláhországba; úgy ám, a kocsí ki van bérelve a legközelebbi vasúti állomásig — de'jer csak Mór . . .“

„Édes Csontos bátya, az igazat megvallva, elment volt az eszem s megcsókoltam Máténé ő nagyságát; én — én — nem tehettem róla, s aztán“

„Úgy, úgy; s aztán?“

„Aztán térdre estem, mint ha embert öltem volna; aztán Máté úr majd hogy agyon nem vert; aztán azon vettem észre magamat, hogy ki vagyok dobva az ajtón; s aztán most már itt vagyok! A mi pedig ő nagyságát illeti, a ki szót emel ellene, az aljas rágalmozó.“

„Így hát az egész nem való?“ kérdé a rendőrbiztos a Mór komolyságán megrendülve.

„Úram bocsásd, valamennyi mind hazudik!“ kiálta Mór, „az egészben csak annyi igaz, a mennyit elbeszéltem.“

„S az egész história csak néhány lopott csókból állott; csak annyiból?“

„Csak annyiból,“ ismétlé Mór oly hangosan, hogy Julis meg az apja a szobába rohant. „Csak annyiból!“ és állítását esküvel pecsétlé.

Erre Csontos rögtön felseperte az asztalról a száz forintot

s kalapját vette. „A dolgok ilyen állásában, édes Zsák úr, miután az egészben semmi hálátlanság, semmi erőszak sem volt — a pénzt vissza kell vinnem a hölgyeknek. Miután az egész adakozás alapja félreértés volt, az adományt okvetetlen vissza kell adni az illető adakozóknak.“ S három perc alatt a rendőrbiztos a nyeregben ült haza felé poroszkázva, hogy eljárásáról beszámoljon a bizottságnak.

„Mekkora ostobaság volt megmondani az igazat!“ szolt a csárdás, mikor a történetkről értesült. „Mekkora ostobaság!“

Mór fülig pirúlt, azonban kiegyenesedve, némi büszkeséggel mondá: „Gyuri bá, nem tehettem róla.“

IV.

Harminez mérföld Pestig!

A pénztelen kalandornak vajmi komoly dolog egy-egy mérföld. Nagyságtoknak, a kik hol négy lovas, hol gőzkocsin robogtok, mi egy mérföld? Egy negyed vagy legroszabb esetben három negyed órányi idő, melyet a gőzkocsi első osztálya, vagy saját fogatuk rugalmas párnái között tetszésük szerint elszenderegnek, elcsevegnek, elenyelegnek; de a ki csak úgy halad, ha lábait egymás elébe rakva, most jobb, majd bal lábával tolja előre teste súlyát; kinél a cipótalp nagyon megvékonyodott, vagy épenségesen megszűnt az út göröngyei, tövisei és lába talpa között közvetítő lenni; a kinek üres gyomra korog, kiszáradt torka ég; a kit most a nap perzsel kénye szerint, majd az eső mosdat, a kihez hűsítőül akkor talál megérkezni a szél, mikor melegítőre lenne szüksége; a kinek legalább is tízezret kell lépnie, hogy csak egyetlen egy mérföldet haladjon: annak harminez egész mérföld vajmi leverő, kétségbeejtő!

Ily lélekállapotban ült az eléhezett, kifáradt Zsák Mór az országút mellett az árok szélén; szemeit a leáldozó napra meresztette s magában mondogatta: „Harminez mérföld Pestig!“ E közben a nap lement; az országúton egy társaskocsi czammogott; a közelebbi perczben a kocsis hangos segélykiáltásai ütötték meg füleit. Móricz a kocsihoz futott, s nem kis meglepetéssel látá a Máté úr sárga paripáját a kocsi után kötve. Mielőtt kérdést intézhetett volna, a kocsis

fogait vicsorgatva s fejét vakarva, némi büszkeséggel mondá: „Halott van a kocsimon!”

„Halott!” kiáltá Mór nagyobb rémüléssel, mint újságvágygyal. „Halott!”

„Az útfélről szedtem fel; paripája úgy állott mellette, mint a bárány. Elviszem a legközelebbi tanyáig, Makó Bandihoz.”

„Az isten szerelméért, megállj!” felkiáltott Mór s beugrott a kocsiiba. Legott ráismert az eszmélet nélkül ott fekvő Máté úrra. Szélhűdési roham érte s leesett volt lováról. Mór villámgyorsan letépte Máté úrról a kabátot, ingujját felgyűrte, a karját megkötötte s elővette borotváját; a kocsis derült arczezal s hallgatva nézte a műtételt. „Mit akarsz hé — mit akarsz?”

„Erét vágok rajta,” válaszolá Mór kitünő higgadtsággal. „Tartok tőle, hogy a szíve már nem is ver.”

„Meglehet — én úgy nézem, hogy ez Nyúzó, a prókátor — no csak vágjad!” s a kocsis messzi felnyitá szemét, hogy jobban meglássa, vajon az ügyvédnek is piros vére van-e, vagy csak fekete tintát hord ereiben. „No csak vágjad, ámbár ha ez csakugyan Nyúzó úr találna lenni, izé — tán jobb volna békét hagyni neki.”

„Nyúzó! hogy is ne, hisz ez tekintetes Emberi Máté úr!”

„Teringettét!” ordítá a kocsis, „ne, ne bántsd a téns urat az én kocsimban.” Ezzel meg akará ragadni a Mór kezét épen midőn ez a beteg erét készült felnyitni; de e kísérletével mélyen benyomta a borotvát a Máté úr karjába. Mór elsápadt, a kocsis meg elnyögte magát s reszketett. „Mind ketőnket felakasztanak, pajtás, fel — fel — fel —” kiáltá s a visszhang erősítőleg ismételte: „fel — fel — fel”. A kocsis eloldta a paripát, felpattant rá s úgy elvágtatott, mint ha Angyal Bandi lett volna, Mórt ott hagyá az esti szürkületben megsebzett betegével. A vér özönlött, Mór pedig érezni kezdé a szélhűdött érveréseit, a ki körülbelől tíz perc múlva homályosan eszmélni kezdett; mert a mint maga fölött megpillantá Mórt nyitott borotvájával, megrezsent és fogai vaczogtak. Ekkor lódobogás hallatszott, Mór kitekintett s látá a kocsiat a Máté úr paripáján ügetni, mögötte pedig egy egyfogatút, abban egy pohos kis emberkét széles karimájú kalappal. Mint később Máté úr szokta volt mondogatni, a gondviselés különös

intézkedéséből a *Cserebogár* csárdása meg akarván kenyegetni a feleségét, el találta volt törni a lábát s doktor Labdacss után küldött, a ki viszont a gondviselés különös intézkedéséből éppen a Máté úr házi orvosa talált lenni.

Doktor Labdacss fölemelte a sebheft kart s Mórra nézett — „Ez az ön műve?“ Mór igent mondott a szemével, de száját mozdítani nem tudta. „Máté úr, a mi mesterségünkben történnek olykor csodák,“ monda Labdacss vigasztalólag, „s így ezt a kart is megmenthetjük tán. Ez aztán érvágás hé!“ kiáltá dühösen Mórhoz fordúlva; „szerintem merő trancsérozás.“

„Nem tehettem róla,“ szolt Mór s megtörölte borotváját.

„Iát te az útfélen találtad-e Máté urat?“ kérdé az orvos.

„Összegüzsörödvé, mint egy sündisznót,“ monda a kocsis.

„Hah!“ ezzel az orvos a téns úr szeme között nézett —

„Hah!“ és háromszor megrázta a fejét — „Hah! pástétom — pástétom, szarvasgombás pástétom!“

A kocsis szemét száját eltátotta, honnan is tudhatta volna, hogy az orvos arra a pástétomos ebédre céloz, a melyről főlebb szoltunk és a melyre Labdacss úr, előtte megfoghatatlanképen, nem talált volt hivatalos lenni. A *Cserebogártól* egy ökörszekeret szereztek, reá szalmát, azon felül tekintetes Emberi Máté urat tették s az orvos kíséretében hazaszállították a beteget.

Hosszú és fáradtságos út állott Mór előtt, de a kocsis mind e mellett sem vette fel hősiünet, a ki reményvesztve nézdelt szét éji szállás után. Háromszor föltette magában, hogy megkísérli a *Cserebogarat*, és — ott ismeretes levén — háromszor hátrált meg. Magát elhatározni nem tudva, ballagott tovább, míg a távolban valami világot látott fellobbanni a fák között. Az országútról kitérve, egyenest a világosságnak tartott, melynek barátságos fényét most elveszté, majd viszont felvillanni látá, mint egy jótékony tündér-szemet; végre egy kunyhóhoz ért, mely alakjára és térfogatára nézve nagyban hasonlított egy óriás lámpájához. Mór az ajtóhoz közeledett, de hirtelen megállítá egy hosszú horkantás, a mely úgy tetszett, mint ha a földből emelkednék. A világosság eltűnt, ő meg kinyújtott kezekkel a földre hajolt; hasztalan tapogatódzott, semmit sem talált, a horkantást azonban ismét hallotta. Erre egy házi eb morgása következett s egy női hang nyugodt

hidegséggel kiáltott: „Kusti Medve! ki jár ott?“ A Mór szíve ugrált örömeben, midőn meghallá, hogy a hang női; előszedte hangjának legédesebb változékát, elkezdte beszélni fáradságos gyaloglását, éhezését, elhagyatottságát és más apróbb nyomorúságait; előadását az eb kísérete morgásával, s Mórnak úgy tetszett, mint ha ez által akarnák tudtára adni, hogy nem hisznek szavainak s megvetik elbeszélését. Az ebet magában átkozva, fülelt emberi hang után; de a nő egy szót sem szólt többet, hanem útasunkat a kérlelhetetlen ebnek hagyta, a mely Mór minden újabb kunyorálására mélyebb hangon morgott. Mór átlátva, hogy legjobb szavait s legnyájásabb hangját hasztalan vesztegeti a czerberusra, elfordult a kunyhótól s megindult az országot felé. Azonban teljesen még sem tudta elhatározni magát, a női hangra gondolt és megállott; volt ebben a hangban mégis valami, a mi szívéhez szólt s ezt kiáltotta neki: „Fordulj vissza Zsák Mór!“ Ott álldogált földre szegzett szemekkel, egyszerre csak lépteket hallott. Meghúzta magát egy fa mögé, s három férfit látott a kunyhónak tartani; egyetlen koppintásukra megnyílt az ajtó s bementek. A megnyílt ajtó vígan rohogó tüzet mutatott fel Mórnak, kit szint' akkor csontig keresztüljárt egy hideg szélroham. E szélroham eltökélést hozott és a Mór keze az ajtón kopogott; e jelre nagy gyorsan egy férfi jelent meg, kinek külsőjén a szíves vendéglátás semmi nyoma sem volt. Mór röviden előadta kérését. Egy bikfából faragott mogorva fő, ha ily szívrehatólag esedeznek előtte, talán rokonszenvez vala; de a kunyhó ajtaján kidugott fő ezt nem tevé, sőt visszahúzódva épen erélyes tagadó válaszzsal akará becsukni az ajtót, midőn szemei felgyuladtak, szája mosolyra vicsorodott, s felcserepedett ujjait megjáratva fürtei között, így szólt: „Hm! Hideg van, nagyon is hideg, jöjjen be. Mariska, széket!“ A megrendelt butodarabot odadobták Mórnak, a ki teljes önmegadással beleereszkedett, kitakarta mellét s a rohogó tűz előtt kiterjesztette tenyerét. Mór tőle telhetőleg igyekezett mutatni, hogy kényelemben találja magát; ámbár a hely és az őt környező csoportozat teljességgel nem arra volt számítva, hogy derült érzelmeket költsenek.

A kunyhó falai vályogból rakva, agyaggal tapasztva, egy nádfedél véduralma alatt állottak. Az egész némi ideiglenes tanyának látszott, holmi Timon-féle, vagy nem szaba-

dalmazott ipart üzö egyének számára. Bútorzata nagyon ve-
gyes természetű volt: a gyalulatlan fenyődeszkákból össze-
tákoltsz asztalon gyöngyházzal kirakott ébenfa szekrény állott,
mellette pedig egy bronz-lámpa. Egyik zugban száraz lom-
bokok s harasztokon különböző öltözékdarabok: köpenyek,
kabátok, mellények stb. heverték, melyek egynémelyike nyil-
ván nem jelenlegi birtokosai számára készült volt. Mór az
átellenben levő falra tekintett, melyen egy szaruszeeggel oda-
alkalmazott nagy tükördarab mutatta be neki az egész társasá-
got (ha Éva anyáknak meg volt az ő forrási tükre, Mariskának
miért ne lett volna még az ő üveg-tükre?). A mint ezt vizs-
gálgatta, minden élénksége és veleszületett bátorsága mellet-
t némi levertséget érzett; egy párszor kényelmetlenül fészke-
lődött széknél, mint a csak imént megmustrált iskolásgyermek
a padban. Az igazat megvallva, egyetlen szíves mosoly sem
fogadta. A Mór számára vendégszeretettel átengedett szék
egyetlen ily nemű bútor volt a kunyhóban; a három gazda,
mert mindegyik házi gazdának látszott, üres ládákon ült.
A három közül idősebb, az, a ki őt bebocsátotta, közép termetű
volt sasorral, szemekkel és bikanyakkal. Ott ült az asztal
mellett szétterpesztett könyökökkel, fejét tenyerével támasz-
totta s nagyban hasonlított a zsákmányára szökni készülő
fenevadhoz. Bő posztóujjast, hosszú szárú csizmába húzott
bőrnadrágot és csikos inget viselt, melynek nyitott elején
cserzett bőrű széles melle kopott kordovánként látszott ki.
Így ült Hermann és semeit Móra meresztette.

Csomor és Pengő sokkal ifjabb volt, mint czimborájok,
kit az imént Hermann néven mutattunk be. Csomor olyan rút
volt, hogy pénzért mutogathatták volna. Hús színű arczáról
mint ha most nyúzták volna le a bőrt, csipás apró szemei
közül az egyik mindig az orrát nézte, ennek meg kitágult
lyuka fölfelé facsarodott, mint ha ki akarná fogni a beleugrani
készülő szemet; löcsös és ritka fogai úgy dőlingeztek, mint
megannyi rozsdás szegdarab; homlokát két ujj betakarhatta
volna; haja pedig bozontos tömött fürtökben élénk pírral
lobogott koponyáján, mint hegytetőn a jelző tűz. Ez a Gorgon
— közbe legyen mondva — Mariskára merészelt volt vetni
a szemét, s őt maga irányában rögtön kővé változtatta. Pen-
gőnek, a három közül legfiatalabbnak, tévedező, nyugtalan
czigányos szemeit szépeknek is lehetett volna mondani, ha

gyakori hunyorításai el nem sötétítik. A két jó madár ült és változtatva pislogott hol Mórra, hol Hermannra, kinek vendégszeretete nyilván nem volt kedvökre. Ezekről egy lépésnyire állott Mariska a fal mellé támaszkodva, összefont karokkal. Magatartásában volt valami vad és veszélyes, de semmi póriás. Sugár, kerek és szépen kifejlett alakja a Diana szobrát juttatta eszünkbe. Szemei feketék, mint a halál és gyorsak, mint a fénysugár; sötét haja hosszú fürtökben csüngött arcán és hátán, s kellemesen emelte ki halvány de egészséges bőrszínét. Duzzadó és hegyke ajkain keresztül meg-megvillant hófehér fogsora. Mikor Mór e nő arcát a tükörben megpillantotta, eltátotta a száját. Egy királynő előtt koronázási díszmezében nem hunyászkodott volna meg ennyire; Mariska az angyal és ördög csodás vegyülékének látszott. A kínosan húzamos csend után Csomor megkísérlé némi társalgás-félét kezdeni.

„Hány óra lehet ilyenkor?“ kérdé.

E pillanatban egy ismétlő zsebóra ezüst pengése hallszott a kunyhóban; Mór rémülten ugrott talpra és mellénye zsebéből egy pompás arany chronometert rántott elé. Kezébe tartotta s elképedve nézte. A Csomor és Pengő szemei felgyuladtak a chronometer látására; Hermannon a csodálkozásnak semmi jele sem mutatkozott, hisz ő a Mór zsebéből kilógó arany lánczot és pecsétnyomot már szemügyre vette volt, mielőtt a kunyhóba bebocsátotta volna. „Mondhatom, édes barátom,“ szólt Hermann, „idődnek szörnyű becsesnek kell lennie, mikor olyan drága órával méred.“

„Hisz' nem az enyém,“ kiáltott Mór s homlokán gyönyöztött a veriték. „Nem az enyém!“

„Ha! ha! ha!“ nevetett mind a három e fölösleges értesítésre.

„Az egész csak tévedés,“ kiáltott Zsák Mór. „A legcsodásabb módon került hozzám — de én nem tehettem róla — mondok önöknek, hogy nem az enyém.“

„Ha! ha! ha!“ nevetett ismét a Mór hallgatósága.

„Engem — oh édes istenem! — engem felakasztanak,“ mondta Mór, saját sorsán tépelődve.

„Annak idejében,“ vigasztalólag jegyzé meg Hermann; „valamikor mindnyájunknak a lesz a sorsa. Mi a manóért veszed hát oly zokon?“

„Ezek a jó urak,“ közbeszólt Mariska hamis mosolylyal, „olyan tréfásak.“

„Önök nem képzelik, hogy került hozzám ez az óra!“ felkiáltott Mór, s a czimborák ismét gúnyosan nevettek. Mór gyorsan a zsebeihez kapott, nehogy felebarátjának még más vagyona is találjon azokban tudtán kívül rejtőzni, s egyszerre kirántott belőle egy zsebkendőt összeáztatva a Máté úr vérével. A zsebkendő látására Hermann komoly arczczal felállott; Pengő sokat jelentően czuppintott, Csomor pedig vádlólag egy hosszat füttyintett.

„Mit, hát ellenszegült, úgy-e? No de már mindennek vége; beszéld el nekünk az egészet, hogy történt,“ szólt Hermann.

„Mondd meg előbb,“ közbevágott az óvatos Csomor, „hol van a holt test?“

Mór hasztalan erősítette, hogy abból bizony semmi sincs; hasztalan beszélte el, a legapróbb részletekig, a téns úron végrehajtott műtétét; azt a véletlent, mely az órát gazdájából az ő zsebébe varázsolta; bár mit beszélt, hahotával fogadták. „No hát urak,“ szólt Mór félig-meddig boszankodva hahotájukon, félig-meddig remegve kölesönösen váltott integetéseiktől, hunyorgatásaiktól, „bármily sötét van is kinn, s bármily hosszú is az ut, én ezennel elindulok Máté úrhoz. A téns úr legalább elhiszi nekem, hogy csak azért vettem el az óráját, hogy érverését számítsam mellette.“ Ezzel az ajtónak tartott; de Hermann neki vetve széles vállait, kihívó komolysággal megjegyzé:

„Éjjel gyalogolni? Nem tudod kivel találkozhatol; azt sem tudod, nem rabolnak-e meg?“

„Úgy van,“ monda Csomor, „jobb lesz nálunk maradnod, az országút ezen a vidéken épen nem biztos.“ Hermann választ sem várva, bezárta az ajtót, s e közben kiáltott: „Italt, Mariska!“

Az ellentállásra képtelen Mór ez után székén találta magát, kezében egy üveg pálinkával, melyet Mariska illesztett ujjai közé, s maga ragyogó szemét Móriczunkon legeltetve, ennek térdén ült, a három új barát pedig körülötte állott. Kinn a szél dühösebben üvöltött, benn a tűz vígabban rohogott; e tűz világánál a három gazda visszataszító arca rövid időn átváltozott a Mór szemében legderekabb és vígabb paj-

tássá, a vályogfal elvesztette szennyes színét, Mariska duzadságát és a Mór torka megnyilatkozott.

„Még egy szippantást — még egyet!“ kiáltott a fejedelmi bőkezű Hermann, „az felolvasztja a dalt torkodban s kibuzogatja.“

„Egy kicsinykét tán nagyon erős,“ fogadkozott Mór késő mértékletességgel, mert szemei már üvegesedni kezdtek; „valamivel gyöngébbet,“ s némi tartózkodással félre tartá poharát.

„Ej mit, erős! Nézd mily könnyen beleütöm a kis ujjomat,“ monda Csomor s a Mór félig ürített poharát megtölté tiszta szeszszel. „Most már halljuk a dalt.“

Mór, mint fölebb említettük, jó énekes volt. Tudott ő dalt minden színű, természetű nőről: szökérről, barnáról, soványról, kövérről, magasról, alacsonyról, s rövid előkészület után tudta alkalmazni magát az elnöklő istennő szeméhez, fürteihez, még a keresztnevek sem hozták igen nagy zavarba; a jelen esetben azonban nem is volt szükség, de tán képes sem lett volna ily nemű rögtönzésre. Hanem azért mégis lelkesedést húzott a pohárból, egy olvadozó tekintetet vetett Mariskára s kezét megfogván, azzal a magáét megsimogatta, azután ujjá hegyeit ujjá közé szorítva, rágyújtott:

„Mariskám, Mariskám,
Eszem a szemedet;
Ne nézz rám, ne nézz rám,
Mert megölsz engemet.“

De az első vers végén lefordult székéről, s elhalt ajkain a be nem végzett dal. Midőn öntudatlanul a földön hevert, Hermann lehajlott hozzá, de felrezzent, mert e perczen kopogtak az ajtón.

„Ki az ördög lehet az?“ dünyögte Csomor.

V.

Csomor óvatosan ajtót nyitott és az új jövevényt egy lépése a földön heverő Mór közelébe hozta.

„Micsoda dög ez itt?“ kérdé az újonnan érkezett, s egyet rúgott az itason, ki szerencséjére nem vehetett tudomást e megtisztelő tudakozódásról. Csomor felelni akart,

azonban a kérdező kezének egy mozdulatával elhallgattatá, egy másik nagy gyakorlottságot tanúsítóval pedig birtokába vevé a Mór zsebéből ingerkedőleg kikandikáló chronometert. Ha a tolvajokban is van, s mi hiszszük, hogy van, becsület-érzet, biztosan állítjuk, hogy az irigységgel van föleresztve; az ügyetlen kézfogású iparlovag nem nézhet kedvteléssel gyakorlottabb tisztársa kigyó-szerű tenyerére. Ezért öntötte el az epe Hermann a Gyalár ügyességén, kinek már külseje hirdette magasabb műveltségét. Kabátja finomabb, kalapja . . . de e jeles férfit illőleg kell bemutatnunk olvasóinknak.

Új barátunk egy útonálló Hercules volt. Ha annyira meg tudta volna alázni magát, hogy, a buta nép szójárása szerint, becsülettel egye kenyerét — azaz a Gyalár hite szerint: száraz fekete kenyerét — nagyon értékes tagja lett volna egy vándor komédiás csapatnak. Nem egy csekélyebb igényű egyén élte át tisztességesen az életet mint pénzért mutogatott óriás. Gyalár Ferkó, czipésze hozzájárulta nélkül is hat hüvelykkel haladta meg a bécsi ölet (a féle ó divatú táblabírók levén, bocsánatot kérünk olvasóinktól, hogy nem tudjuk métermértékben kifejezni). E termethez illőbb képpel senki sem dicsekedhetett, mert ő olyan rabló-képet hordott kalapja alatt, mint a milyen rabló volt a valóságban. Bőre szennyes sárga színt váltott a sok éjszakázástól, hangját az éji lég meg a pálinka recsegő alhanggá mélyítette; kedélyét a pandurok bolygatásai némileg megviselték. Rendesen röviden, de velősen és rokonszenvesen szólott. Sok reszketeg és roskadozó útast egyetlen szavával fel bírt egyenesíteni. Ereje bámulatos volt, nem kisebb a híres Milóénál, mert a vágató kocsit gyakran megállította egyetlen mutató-ujjával pisztolya ravaszán. Ennyit ez ember porsátoráról. Öltözeke megillette gazdját, királyszín piros mellénye fölött rendszerint panyókán hordott egy pitykés és zsinóros világos kék dolmányt, sűrűke magyar nadrága olyan pár kordován csizmában végződött, melynek nem tudni fénye tűnt-e fel inkább vagy sarkantyúja; s hogy egyik végletből a másikba ugorjunk, fején a félrekapott darutollas pörge kalapról hosszan lógott a széles szalag. Ilyen volt Gyalár Ferkó, kinek személyes leírása nagyon hiányos lenne, ha kimaradna — mit csaknem feledénk, mint ő feledett volt, mikor a nagy-váradí börtönből megszökött — a vékony ajkak

fölött meredő huszárosan kipödrött fekete bajusz. Ferkó egy-
másba fonta karjait s megvetéssel nézett le a földön heverő és
isten tudja miről álmodozó Zsák Móra; ki fürkészte ki valaha
az ittasság mélységeit?!

Hát Mariska hol volt? Egészen kiegyenesedve, felpirult
arczczal, pihegő kebelrel, rettenetesen fekete szemével amúgy
falta az előtte álló kolozsaszt, a ki e figyelem iránt szint oly
érzéketlen vala, mint dédöse ama rhodusi. „Ferkó, Ferkó!“
kiáltott Mariska s Gyalár végre megmordult: „Mariska!“
ezzel leült, Mariska pedig a térdén temett s karjait nyaka
körül fonta. Gyalár gondolatokba mélyedve kezdé felhúzni a
Mórtól csent órát, melynek minden perczenése a Hermann
szívét szaggatta; Csomor pedig féltékeny szemekkel meredt a
szerelmes párra. Talán a legtisztább rokonszenv vonzotta Maris-
kához, kinek apjáról is elmondhatta volna a költő:

„Megtaláltad, a mit nem kerestél,
Lábad alatt tüskét kerget a szél.“

„Hogy áll a világ?“ Pengő e kérdést kockáztatá a ko-
moly Gyalárhoz. „Van-e kilátás az országúton?“

„Az országúton!“ visszhangzá Gyalár oly nemével az
undornak, minőt az érez, a ki sejtí, hogy tévedt pályája vá-
lasztásában. „Hogy egy magamszerű embernek arra kelljen
vetemednie, hogy gyalog raboljon! A mennydörgös mennykő
ütötte volna meg azt a gazkölyköt, a ki a lovamat kilötte
alólam hanem“ Fogait csikorgatta, elfojtott tor-
kában egy emelkedő nyögést, elfütyintette magát s ujjaiaval
dobolni kezdett a Mariska hátán. Csomor pedig tanácsosabb-
nak tartotta befogni a száját. „Tíz nap óta ez az első szer-
zeményem,“ s némi fitogtatással húzta elé az Emberi Máté úr
óráját.

„Könnyű tarisznyára rakni a madarat, mikor más már
megszárnyalta,“ szolt Hermann s ajkai reszkettek.

„Hát aztán,“ szolt Ferkó, „lennétek is ti egyebek láb-
nál, kéznél — meg dög-húsnál, ha én nem volnék a fő, mely
azokat mozgassa. Kurta Miska, a ki tíz éve, hogy madár-
ijesztő a bitón, most is különb legény, mint ti valameny-
nyien. Megszárnyaltad? Na bizony, még megérem, hogy a
nagy-sarlói győzedelmet elperlitek Görgeitől s a dobosoknak
adjátok.“

„Iát, az ilyesfélékben,“ duzzogva morgá Hermann, „úgy tartom, egy némelyikünknek még a dobosokénál is rozszabb a sorsa.“

„Fogd be a szádat, Hermann,“ tanácslá Mariska; „ne ingereld Ferkót.“

„Ingerelje a hóhér s engesztelje is meg aztán!“ morgá magában Hermann.

„Kicsoda morog ott — te-e Hermann, vagy az eb?“ Gyalár letette Mariskát a térdéről s a lázadóhoz közeledve úgy a szeme közé nézett, hogy reszketett belé. Gyalár feleletet várt.

„Az eb,“ válaszolt Hermann ama négylábúhoz nem méltatlan hangon. Gyalár nyugodtan székébe ereszkedett s Mariska ismét elfoglalta trónját a Ferkó térdén.

„Legnagyobb gyöngéje Hermannnak,“ szolt Csomor, „hogy nem hallgat a józan észre. Megrabolna egy kapitányt mind attól, a mi hivatalát egy batka érvé teszi: mások munkájának dicsőségétől és hasznától.“

„Hallgass Csomor — hallgass,“ szolt Mariska, ránczba szedett homlokkal fordúlva a gúnyolódóhoz, a ki sötét skarlát-pirosra gyúlt e dorgálásra. A Mariska szavára mintha a haja is veresebb lett volna.

„Szükkeblűség,“ folytatá a megélenkült Csomor, „szót tenni ilyen csecse-becséért. Minden ilyen haszontalanság a kapitány jogos illetménye, úti költségei és más nemű értesít-ményeire tett kiadásai kárpótlásában.“

„Jól mondod, Csomor!“ s Mariska kegyteljesen mosolygott a ravasz kigyóra, a ki épen akkor készült, hogy megmarja.

„Persze; nem csodálnám, ha azt az órát a *makra-pipai* kékszemű leánynak szánta volna. Szelid és nyújás egy terem-tés; aztán, tudod Hermann, a kapitány nagyon szereti a kék szemeket, azt mondja: olyan ártatlanok.“

Az egyiptomi áspis-kigyó mérge nem gyilkosabb a Csomorénál. A szíven talált Mariska, kinek keblében egy üdült seb sajgott, reszketve pattant fel, mintha új nyilat lőttek volna a hegedt sebbe. Szemei szikráztak dühében, izmos nyaka oszloppá szélesedett; szénfekete fűrtei amúgy borzongtak, mintha szél lengette volna, ajkain izületlen hangok szakadoztak; neki ugrott Gyalárnak mint egy macska s az órát

kitépve zsebéből, egy amazoni kanyarintással vágta a földhöz. Gyalár talpra szökött, a chronometer kerekai pedig körben gurultak körülte. A szépség egyik előjoga, hogy megöli az időt.

Gyalár különben tudott uralkodni indulatán, kivéve mikor egy arany óra és láncz forgott kérdésben. Borzasztó szitok pattant ki a száján, s pörölyszerű öklével csapott

Ne vinnyogj, oh szelíd Cupidó! Szárítsd fel könnyüidet s etesd mamád galambjait; — te pedig, oh szépséges Venus, nehogy elsikoltsd magad — és ti örök Gráczciák, ne bújjatok össze, mint a megriasztott majorság. A Mariska arca nem lőn megszensteltelenítve; Gyalár megkímélteték e keserű bűnbánattól; mert Csomor szerencsére a szép hölgy elé rohanván, az ő illetékesebb orra fogta fel azt az ütést, a mely képeinek e szerencsétlen alkatrészét orcájához tapasztá. Persze hogy leesett, de leestében testének bizonyos részét a Mór hasára ültette, s ez nyöszörgő morgással ismerte el ezt a letéteményt. De Csomor, mint az orrából bugyogó életnedv tanúsítá, nem volt csigavérű, nem is utánzá ez állat mozdulatait, hanem vilámgyorsan felpattant, egy dorongot — a Gyalár öklénél nem puhábbat — ragadott s vele ellenefelének rohant; azonban Mariska sem volt rest — s most nekünk sincs időnk azt elemezni, hogy abban az érületben, mely e hölgyet tetre ösztönzé, mennyi volt a hála s mennyi a szerelem — felmarkolta az ostáblát s dühös szabatossággal úgy csapta mentője koponyájához, hogy a kockázott lemez szilakba hasadván, a meglepett Csomor nyakában csak az üres keret maradt, mint korpás malacz nyakában a czölönk. Ha Gyalár amolyan mindennapi ember lesz vala, bizonyára leüti védtelen ellenét; de benne nem hiányzott a lovagiasság, s ezen kívül nagyon csiklándozta ellenfelének kényes helyzete, annyira, hogy hahotára fákadt; Pengő meg Hermann mint megannyi udvaronc, karban rágyújtott. Mariska megszabadítván foglyát, összefonta karjait s egy méltatlanságot szenvedett fejedeleemnőhöz illő tekintettel leereszkedett egy hordóra. Csomor az orrát kényeztette s próbálgatta fölegyenesíteni, mi közben szeméből olvasni lehetett, hogy biz' ő nem bánná, ha mást is adnának helyette, főleg, ha ezt a visszatörési jog szerint, a Gyalár szívéből met-szenék ki.

Az a sajátos hang, melyet Csomor leestében Móról

nyomott volt ki, az alvóra terelte a kapitány figyelmét. „Hol szedted ezt, Csomor?“ kérde Gyalár a legmézesebb hangon. De Csomor ily kiváló figyelem által sem vala kiengesztelhető; lelkében még mindig forrt a méreg, vadúl forgatta szemeit, és konokúl hallgatva czirógatta az orrát s próbálta fölegyenesíteni. Hermann megadta a szükséges értesítést, néhány szóba tömörítvén a Mór szabadkozásait, hogy merő véletlenségből jutott az órához, s azután egy jelentékeny mosolylyal a véres zsebkendőre mutatott.

„Becsületes úton jutott hozzá, hé?“ kiáltott Gyalár judási mosolylyal. „Hermann, szedd fel azokat a darabokat;“ és az órának földön heverő töredékeire mutatott. „Lássuk az ő becsületes képét,“ az engedelmes Hermann Mórt a hátára fordította, mert ő, mihelyt Csomortól megszabadult, mindjárt hasra feküdt volt. Gyalár egy lángoló üszköt vett a tűzről s a Mór lábánál lehajolva, oly közel tartotta ennek arczához, hogy csaknem összeperzselte. „Ha! ha! ha! fiaim, vén madár ez. Úgy ismerem, mint tulajdon körmeimet; — ez egy házi tolvaj — afféle csirkefogó. Nem rég volt végtárgyalása a sopronyi törvényszék előtt, a polgármesterné leánykája klárizs-ékszerreit lopta volt el; magam is ott voltam a hallgatóság között, ezt a jó madarat úgy láttam, mint most; makacsúl tagadott a fizkő mindent, ügyvéde is derék egy csont volt; így aztán Vakaró Pistát — mert így hívják ám — bizonyítékok elégtelensége okán futni hagyták.“

Tartunk tőle, hogy a természet mikor Mórt alkotta, nem törte össze a mintát, hanem ugyan abba öntött egy más is: Vakaró Pistát; mert azt, hogy a Gyalár elbeszélése rosz akaratú és hidegvérű rágalom lett volna, nem hihetjük. Nem; mikor a kapitány a Zsák Mór tulajdonát elsajátította, azt abból az erényes indokból cselekedte, hogy megbüntessen egy szerfözlött szerencsés és szerfözlött hamis lelkű tolvajt. A Zsák Mór személyében, a Vakaró Pista szerencséjére, Vakaró Pista lón megbüntetve.

„Megmondom neked, mi tevők leszünk vele,“ szolt Gyalár titokzatosan; „meg“

„Huh!“ ordított Mór, egyet rúgva, mint ha galváni-üteg behatása alatt lett volna; s vastag czipőjének orra a Gyalár állkapcsát úgy csapta felső testvéréhez, mint ha réz tányér lett volna.

Gyalár szitkozódott, Csomor pedig elmosolyodott s végre-valahára levette kezét az orráról.

A dolog valósága pedig az volt, hogy Zsák Mór nem találván salamandra lenni, a fölötte tartott lángoló üszökről egy szikra épen akkor pattant az orrára, mikor a fölibe hajlott Gyalár ítéletet akart mondani; ez ítéletben — tartunk tőle — nagyobb része volt a bíró állkapcsának, mint az igazságnak.

Az ítélet ki lőn mondva, s legott végre is hajtva; hát a bűnös hol és minő állapotban volt; hol leledzett Zsák Mór?

VI.

Kellemes egy reg volt az ingatag ápril havában; a nap teljes fényében sütött, a mezők illattal párologtak, a madarak csiripoltak, daloltak, a nyúl most szökdécselt a réten, majd hátsó lábaira ülve, harmatos első lábait nyaldosta, a csókák házi édes gondjaikat károgták egymásnak; a sündiszó örült újból fölmelegedett vérének; a csiga, mint a csúszó irigység, mászott nyálkás ösvényén; a báránykák ugráltak és Zsák Mór még mindig aludt.

Kedves olvasóm, erre gyérünk; most a leggyönyörűsege-sebb réten vagy, három lépésre az alvótól. Látod-e ama száraz árkot; a hol la — ott fekszik Zsák Mór.

Megálltunk és szívünk hangosabban vert, a mint az alvóra tekintettünk. Az évszak ellágyító behatása alatt — mert tavasszal a legkeményebb szív is mézzé puhúlhat — felkiáltottunk. „Hah! itt van ő, nincs egy kis krajcárja is, derekalja csalán, oldala mellett tüskék, feje fölött pedig nadragulya és körülte csúszó-mászó férgek. Szegény fiú! Füled mellett varangy szökel, nótádat a holló fújja!“ Így szóltunk és azzal tovább haladtunk vigadni.

Mór fölébredt, s megébredtével úgy a vakszemébe nyilallott, mint ha egyetlen ütéssel ezer szezet vertek volna bele, koponyájába pedig néhány féltuczat tollkést szúrtak volna; szemei egy pár izzó lencsévé változtak, a nyelve merev, száraz bórdarab volt a cserzés hatalmas ízével, vagyis köznapi prózában szólva, Mór a múlt éji tivornya után nagyban meg vala rökönnyödvé.

Egy ingben volt, s e nagyon is házias öltözékét sokat-

mondó vérfoltok pettyezték. Nehány perczig kínozza az a kétség: vajon csupán segédkezett-e, vagy pedig épen fő szerepet játszott valamely tragédiában. Végre apránkint minden eszébe jutott: a kunyhó — Mariska — az ital — az — az — s ez után a mindent elnyelő sötétség. Egy rovar zsongott füle mellett. „Az óra!“ kiáltott Mór és felállott; a fák, rétek, szántóföldek, legelő nyájak körben forogtak körülte; ingén a vérfoltok pirosuló tüzként rikítottak. Mór lihegve tapogatta testét, azt hitte, hogy lenni kell rajta legalább is egy nehéz sebnek.

A mint mondók, kellemes áprilisi nap volt, mikor az utolsó öltözékdarabra devalvált Zsák Mór ott állt a mezőben s körülte a messzi elterülő nagy világ. Kalap, czipő, nadrág nélkül állt ott a gyepen; vakmerő zefírek játszottak ingével, borzasztó helyzetének megeczondorlott lobogójával. Érezni kezdi az éhség mardosásait; a legelő tehenekre tekintve, reggelije után kezdett sóvárogni. Mi tevő legyen már most? ezt forgatta elméjében jobbra is, balra is. Megkísérlje fölkeresni a kunyhót, melyből ebrúdon kidobták? Elgondolta, mit tehet egy meztelen ember négy férfi meg egy nő ellenében? A legközelebbi házhoz szaladjon e s ott panaszolja el a vele történeteket? Úgy, de ki adand hitelt ily gyöngén fölszerelt egyének? A határozatlanság e perczében a szomszéd legelőről egy bika, a Mór vérfoltjain felingerülve vagy megbotránkozva, átugrott a keskeny árkon s egyenesen neki tartott. Mór sem sokat habozott, hanem vesd el magad, neki iramodott a legközelebbi gypűnek s léczes kapuján átmászva, az országútra menekült; a bika pedig szarvait rázva, feddő tekinteteket vetett a szökevényre. Móricz azt képzelte, hogy az ő nyomorúsága ez újabb csapás nélkül is teljes lett volna; néhány perczel ez előtt ki merte volna hívní a balsorsot, mérjen rá, ha tud, valami roszzabbat, mert szentül hitte, hogy lehetetlen. Rövidlátó balga ember! Akkor egyedüli birtokosa volt egy egész ingnek; most pedig ott állott a pesti országúton és egyetlen mezének csaknem egész hátulsó része amott lobogott a végzetes léczkaput koszorúzó tüskéken. Hősünk visszavonulása dísztelen volt: még lobogóját sem tudta megmenteni.

Mór az országúton állott és szíve mind inkább szorúlt, midőn sovár szemét sajátjának a tüskéken lengő foszlányára veté, melyet a bika folyvást gondosan őrzött, mintha érezné

e győzelmi jel fontosságát. Végre Mór egy megvető taglejtéssel hátat fordított a bikának, a bika pedig a legajánlatosabb philozóphiával fogadta e boszantást.

Most már, gondolja az olvasó, Mór szerencsésének zerszához érkezett. Meztelenül, eléhezve, egyetlen fillér nélkül ugyan hol találhatna jó barátot? A folyó — amott az a folyó, melynek ezüst fonala metszi át azokat a smaragd réteket, az leend számára ruházat, eledel és lakhely. Uram bocsásd! Nem, nem, Mór ismerte az élet valódi becsét; úgy vélekedett, hogy mikor már nem ér egy hajtófát, akkor nincs miért eldobni, mert akkor semmi sem árthat neki. Majd meglátjuk, hogy csakugyan a folyó lett a Mór patronusa.

Mór a réten át guggolva, csuszkálva végre egy fűz-bokor alá jutott, mely a folyóra hajlott. Az emberiség ősi ellensége hűtötte-e izzó tagjait a hűvös hullámokban? Vagy valamely könyörülő angyal szánta-e meg a Mór meztelenségét és szálolt le a bozótba? Az ördög kísértése vagy valamely jótékony tündér áldott ajándoka volt-e ez? Mór nem tudta eldönteni: volt is oka reá.

Tedd magad, olvasóm, a Mór inge közepébe; képzeld magad ily meztelennek, fáradtnak, éhesnek, elhagyatottnak, s aztán képzelj egy rendbeli szép öltözetet: kalapot, keztyűt, czipőt, sétatobot, szóval mindent, a mi egy férfit boldoggá tehet, ott heverni lábaídnál — és közelben, távolban egy lelket sem Ugyan mit mívelnél? Halljuk meg, mit mívelt Zsák Mór?

Leült a gyepre s kétes erkölcsű ingét fölcserélte azzal a szépen keményített és simított hófehér öltözkedarabbal, a mely előtte a földön hevert; kísérletet tett a harisnyákkal, czipőkkel s im, a kísérő legmerészebb reményei is megvalósulának — átövedzte derekát azzal a gondviselés-adta pár nadrággal — felölté a mellényt és kabátot, — fogta az ő . . . úgy van, az ő kalapját, keztyűjét és sétatobját; a nyakkendőt azonban zsebébe dugta, majd felköti, mikor jobban ráér — és — jó gyalogló lévén, három percz alatt ismét az országúton vala. Újból elhaladt a kapu előtt; a bika még ott állott s őrizte az ing maradványát. Mikor Mór e rongyra pillantott, kanyarított egyet a nádpálczájával s teljes megvetéssel mosolygott.

Tovább haladtában, valami súlyos ütötte meg czombját. Kabátja zsebébe nyúlt s egy pénztárczát húzott ki belőle, volt

benne néhány egyes, nyolcz tízes s egy pár ötvenes bankjegy, meg egy rakás — úgy nevezett — ezüst váltópéNZ. E már mégis igen sok vala, nagy felindulásában egy fatörzsnek dönt, egyik kezében a tárczát fogva, a másikat szívére nyomva, há-lákat adott a gondviselésnek.

Meddig merengett volna Mór e hálás érzelmek között, azt szabatosan meghatározni nem tudjuk, mert elmékedéseit félbeszakasztotta egy gyorsan közeledő kocsi zörgése. A kocsi-ban két férfi ült, s a mint mellette elhaladott, csodálkozó ujjongással köszöntötte; egyikök még e sajátos kérdéssel tol-dotta meg: „Hallod-e, Vakaró Pista, kijött-e már a bölcseség-fogad?“

„Világos,“ gondolta Mór, „ez az öltözék valami Vakaró nevű uraság tulajdona.“ Gondolkozóba esett — neki úgy tetszett, mintha ezeket az embereket látta volna valahol; de oly gyorsan elhaladtak előtte, hogy akkor még nem sejtette, hogy ezek hihetőleg arra az úszó-versenyre siettek, mely nagyon magán körben, épen erre a reggelre volt kitzüve. Mi magunk sem tudjuk bizonyosan, vajon ez a két férfi igazán a versenyre sietett-e; csak amugy találomra mondtuk.

PéNZ emberség, ruha tisztesség, ezt a közmondást Mór is aláírhatta volna, mert egy üresen visszatérő bérkocsi mihelyt útasunkhoz érkezett, tüstént megállott s a kocsis egész alázat-tal jó reggelt kívánván, azt kérdezte: „Nem parancsolna-e felülni ő nagysága?“ Mór sem kérette magát kétszer, felpattant a hintóba, üvegeit felhúzta, függönyeit lebecsátotta s robogva haladt a két mértföldre levő legközelebbi városka felé. Hintói magányában Mór legalább húszszor elővette tárczáját s meg-számlálta péNZét.

A kocsisnak előre meghagyta volt, hogy álljon meg a városon kívül, mert egy szomszéd faluban van dolga. Ott, gondolá magában, majd szép csöndesen eltölti a napot — mert még dél előtt volt — alkonyatban aztán tovább indul Pest felé. Mór nem reggelizett volt, s egy hídon keresztülmentében, a szemben levő fogadó mintha messzibbre nyitotta volna fel ka-puit az ő elfogadására. E perczen sikoltást hallott, s a hídról letekintve egy leányt látott, a ki most haját tépte, majd kezeit törte, majd pedig a vízben valamire mutatott, a mi első tekin-tetre labdának látszott, de a mint jobban szemügyre vette, Mór észrevette, hogy biz' az gyermekfő. Hősünk a folyóba

ugrott s a gyermekhez úszott, ennek a nyaka már-már életmentője markában volt, mikor véglegesen alámerült. Mór jó úszó volt, de kabátja — melynek hónalját a szabó történetesen szüköcskére szabta volt — nagyban korlátozta mozdúlataiban; újból és újból lebukott a víz alá, mint ha egy kútban valami igazság után búvárkodnék, és — mint nagyon sok bűvár — újból és újból semmit sem hozott fel. Ismét alábukott és ez úttal felhozta a Gyertyánossy Zsolt testét, mondjuk: báró Gyertyánossy Miklós úr ő méltósága egyetlen fiának és csere-laki nagyszerű uradalma egyetlen örökösének testét, kinek pompás kastélya amott fehérlett a folyóig lankásan terülő park fái között.

VII.

„Valóságos uraság! megtetszik vékony fehérneműjéből;“ felkiáltott a cserlaki kastély mosónője, Mórról levén a szó, a ki ekkor mint a kastély megkülönböztetett vendége a legkényelmesebb szobában feküdt. „Valóságos uraság! át lehetne húzni az ingét egy jegygyűrűn.“

„Vajon házas-e?“ kérdé az egyik szobaleány a huszárra kacsintva.

„Úgy úszik, mint egy kacsza,“ válaszolá ez az összefüggésre nem ügyelő hivatalnok.

„Milyen borzasztó lett volna, ha Zsolt úrfi a vízbe fuladt volna! Hát még a holnapi nagy ebéd, mely az ő születésnapjára készül!“

„No, remélem, az uraság csak megmarad a nagy ebédre. Tudom bizony, ha aranyat ennék, sem sajnálnák tőle.“

Ez rövid kivonata a cselédszobában folytatott azon élénk társalgásnak, melynek tárgya az a derék úszó emberbarát volt, a ki most a kék szobában feküdt és a kinek ágya körül báró Gyertyánossy Miklós úr ő nagysága összefogott kezekkel s mindegyre harmatozó szemekkel sürgött és most családja őrangyalának nevezte, majd még egy félcsibével kínálta (Mór az ágyban reggelizett), majd pedig még néhány réteg meleg takaróba akarta begöngyöltetni. Mór hasztalan ismételte, hogy már egészen jobban van; a hálás apa azt vitatta, hogy ily nagy lelkű tett után nagyban ki kellett merülnie. Ez után csöngetett, hogy hozzanak még kávé, az után a szomszéd

szobába rohant s megölelte hullám-sírfából kiragadott Zsoltikáját, a ki most meleg flanellbe vala pólyálva; az után megint Mórhoz sietett s hévvel nyilvánította, hogy az orvosnak — a házi orvosnak — meg kell őt látogatnia.

„Jeles egy férfi — évi praxisa meghaladja az ötezer forintot — jeles egy férfi. Doktor Labdac — bizonyosan ön is hallotta hírét doktor Labdacnak?” Mór hallotta hírét, de tartunk tőle, nem igen bízott benne, mert határozottan kijelentette, hogy nem akarja látni az orvost. „Ha tehetett valami csekély szolgálatot a bárónak, lelkéből örül rajta — de halálos ellenszenvvel viseltetik minden orvos iránt.”

„Jó, jó! De mégis megengedhetné, hogy üterét megtapogassa s megmutathatná neki a nyelvét.” Mór összeráncolta homlokát s ajkát harapta. „Elég — én nem erőszakolom — de ha ön drága magzatunk megmentése miatt lázba esnék — hol vannak a meleg takarók?” s Gyertyánossy a legjobb indulatú dühvel kapott a csöngetyű után, azután kirohant; Mór pedig elköltötte az első csibét és a tizedik csésze kávéját; mind e mellett is folytonosan eddegélt, kényelmesen heverve a rózsaszín selyemfüggönyös puha ágyban. Végre éhét némileg elütve, felült s épen elmélkedni kezdett, midőn a túl gondos Gyertyánossy lépett be a szobába, hozván magával a csalhatatlan doktor Labdacot, Mór oly gyorsan lebukkant a pihepárnák közé, mint ha azok egy más folyót alkotnának s abban egy más gyermek fuldokolna.

„Megbocsásson, de nem tehettem róla. Kedves barátom, szóljon a doktorhoz — szóljon kérem!” Mór méltóságteljesen hallgatott. „Jól van hát, csak az üterét, meg a nyelvét. Lássá, édes barátom, megeshetik, hogy ön beteg, a nélkül, hogy érezné — úgy-e, doktor úr?”

„Semmi sem valószínűbb,” monda a böles Labdac.

„Nem kérek egyebet — csak az üterét, meg a nyelvét.”

Mór látva, hogy nincs menekvés, rávette a fejét, hogy kinyujtsa a karját — Labdac megragadta s elővette zsebóráját — Mór a zsebóra petyegésére lelkiismeretfurdalást érzett. „Hm!” monda Labdac a kart elbocsátva, „méltóztassék a nyelvét mutatni.”

Erre Mór hálósipkáját — egy családi gazdag fodrozatú pompás emléket — nagy ügyesen orra hegyéig behúzta a fejébe s a hófehér takarót alsó ajkáig felrántva, teljes meg-

adással kinyújtotta nyelvét. Labdac s komoly és tudományos szemekkel vizsgálgatta e zene-szervet.

„Hah — egészen fehér,“ — monda — „nagyon fehér. Úgy biz' a — a sok víztől.“

Mór nem szólt, de gondolá: igen biz' a sok pálinkától.

„Jól van, uram,“ folytatta Labdac s csaknem láthatatlan Mórhoz fordulva, „nehány obony vért kell vennünk.“

Mór fejét rázta s száját gomblyukká húzta össze.

„Engedje, kérem — engedje meg, hogy vágjon eret az orvos úr,“ ezzel Gyertyánossy csöngetett. „Kérem engedje — kedves barátom, olyan étellel, mint az öné — mondd Biri-nek, hogy hozzon egy mosdótálat — mondom, az önéhez hasonló étellel nem szabad tréfálni. Igazán“ és a báró a legmegnyerőbb hangon folytatta, „igazán az orvos úrnak eret kell vágnia önön.“

Mór mégis rázta fejét, de a legyőzhetetlen Labdac kivont fegyverével állt ott. „Egy némely orvos bevárná a has-hajtók lassú hatását; de oly esetekben, a minő ez is, én a gyomrot mindig érvágóval ostromlom.“

„Nagyon természetesen,“ erősíté a báró, miután saját gyomrának semmi köze sem vala e műtéttel.

„Ide vele, Biri,“ szólt Labdac, s egy komoly képű leány közeledett az ágyhoz, a Zsák Mór drága vééréhez illő gyönyörű porcellán mosdótállal. „No uram, méltóztassék kinyújtani a karját. — Nagyságodon tán soha sem vágta eret? az egész semmiség — merő semmiség — e miatt nincs miért ágyban maradnia — még ebédre fölkelhet.“

„Én is azt remélem,“ monda a báró; „a doktor úrhoz is lesz ma szerencsénk, nemde?“

„Részemről lesz a szerencse holnap is,“ szólt Labdac.

A Mór torkában egy nyögés halt el, s vértanúi megadással nyújtotta ki karját, belátva, hogy míg a doktor a kastélyban marad, addig neki betegnek, nagyon betegnek, ágyban fekvő betegnek kell lennie.

„Szép — szép,“ kiáltott biztatólag és öntettségel Labdac, mi közben a Mór vére csermelyként csurgott a mosdótálba, Biri pedig minden cseppre halványabb lón. „Szép,“ s Labdac úgy nézte, mint a fűsvény az olvasztott aranyat. „Nincs párja az érvágásnak, báró úr — épen tegnap este csak ez mentette meg Emberi Máté urat — kérem nagyságodat,

tartsa csöndesen a karját — úgy van biz' a, Máté úr emlékoszlopot emelhetne az érvágónak.“

„Igen biz' a borotvának,“ gondolá Mór.

„Máté úr!“ felkiáltott Gyertyánossy, „hisz' ő a Zsoltika keresztapja, holnap itt lesz ebéden.“

„Remélem, nem borzogatja a hideg?“ nyájasan tudakolá Labdacs a betegtől, látva, hogy az ágy rázkódik alatta. „Nem borzogatja a hideg?“ Mór nemre húzta a száját s folyvást reszketett.

„Arról szó sincs, hogy eljöhessen,“ monda Labdacs, „noha már veszélyen kívül van, hála — hála annak a gondviselészerű eseménynek, mely engem a válság órájában közelébe vitt volt. Tartsd jól, Biri. Szélhűdés.“

„S persze,“ kérdé Gyertyánossy, „a doktor úr eret vágott rajta?“

„Persze, hogy eret vágunk rajta,“ felelt Labdacs.

„Hát *arról* a kalandról nincse-e semmi újabb?“ kérdé Gyertyánossy jelentékeny halk hangon.

„Miről? a — a borbélyról?“ s Labdacs vágott egyet a szemével és vállat vonított.

„Részemről,“ monda a szabadelvű Gyertyánossy, „én nem hiszek a világ botrányos híreinek. Úgy vélem, hogy Emberiné ő nagysága ámbár csak polgári szülők gyermeke, s egy másodrendű nevelő-intézetből ment férjhez, mégis úgy vélem, nem volt képes magát — à propos, doktor úr, milyen szerű legény az a Zsák Mór?“

„Méltóságod soha sem látta őt? Oh, — egy — egy . . .“

„Csinos külsejű fiatalnak mondják.“

„Hát ni, fura ízlése van a nőknek, báró úr. Részemről a hátracsapott keskeny homlokot, a kiálló pofacsontokat, a szeplős bőrt, a disznótól lopott orrot és halszerű szemeket nem nagy szépségnek tartom. Hogy van most nagysád?“ kérdé Mórtól.

Mór összeszorította fogait s nem kis bajba kerülő megtartóztatással bölintott egyet a fejével.

„Tudtam, hogy jobban lesz. Én csak azt mondom: a rútak szerencséjére a nők fura ízlésűek. Részemről — s pedig azt hiszem, hogy szint oly kevéssé vagyok előítéletes, mint bárki fia — nem örömet tanúskodnám esküdtszék előtt a Zsák Mór szépségéről.“

„Különös — úgy hallom, hogy gyűjtést is rendeztek számára.“

„Azt sem csodálnám, ha a hölgyek ezüst billikommal tisztelnék meg — azaz, ha a billikom elkészülése előtt fel nem találnák akasztani. Mert ugyancsak üldözik ám.“

„Hogyan, hát van-e valami újabb? — valami újabb?“

„Oh, nem tudom, mennyi minden tűnt el, mióta utoljára volt az Emberi Máté úr házában — aztán csak tegnap este — hanem majd elbeszélem az egészet. Én csak azt mondom: lelkeimből kívánom, hogy felkössék a gaz ficzkót! Hogy van most nagysád?“ kérdé az orvos gyöngéd hangon.

„Hogy van ön most?“ szelíden visszhangzá Gyertyánossy.

„Elájult — elájult!“ kiáltott Labdac, „vizet, Biri — vizet — meg az a vastag hálósipka — el vele,“ és a Labdac saját keze nyúlt ki a hálósipka után, és egy másodperc múlva Mór fölfedezve feküdt volna ócsárlója előtt, ha elszántan meg nem markolja fővegét s nem ordítja: „jobban — sokkal jobban — igazán, nagyon jól.“

„Nem megmondtam?“ szólt Labdac önelégültséggel — „most már lássa kérem,“ tevé hozzá egy magyarázó tanár diadaltejes hangján — „most már lássa kérem, mit ér az érvágás. — Biri te, vidd el azt a tálat,“ s Labdac bekötötte a kart. Biri kivitte a vért és a kandi cselédség legott körülfogta. Úgy gyűltek körűlte, mint tejes köcsögre a legyek. A komornyik behúnyta fél szemét, bólintott a fejével s azt mondta: „Világos — ez az uraság tős-gyökeres nemes ember, csak azt nem tudom, báró-e vagy gróf.“ A vér kérdésében a legbölcsebb bírák is löttek bakot, mi ne kívánjunk hát igen sokat egy komornyiktól. De térjünk vissza betegünkhöz.

„Úgy-e, jobb lesz, ha ma ágyban marad?“ kérdé a báró.

„Úgy van — ma,“ itélé az orvos.

„Mit ehetik?“

„Hadd lássam. Hát, ma, én azt mondanám, hogy ehetik — egy — a mit tetszik.“

„Hogyan! félig-meddig lázas állapotban?“

„Az én rendszerem,“ monda Labdac nyomatékkal.

„Ha a mit eszik nem árt neki, világos, hogy jobban van; ha ellenben ártani talál, holnap a kórjelek erősebbek lesznek s mi biztosabb tekintély után indulhatunk.“

Így szólván doktor Labdacss, vette a kalapját és nádpálczáját s visszament a lábbadozó Zsolthoz.

Gyertyánossy közelebb húzódott a beteghez. „Legjobb barátom — fiam megmentője — családom védangyala — mit ennék ön?”

Mór remegő hangon válaszolt: „Egy pohár tojásos puncsot, jó erősen és jó melegen.”

Ez egy lázas beteg szeszélyes kívánsága volt, de azért szószerint teljesítették.

Most már húzzuk össze a függönyöket s járjunk lábhegyen, mert Mór alszik. Minthogy komolyan kívánta volt, Kanyaró Gyurival, azzal a kertész-legénnyel, kinek hanyagsága veszélybe hozta volt a Zsolt úrfi életét és a kit e miatt rögtön el is bocsátottak szolgálatból — mondom, ezzel a Kanyaró Gyurival négy szem között találkozott; hogy mit mondott neki, az minket nem érdekel; nagy hihetőséggel adott neki jövőre néhány aranyzabályt — valami amulettet, hogy mellén viselje — valami phylacteriumot, hogy homlokára kösse. Elég az hozzá, Mór aludt, fáradalmaít aludta, és őt, a kinek ma reggel még egy egész inge sem volt — ámbár nem tehetett róla — most úgy őrizték, mint egy nagy úri ház drágagyöngyét, szemefényét, megváltóját — s ő arról sem tehetett.

Ha rongyos ingében ugrott volna Zsoltika után, vajon a kék szobában aludt volna-e?

VIII.

Másnap reggel nagy volt a sürgés-forgás a cserlaki kastélyban és környékén. A Zsoltika születésnapját szokatlan fénynyel készültek megülni. Báró Gyertyánossy, a hálás apa, reggel korán a Mór ágya mellett állt; a beteg kijelentette, hogy nem lesz képes megjelenni az ebéden, melyen a közelebbi szarvasmarha-tárlaton nyert arany-érmén kívül, ő lett volna a főtárgy.

„Minő visszás sors. Doktor Labdacss ma nem látogathatja meg önt; egész éjjel a Czintyeiné ágya mellett virasztott, s nem is reméli — a mint írja — hogy holnapnál hamarább megszabadúlhasson. Nem jöhet.”

„Tudja mit, azt gondoltam, mégis megkísérlem, ha ebédre kimehetnék.” Gyertyánossy hévvel szorítá meg a Mór

kezét. „Úgy van, én — én azt hiszem, elég jól vagyok; de de“

„Igaz biz' a, az ön öltözéke“

„Teljesen tönkrement — egy darabot sem viselhetek belőle.“

„Persze hogy nem, persze hogy nem. De hadd lássuk csak — nem venné-e ön rossz néven, ha valamit mondanék. Van nekem egy rendbeli öltözékem, az bizonynyal jól állana önnek — magam számára készíttettem volt, de csak egyetlen egyszer volt rajtam. Mondhatom, csinos egy rendbeli. Bizonyos vagyok benne, hogy jól fog állani önnek. Akkor még karcsú ficzkó voltam ám — bizonyosan jól fog állani.“

Gyertyánossy rendkívül megörülve saját tervének, kiszaladt a szobából, hogy valósítsa.

Átugrunk az öltözködés műfolyamán, még az újdonszerű rendbeli ruha egyes darabjai leírásával sem időzünk, ezt bátran bízhatjuk olvasóink képzelőtehetségére; elégnek tartjuk Zsák Mórt, máskép Gyöngyössi János úr ő nagyságát, bemutatni egy tehetős báró saloni öltözékében. Ha lett is volna némi gyanúja a különben nyílt és túláradozó Gyertyánossynak, azt teljesen eloszlatta volna Mórunknak a tudós doktor művészi és műtői kezeivel rajzolt arczképe; mert hősünk külseje és mozdulatai most egy hajszálnyi sem különböztek egy tizenhat próbás valóságos gróféitól. Ha az ebédi csöngetyű el nem szólítja, Mór mint amolyan modern Narcissus a tükör előtt fonnyadt volna el. Szó, a mi szó, de az egyszer szent igaz, hogy Mór feltűnő szép fiú volt — ezt az igazságot hirdette az általános mozgás és suttogás a nők rajában, kik a Zsoltika születésnapjára s esetleg az ő szerencsés életmentőjének gyöngéd szavakkal és legédesebb mosolyokkal megjutalmazására gyűltek volt fel. Mór felkötött karja hatalmas toldaléka volt a női részvéthez való egyéb igényeinek. A terembe lépve, bátortalanul nézett körül, tekintete némi zavart árult el, a mi ha némelyek szemében vont is le valamit az ő társadalmi finomságából, de másokéban tetemesen növelte érdemeit. Egy cynicus vendég ezt súgta szomszédja fülébe: „Ez a kölyök azt várja, hogy tapsoljunk neki“. Veszsen el minden ily mérges burjárszerű nehéz természet! Hisz Mór azért nézett félénken körül, mert attól tartott, hogy doktor Labdaes ott talál lenni.

Mikor Mór azt képzelte, hogy valahára keresztülesett

már a bemutatások végtelen körén, akkor vezette Gyertyánossy egy ifjúhoz, a ki alakjára nézve megjárt volna az ő iker-testvérének.

„Kedves Gyöngyössi úr, meg kell önt ismertetnem Halassi Bálint barátommal; bizonyos vagyok benne, hogy önöket hajlamaik, ízlésök és jeles tulajdonaik legbensőbb szövetségessékké fogják tenni.“

Mór és Bálint kölcsönösen meghajtották magokat, ekkor Gyertyánossy az egész teremben meghallható harsona hangon ezt súgta a Mór fülébe:

„Derék egy ficzkó, kevésbe múlt, hogy meg nem verte a Delfint.“

Mór még mélyebben hajtotta meg magát egy ily ellenfél eshetőlegesen meghódítója előtt.

„Megverte a Delfint; de hát — a közben“ . . . És Gyertyánossy sokat mondólag emelte fel mutató-ujját, elfojtott magában egy nevetést, egy nem várt vendéghez suhanva, kit Bálint hozott volt magával:

„Gyöngyössi úr, Szörényi úr.“

Szörényi úr a kandalló párkányáról egy hajszálnyira emelte széles hátát s fejét Mór felé fordítván, újból visszadől kényelmes helyzetébe. E vendégnek külsője és modora első tekintetre elárulta, hogy ő az egész társaságban legkevésbé művelt; mégis Mór ez előtt a vendég előtt érezte legroszabbul magát. A nők — hogy az isten megáldja őket — Mór körül zibongtak, s ezüst nyelvök folytonosan az ő hőstétével foglalkozott. Gyertyánossyné, a gyöngéd anya, épen tizedszer hálálkodott, utána a nagymamák, nagynénik, kisménik, sógor-nők, komámasszonyok mindnyája külön-külön igénybe vette őt, hogy tehetsége szerint nyilvánítsa köszönetét. Azután következtek a tudakozódások egészségi állapota felől. Hogy van a feje? hogy van a karja? — hogy van a láza? Mind e kérdésekre Mór habár röviden, de kecseljesen felelt:

„Köszönöm, nagyon jól.“ Végre a sok kérdés annyira megzavarta, elkábította, hogy azt sem tudva kinek s mire válaszol, magát gépiesen meghajtotta s felelt:

„Köszönöm, nagyon jól.“

Egy percze síri csend lön, ekkor Mór történetből épen Szörényi előtt talált állani:

„Hogy van a foga?“

„Köszönöm, nagyon jól.“

Erre a közfigyelem Szörényire irányult, ő meg a társaság szemtüzét oly érzéketlenül vette, mint ha épen célzó tábla lett volna. A termen nevetés rezgett át, s egy némely férfi épen hahotára fakadott.

„Hisz tegnap is tudakozódott valaki a fogam után,“ gondolá Mór s félve tekintett a Szörényi mozdulatlan arcvonásaira, azonban, szerencséjére, egy cseléd jelenté, hogy találak és Zsák Mór, alias Gyöngyössi János ő nagysága, karon fogva vezette báró Gyertyánossynét az asztalhoz.

Az ebéd szokottnál nagyobb komolysággal vette kezdetét. A minden huszonnégy órában eléforduló nagy esemény ez úttal több mint illetékes figyelemben részesült a cserelaki kastélyban. Mór dicséretes csinnal és étvágygyal működött, s míg az egyik vendég az ő kecseljességéről sutogott, Szörényi fenszóval dicsérte étvágyát; Gyertyánossy pedig — most nem első ízben — csodálkozott magában, hogy Halassi miért is hozta magával ezt a vendéget. Mór azonban folytonosan szemes volt és udvarias. Főtisztelendő Potrohi úr, egy körülbelől négy mázsányi fontosságú kanonok, nagyon is mohón neki talált volt esni az elébe tett üveg asztali bornak (tán az üveg nem volt arányosítva a kanonok fontosságához), a sürgő-forgó cselédség pedig vagy nem vette észre, vagy, anticlericalis fogalmainál fogva, nem akarta észrevenni, hogy a főtisztelendő úr üres poharat forgat ujjai közt és sóvár szemeket vet jobbra és balra. A főtisztelendő úr kétszer, háromszor feltátotta a száját, hogy jelezze e fogatkozást, azonban — először levén a kastély vendége — a hang mindannyiszor torkába szorult. Az igazat megvallva, a házi gazda és házi asszony kötelessége lett volna e fogatkozást észrevenni, de nekik most csak Zsoltikára és életmentőjére volt szemök. A főtisztelendő úr negyedszer is feltátotta a száját és s óhajtott, ekkor Mór szemfényvesztői ügyességgel gyorsan kicserélte saját tele üvegét a tisztelendő úréval, kinek arca gyönyörtől sugárzott, jobbját az asztal alá dugta és a Mór kezét úgy megszorította, hogy ujjai ropogtak, mint a dió és örömittas hangon súgta: „ez . . . ez . . . igazi barátság!“

Egyéb nevezetes dolog nem történt, míg egy dicsőséges galócza nem követelte némán a helyeslést; a mi a következő szavakban tört ki a főtisztelendő úrból:

„Édes báró, ezt a halat minden bizonynyal ezüst hálóval fogták.“

„Részemről ezt a halat az úszók legderekabbikának tartom,“ hirtelen odaveté Bálint.

„Mit! derekabnak még a delfinnél is?“ kérde Gyertyánossy egy gladiatori szúrással.

„Ha! ha! ha!“ felkaczagott Szörényi; s egy révedező úri asszony, csakis hat hónapos özvegy, felugrott székéről, mint az állatseregletben némely nő öntudatlanul nagyon közel talál ténferedni a fenevadak kalitkájához.

„Mi az a delfin-historia?“ egész ártatlansággal kérde Gyertyánossyné. Gyertyánossy vágott egyet a szemével Bálintnak, a ki egy rimánkodó tekintettel válaszolt és Gyertyánossyné válasz nélkül maradt.

„Tudja-e ön,“ szólítá meg Szörényi Zsák Mórt dörgő alhangon, „tudja-e ön, hogyan halászszaák a gyöngyöt?“

„Fogalmam sincs róla,“ válaszolt Zsák, újdön sült méltósággal.

„Nagyon veszélyes keresetmód lehet azokra a szegény emberekre nézve,“ megjegyzé az özvegy.

„Koránt sem,“ monda Halassi, „mert csak amolyan ficzkókat alkalmaznak, a kiknek különben más halálnemmel kellene kivégeztetniök.“

„Igaz-e ez?“ kérde Szörényi Mórtól, rá mint fő tekintélyre hivatkozva.

„Úgy vélem, hogy a gyöngyhalászat nemcsak ilyeneket foglalkoztat,“ szólt Zsák, vaktában visszavágva. Gyertyánossy kezeit dörzsölte, a kanonok hmggett s Szörényi egy perczre összeránczolta homlokát.

„Részemről,“ monda az özvegy, „én a gyöngyöt a gyémántnál inkább kedvelem.“

„Hát ön melyiket választaná?“ kérde Mór Szörényitől, támadó állásba téve magát.

„Oh én minden bizonynyal azt választanám,“ válaszolt Szörényi savanyú mosolylyal, „a mit ő nagysága.“

„Én a gyöngyöt választanám,“ nyilvánítá az özvegy.

„Tehát a gyöngyöt,“ szólt Szörényi s arczán ismét oly mosoly játszott, mely a Kleopátra gyöngyét is felolvasztotta volna. Az után Zsák Mórhoz fordulva nyersen kérdezte: „Mit tart ön a klárizsról?“

„Valójában, édes Szörényi,“ közbeveté magát Halassi, „ön úgy vallatja Gyöngyössi urat, mint ha valami tengeri állat lenne.“

„Helyesen — nagyon helyesen, édes Bálintom. Gyöngy vagy gyémánt! — ő a legdrágább gyöngyöt mentette meg számomra, s én csak a mondó vagyok — s megvárom, hogy minden jó emberem a mondó lesz: — az isten éltesse őt!“ és a Gyertyánossy szemeiben az apai érzelem csillogott, neje arcán pedig, midőn azt Mór felé fordítá, a szívesség sugárzott.

„Oh, ha látta volna Gyöngyössi urat. Azt mondják, úgy bukott a víz alá, mint . . . mint egy . . .“

„Mint egy delfin,“ vágott közbe egy ifjú, ravaszúl egészítvén ki a hasonlatot. A férfiak megint hahotáztak, s a nők megint bámultak, Gyertyánossy pedig nevető kétségbeeséssel tekintett Halassira s felkiáltott:

„Kifúrja az oldalamat, ha el nem mondom.“ Halassi néhány sikertelen fogatkozás után megadta magát Gyertyánossynak. „Önök hallották hírét annak a legénynek, a kit mi Delfinnek hívunk — bocsánat, édes Gyöngyössi úr, ön nem ismeretes ezen a vidéken — no hát, van nekünk itt egy sihederünk, a ki az úzásban, úgy hiszem, a czethalat is legyúrná. Azonban az én kedves Bálint barátom azt vette a fejébe, hogy versenyre szállhat vele és — ha! ha! tegnap reggelre versenyútszást rendeztek, melynél csak egyetlen pályabíró legyen. Elég az hozzá, noha mindjárt Bálint következik a Delfin után, de őt legyőzni nem tudta, mikor azonban ismét vissza akart térni a szárazra, úgy találta, hogy a vízi tündérek, azok a „gyöngyfüzéses kezű“ vízi istennők — mint egy jeles költő mondja — megtréfálták. Mit gondolnak önök, hogy tréfálták meg az én kedves barátomat? Hát biz' ők elcsenték a Bálint ruháit.“ Az urak újból hahotáztak a Bálint ártatlansági állapotra juttatásán; de a nők, megdöbbsent arcukról ítélve, úgy vélték, hogy biz' a nem tréfa. A többek közt Zsák Mór is vígan nevetett.

„Igazán, Gyöngyössi úr, igazán — más szavakkal, valami kötéltre való tolvaj elillant velök.“ A Mór álla úgy leesett, mint a holt testé, s mintha tükön ült volna.

„Nem hagytak neki — ha! ha! ha! — nem hagytak neki . . .“ itt azonban a báró, hogy az értesülés csak a Mór magán füleihez juthasson, dicséretes ildomossággal szája zugá-

hoz alkalmazá a kezét — „még csak egy egész inget sem hagytak neki,“ — a Mór fogai vaczogtak — „nem bizony, még egy felet sem.“ Mór a léczes kapura gondolt; az asztal, a vendégek keringőt jártak körülötte, s ő nem tudott megkülönböztetni a reá keményen néző Szörényién kívül egyetlen arcot is.

„Ön roszul van?“ kiáltott Gyertyánossyné, mire mindenki Mórhoz tódult.

„Én vagyok az oka! Én erőltettem, hogy ebédre kijöj-jön. A feje fáj-e, Gyöngyössi úr?“ kérde Gyertyánossy.

„Tán a karja?“ részvétellel tudakolá az özvegy.

„Tán,“ kérde Szörényi, akarjuk mondani kapitány Gyalár — mert ő volt biz' a — „tán a foga?“ E kérdése közben ujjai az Emberi Máté úr zsebórája lánczával játszottak.

„Hála istennek! és a báróné kimutatott az udvarra — „Hála istennek! amott jön a doktor Labdacss egyfogatúja.“

„Az ágyba — az ágyba!“ ordítá Mór, felugrott s a szó teljes értelmében átküzdve magát a vendégszobán — szobájába rohant és a takarók alá omlott.

Doktor Labdacss sem szemerezett, hanem közvetlenül a Gyöngyössi úr nyomában volt. — A doktor ujjá megint a Mór üterét tapogatta — és Mór megint az orrára húzta hálósipkáját.

„Hm! úgy vélem — úgy“

IX.

„Úgy vélem — úgy vélem,“ ismétlé doktor Labdacss, ujjait folyvást a Mór üterén tartva, — „úgy vélem, nagy szerencse, hogy jöni találtam.“ Hogy Mór mit gondolt, azt ő nem mondta meg. Labdacss fölkel székéről, megsimogatta állát és kimondta az ítéletet: „Még egy kis vért.“

„Én is azt gondoltam,“ monda Gyertyánossy s jó ízű mosolylyal tevé hozzá: „Biri, a mosdótálat.“

„Vagy tizenhat obony s a mellére egy hólyaghúzó,“ szölt Labdacss. „Úgy van, ez elég lesz ma éjszakára.“

„Az ebéd csak nem árthatott meg neki; hisz' csak háromszor vett a galóczából,“ monda Gyertyánossy siránkozva.

„No, azt fogadom méltóságodnak,“ erősíté Labdac s több mint orvosi komolysággal, „ha reggelre nem lesz jobban, megborotváltatom a fejét.“ Gyertyánossy hálája jeléül megszoritá a doktor kezét. „Remélem, mustár van a háznál.“

„Tudja a doktor úr, hogy mi nagyon szeretjük. De kérem ehetik-e kolbászt is a mustárral?“

„Kolbászt, hogy is ne — én nem a gyomrába, hanem a talpára akarom a mustárt,“ s a legbizalmasabb sottogással hozzá tevé: „kérem, ha nagyon komolyan nem vesszük a dolgot, betegünk a főtisztelendő Potrohi úr kezére kerül.“ Gyertyánossy nyögött — „higye meg nekem méltóságod, nincs vesztegetni való időnk.“ Ekkor megjelent Biri a kötelékekkel és a végzetes porcellán mosdótállal. Labdac megint elővette érvágóját s megint közeledni akart a beteghez, midőn annak hangos horkolása leköté kezeit. „Uram fia! alszik,“ felkiáltott Gyertyánossy, Mór pedig akkora horkantással igazolta ez állítást, hogy az ágyfüggönyök remegtek belé. „Tán csak nem költi fel?“ kérdé Gyertyánossy, midőn Labdac az ágytakaróra tevé kezét. „Orvos úr, nem fogna-e jót tenni az álom?“

„Tökéletesen meggyógyitná,“ válaszolt Labdac gúnyoros mosolylyal. „Hat órai ilyen álom után, tudom soha sem szorúl rám.“ Mór pedig még nagyobb dühvel horkolt. „Ne engedje megcsaladni magát a báró úr ez álom által,“ monda az orvos, „nem egy betegemet hallottam én így horkolni, s becsületemre mondom, ámbár mindent elkövettem, mégis halál-álomba ment át.“

„Ejnye, én pedig azt hittem, hogy az álom valóságos balzsam,“ szolt a felületes Gyertyánossy.

„Úgy is van,“ élesen válaszolt a doktor, „de némely esetekben az álom valóságos méreg, ez is olyan eset. Uram — uram!“ kiáltott a doktor Mórnak, mire halk kopogás hallzott az ajtón. Az inas a beteg-szoba iránti gyöngéd tisztelettel, csak fejét dugta be, lehető legsuttogóbb hangon kérdé: lejöhet-e a doktor úr az asztalhoz, vagy eltegyék számára az ételt.

A hivatása kötelességébe mélyedett Labdac figyelni sem látszott ez üzenetre, hanem ott álldogált a beteg mellett, a ki koronkint csodákat művelt, mert hangban és terjedelemben minden újabb horkantása felülmúlta az előbbit — az orvos arcza mosolylyá derült, tobákos szelenczéjéhez folyamodott s megjegyzé: „Hah! jól van — e még jobb — ez még annál is

jobb! Mit is mondott csak ön?“ s ezzel a még mindig várakozó inashoz fordult, ez ismételte az előbbi kérdést.

„Úgy vélem, báró úr, néhány perczre mégis magára hagyhatjuk betegünket — de hallja-e maga Biri, a legkisebb változásra rögtön hívasson.“ Mór mégis horkolt, és a doktor, míg csak hallotta e horkantásokat, mindegyiket — „no ez már jó — e még jobb — még jobb“ helyesléssel fogadta.

Mikor a doktor az ebédlőben megjelent, minden hang — a Gyalár, alias Szörényi, érezhangját kivéve — a beteg után tudakozódott. Labdacsholmi általános kifejezésekkel válaszolt, melyek köznapi nyelvre fordítva ilyen formát tehettek: ha Gyöngyössi úr meg talál gyógyulni, minden bizonynyal megél; de ha betegsége halálossá fejlik, úgy kétség kívül meghal; hogy pedig ez a legtudományosabb és legkifogástalanabb következtetés volt, megtetszett abból, hogy mindenki teljesen megnyugodott rajta.

Rövid időn, húszból legalább tizenkilenc vendég s köztök doktor Labdacsh, egészen elfeledte a kék szoba betegét. De volt mégis egy — egy, a ki gondolt Móra — egy, a kinek étvágya teljesen elveszett, mikor az orvos, tizedik falatja közben veszélyesnek nyilvánította volt e visszaesést. A szép özvegy bal mellében érzékeny szív dobogott. Vajon azért gondolkozott-e ő nagysága mélyebben, azért látott-e a dolgok velejére élesebben, mint többi kortársai, mivel néhány évet egy nála harmincz évvel idősebb férfi oldala mellett töltött volt? azt — nem levén eléggé ismeretesek a fiatal özvegyekkel — eldönteni nem tudjuk; arról azonban bizonyosak vagyunk, hogy kecses özvegyünk első tekintetre arany-értékben méltányolta a Mór érdemeit. Az öt láb hat hüvelyknyi termet — a szép arcz — a feltűnő jó kedély — és az orvos állítása daczára is, egészséges testalkat nem maradt hatás nélkül a tapasztalt nőre. „O nagysága nem afféle pityergő fejrényp,“ elmésen jegyzé meg saját szobaleánya, „hogy vörösre sírja szemeit, s holdvilág-arczot váltson sörczégér fürteihez.“ A mi özvegyünk szemeiben becsesebb volt a Mars bajusza az Adonis fürteinél.

Az asztali foglalkozás rohamosan haladt előre, midőn a Labdacsh mellett ülő özvegy — hisz' boldog emlékezetű férjét utolsó betegségében ő gyógyította volt, s ezért nagyban bízott benne — egy sor kérdést merészkedett megindítani a kék szobai szenvedőt (mint özvegyünk képzelé) illetőleg. A doktor a

rendszer embere volt, s nem igen kedvelte, hogy betegeit az ebédlő-asztalra tálalják. E kívül jelenben nagyon éhes is volt, majdnem ki levén merülve a Czintyeiné betegágya mellett, s most történetesen épen e nő számára rendelendő gyógyszer forgott elméjében.

„Kedves doktor úr, ön azt mondja úgy-e, hogy minden a maga kellő rendén van?“

A doktor egy lúd czubák-csontját forgatta szájában s nem számított némelyek feszült várakozására, egykedvűen felelé: „Állapotához képest.“

„Ön úgy véli, hogy nincs komoly baj?“

„Komoly baj! nincs — egyáltalában nincs. Elküldtem — állok elébe“ válaszolt egy barátságos „szállok az úrnak“-ra — „elküldtem a dajka után,“ s száját megint teletömte lúdsülttel.

„Dajka után!“ kiáltott az özvegy, „hát olyan roszúl van?“

„A nagysád kedves barátnője, Czintyeiné ő nagysága — hát nem mondta meg Gyertyánossy? Végre valahára egy derék fiút hozott a világra.“

„Igazan — soha sem örültem inkább valaminek. De a mi kis Zsoltikánk életmentője?“

„Ő — ő bizony fekszik,“ és az özvegy kérdezősködéseitől idegessé lett Labdac s elfordult tőle, szemeit az asztal másik végére fordította s itt megpillantott egy hatalmas pulykát.

„Ugyan — édes doktor úr, hát mijét fájlalja?“

„Kérem a mellét,“ szólt Labdac a tál közelében ülő vendéghez.

Rövid szünet — a doktor tányéra megtelik — villáján egy ízletes szelet — a villa közeledik szájához — szája megnyílik, ekkor azonban özvegyünk feje egy mély sóhajjal a doktor vállára hanyatlik. Mindenki felugrott az asztaltól — kiáltották: „elájult“. Egy járásbíró, falatját rágva, méltóság-teljesen kijelentette: „valósággal elájult!“ Szörényi rögtön felkapta az özvegyet s kiröpítette az ebédlőből, utána rohant a házi asszony, meg egyik barátnője, magával ragadván a tányérjától megválni nehezen tudó doktort. Szegény Labdac, e kétségbeejtő perczben jó szívvel odadobta volna orvosi diplomáját, csak ebédjét békén végezhesse.

„Ki látott ehhez fogható szerencsétlenséget!“ felsóhajtott a gazda. „Előbb az a Gyöngyössi úr lesz roszúl, azután az a ...“

„Rokonszenviné,“ vágott belé Halassi gonosz hunyori-tással. „Rokonszenviné.“

„Ejnye, Bálint!“ kiáltott özvegyünk egyik lelki barát-nője, alig fojthatva el nevetését. „Ejnye!“ De majdnem feledjük betegünk iránti kötelességünket.

„Legjobb lesz ő nagyságát lefektetnünk,“ szolt a doktor amolyan méltatlankodó arc kifejezéssel.

„A sárga szobába,“ monda Gyertyánossyné, s az egyik cseléd útmutatóként ment előre. Szörényi ideges terhével felszaladt a lépcsőkön, a doktor pedig temetési arccal és lépésben követte. Szörényi a beteget az orvos és a nők kezére bízva, visszatérőben volt a társasághoz, mikor a szomszéd szoba ajtaja előtt elhaladtában a férfi-beteg hangjára ismert; eleinte azt gondolá, hogy nagyot kaczag, de még fülébe csengettek az özvegy görcsös sikoltásai, az ő füle pedig nem volt elég finom arra, hogy meg tudja különböztetni a két nem hangját. Mindazáltal, miután a beteg ajtaja előtt állott, udvariatlanság lett volna csak úgy elhaladni mellette; megnyomta hát a kilincset, beütötte fejét a szobába s czápa-mosolylyal kérdezte: „Jobban van-e Vakaró úr?“ Biri felelni akart. „Mondja meg, hogy Szörényi, kapitány Szörényi tudakozta hogylétét,“ s aztán oly szívességgel, hogy a szobaleány nem tudta mire vélje — „különösen a fogára viseljen nagy gondot.“

„Vakaró, meg fog?“ kérdé Biri, „mit érthet a kapitány ez alatt?“

„Úgy van biz' a, mit érthet alatta?“ gondolta Mór magában s újabb lázroham környékezte meg. Nehány percz múlva újból kopogtak az ajtón s Tréza, az özvegy szobaleánya, jött be rebegetve s bókjaival majd a padlózatot seperve. Ezer bocsánatot kért, ha Biri nem lenne-e oly szíves, hogy asszonyához menjen — a doktor eret akar vágni rajta — a mi pedig őt illeti, ő annyira szereti úrnőjét, hogy a mosdótalat nem tudná megtartani. Ha a nagysás úr nem bánja, addig ő itt marad, hogy ha szüksége találna lenni valamire. Mór a takaró fölibe emelte szeméit s igenlőleg bólintott.

Biri kimegy.

„Ugyan mi baja,“ kérdé Mór oly gyöngye hangon, hogy a beteg-szerepet játszó színésznek példányul szolgálhatott volna; „ugyan mi baja lehet a kegyed úrnőjének?“

„Azt biz' én nem tudom, nagysás uram — a doktor azt mondja, hogy épen az a nyavalyája, a mi a nagyságodnak.“

„Úgyan mi lehet az?“ kérde Mór, magában nagy zavarban.

„Úgy tetszik nekem, a doktor azt mondta, hogy róka . . . izé . . . rokonszenv. De bár mi legyen, azt mondta, hogy egyedüli orvossága az érvágás. Nagysádon is eret vágott —“

„Vigye el az ördög!“ monda Mór.

„Úgy van, — azt mondta, hogy nagysádekát egyformán kell kúrálni; két porció hólyaghúzózt rendelt. Remélem, nagysád nem hagyja, hogy megborotválják a fejét — oh, ne engedje, kérem.“

„S miért ne?“ kérde Mór megindulva e leány irányában mutatott részvétén. „S miért ne?“

„Mert asszonyomnak olyan gyönyörű haja van, hisz mind kettőjüket egyformán fogják kúrálni. Oh, nagysás uram! ha látná a nélkül az undok főkötő nélkül; részemről soha sem viselnék főkötőt, ha mindjárt a herkopáterhez mennék is; hát ha még özvegyasszony lennék. Jaj akkor . . .“

A Biri megérkezése félbeszakítja a Tréza ékesszólását; Biri azt mondta, hogy Trézát hívják a szomszéd szobában, s az özvegy szobaleánya egy titokzatos pillantást vetett Móra, nagyot sóhajtott s e felkiáltással: „Szegény úrnóm!“ eltávozott.

„A szomszéd szobában!“ gondolta Mór s elmerengett; merengése hosszas időre lekötötte nyelvét. Mikor újból megnyitotta száját, öntudatlanul ejtette ki e néhány szótagot: „Biri, gazdag-e a szomszéd?“

„Úgy hallom, nagyon jól bírja magát.“

„A szomszéd szobában!“ gondolta ismét Mór, „s mind kettőnk egyformán kell gyógyítaniok!“ És az özvegy arca, főkötője daczára is szépen ragyogott az ágyfüggönyök között.

X.

Mór és az özvegy három egész nap és szorongásteljes három egész éjen át volt egymás tőszomszédja. A doktor állítása és saját rendületlen hitök szerint, ugyanazon betegség által hangolt érzelmeik kellemes összhangba jöttek. Hallhatták egymás köhintéseit, és ez előny tudatában, ama különben nem

zenei műtét a gyöngéd érzelem által magasztosúlva, csaknem dallammá idomúlt. Adtak már elő nagy zenedarabokat dorombon, de a virtuositás e neme még merő semmiség a mi özvegyünk köhécseléséhez képest. A második nap lemente előtt már annyira begyakorolta volt magát s a dallamot annyira cserélgette, modulálta, most affettuoso, majd con espressione, majd allegretto, majd fortissimo köhécselve, hogy a köhögésben valóságos fülmilévé képzelte ki magát.

Mélyen tisztelt olvasónk (no, no, sem képviselői beszámoló, sem képviselőjelölti program-beszédet nem akarunk tartani, hisz akkor mélyen tisztelt *polgártársak* lett volna a megszólítás) tehát, mélyen tisztelt olvasónk, kérdeztél-e valaha tanácsot a harangtól? Vagy azt sem tudod, micsoda fán terem? No halld hát a bölcsesség szavát. Kételyek ostromolnak, nem bírod elhatározni magad, mi tevő légy valamely fontos ügyben; ott állasz, mint egy modern Herkules a keresztúton s drága a jó tanács. Más balga meghitt barátjához, barát-nőjéhez folyamodnék; de te soha se kockáztass ilyesmit. Barátaid, barátnőd olyan tanácsot adhatnának, a melyet követni neked semmi kedved; így hát megint ott állnál a keresztúton. Te azért felvilágosodott olvasónk, ilyesmire ne vetemedj, ha tanácsot akarsz kérdezni, kérdezd meg a harangot, nagyot vagy kicsit, az mindegy. Tedd fel magadban a kérdést, mintha képviselőházi elnök lennél s figyelj a harangszóra; ez megfelel neked s oly választ ad, minőt szíved kíván, a minőt aztán kész örömet követni fogsz: probatum est! Móriczunk is — mint amolyan felvilágosodott lélek — ebben a meggyőződésben élt, az említett nap alkonyán azzal a kérdéssel tépelődött: mikép közlekedjék a köhögés fülmiléjével? Úgy de a harang vas nyelve nem érinté ércz ajakát; köznapian szólva: nem harangoztak. Kitől kérjen hát tanácsot? „Ehhe, ühhü!“ hangzott át a szomszéd szobából a fülmile dala. Heureka! kiáltott volna fel Zsák Mór, ha görögül tudott, vagy az Archimedes fürdőkádjának hírét hallotta volna; így azonban csak homlokára csapott s feszült figyelemmel kezdett fülelni a szomszédból áthallszó köhintésekre. A kért tanács nem sokáig váratott magára: „Írj Zsák Mór!“ köhögé az özvegy:

Es Mór írta:

Cserelaki kastély, kék szoba.

„Gyöngyössi János nagyon boldognak érezné magát, ha tudomást nyerhetne Czukorné ő nagysága múlt éji nyugalma mikéntjéről. Gyöngyössit nagyban nyugtalanította, aggasztotta az ő nagysága köhögése — attól tart, hogy erősen alkalmatlan ő nagyságának. Nem lehetne-e valamivel enyhíteni?”

Cserelaki kastély, sárga szoba.

Czukorné leghőbb köszönetét küldi Gyöngyössi úrnak; azzal a reménnyel kecsegteti magát, hogy Gyöngyössi úr nyugalmasabb éjet élvezett. Czukornét nagyon érdekli a Gyöngyössi úr náthája — attól tart, hogy a galamb-bűg nagyon közel talál lenni a kék szobához s a gyöngye idegzetű betegnek rendkívül alkalmatlan a galambok turbékolása. Szívesen kéri Gyöngyössi urat, ne nyugtalankodjék a Czukorné köhögése miatt, mert ez neki tavaszi rendes vendége. Reméli, nem zavarta a Gyöngyössi úr édes álmait.

Cserelaki kastély, kék szoba.

Drága Nagysám! Noha egész éjjel füleltem, legkellemesebb csalódásomra, Nagyságotat háromszornál többször nem hallottam köhögni — remélhetem hát, hogy Nagyságot, köhögése tetemes apadásával, üdítő álom karjaiban töltötte az éjet. Attól tartok, hogy azok a szemtelen verebek ma reggel, Nagysádra nézve, igen korán megébredtek. Hiszem azonban, hogy csíripolásuk miatt nem terhesbült a Nagysád betegsége.

Drága Nagyságotnak kézesókoló szolgálója

Gyöngyössi János.

U. i. A galambok turbékolása nekem csak annyiban alkalmatlan, a mennyiben irigylem tőlök, hogy szívök választottjának udvarolhatnak. Ha Nagysád el találta fogyasztani gyógyszerét, az enyémből van még. Szükség-e mondanom, hogy szolgálatára áll?

Cserelaki kastély, sárga szoba.

Drága jó Uram! Önnek szorongása miattam hízelgő is, aggasztó is rám nézve. Szeretném eltagadni a tény — de mindig nagy tisztelője voltam az igazságnak. A múlt éjjel be sem hűnytam a szemeimet. Boldogabb napjaimban úgy aludtam, mint a tej. De vannak bánatok — vannak lesújtó csapások — s közelebbi vesztésem óta — azonban hagyjuk el mind ezeket! Szívem baját keblembe fojtom.

Nem tudtam alunni — de a csillagok ragyogtak az égen — és a szende teli hold ezüst sugárban fűrödt a konyhakert — a fülmile dalolt az erdőben — játszi zefirek mozgatták ablakom redőnyeit — a zöld lombok gyöngéden verdesték ablakomat — és ifjúságom, akarom mondani, gyermekkorom boldog emlékei körültem lebegtek, mint a múlt árnyai. Oh, édes Gyöngyössi úr, vannak érzelmek — mélységes vonzalmak, melyeket az áldott természet plántált szívünkbe — oh kérem, mit érne ez a világ rokonszenv nélkül.

Özveggy Czukorné, született Gombássy Júlia.

U. i. Nem adhatna-e ön egy port nekem?

Cserelaki kastély, kék szoba.

Legdrágább Nagysám! Kényszerülve vagyok szívszakadva tudatni, hogy a porom mind elfogyott; de izentem Gyertyánossynak s az óta egy lovaslegény vágat a gyógyszerház felé.

Hát Nagysám egész éjjel ébren volt? minő sajátságos körülmény — én is ébren töltöttem az éjet! Én is néztem a csillagokat, s kérdeztem magamtól, vajon van-e azokban szerelem? En is bámultam a holdat, a kereket és fényt, mint egy jegygyűrű. Nagysádat hát Júliának hívják?! Oh Nagysám! látta-e *Romeo és Juliát*? hogy ne látta volna! s ha látta, látott szerető szívet — de többet nem mondok. Mégis minő stokfis volt az a Romeo: nem tudta fölismerni, hogy Julia csak tetsz-halott, nem halt meg, csak aluszik — oh, ha én valaha aluva láthatnám az én Júliámat, bezzeg nem tartanám halottnak, hanem kezeit csókjaimmal árasztva, azt mondanám neki: holtig szerető híved

Gyöngyössi János.

U. i. Csak egy kis kalános orvosságom maradt.

Cserelaki kastély, sárga szoba.

Kedves Gyöngyössi úr! Az ön drámaírási művésze mind ítélőtehetségének, mind szívének becsületére válik. Az a képtelenség, melyet az ön ösztönszerű jósága oly világosan kimagyarázott, megvallom, sokszor felöltött nekem, de oly teljesen soha sem, mint most az ön gyémánt-tolla metszésére. Oh, uram, miért nem alázza meg ön magát színmű-írásra. Hisz ez oly könnyű — jutalma mégis oly nagy! A hanyatló dráma nevében kérem, írjon egy szindarabot.

Őn a Romeo ügyetlenségéről szólott, a ki nem bírta fölismerni, hogy Juliája csak alszik; egyetlen volt biz' ő, hogy ennyire hagyta menni a dolgot. Szegény, szegény Julia! Romeóól szűk látkörén nem tünt fel az elszöktetés, a titkos házasság! — de hova tévedtek gondolataim?

Hallom, hogy ön felkél s ma ki is megy. Szívemből örülök gyógyulásán. Minő élvezet jól lenni a roszullét után! Szívni a friss léget — ismét sétálni a szabad természetben — üldögelni az esti szürkületben — kivált az olyan estén, minőt a mai nap ígér — egy kázsia-lugasban — olyan lugasban, minő a konyhakert végében, a nagy akácztától balra, a kis ajtó mellett virul — mondom, minő élvezet ily szép est, ilyen helyen szívni a kázsia fűszeres illatát — ott ülve, beszélgetni túlvilági reményeinkről és földi örömeinkről! Oh uram! Isten önnel, tisztelője

Özvegy Czukorné, szül. Gombássy Júlia.

Nem szándokunk megbírálni e levelezést; ez úttal csak jótállásunk mellett constatáljuk, hogy ezek szóról-szóra hű másolatai az eredetieknek. Hogy Czukorné ő nagysága kázsia-virágot ígér áprilban, azt a nemes szívű nőnem meg nem gondolt szabadelvűségének tulajdonítjuk. Avvagy nem hatalmában áll-e a nőnek virágbimbókat varázsolni a száraz ágra? — és megajándékozni a csípős csalánt a jáczint kellemes illatával?

Meggyőződésünk szerint, eredetők, keletkezésük helye, a bennök kifejezett érzelmek és írásuk indokaira nézve nem igen találni oly érdekes leveleket, mint ezek, melyeknek íróit csak egy vékony fal választotta el egymástól. Egy prózai szerelmes meglehet más modorban kezdette és vezette volna az ostromot.

Mór édesdeden andalogva hevert ágyában, hüvelyke és mutató-ujja között az özvegy utolsó levelét tartogatta, mikor Gyertyánossy kopogott az ajtón. „Jobban van-e? — oh igen, sokkal jobban!“ kiáltá a vendégszeretet e példányképe, jó indulattal mosolyogva Móra, a ki e tudósítást érdekes bágyadt mosolylyal fogadta. „Czukorné is erősködik, hogy ma kimegy a szobából!“ Mór érzé, hogy arczába tolúl a vér, s a levelet párnája alá dugá. „He! he! Labdacs mind kettőjökkel felhagyott!“

A Mór ajkai mozogtak, s ilyen formát nyünnyögtek:
„Hál' istennek!”

„Esküszik, hogy önöket se egészségesebbé, se betegbé nem teheti. He! he! Nem akar önökre több gyógyszert vesztegetni. Oh! szinte feledém — az ön podgyásza megérkezett.”

„A podgyászsom!” visszhangzá Mór, megfélelkezve arról, a mit Gyertyánossynak regélt volt egy kis, de csinos rendbeli öltözékről, melyet egy távol levő szállodában hagyott, hogy utána küldjék, mikor levelet ír érte, mert ő a vidéken kószál, a festői tájakat keresi fel. Mégis, ha Gyertyánossy azt jelentette volna neki, hogy az ő elefántja megnyergelve, kantározva az ajtó előtt áll, hősünk nem csodálkozott volna inkább, mint mikor azt tudatta, hogy podgyásza megérkezett. Hát a tündérek ismét visszajöttek a földre?

„Egy fiatal ember hozta. Biri te! Jancsi hozza fel azt a podgyászt. Ha! ha! nagyságoskám,” Gyertyánossy enyelegve megkopogtatta a falat válasz gyanánt a szomszéd szobából áthallzott női könnyed nevetésre. „Ha! ha! nagyságoskám!” ez után Móra egy hamis tekintetet vetvén, elmésen kérdezte: „Tudja-e, ki van a szomszéd szobában?”

„Az én podgyászsom!” kiáltott Mór magánkívül.

„Ha! ha! nagyságoskám — de hisz' itt a podgyász;” az inas egy négyzögű fenyőládát tett le.

„A podgyászsom!” ismétlé Mór, oly szemeket vetve a ládára, mint ha egy égő kanóczu gránát volna benne.

„Legalább az ön neve van rajta,” szolt Gyertyánossy s fenhargon olvasta a láda fedelén a címet: „Gyöngyössi János úr ő nagyságának — ön helyesen teszi — nagyon helyesen,” erősíté a báró a ládacska korlátozott teriméjét szemlélgetve — „soha se induljon kújútazásra nagy podgyászszal. Egy tiszta ing, meg egy rendbeli öltözék — teljesen elég; remélem néhány rajza is van e ládában?”

Mór szólni akart, de csak némi kísértetes mosolyt tudott kierőszakolni, ezt a báró nagylelkűen igenre értette.

„Jaj, hadd lássam — hol a kulcsa?” s egyszersmind türelmetlenségében ujját a láda fedelére tevő, s az emelkedni kezdett. „Nincs bezárva!” felkiáltott s fölemelé a fedelet. „Hogyan, Gyöngyössi — hm! — eh — ha! ha! — hogyan, mi ez? Egy tájkép? Ha! ha!”

Mór hideg kocsonyává olvadt s haja gyökerei jéggé fagytak, midőn a művészet iránti tisztelettől áthatott Gyertyánossy nagy óvatossággal emelt ki a ládából egy tollrajzot s a legkedvezőbb világításba tartotta. A műbarát egy bitófát látott durva és merész vonásokkal rajzolva, függélyes és vízirányos gerendái szeszélyesen valának összeállítva két kláris nyakékból, s róla egy emberi alak függött kimeresztett szemekkel s kiöltött nyelvvel.

„Sajátságos egy tárgy. — nagyon sajátságos tárgy!“ felkiáltott Gyertyánossy. „Úgyan mi lehet aláírva? oh, látom már!“ és a báró szeméit megerőltetve a csodálkozás hangján olvasá: „Vakaró uramnak viszketett a nyaka“. „No, édes Gyöngyössi úr, lelkemre mondom, én — ha! ha! — ha a nyakam levágnák sem tudnám megdicsérni az ön festési izlését; de,“ s itt vágott egyet a szemével, a mi egy előhírnöke vala, „de az ön kivégzése legalább tökéletes.“

Mór mosolyogni próbált, de el nem palástolható iszonyodással fülig húzta a száját. Szólni akart, de a szó torkán akadt. Ott feküdt a félelemtől ágyba szegezve, kimondhatatlan gyötrelmek közt lesve az érdekelt Gyertyánossy tekintetét és kezeit; mert a házi gazda udvariasságán az újságvágy erőt véve, egymásután szedegette ki a ládából a hamarjában belegyúrt köntösdarabokat. Ezt a szabadságot, melyet Gyertyánossy vett magának, menthetjük némileg azzal, ha az öltözékdarabok selyem, bársony vagy más finom szövetűek lettek volna, úgy a báró bizonyára egy újjal sem érintette volna; mivel azonban feltűnőleg durvaszövetűek és népies szabásuak voltak, minden habozás nélkül kiszedte s a láda körül a padlózatra dobta.

„Az ön öltözéke? Gyöngyössi úr, s ez a rendbeli ruha igazán az öné?“ kiáltott Gyertyánossy egy apró rézpikkelyekkel gazdagon fölszerelt világoskék posztó-mellényt tartva ujjai között, mi közben arcát a félelem és kétség barázdálta, mint ha egy kigyót tartana farkánál fogva, — „igazán az öné?“

Gyertyánossy a feleletre várakozott, de Mórt saját mellényének rejtélyes megjelenése teljesen elnémította.

Úgy van, a „Gyöngyössi János úr ő nagyságának“ címzett láda a Zsák Mór egész öltözékét tartalmazta, az ingét kivéve. Mór fél könyökére támaszkodva, sápadtan szemlélte aljasabb napjai maradványait — hernyó-korának levetett bőrét.

Nemesebb természete (hisz vékony gyolcsingben a kék szoba selyemfüggönyös és paplanos ágyában feküdt) megvetéssel tekintett előbbi szurtos lételére. E perczben a megtisztult értelmiség szemlélte levedlett burkának szennyét. Nem csoda hát, ha Mór szemlélve előbbi durva öltözékét, egy darabig kételkedett saját azonosságában.

„Ez valami szemtelen csíny,“ kiáltott Gyertyánossy; „valami otromba paraszt-tréfa.“ Mór helybehagyólag mosolygott. „Élcz akarna lenni, de nem egyéb vastag ostobaságnál.“ Mór ez élcz szerzői fölötti sajnálkozását egy vállvonítással mutatta ki. „De utánok hordom a zsendelyt.“ Mór fejét rázta s nyájasan „nem“-et mosolygott. „De biz' utánok hordom ám! Kicsoda merészli így megbántani az én kedves vendégemet? — Nem, édes Gyöngyössi úr, nem — azt nekem meg kell tudnom.“ — Valami villant meg a Gyertyánossy fejében, vére arczába rohant, nagy erővel és szabatossággal csapott egyet a czombjára s felkiáltott: „Ha most, meg kell lenni . . .“

Az ajtón kopognak, belép a folyam hőse, Halassi Bálint. „Hogy van ön, édes Gyöngyössi, hogy van?“ kérdé a látogató azzal a kecsteljes fesztelenséggel, mely a művelt társaságokban otthonos egyénre mutat. Mór gyöngén mosolygott s e perczben egy fűzbokor termett ágya mellé s egy tiszta folyó hullámozott a szobán keresztül. „Hát ön hogy van?“ szolt Bálint kezét nyújtva a bárónak, ez azonban fölegyenesedett s egyszerre oly méltóságteljes tekintetet váltott, mint egy érczszobor.

„Halassi úr, mint jellemes és becsületes úri embert. . .“

„Hohó!“ kiáltott Bálint, nem levén a szólótól ily modorú interpellatióhoz szokva — „Hohó! mi a manó lelte önt?“

A báró szigorún megmaradt föltett czélja mellett. „Halassi úr, mint jellemes és becsületes úri embert kérdem, van-e önnek valami tudomása erről?“ mutató-ujját a ládára irányozva. Gyertyánossy maga volt a megtestésült kérdés.

„Miről?“ kérdé Halassi ércz-nyelvvel.

„Erről uram — meg erről — meg erről — meg arról?“

A báró a szoba padlózatján szétszórt köntösdarabokra — a Zsák Mór néhai mezére — mutatott; a mint a kérdezett szeméit az újjásra, a mellényre, a nadrágra kényszeríté, ennek zavarodott tekintete nyilván hirdette, hogy nem egészen ártatlan. Bálint megkísérlette a rajtakapott bűnös első menedékét:

nevetni próbált, de ezt Gyertyánossy már bimbójában szétmorzsolta. „Nem, uram, nem — ez komoly ügy; én magamat tartom megbántottnak, s újból kérдем önt: van-e valami tudomása ez öltözékdarabokról?”

Halassi lesütötte fejét, elfojtotta nevetését, azután ajkába harapva zavarában sétatbotjával piszkálgatta a ruhadarabokat.

„Elég uram, — nagyon is elég; látom, hogy ez tréfa s bizony igen nagyon rossz tréfa. Hogy Gyöngyössi úr miként fogja venni, azt nem tudom. Nem, uram, nincs helye a tagadásnak. Most már jut eszembe, hogy önön és új barátján, Szörényin kívül (a Szörényi nevére Bálint suhintott egyet a pálczájával) más senki sem volt jelen, mikor a Gyöngyössi úr öltözékéről beszéltem; és ezennel ismétlem, hogy ő, mint amolyan kényes becsületérzésű ember, miként fogja venni ezt a sértést, az uram“

Itt a beszélő figyelme az ágyra fordult, melyben Mór feküdt fehéren mint a fal és hangosan vaczogó fogakkal. Vajon a félelem vagy a lelkiismeret indította-e fel őt ennyire, azt nem kutatjuk. Gyertyánossy e felindulást a dühös méltatlankodásnak tulajdonította. „Persze, hogy minden becsületes ember dühbe jőne az ilyen tréfára.“ Ekkor azonban a házi gazdán erőt vett szelídebb természete s átment a békéltető szerepébe. „Helytelen volt, nagy botorság volt Bálinttól — de hisz' ő afféle élcelő s az élcelők rendszerint agyafurttak — kivált Bálint, ha letenne az élcelkedésről, nagyon derék fiú lenne, s Gyöngyössi úr is megbocsátná neki ezt a tréfát, és nem gondolna többé a ládában küldött rongyokra, nemde?“ Mór felelni erőlködött, de folyvást némán és elkábúlva feküdt.

„Gyerünk, gyerünk, feledjünk és bocsássunk meg mindent. No, ígérje meg nekem, édes Gyöngyössi úr, hogy ön nem gondol többé arra a haszontalanságra; megígéri úgy-e?“

„Megpróbálok — megpróbálok, ha el tudnám feledni;“ lőn a Mór nagylelkű válasza.

„Ez már a maga rendén van; a bátor szív mindig nagylelkű; az a férfi, a ki beleugrik a folyóba“

Mór keservesen nézett Gyertyánossyra. — „Jól van, jól; ne beszéljünk hát erről; de ön kezét szorít Bálinttal — úgy, úgy, kezét szorít vele, nemde?“ Mórnak volt annyi lelkiismerete, hogy kezét folytonosan az ágyban tartsa. „Gyerünk, meg kell békéltetnem önöket — mondom, meg kell békéltetnem.“ És a

baró emberszerető buzgalmában erővel kirántotta a Mór kezét a takaró alól, a Bálint jobbjába tette s mind kettőt saját kezével összeszorítván, jól megrázta, hogy barátságuk kellőleg összevegyüljön.

„Most, most már boldog vagyok;“ ezzel Gyertyánossy kiment a szobából, azzal a meggyőződéssel, hogy elültette az olajfát, elmélkedvén a Mór bátorságáról és nagylelkűségéről, a ki egyszerre lett hős is, böles, azonban nem tehetett róla.

Mór egyedül maradván Halassival, köznapi dolgokra akarta terelni a beszélgetést — midőn Bálint a következő kérdéssel rúgta el: „Kérem uraságodat, nem tudna-e nekem némi felvilágosítást adni Szörényiről?“

Mór épen oldalvást akart fordítani, azonban e nagy nyomatékkal intézett kérdésre hanyattán maradt. Ennél kegyetlenebbül a testén keresztül gombostüvel átszúrt rovar sem volt leszegezve. Mór nyögött.

XI.

„Kérem uraságodat, nem tudna-e nekem némi felvilágosítást adni Szörényiről?“ vad hidegséggel ismétlé Bálint a kérdést.

Mór érezte, hogy a szeme fehére is elsárgul, midőn ezt felelte: „Nem, uram!“

„Nagyon különös. Nekem úgy tetszett, mint ha találkozásuk alkalmával önre ismert volna.“

„Nem, uram,“ ismétlé Mór némileg erősödött hangon.

„Hogyan, hisz' ha nem csalódom, önnek valami régi bajára czélozgatott. Nem szólt-e valami — valami fogfájásról?“

„Életem napjaiban soha sem láttam, míg a nappaliban nem találkoztunk,“ monda Mór növekedő bátorsággal s a mi több: igazsággal is; mert jusson eszünkbe, mikor a hatalmas kapitány a konyhába lépett, akkor Mór a szeszes ital karjában szendergett.

„Van benne némi — némi úrias,“ monda Bálint kételkedve. Mór hallgatott. „Azonban mégis, mégis . . .“ folytatá némi szünet után — „mégis nagyon különös.“

„Azt hittem, hogy régi barátja,“ megjegyezte Mór, a Bálint modora által érdeklődve és saját érdekében is tudni

akarva valamit a rejtélyes Szörényiről. „Régi és meghitt barátja.“

„Csak néhány órai ismerősem. Elmondom önnek Gyöngyössi úr, hogy történt az egész. Ön hallotta az úszó-verseny eseményeit.“ Mór reszketve igent bólintott. „Mikor visszatértem, hogy felöltöztem, úgy találtam, hogy valami jó madár ellopta ruháimat. Egy darab rongy, egyetlen foszlány nélkül maradtam — képzelheti, mily rendkívül kényelmetlen helyzetben valék.“ Mór képzelte. „Elhagyatottságom e perczében ki más setált a parton, mint Szörényi. Legnagyobb részvétet mutatott veszteségemen, a legjobb indulatú buzgalommal szaladt egy közeli kunyhóba, s néhány percz múlva azokkal a ruhadarabokkal tért vissza, melyeket ön amott lát; úgy mondá, a kunyhó lakosának nejétől kölcsönözte.“

„Valóban?“ monda Mór, idegen szemekkel vizsgálgatva régi megszokott öltözékét. „Valóban?“

„Ő legalább azt mondta; de a dolog valósága az, hogy az ember nem örömet vallja meg, hogy rászédtek: az az akasztófavirág, a ki kabátomat ellopta, ellopta vele együtt a pénztárczámat is. Ezt önön kívül senkinek sem mondtam,“ és Bálint kezét bizalmasan tette a Mór kezére — „s kérem, ne mondja tovább.“

„Tőlem soha senki sem fogja megtudni,“ hatalmasan erősíté Mór.

„Különben nem sokat törődöm azzal a gazficzkóval; minden bizonynyal megtalálja a mit keres — úgy ám, mint ha látnám a hurkot a nyakán.“ Mór ösztönszerűleg kapott a gégejéhez. „Mi baja Gyöngyössi úr?“

„Egy kis gyöngeség — csak egy kis gyöngeség,“ monda a szédülő Mór. „Hát — hát — ő — Szörényi azokat a köntös-darabokat egy kunyhó lakosától kérte?“

„Ő legalább azt mondta; de köztünk maradt szó legyen, nem mernék megesküdni rá, hogy nem valami akasztófavirág csontjairól tépték le. Nézze csak Gyöngyössi úr,“ s fölemelé az ujjast pálczájával, „nem tökéletes zsvány-egyenruha-e ez?“

„Valóságos zsványos öltözet,“ vallá Mór. De más tárgyra akarván fordítani a beszélgetést, „mi teszi gyanússá ön előtt Szörényit?“

„Megmondom. Szívességétől lekötelezve s őt jellemes

férfinak tartva, meghívtam e jó barátom házához, a kinél látogatóban vagyok, itt beszéd közben szóba jött“

„Nem lenne-e oly szíves, hogy lejöjjön?“ monda Gyertyánossy, elébb kopogtatva, az után a megnyitott ajtóból beszélva. „Gyöngyössi úr, nem méltóztatna-e lejőni? Czukorné is ott lesz, s aztán még valaki, a ki — mi az, mi a baj? önök remélem barátságos lábon állanak?“ aggodva kérde a báró, látván a Halassi arczán a tartózkodást, a Mórén pedig a zavart. „Úgy-e, jó barátok?“ ismétlé.

„Minden bizonynyal — isten velünk, Gyöngyössi úr, isten velünk — pszt! — egy szót sem,“ tevé hozzá Bálint halkan, de még sem elég halkan, hogy a báró hegyezett fülei meg ne hallják — „egy szót sem; találkozunk, s akkor“ — ez után hangosabban — isten önnel, gyógyulást kívánok — isten önnel.“

Gyertyánossy áldotta magában szerencsés csillagzatát, mely őt a kék szobába hozta. „Szinlett kiengesztelődés — álbéke — ,találkozunk‘ — úgy, úgy — nagyon helyesen; hál’ istennek, nem messzi a rendőrség!“ ezek fordultak meg a báró izgatott agyában, azonban fölfedezését eltitkolva, újból így szólt Gyöngyössihez: „Úgy-e lejön — le kell hogy jöjjön — Jancsi te, takarítsd el ezeket a rongyokat;“ és a Mór korábbi öltözékét ismét behányták a lálába s elvitték az ő szemei elől. „Önnek le kell jőnie — néhány jó emberem érkezett, a kikkel meg kell ismerkednie. Ő nagysága csak imént volt a szomszéd szobában — hah! — mondhatom — tekintsen ki csak a kertbe — a férje is eljött — amott van“

Mór kitekintett az ágyából, s noha a kerti tárgy hirtelen tovább haladt, az orgonabokrok alsóbb ágai között világosan felismerte a tekintetes Emberi Máté úr karika-lábait. Mór visszaesett a párnára s szerette volna ott kiadni lelkét.

„Ön lejön úgy-e?“ ismételte Gyertyánossy, a ki a betegnek hátat fordított volt.

„Este felé — úgy van, este felé.“ A báró kételkedő tekintete kényszerítette Mórt állítása ismétlésére; a házi gazda megnyugvást színelve, kiment a szobából. Úgy mondók: színelve, mert Gyertyánossy föltette magában, hogy őt bizony nem teszik bolonddá.

Íme, Mór ismét egy fedél alatt vala tekintetes Emberi Máté úrral és nejével, az ő szerencsétlenségei kútfejével,

reményei e kedves gyilkosával! Mi tevő legyen már most? Tán huszadikszor veté fel e nagy kérdést, midőn szemei a Vakaró Jancsi hű képmására, arra a tollrajzra vetődtek, a mely Sybilla könyvének egy leveleként hullott volt ágyára. Míg szemei a fekete vonásokra meredtek, a képzelettől felidézett félelmek hullámszámba, rezgésbe hozták a képet, és ő látá nem Vakaró Jancsit, hanem Zsák Mórt halálos vonaglásában. A Mór félelmei nem is voltak ok nélküliek; mert éppen azon időben, mikor ő az iszony hideg harmatától átázva feküdt a kék szobában, a Jancsi kezébe került öltözködárabokat, a minden felé szímatoló Máté úr a majorházban azonosaknak ismerte fel a csókrabló, ütérmetsző, zsebóratolvaj borbély mezével! Nagy volt a Máté meglepetése és számosak a közötté és gyöngéd neje (az igazsággal férjesült, de a kard fölött semmi hatalommal nem bíró kegyelem) között váltott tekintetek, míg elbeszélének nekik, miként tették le e ládát a majorházba — miként lopták meg Halassi Bálintot — s minő véletlen bújtatta őt a Mór köntöseibe.

„Semmi kétség, hogy az a gazkölyök,“ monda Máté úr, és ama tulajdonítmányt senki fia sem ejtette volna ki jelentékenyebb hangnyomattal, nem is csoda, mert a téns úr abban rég óta gyakorolta magát — „hogy az a gazkölyök beállott az e vidéket háborgató rabló-bandába. Úgy, úgy“ — és olyan tekintetet vetett nejeire, mint ha valami kedves ajándékot akart volna ígérni neki — „tudom megtelik a börtön. Íme, nagyságoskám, ezt a kölyköt sajnálta kegyed!“ Emberiné ő nagysága nem szólt, hanem sokat mondó felindulással törölte szemeit zsebkendőjével. A zsebkendőnek is megvan a maga nyelve.

Ez alatt Mór megállította az eszét — elhatározta, hogy megszőkik. Az igazat megvallva, gondolt az özvegyre is oly gyöngédséggel, hogy — azután viszont gondolt saját nyakára is, és az özvegy eltűnt. A házasság bizonytalan jó — de az akasztófa bizonyos rossz. Itt maradni az özvegy kedvéért, annyit tett, mint bünfenyítő törvényszék elébe kerülni; ez esetben Hymen és a bakó oly szoros kapcsolatban állottak, hogy amazt ez nélkül nem bírhatta.

Az est elközelgett, a csillagok feltűntek és Mór nehéz, igen nehéz szívvel tekintett a szürkülő égre, kérdezte magától, vajon hol fog alunni ma éjjel? Fölkelt ágyából — nyakrafőre felöltözött — az ajtóhoz ment — kezét a kilincsre tette — de

rögtön visszahúzta — leült és ismét meg ismét fontolóra vette eltávozásának politikáját. Most a jó ebédekre, a puha ágyra és az egyenruhás cselédségre gondolt; majd a minden reményeit megfojtandó hurokra! Úgy van, szöknie kell; így hát elhatározta, hogy lesuhan a lépcsőzeten, belopódzik a parkba s innen ki az országútra; aztán nehéz szívvel megállott, az özvegy után hallgatózott — hallgatózott, de semmit sem hallott — fejébe nyomta kalapját s meg akará nyitni az ajtót, és . . . keze oldalára hullott, ő maga pedig lerogyott — *come cadde un corpo morto!* — lerogyott egy karszékbe — mert az ajtó zárja kétszer rá volt fordítva.

E fölfedezést követő veritékezés első rohama hősünknek legalább két font szilárd húsát sodorta el. Mindent tudnak — Máté úr ráismert — ő a mészárszékre szánt berekesztett bárány! Hallgatózott, s hallá a lépcsőzeten fölfelé jövő pandur patkós csizmája kopogását. Nem, nem, az csak szíve dobogása volt, mely úgy vert, mintha ki akarná repeszteni a mellényét. Megtörölte homlokát, gondolkozni próbált. Különben nagy lélekjelenléte volt, kivéve az ilyen válságos helyzetet. Az ablakhoz lépdelt; de a csillagokból semmi tanácsot sem olvasott. Óvatosan megnyitotta az ablakot, szemügyre veendő egy ugrás lehetőségét. Oh Bacchus, áldott Bacchus, te megelőzted e merényletet. A víg istenség soha sem volt ily jótékony egy nyomorúlt ember irányában! Egy legalább ötvenéves szőlőtő — egy boreresztő kötél vastag ágazatú szőlőtő fogta be a kastély e falát, biztos létrát ajánlva a szökevénynek fel egészen az ablakig. Ha a bor-isten úgy szokta volna meglátogatni Ariadnét, mint Romeo Juliát, a maga számára sem készíthetett volna külön létrát. A Mór keze és lába egy perc alatt e termékeny kötélbe kapaszkodott s oly könnyedén leszállott, hogy mentőjének egyetlen rügye sem esett áldozatul.

Mór oly csöndesen lopódzott át a parkon, mint egy vakond, egyenest az országútnak tartott. A parkot metsző egyik fásorba húzódva, hirtelen mozdulatlanul állt meg egy hangra, mely szíve húrjait érinté. Hásra feküdt, izzadott és fülelt. Köröskörül egy orgonabokor függönyözte be.

„Két férjem lesz, még mielőtt a harmincz évet betölteném?“ felkiáltott egy női hang a legteljesebb meglepedés dallamán. Hát a szóló nem volt más, mint Trézsa, az özvegy szobaleánya. „Húsz ezer forint, meg egy gróf — s negyven

éves korodban harmadszor mégysz férjhez,“ lön a válasz; Mór görcsösen tátintott, midőn ráismert a kunyhó asszonyának, Mariskának megnyerő, kellemes mély hangjára. Mariska színből azért kerengett a cserlaki kastély körül, hogy a cselédség előtt föllebbentse a jövő sötét kárpitját. Úgy tűnt ki, hogy Mariska, már három napja úzi titokban mesterségét s a konyhaszolgálótól fel a komornáig mindegyik cseléd tenyerébe betekintett.

„Most mondjon valamit az asszonyomról.“

„Az özvegyről?“ kérdé a fekete szemű Sybilla.

„Férjhez megy-e — férjhez megy-e Gyöngyössi úrhoz?“

„Ha nagyobb szerencsétlenség nem esik rajta,“ lön a ki nem elégtő válasz.

„Nagyobb szerencsétlenség!“ kiáltott Trézsa; „ugyan mi érhetne olyan kedves uraságot?“

Mór általában véve felül volt emelkedve a köznép babonáin; de a jelen esetben mégis úgy vélte, hogy lenni kell valaminek a szerencsemondónő jóslatában.

„E percben,“ kijelenté Mariska, tárgyával egyező mélyebb hangon, „egy bitót és egy templomot — egy kötélhurkot és egy jegygyűrűt — egy koporsót és egy mennyegzői ágyat látok.“

„Uram fia,“ kiáltott Trézsa, „felakasztani egy uraságot!“

„S miért ne?“ kérdé a jósnő, a katastrofa lehetőségén meg nem indulva.

„Felakasztani Gyöngyössi urat!“ újból felkiáltott Trézsa.

„Hogyan, hát mit vétett?“

Itt a lomb hirtelen megzörrent — gyors léptek — s az után egy szorongó hegyes más női hang kérdé: „Mit vétett?“

Gyönyör rezgett át a Mór csontjain, midőn az özvegy szavát hallá. Valósággal ő maga volt Czukorné nagysága, kit szerelmének ellentállhatatlan gyöngesége arra bírt volt, hogy szobaleányát fölbérelje úrnője jövendőjét is megtudakolni, ő maga pedig a bokrokba rejtőzve hallgatózott. Mariska nem válaszolt, az özvegy azonban növekedő buzgóságában egy forintost nyomott a markába s mélyebb gyöngédséggel ismételte a kérdést: „Ugyan mit vétetett?“ Mariska a lehető kielégítő feleleten törte a fejét, midőn . . . midőn . . .

Mór ezer meg ezer édes érzelemtől izgatottan, de egy-

szersmind magát elárulni nem akarva, feküdt a gyepen s vergődött, mint egy huzalra kötözött papirkigvó a színpadon; a mint lélegzetét visszatartva a földbe nyomta arcát, egy pár fűszál orrlyukába talált fúródni, úgy, hogy épen mikor Mariska jóvendőmondásra feltátotta a száját, egy hatalmas prüsszentést bocsátott világgá. Erre halálszend következett.

„Valami macska!“ kiáltott Mariska.

„Valami férfi!“ felkiáltott a mélyebb emberismeretű szobaleány, és a három nő, mint annyi fölvert nyúl, rögtön futásnak eredt. Mariska meg Trézsa, kiket nem gyöngített volt meg az a bánat, melynek súlya hat hónap óta nyomta özvegyüNKet, biztosították visszavonulásukat — de az özvegy matronaszerűbb léptekkel futván s történetesen az épen térdre-emelkedett Mórba ütközvén, be lőn zárva — sőt kétszeresen belakotolva ennek ideges karjaiba. Persze, hogy ő nagysága nagyot, de akkorát akart visítani, hogy a vén tölgyek megrepedtek volna belé; de Mór fülébe sügta: „Én vagyok — Gyöngyössi“ és hangja bizonyítékához csatolá az érintés tanúsítmányát — mire az özvegy sikoltása némán halt el torkában s csakis ruhája egyik kapcsát szakította le.

„Ön rossz ember,“ monda Czukorné, „oly terhes betegség után kitenni magát az éji légnak! Kérem — kérem — menjen vissza a kastélyba.“

„Lehetetlen,“ kiáltott Mór, mélyen érezve ily lépés esztelen voltát. „Lehetetlen, — az én sorsom eldőlt!“

„Hogy értsem ezt?“ kérdé az özvegy sajátos megütközéssel.

„Mondom, az én sorsom eldőlt — de bár hova vessen is — nagysám, drága kecszeinek — fényes erényeinek — a kék szobában töltött betegeskedés édes napjainak emléke — oh nagysám! én a világon legszerencsétlenebb ember vagyok!“

„Ne mondja,“ sürgeté az özvegy, és ugyanakkor a világon legszerencsétlenebb embert a teremtés legfestőibb remekének tartá. „Ne mondja. De hát mi történt?“

„Oh nagysám, én a visszás sorstól üldözött nyomorúlt — egy balcsillagzatú szájalomra méltó ember — a vaktörténet labdája, áldozata vagyok — oh miért, de miért is születtem?“ felkiáltott Mór a csillagokra emelt fővel, mint ha tőlök várna feleletet.

„Már látom!“ kiáltott az özvegy, „már látom — mondja

meg nekem, uram — kérem, mondja meg — Gyertyánossy az egészet elbeszélte nekem — de azt hittem, hogy ön biztosítva van — azonban most világosodik meg minden — de hát ön nem volt-e bezárva?“

„Be voltam — be voltam!“ s a Mór fogai vaczogtak ez emlékeztetésére.

„S ön mégis kijátszta Gyertyánossyt — és — oh — úgy van — a jósnő igazat szólott — úgy van, az ön élete, az ön drága élete a törvény martaléka — önt — önt . . .“ e meggyőződés oly görcsössé tevő az özvegyet, hogy fejét a Mór vállára hajtva végzé be a mondatot . . . „önt felakasztják!“

No már hősiünk ki tudta állani bitófával ijesztő saját gyötrő félelmeit, de midőn ezeket ily megindító modorban hallá megerősített, oda lett minden férfiasága; szemei megteltek könnyükkal s egyik karjával az özvegy derekát körítve kétségbeesve állott.

„Hát önök találkoztak — és ön vért ontott?“

„Az ő érdekében tettem,“ monda Mór, a ki a kocsira és abban a szélhüdött Emberi Mátéra gondolt.

„Minden bizonynyal — minden bizonynyal,“ válaszolt Czukorné női engedékenységgel, „de a világ, édes Gyöngyössi úr — a világ nem jó szándékainkat ítéli. — Hol — hol van ő most?“ kérdé félenk újságvágygallyal.

„A majorházban.“

„De hát bizonyos-e benne, hogy a lehető legrosszabbúl áll ügye?“

„Bizonyos ám — a bokrok alatt láttam az ő lábszárait és . . .“ az özvegy bánatának újabb rohama Mórt újabb gyöngéd figyelemre ébreszté.

„De itt“ s Czukorné szemeit megtörölve, feltűnő eltökéltséggel szól, „itt tovább nem maradhatunk — akarám mondani: nem maradhat ön. Fusson — meneküljön ki az országból — rövid időn feledve lesz az egész, akkor aztán visszajöhet, és . . .“

„Az igaz, drága nagysám, az igaz, hogy ez a legbiztosabb, legbölcsebb terv volna — de, mivel nagysád oly meleg részvétellel van irányomban, meg kell vallanom, hogy nekem gondolnom se lehet a szökésre, mert . . .“

„Ejnye, Gyöngyössi úr!“

„Nem mozdulhatok ebből a helyből, mert . . .“ nincs pénzem akará mondani Zsák Mór, de az özvegy nem várhatta be.

„Gyöngyössi úr, ön úgy-e becsületes ember?“

„Az vagyok, nagysám,“ s Mór a kilátásba helyezett kölcson reményében önérzettel csapott mellére.

„Így hát — így hát legyen közös a mi sorsunk — isten veled édes hazám — tied vagyok, örökre tied!“ s ezzel a Mór nyakába borúlt, kinek térdei összeverődtek ez újabb felelet terhe alatt.

E perczben a kastély irányában kiáltások hallszottak. Emberi Máté úr és Gyertyánossy hangosan biztatták a keresőket és üldözőket.

„Nincs-vésztegetni való időnk,“ felkiáltott az özvegy — „erre — erre!“ És Czukorné ügyesen suhant keresztül a bokron, Mór némán és csodálkozva követte; a kiáltások hangsabbakká lőnek, egy pár pisztoly is elsült, melynek golyói, a Mór állítása szerint, néhány ujnyira füttyöltek el az ő fürtei mellett. Nehány perczig hagyjuk sorsukra a szökevényeket.

Gyertyánossy a Mór ingerültsége miatti ideges félelmében reázartha volt az ajtót, hogy megelőzze a Gyöngyössi és Halassi urak közötti, különben elkerülhetetlennek hitt és bizonyosnak hirdetett párbajt. Titkát közölte Emberi Mátéval, a ki mint megyei bizottsági tag, azt javasolta, hogy küldjenek lovaslegényt az alispánhoz pandurokért, addig pedig Gyöngyössit egy perczre se veszítsék el szemök elől. Az indítvány elfogadtatott s teljesezésbe vételére legott megtétettek a kellő intézkedések. Egy darabig azt várták, hogy Gyöngyössi csöngessen, de midőn látták, hogy hiába várnak, mind ketten a kék szobába mentek, s itt az ablakot nyitva, Gyöngyössi úrnak pedig hírét-porát sem találták. Gyertyánossy előtt az egész dolog világos volt: vendége gyöngéd becsületeszékétől ösztönözve, az ablakból ereszkedett le, hogy megjelenhessen a halálos találkára. Erre aztán a komornyikot, az inasokat, a huszárt, a kocsisokat, béreseket fölfegyverezték s szétküldték a parkba, hogy elfogják a vérszomjuhozókat. Halassi Bálintot nem találták, mert ő azon estére az agarász-társulat gyűlésébe volt hivatalos a szomszéd városkába, s mikor őt a cserelaki kastély parkjában nyomozták, akkor nagy hihetőséggel víg czimborái között poharak mellett értekezett a *Szellő* vagy a *Fecske* előnyeiről; de Zsák Mórt sem találták, mert ő hozzá azonban még visszatérünk — hanem megtalálták bizony a bokrok aljában meghúzódva a talpig fölfegyverkezett, feszítő

vasakkal, tolvaj-kulcsokkal és iparukhoz tartozó minden más szerszámokkal felkészült Hermannt, Csomort és Pengőt, a vályog-kunyhó triumviratusát. Kettőjük lőtt egyet-egyét, s ezzel eleget tevén a becsületnek, szerényen megadta magát. Pengő harczott, de sok lúd disznót győzött.

Térjünk vissza a szerelmes párhoz.

Mikor a hídon átmentek, egy bérkocsit láttak feléjük gyorsan közeledni; doktor Labdacx után volt küldve a csere-laki kastélyba, hogy vigye el Czintyeiékhöz a holnap nagy-szerű keresztelőre. De az özvegy hatalmas ékesszólásával legelőbb felvilágosította a kocsis elméjét, hogy a doktor még ma délben eltávozott a kastélyból, az után kézzelfogható érvekkel meggyőzte arról, hogy sokkal előnyösebb lesz lovai fejét megfordítva a legközelebbi vasúti állomáshoz hajtani. Es ők kettecskén tova robogtak. Mór a mátkája oldala mellett, kinek szemében valóságos modern hős vala; a nő tele szerelemmel, Mór pedig reménynyel.

„De a jó út s jó lovak daczára,
Most a hintó hirtelen megállá,
Elvágta-e a négy hám-istrángot,
Vagy a kerék mély kátyuba vágott?“

Zsák Mór lebocsátá a kocsi ablakát, hogy interpellálja a kocsist, azonban az ablakon egy lófő nézett be, s egy nagyon ismeretes hang e szavakat dörgé: „Megállj — pénzt ide!“ Czukorné felsikoltott: „Szörényi!“ és pénztárczája után nyúlt. A ló elvonta fejét az ablaktól, Mór reszkettében majdnem elolvadva felállt, hogy kincseit a rablónak adja, azonban látá, hogy a ló makaesúl térdel első lábain, lovagja pedig rángatja a kantárszárakat s egész erejéből sarkantyúzza. A kocsis sem volt rest, lovai közé vágott s tovább robogott; a kocsi kereke úgy csapta föbe a rablót, hogy eszméletlenül rogyott le az országútra. A kocsiban ülőkből néhány nap múlva törvényes házaspár vált.

Szegény Szörényit — akarjuk mondani Gyalárt — egy könyörületes szívű földműves találta meg, a ki egyszersmind a lóra is ráismert, mint a Halassi Bálint úrfi tulajdonára. E különben jeles állatnak azon egyetlen rendkívüli hibája volt, hogy mikor neki tetszett első két lábával letérdelt. A kapitány további sorsát, mint szintén a Hermannét, Csomorét, Pengőt, közölte valamennyi lap „törvényszéki tárgyalások“ című rova-

tában. A mi Mariskát illeti, belőle nagyon tisztességes asszony vált. Egy pandur-hadnagyhoz ment férjhez, s az uzsoráskodás csekély és kétes gyümölcseiből mégis mehetett annyira, hogy minden vasárnap tiszta selyembe öltözködik. Szegény Gyalár! Egy rossz órában lóismeretével s azzal a tehetségével talált dicsekedni, hogy a lovat minden ismert vagy ismeretlen fortélyból kigyógyítja, s egy nem kevésbé balvégzetű órában Halassi Bálint, szaván fogva, átadta neki világos pejparipáját, de annak sajtóságos fortélyát meg nem nevezte.

Hát Zsák Mórból mi lett?

Elvette Czukornét -- beútaza Nyugot-Európát — magát meg nem nevezve küldött Halassi Bálintnak 500 o. ért. forintot kárpótlásul öltözekeért és pénztárczájaért, egy pompás chronometert Emberi Máté úrnak (ő az igaz, meghalt, de az ajándok azért nem ment kárba, örököse elfogadta) — visszatért a hazába — nyílt házat tartott — s levén neki sok pénze és költvén bőven, bírja a köztiszteletet, az óta aligha meg nem választották — mint szabadelvüt — közfelkiáltással országos képviselőnek, a nélkül, hogy ő mind ezekről tehetett volna.

BELÉNYESI GÁBOR.

DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. *)

Negyedik közlemény.**)

XVIII.

Egerben azon pillanatban hagytuk el Dembinszkit, melyben meghagyá Klapkának (Verpeléten), tartóztassa fel minden áron a Pétervására felől netalán előnyomúlni próbálkozó Schliket, az onnan Verpelétre vezető úton.

Február 24-én érkezik Dembinszki, az általa előre megjósolt első csatának leendő színhelyére, Eger-Mező-Kövesd vidékére.

Addig mind untalan *támadást* hangoztat: azon túl erről szó sincs többé az emlékiratokban.

Saját vallomásai szerint már február 25-kén védelmi állásba rendeli Schlik ellen Klapka hadtestéből a Schulcz-hadosztályt Baktára, a Dessewffy-hadosztályt Verpelétre, ez utóbbihoz egyúttal magát Klapkát is, kit ennélfogva a kápolnai csatának másfél napi egész tartama alatt csak is mint hadosztály-parancsnokot látunk szerepelni.

*) *Dembinszki Magyarországon*. A vezér hátrahagyott kézírataiból összeállította Danzer F. Alphons. Buda-Pest, 1874. Athenaeum.

***) Az első, második és harmadik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 14., 15., 16. számaiban.—A harmadik közleményben a következő értelemzavaró nyomda-hibák fordulnak elő: 355. lapon alulról 5. sorban „láttuk“ helyett olvasd: *lássuk*; 368. l. felülről 10. sorban „ő, ha, 116.“ h. olv.: *ő a 116.*; 369. l. fel. 2. sorban „dispositióban“ h. olvasd: *dispositióiban*; 369. l. fel. 19. s. „hallgat Dembinszki“ h. olv.: *hallgat eddig Dembinszki*; 369. l. fel. 21. s. „dispositióra“ h. olv.: *dispositioira*; 369. l. fel. 23. s. „kiegészítően“ h. olv.: *kielegítően*; 376. l. fel. 12. sorban „húزامost“ helyett olvasd: *húزامosb.*

Főseregének többi hat hadosztálya közül, négyet ugyanaz nap a Tarna partján, Verpeléttől délre sorban fekvő, következő pontokra disponál, u. m. Döbrőre (Verpeléhez legközelebb) Pöltenberget (VII. h. t.), Kápolnára Máriássyt (I. h. t.), Kálra Szekulicsot (II. h. t.), majd Aulichot is *) (VII. h. t.)

Ez utóbbi helyen is ezen — úgy nevezzük — *tarnai hadállásnak* bal (déli) szárnyán, *védelmet* akar Dembinszki úgy, mint Verpelétén és Baktán, a hadállás jobbik (éjszaki) szárnyán. De hijába akarja, miután sem el nem árulja Pöltenbergnek, Máriássynak, Szekulicsnak, m[†] titkos szándéka vagyon velök, sem olyan vonalt nem választ hadállási vonalnak, melynek terepi mivoltából ama három hadosztály-parancsnok mondatlan is reá akadhatott volna a rejtélyes fővezéri dispositiók nyitjára.

A (talán csak hozzáértő) Klapka ítélese szerint a Tarna folyócska bal (keleti) partja a védelemnek sehoggy sem kedvez. Szerinte a Tarnának *Miskolcz felől* megszállása csak is egy *támadó* hadmozdulat kellékeivel kínálkozik. **)

Védelmet az egész Tarna-vonal hosszában tervezvén Dembinszki, szarvashibát követett el az által, hogy a tartaléknak szánt haderőket, három és hat mérföldnyi távolban ott marasztotta a Miskolcz felől való úton; Guyon hadosztályát és Weissel csapatát Mező-Kövesden; Kmety hadosztályát Ábrány vidékén. — Ijja! kénytelen volt vele!

Még a Tarnán túl is előrenyomulni *Pest* irányában, annyit lett volna, mint lemondani minden reményről, hogy jóslata, mely szerint Eger-Mező-Kövesd táján lesz az *első* csata, beteljesedhessék. Erről pedig ő sehoggy sem akart lemondani és a Tarna már is a legszélsőbb határa azon területnek, mely Eger-Mező-Kövesd tájának mondható.

A Tarna vize partján tehát Dembinszki *be akarta várni* az ellenség támadását; hogy azonban ezt, Kossuthnak mind inkább *előbbre* sürgetéseivel szemben, valami látható oknál fogva tehesse: ilyen okot teremtenie kellett; és más alkalma-

*) Aulich Maklárrol csak február 26-án éjszakára volt Kálra érkezendő; Kálon február 26-án nappal egyedül csak Szekulics állott (lásd Klapka: *Nationalkrieg*, I. 247. l. és Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 227. és 229. l.).

**) Lásd Klapka: *Nationalkrieg*, I. 261. lap.

sabb ötlet véletlenül nem születvén a fővezér agyában, mit volt mit tennie, hanemha *praemeditálva késleltetnie* a Guyon, Weissel és Kmety féle hadrészeknek a fősereg zömével való egyesülését.

Fogásnak, Kossuth ellenörködése kijátszása végett gigondolt fogásnak, nem rossz fogás; hanem csak is addig lett volna szabad alkalmazni, míg az ellenség támadása ama két tartalék hadosztálynak a csatatéren megjelenését meg nem előzheti; erre azonban már nem ügyelt Dembinszki, a mint látni fogjuk.

A magyar fősereg helyzetét, a hogyan ez Dembinszki intézkedései következtében 1849. évi február 26-án még a dél-előtti órákban megalakult volt, jellemzi továbbá az a válságos körülmény is, hogy az egyes hadosztályoknak a Tarna mentében *miként való* egymás mellé disponálása miatt a *hadtest-szervezet* megbomlott s ennél fogva a fősereg hét nyolczadát képező *hadtestek*, az I. (Klapka) és a VII. (Görgey) *mint ilyenek* — vezéreikkel egyetemben — a csata menetére *külön-külön saját-ságaiknál fogva is befolyandó egyéni tényezőkkül létezni megszűntek*.

Ugyanis a Verpelétre kirendelt I. hadtestbeli Dessewffy-hadosztály mellett délfelé nem az ugyanazon hadtestbeli Mária-ássy-hadosztály foglalt állást, hanem a VII. hadtestbeli Pöltenberg-hadosztály; s innen tovább sorban délfelé megint nem VII. hadtestbeli osztályok voltak felállítva, hanem a VII. hadtestbeli Pöltenberg-hadosztály mellé Kápolnánál az I. hadtestbeli Máriaássy-hadosztály; e mellé Kálon pedig az II. hadtestbeli Szekulics-hadosztály.

E szerint ott állottak — kiki egyedül magára hagyatva — az osztályparancsnokok, egy ismeretlen feladattal szemben *minden utasítás nélkül*.

Hogy Dembinszki a hadtest-szervezetnek illetén felbon-tásával, alvezérei személyes befolyásának megbénítását, tekintélyök csökkentését czélozta, már tudjuk; s e czélját tudva, értjük továbbá azt is, miérthogy Verpelétre épen azon hadosztályhoz, a mely kivételkép igen határozott utasítással volt ellátva tőle, s miért nem inkább Kápolnára küldé február 26-án Klapkát, az ennek hadtestétől külön választott és utasítás nélkül önálló működésre utalt Máriaássy-hadosztályhoz; valamint azt is értjük most már, miért hogy ugyancsak február 26-án épen Egerbe, a fővezéri főhadiszállásra rendelé Görgeyt, hol

ennek akkor épen semmi teendője sem volt. Pedig ott a Tarna mentén a feladatukra nézve tájékozatlanul összevissza keverten táborozó hadosztályoknál bezzeg elkelt volna egy a fővezér legközelebbi szándékaiba beavatott alvezér tekintélye, erélye, hogy a pillanatnyi feladatnak megfelelő *összhangzatot biztosítson*, a csak inént, mint megannyi varázs-ütésre, hevenyében külön-külön keletkezett, itt ugyan egymás szomszédságában hadállást foglalt, de még eddig *soha együtt nem harczolt*, tehát egymás előtt ép e legfontosabb tekintetben merőben ismeretlen, idegen hadrészek magatartásában.

Ime! így készült Dembinszki a rég várt csatához.

Támadólag fellépni nem lévén inyére, olyan csatatért választ, mely a védelem rovására előnyt a bevárando ellenséges támadásnak nyújt. A hadtestek együvé szokott részeit szétválasztja, az egymáshoz nem foghatókat ok nélkül (minden hadászati vagy harczászati ok nélkül) össze-vissza keveri. Tartalékját napi menetekre távol marasztja. Alvezéreit — nehogy a mindezek daczára biztosnak vélt győzelem dicsőségében vele osztozhassanak — a kuczkóba állítja. Saját főhadiszállását pedig a három mérföldet haladó hadállási vonalnak *egyik szárnya mögé* teszi át, de még nem is a hadállás *bázisához*, a Poroszló-Tisza-Füred közti Tisza-átjárathoz legközelebb, hanem az *ide legtávolabb eső szárny mögé!*

Az ekképen a Tarna vize partján Verpeléctől Kálig csatát vívni készülő Dembinszkit vajon mi vonzhatá Egerbe?

XIX.

Egri főhadiszállásán február 26-án reggel 10. órakor azon hirt veszi Dembinszki, hogy herczeg Windischgrätz jelentékeny haderővel érkezett Árokszállásra (122. l.). Tudnivaló: már február 25-én este érkezett oda.

Mi lett volna természetesebb Dembinszki részéről, mint, hogy e hírre először: legott futárt futár után küldjön az — a mint láttuk — messze hátramaradt tartalék hadrészekért, Mező-Kövesdre s Ábrányba, hadd siessenek a főserег közelébe!

Másodszor: szintén minél kevesebb idővesztéssel az épen a főhadiszálláson jelen levő Görgeyt a Tarna-vonalon Debrő, Kápolna, Kál mellett táborozó Pöltenberg, Máriássy,

Szekulicshez küldje, a netalán már kész *védelmi* csatatervnek megfelelő határozott utasítással?

E legmulhatlanabb szükséges két rendbeli intézkedés helyett semmit sem tett Dembinszki; hanem „A helyzet iránt nyugodt voltam“ — ugymond (123. l.) s majd a 125. lapon: „Minden oly látszatot nyert, hogy *két nap előtt* nem fog tulajdonképeni esatára kerülni a dolog.“

És míg Dembinszki oly nyugodt volt helyzete iránt, mely szerintünk, a tartaléknak messze távolmaradása miatt *aggasztó* vala voltaképen; és míg ő Windischgrätz herczeg támadását csak is *harmadnapra* várta: e támadás íme már legközelebből fenyegeté Máriássyt, ki önálló alvezérül azt tette, mit az ő akkori helyzetében tennie legezészerűbb volt: elejét veendő a fenyegető ellenséges támadásnak, *melyet a Tarna partján bevárnia veszélyessé válandott*, maga kerekedett fel ellentámadásra.

Az így Kápolna és Árokszállás közt keletkező összecsapás ágyuzaja felzavarja ugyan nyugalmából Dembinszkit; azért azonban még most sem jut neki eszébe, legott közelebb rendelni tartalékját, vagy ha eszébe jutott is — mi sokkal valóbbszinű — még is elhalasztja, hihetőleg csak azért, mivel a nem várt összeütközés jelentőségéről előbb meg akar győződni, még pedig a hely színén; meg nem gondolván, hogy, míg ő a hely színére ér s ott elegendőképen tájékozódhatik, addig már veszendőbe is ment a tartalék „a tempo“ fellépésének biztosíthatására nélkülözhetetlen és pótolhatatlan idő.

S úgy is történt.

Dembinszki nem rögtön ugyan, mert az általa megrendelt jobbféle lovak soká késtek, de végre mégis, sietve siet Kápolna felé, magával vivén Görgeyt és Bayert. Mind hasztalan!

Későcskén délután indulva el Egerből, bármint biztatta legyen is kocsisát: sehogysem érhetett még világos nappal Kápolnára, rövidek lévén a februári napok és hosszú az út Egertől Kápolnáig, kivált Szalók-Döméndnek kerülve, mint a hogy ők mentek. Tájékozásról a hely színén nem igen lehetett már szó. Dembinszki maga bevallja, hogy az ott parancsnokoló Máriássyt megtalálni nem tudta, mi, ha a sötétség nem akadályozza, aligha járhat vala nehézséggel.

Így végre oda jutott Dembinszki, hogy a mit Egerben még jókor megtenni azért mulaszthatott el, mert előbb a hely színén tájékozódni akart: azt most itt, a hely színén, *már későn* még pedig tájékozatlan létére, tegye, tudniillik: magához közelebb rendelje tartalékját.

Dembinszki persze az imént előadott nézetünk ellenkezőjét vallja. Arról, hogy a két tartalék hadosztály közelebb rendelése még Egerből, mindjárt az első megfigyelt ágyúszóra történhetett volna meg, bölesen hallgatva, úgy adja elő a dolgot, mintha az ő részéről e tekintetben semmi legkisebb mulasztás sem történt volna; mintha a tartalék későn érkezéséért Bayer ezredes a VII. hadtest táborkarának főnöke lenne a felelős.

Mert hiszen ő (Dembinszki) Guyonnak és Kmetynek meghagyta, hogy mindketten más nap (február 27-én) reggel *egy* órakor meginduljanak, (amaz Mező-Kövesdről, emez Ábrány vidéről) a főszerephez csatlakozandók, (Weissel csapatját nem is emlegeti).

És mert hiszen ő (Dembinszki) Bayer ezredesnek becsületszavát birta arra nézve, hogy az ide vágó rendeletek még az nap (február 26-án) este *tizenegy* órakor az illetők kezéhez jutnak.

Bocsánat, itt több rendbeli súlyos omissióval kénytelenítettünk vádolni Dembinszkit:

Először: Nem mondja meg, hogy Bayer ezredesnek, ki még alig 24 órája (119. l.) *nem volt képes ő benne bizalmat kelteni, mi által sikerült ily rövid idő alatt annyira megnyerni az ő bizodalját?* Valakinek becsületszavával takaródnai hijába törekszünk, míg tudva van, hogy sohasem bíztunk benne.

Másodszor: Megengedve mégis ezen — nem tudni mikor és mi okból végbement — páfördulását Bayer ezredes irányában, azt tartjuk, itt kétszeres mulasztási bünt követ el újdonság új bizalmának tárgya ellen Dembinszki, midőn se azt nem mutatja ki, hogy a *fenforgó körülmények megengedték-e* neki (Dembinszkinak) a felajánlott becsületszó elfogadását, se azt nem, hogy hát *miben* is nem tartotta szavát Bayer ezredes?

És így azon czélból, hogy végre kiderítsük, voltaképen kit is terhel a kápolnai csata kimeneteléért való felelősség, ismét egy hosszabb idézettel s az ebből következtetendő mindenfélelvel kell próbára tennünk a nyájias olvasó türelmét.

XX.

Dembinszki előadása mind azokról, miket ő február 26-án, Egertől Kápolnáig, az ágyúzás kezdetétől fogva egész a Bayer ezredes ajánlotta becsületszó elfogadásáig, észlelt és szenvedett, akart és mívelt, a magyar *Athenaeum* fordítója stílusában következőképen hangzik szóról-szóra:

„Egy órakor ültünk az asztalhoz. Alig kezdődött meg az étkezés, midőn egy egri polgár hozzám közeledve fülembé súgá, hogy ágyúdörgést hallani. Én nem adtam hitelt állításának. Azon felkéréssel útasítám el, hogy figyeljen jobban és győződjék meg, hogy csalatkozott. Azonban mindjárt ezután egy másik polgár lépett be, ki hangosan ismétlé a jelentést, úgy, hogy a jelenvoltak mindnyájan hallották; de miután hozzá tevém, hogy az ágyúzás Pétervására felől hallatszik, a dolgot valóbszínűnek tartám, mert azt hívéim, hogy Schlik megkísérli a siroki szorulat erőszakolását. Én tehát egy a város közelébe eső magaslatra siettem, hogy személyesen tájékozhasssam magam, a dolgok állása iránt. Ide érkezve, úgy tetszett nekem, mintha az ágyúdörgés Kápolna felől jönne. De más felől az ellenséggel való összecsapás a mai napon bajosan volt képzelhető. Kápolna Árokszállástól egy jó napi menet távolságra esett és még alig volt egy óra! Eleinte tehát még mindig azt hívéim, hogy nem egyéb mint a hegyes vidéken a vízhang által okozott csalódás; de miután a tüzelés mind belterjűbb lett, le kellett mondanom e hitről.

„Első gondolatom tehát az volt, hogy oly gyorsan, a mint csak lehet, a csatatérre menjek. Emmélfogva Görgeyvel és Bayerrel szekérre ültem, de ebbe oly rossz lovak voltak fogva, hogy másokat kellett hozatnom, mi által elindulásunk nem kevésbé késleltetett. Egy huszár háts lovamat kantár-száron hozta utánam.

„Minél közelebb jöttünk Kerecsend faluhoz, annál kivehetőbb volt az ágyúmoraj. Az utóbb nevezett falu völgyben fekszik; a kápolnai út itt hegynek megy. Feljutva a magaslatra, a szem áttekinthette az egész völgyet, melyet a Tarna patakja öntöz. Fájdalmas meglepetésemre tapasztalám, hogy az egész vonalon foly a harc, de nem Kápolnánál, hanem attól egy órányira nyugotra. A Máriaissy-hadosztály volt az,

mely itt harcban állott. Jobbról Döbrönél egy kiterjedt gyalogsági csatárlánczot lehetett látni, mely élénk tüzet váltott az ellenséges csatárokkal. E ponton a magyar csapatok előnyben voltak; itt a Pöltenberg-hadosztály küzdött. Verpelétről szintén áthangzott az ágyúdörgés, tehát Klapka ezredesnek is harcba kellett elegendni Schlikkel.

„Én egészen magamon kívül voltam, midőn láttam e helyzetet. A kocsisnak majd pénzt adtam, majd pedig leszidtam, hogy gyorsabb hajtásra bírjam. És valóban nem is volt idő vesztetni való, mert Máriássy hadosztálya már visszavonulásban volt, a mi némely csapatoknál rendetlen futássá kezdett fajulni.

„Már Kápolnán innen tele volt az országút menekülőkkel; eleinte csak egyes gyalogosok és lovasok mutatkoztak, később már egész csapatok.

„Megállítám a szekéret, leszálltam, s egy menekülő huszár lovára akartam ülni, de ez elvadulva, a harc és zaj következtében, nem akart idegen lovast magán megtűrni s lehetetlen volt a nyeregbe ülnöm. *)

*) Görgey nem szól semmiféle menekülőkről, kikkel Kápolna előtt találkoztak volna. (Lásd: *Mein Leben und Wirken*, I. 228. l.) Pedig honvédeinknek itt-ott mutatkozott fogyatkozásait elhallgatni neki nem kenyere. Az általam az ő szeme láttára vívott csaták leírásában a bosszantásig őszinte ő, valóságos enfant terribleje a *mondra csinált* honvéddicsőségnek, s ép ennél fogva a *valódinak* talán legkomolyabb bizonyossága. Ha menekülőkkel találkoznak: Görgey aligha elhallgatja. Idézzük a kijelzett helyet: „Egerből Verpelétnek hajtatta Kápolnát ismertük fel az ütközet központjának, s azért Szalókról Döméndnek, Kerecsendnek a gyöngyösi posta-útra tértünk be, mely Kápolnára vezet (tudnivaló: Egerből indulva). Esteledni s az ágyúk tüze már világlani kezdett, mikor Kápolnára értünk.

„Még a helységen kívül egy huszárezred zászlóival találkoztunk, melyet rajtűtésre rendelték.

„Az osztrák hadseregben — nem tudom mi óta — az a szokás dívik, hogy a lovasság, nehogy zászlóit rajtűtés alkalmával mal-à-propos elveszítse, inkább egészen a játékon kívül hagyja azokat. E szokás az illetőknek nem annyira önbizalmáról, mint óvatosságáról tanúskodik; de a szokás fennállt s huszárezreideink megtartották, hogy legyen hát partie égale köztök s elleneik közt.

„A zászlókat őrző huszárok közül hármat leszállattunk lovaikról s emezekre magunk ültünk fel. Dembinszki és a VII. hadtest táborkarának főnöke (Bayer ezredes) Kápolnára lovagoltak; én Dembinszki meghagyásából Kálra. Útasítva voltam oda működni, hogy ez utóbbi

„Végre megérkezett a huszár az én lovammal, mely az izzadság és habtól tökéletesen fehér volt.

„Rögtön ráültem és sebesen elváltattam a helységbe. Itt találtam Glatz tüzérkapitányt több kardcsapás által fején megsebesítve és két emberre támaszkodva, kik őt hátra vezették. Miután én e tisztet, kit előbbi csatákban tanultam ismerni és becsülni, nagyon szerettem, részvétteljesen kérdezém, hogy tán az ellenséges lovasság egész az ő ütegéig nyomult előre? Akkor tudám meg, hogy a sebek nem az ellenségtől származtak, hanem Máriássy alezredes kardcsapásaitól. Glatz elbeszélte nekem, hogy ő az ütközetben ütegével egy posítót akart elfoglalni, melyet ő a helyzet szerint alkalmasnak talált; akkor előrohant dühösen Máriássy azon felhívással, hogy más állást foglaljon. Glatz ellenészrevételeire az alezredes azonnal néhány kardcsapást mért fejére, sőt helyben föbe akará lövetni és csak a tüzekek akadályozták meg e parancs keresztülvitelét, kik nyíltan üteg-parancsnokuk pártjára állottak. Ez esetet annál inkább sajnáltam, mert tudtam, hogy az ügyben mindenestre Glatznak volt igaza. Mert habár Máriássy rendkívül ügyes és személyében bátor sőt vakmerő tiszt volt, mégis csak igen felületes katonai ismeretekkel bírt.

„Midőn kiértem a helységből, Máriássy hadsegédét találtam és kérdezém tőle, hogy hol van az osztály-parancsnok? De azt felelé, hogy maga is egy fél órája, hogy keresi, a nélkül, hogy megtalálhatná. Aztán több más tiszttel találkoztam, kikhez hasonló kérdést intéztem, de egyik sem tudott nekem felvilágosítást adni.

„A kápolnai magaslaton találtam Tricke *) őrnagy gyalog dandárát, mely meglehetősen rendben vonult vissza. Azonnal megállíttatám s egy fedezett órállást jelöltem ki neki;

helységnél a Tarna hatalmunkban maradjon. Dembinszki ugyanazt volt teendő Kápolnánál.“

Eddig van; s e rövid száraz elbeszélés annyira magán viseli a tárgyilagosság bélyegét, hogy egy perczig sem vonakszunk inkább ezt fogadni el a valósággal megegyező gyanánt, mint Dembinszkinék párisi álomlátásait.

Hogy a megbokrosodott huszár-lovat megülni nem tudta Dembinszki, meghiszszük. Kevésbé, hogy azt a rajta ülő (szerinte menekülő) huszárral együtt ő fogta volna el; pedig elfogatnia nem volt kivel.

*) Driquet őrnagy.

hasonlót tettem néhány-huszár csapattal, melyeket összeszedtem és szembe állítottam az ellenséggel úgy, hogy a még makacson küzdő tüzérség támogatására és fedezésére szolgálhattak. Csak akkor mentem az ütegekhez, melyekre az osztrákok nagy mérvben szórták a röppentyüket. Azonnal megállítottam a tüzelést, hogy így az ütközetnek véget vessek, mely az én tudtom nélkül, minden parancs ellenére és oly okokból kezdődött, melyeket addig még nem tudtam. A mennyire észrevehetém, az ellenség nem volt nagyon erős; én tehát azon voltam, hogy az ütközetet ne tegyem makaocsná, nehogy az osztrákok segédsapatokat vonjanak magokhoz és Kápolnát erőszakolni megkísértsék.

„Mindenek előtt azon voltam, hogy néhány rendes régibb csapatot kapjak kézhez. Ennélfogva tudakozódtam a Zanini féle olasz zászlóalj és a kiszolgált magyar katonákból alakított és Albert őrnagy alatt álló porosz gyalogsági zászlóalj után; de senki sem tudta hogy hol vannak. Nem sokára beállott a sötétség is és én az összes seregnek visszavonulást parancsoltam a Tarna megé; a jobb parton csak néhány huszárőr maradt. A Tricke-dandár megszállta Kápolnát; a Tarna hídjá eltorlaszoltatott úgy, hogy csak egyetlen egy lovas mehetett azon át; mögötte egy gyalog század foglalt állást.

„Rögtön a kápolnai vendéglőbe mentem, hogy ott a szükséges intézkedéseket megtegyem; Bayer ezredest, kit a helység egyik utcájában találtam, magammal vittem. Először is egy parancsot mondtam tollába Aulich ezredeshez, hogy az azon állást, melyet Szekulics, ki Aulich alatt állott, Kálnál elfoglalt, megtartsa és egyszersmind értesítem őt arról, hogy Kompolt vára (összeköttetés Kápolna és a káli erdő között) a Máriaássy-hadosztály egy zászlóalja által van megszállva, s szintén az ő parancsa alá van helyezve.

„A Guyon és Kmety-hadosztályokhoz parancsokat menesztettem, hogy éjjeli 1 órakor induljanak és a Kerecsendtől nyugatra fekvő magaslatokat, a lehető leggyorsabban kerítsék hatalmukba.

„E két parancsossal haladék nélkül útra kelt Egerbe Bayer ezredes, engemet becsületszavára biztosítván, hogy gondja lesz arra, miszerint azok legkésőbb 11 órakor az illetők kezeibe jussanak. Alig távozott Bayer, azonnal belépett hozzám Máriaássy alezredes“

Mikor, hány óraker bűcsúztatta el Bayer ezredest a két parancscsal vissza Egerbe: erről — a mi pedig itt a földolog — nem is beszél Dembinszki, valamint arról sem, személyesen kire bízta ő a Tarna mögé visszavonulásra, a kápolnai híd eltorlaszolására, meg a helység megszállására vonatkozó parancsok teljesítésének megindítását, vezetését, ellenőrzését?

Hihetőleg nem-katona olvasókorre számított inkább Dembinszki, mikor annyiszor emlegeti, hogy bár a csatatért keresztül kasul bejárta, még sem tudta felfedezni Máriássyt, ki mindazáltal valamivel későbbben, közvetlen Bayer ezredes elbűcsúztatása után, teljes jó egészségben jelent meg a főhadiszálláson.

Talán hanyagsággal, nagyúri kényelemmel akarja itt gyanúsítani Máriássyt? Akkor néhány lappal tovább okosabb lett volna nem olyan embernek mutatni be őt, mint a kinek tevékenysége rendkívüli, s a ki alig engedett magának egy órai nyugalmat.

Avagy talán saját roppant tevékenységéről szándékozott Dembinszki némi sejtelmet támasztani a jámbor olvasóban elhithetvén vele, hogy egyedül állva, ott a csatatéren; sötét éjben, ő maga Dembinszki, a fővezér, végezett el mindent, mindent: rendbe szedte a heves csata folytán bomlóléfelben lévő egyes csapatokat; levezette őket a Tarna partjához, át a hídon, keresztül a helységen, a balparton rögtönzött éjjeli táborba, csak néhány huszárt hagyván a jobbik parton előőrshül, kiket szintén ő maga állított ki, meg benn a helységben, ennek megszállása végett egy gyalogdandárt, melyet szintén ő maga osztott el kellőképen, miután azonfelül már a híd eltorlaszolásáról s annak különös megőrzéséről is szintén ő maga személyesen gondoskodott volt; s csak mindezek után vitte ő „a helység egyik utcájában talált“ Bayer ezredest magával a kápolnai vendéglöbe, hogy ott tollába mondja a más napra szükséges dispositiókat!?

És — a mi csodával határos — mindezt absolute *semmi idő alatt* bírta elvégezni Dembinszki!

Ki nevet itt? A dolog nem tréfa. Komoly dolog az, mint akár egy halálos ítéletnek alapos és lelkiismeretes indokolása.

Az előttünk fekvő Schediusféle nagy mappa, azon egyedüli szerint, melynek akkor hasznát vehették, ugyanis:

Kápolna—Eger	3	mérföld.
Eger—Mező-Kövesd	2 ¹ / ₂	„
Mező-Kövesd—Ábrány	3	„
összesen	<u>8¹/₂</u>	mérföld.

Ember legyen, a ki — hála Dembinszki előrelátásának — minden előleges gondoskodás nélkül, rögtön úgy intézkedik, hogy a Kápolnán február 26-án este kelt fővezéri parancs innen Egernek Ábrány vidékére, Kmety táborába, *négy* óra alatt jusson el sötét éjjel!

Engedjük meg, hogy Bayer ezredes e feladatra vállalkozott, becsületszavát adván reá Dembinszkinék, hogy még ugyanaz nap este *tizenegy* órakor Kmety kezeiben lesz a parancs: mi következik belőle? — Az hogy Dembinszkinék Bayert a kápolnai főhadiszállásról legkésőbb *hét* órakor este kellett elbúcsúztatnia.

És miután Dembinszki — saját vallomása szerint — künn a csatatéren csakis akkor parancsolta a visszavonulást, mikor a sötétség már beállott volt: *hét* óra előtt nehezen mondhatta ki e parancsot; és Bayer ezredesnek ugyancsak a hetedik órán túl már el nem halasztható elbúcsúztatásáig az imént felsorolt teendő-halmaz elvégzésére épen semmi idő nem maradt Dembinszkinék. „Quod erat demonstrandum“.

Nem változtat kutatásunk ez eredményén azon megengedhető ellenvetés sem, hogy Dembinszki hihetőleg egy kicsit fillent, midőn olyformán eseteli a helyzetet, mintha az a mindennemű teendő egyedül az ő vállaira nehezedett volna, még saját fővezéri parancsainak *részletes keresztülvitele* is.

Nem az itt a kérdés, *kicsoda* az az ezermester, a ki *semmi idő alatt* annyi mindent elvégezni képes, hanem az:

indulhatott-e Bayer ezredes a Dembinszki által neki a kápolnai vendéglőben tollba mondott parancsokkal már *hét* órakor este innen vissza Egerbe útnak, midőn ugyancsak hét órakor Dembinszki még Kápolnán túl, jó félórányi távolban a csatatéren személyesen intézkedik és — saját önkéntes nyilatkozata szerint — csak azután találja Bayer ezredest a helység egyik utcájában és viszi magával ama vendéglőbe ama parancsok megíratása végett?

Ismételve kérjük: ilyen körülmények közt *indulhatott-e* Bayer már *hét* órakor útnak?

És miután e kérdésre komolyan csakis „nem“-mel felelhetünk: világos, hogy viselt dolgain Párisban tűnődvén Dembinszki, mikor felvillant benne a Bayer ezredes becsületszavára való hivatkozás, oly formán érezheté magát, mint a csirkefogó, ki egyszerre csak el kezd maga kiáltozni: „fogjátok meg, fogjátok meg!“

És nem lehetünk különb véleménynyel Dembinszkinék egyéb elhallgatásaival, valamint állításaival szemben sem, melyeknek áldozatai mindazok, kiket a hazafikötelesség-teljesítés rang-lépcsőzetén ő hozzá közel oly színvonalra emeltek a körülmények, a melyen az ő vele való összehasonlítás kikerülhetetlen.

XXI.

Klapkát azzal vádolja Dembinszki, hogy Schlik hadtestének támadása ellen a Pétervásárától Verpelétre vezető úton létező siroki szorost meg nem védte.

E vád alkalmából az emlékiratok összeállítója, Danzer Alphons F. úr maga kél Klapka védelmére, mint constatált dolgot kiemelvén, hogy Klapka az említett szoros megvédésével Idzikowski őrnagyot bízta meg igen világos utasítás mellett. „De“ — úgymond Danzer úr — „Idzikowski őrnagy képtelen volt úgy annak felfogására, mint keresztülvitelére.“

És e sújtó ítéletet Dembinszki maga igazolja, elmondván honfitársáról (Idzikowskiról), hogy a siroki szorosban tanúsított gyámoltalanságát még azzal tetézte, hogy *másfelé* vonult vissza, mint a honnan kiküldetett; mely úttévesztés következtében Klapkának Schlik ellenében amúgy is elégtelen hadereje még inkább megfogyott.

Hogy pedig a csata másodnapján február 27-én Verpelét is elveszett, annak egyedül Dembinszki maga az oka.

Arra, hogy ő mit akart a Pétervására helységében és környékén táborozó Schlikkel, világosan felel emlékirataiban. Maga mondja, hogy kényszeríteni akarta Schliket, ne előre (délkelet felé) Verpelétnek, hanem *hátra* (nyugat felé) két napi kerülővel Terennyének, Pásztónak keresni a gyöngyösi úton előnyomuló Windischgrätz tábornagy főserégével az egyesülést.

Ezt pedig azért akarta úgy Dembinszki, a mint ő maga bevallja, mert nem tette fel Windischgrätzről, hogy a Schlik hadtestével megtörtént egyesülés előtt támadni merjen.

Nem vizsgáljuk itt e suppositionának, valamint az ebből Dembinszki következtette feladatnak, hadtani tekintetből megengedhető voltát. Itt csupán azon megjegyzésre akarunk szorítkozni, hogy Dembinszki meg lévén győződve Windischgrätznek a Schlik hadtestével való egyesültéig passiv magatartásáról, szerintünk oly feladat előtt állott, mely egyszerűségénél, valamint jó eredménnyel kecsegtető voltánál fogva ritkítja párját.

Szerinte ugyanis, Windischgrätz Schlik nélkül támadni nem mervén; Schliket közvetlenül segíteni pedig, az őket egymástól elválasztó nagy távolság miatt, nem lévén módjában: mi akadályozhatta őt (Dembinszkit) abban, hogy ez utóbbi körülményt kiaknázva túlerővel ne rohanja meg Schlik izolált hadtestét?

Nem — Dembinszki módjára — „post festa“ okoskodunk. Azon időpontról intézzük e kérdést Dembinszkihez, a melyben ő Windischgrätznek Árokszállásra érkezteről tudósítatván ekképen nyilatkozik: (123., 125. és 126. l.)

„A helyzet iránt nyugodt voltam, mert Schlik hegyek közé zártnak tűnt fel előttem, azon lehetőség nélkül, hogy Windischgrätz herceg fő hadseregével egyesülhessen, úgy hogy neki nem maradt más hátra, mint hogy megkerülje a jobb szárnyán eső hegységet és Hatvanon át (Terenyének, Pásztónak) a Tisza-völgybe törjön elő, a mire neki legalább két napi menetre volt szüksége, Minden oly látszatot nyert, hogy két nap előtt nem fog tulajdonképen csatára kerülni a dolog. Mindenekelőtt jogosítva voltam feltenni, hogy Windischgrätz csak a Schlikkel történt egyesülés után fogja a támadást megkezdeni.“

E látszattal szemben — ismét kérdjük — Schlik ellenében miért védelemre, miért nem — saját kedvencz phrasisa szerint — *minden áron támadásra* határozta el magát legott Dembinszki?

Meg volt a szerencsés eredményü támadásra csak nem minden előfeltétel.

Meg volt a támadást megelőzendő erő-gyűjtésre szükséges idő; meg a szabad közlekedés; meg a kéznél levő túlerő.

Február 26-án reggel 10 órakor veszi Dembinszki a hírt, hogy Windischgraetz már Árokszálláson van, tehát Schliket közvetlenül már sehogysem segítheti. Elválasztja őket egymástól egy része ugyanazon hegyeknek, „*melyek közé zárt-nak*“ tűnik fel Dembinszki belső szeme előtt Schlik hadteste. Ugyanekkor a Schlik táborához vezető egri úton Schulez hadosztálya, — a verpelétin Klapka alatt a Dessewffyé, már is ott állottak; ezek hatalmában lévén egyszersem az úgynevezett baktai és siroki szorosok, azon egyedüli pontok, hol alkalmilag módjában lehetett volna Schliknek, hadereje gyöngébb voltán, aránylag kevés erővel könnyen megvédhető posztók megszállása által segíthetni. Döbrön Pöltenberg, Kápolnán Máriássy, Maklárón Aulich hadosztálya oly közel voltak, hogy legkésőbb másnap (február 27-én) hajnalban már négy hadosztálylyal érhetne volna utól Dembinszki a *szerinte* Windischgrätz herczeggel *hátrafelé* egyesülni törekvő Schliket; a ki aztán:

Vagy helyt áll, bevárja a túlerős támadást és nem egyesül Windischgrätz herczeggel, mely utóbbi, ekkor — ismét Dembinszki szerint — nem támad.

Vagy nem áll helyt, hanem nyakra före hátrál, s ennek következtében egyesül ugyan a fősereggel, de korántsem oly állapotban, hogy emez, a Windischgrätz herczegben — ismét csak Dembinszki szerint — amúgy is csekély mértékben meglevő támadási ösztönt még inkább le ne lohaszsa; ekkor pedig nem két nap, hanem nyolcz nap mulva sem támad Windischgrätz és Dembinszki még tovább élvezheti egri nyugalmát, ha csak azt akarta.

Ily eredményt azonban — nézetünk szerint — sehogysem akarhatott Dembinszki, lévén neki nem könnyű dolog, akár csak két napot is elvesztegetni a Tarna-vonalon, Kossuth bizalmának veszélyeztetése nélkül. — Dembinszki *nyugodt* voltának — szerintünk — Janus-feje, két orczája volt.

Az egyik nyugodt mosolylyal fogadta Windischgrätz közeledésének híret s e mosoly azt jelenté: „*Tandem aliquando!* még is *ott* lesz az első csata a hol én azt Kossuthnak előre megjósoltam! Most csak okosan!“

A másik arcz Ábrány felé mosolygott, a hová Kmety hadosztálya épen az nap (február 26-án) volt érkezendő; mintha azt akarta volna mondani:

„Épen kifutja! Windischgrätz Schlik nélkül nem támadhat, vele együtt pedig csak is harmad napra; mert itt én diktálom a törvényt, s én úgy akarom, hogy ők ne a Tarna, hanem a Zagyva völgyében egyesüljenek; addig pedig Kmety hadosztálya akár négykézláb is elmászik Ábrányból ide; Kossuth pedig semmit sem szólhat, *hisz tartalék nélkül csak nem lehet csatát vívni!* De különben is meghittam őt (lásd 121. lap) „jőjjön ő Egerbe, miután a leendő csatamezőt épen szemlélni szándékozom Görgeyvel“.

Hanem akkor kétszeres kötelessége volt Dembinszkinék, nem ellenség-lenézésben hízalni máját, hanem egyetlen egy hadosztály helyett mind a hármat (az egész hadtestet) disponálni Klapka rendelkezése alá, még pedig nem Verpelétre, hanem közvetlenül a siroki szoroshoz, ha olyan kulcsponthelynek *tudta* azt Dembinszki, mint a milyennek állítja.

Az egyetlen hadosztály helyett *hárommal* rendelkező Klapka minden bizonynyal kivívja Dembinszkinék, hogy előrelátása beteljesedjék és *hátrafelé* vergődjék Schlik, a gyöngyösi úton előre haladó osztrák főszereggel egyesülni.

Valóban a kápolnai csatának előttünk fekvő különféle leírásait rendre tanulmányozván, semmelyikben sem akadunk olyan constatált tényi adatra, melyből szabad volna azt következtetnie Dembinszkinék, hogy Klapka részéről e csatának másfélnapos tartama alatt bármilyen tekintetben kötelesség-mulasztás történt. És midőn ezt mégis teszi Dembinszki: csak annyit bizonyít ismételten vele, hogy saját nagyravergődéseinek semmi eredménye fölötti keservében nem áttal neki esni boldog boldogtalannak a sértett hiúság minden fegyverével, az érdemnek gyáva kaján elhallgatásától kezdve a legvakmerőbb rágalomig.

XXII.

Valamint Klapkával úgy a többivel is, de különösen Görgeyvel és Pöltenberggel, nem másképen bánik el Dembinszki, mint vasúti szerencsétlenség után a bűnös de véletlenül életben maradt vasúti hivatalnok az ártatlan, de véletlenül halva maradt hivatalnok társaival: lehetőleg rájuk rakja a mit ő vétett.

De mindenekelőtt is azt kérjük, hogyan hagyhatta meg Dembinszki Görgeyt és Pöltenberget állásaikban, ha úgy tudta, hogy a csatában nem feleltek meg kötelességeiknek, még pedig gyávaságból nem?

A ki a gyávaságot megbüntetni nem elég bátor, az ne nyúljon a hadvezéri pálcza után, az menjen betegápolónak. Mint ilyen, korlátolt nézetű légyszívűségével, szigorú fölügyelet alatt, talán még némi jó szolgálatokat tehet; élén a hadseregnek csak is a legrosszabbakat.

Dembinszki gyűlöletes kifakadásait, melyekkel ő Görgeyt és Pöltenberget illeti, maga az emlékiratok összeállítója Danzer Alphons F. úr is már-már sokallani látszik. Félénk védelmökre kelne, ha merne. Nem tudjuk, e tartózkodás tárgyilagosság-hajhászatból ered-e, avagy azon kegyeletes hálaérzetből, mely Danzer úr keblében serked, valahányszor eszébe jut, hogy ama harezi dicsőséget, melyben az 1849. évben Magyarország téerein működött osztrák hadsereg tündöklék, legnagyobb részt Dembinszkinék köszönhetik.

Azonban mégis annyit mer Danzer úr, hogy annak, a mivel Dembinszki dühe szegény Pöltenberget megtiszteli, javát elhallgatja (146. l.), azzal pedig, a mit Dembinszki Görgeyről beszél, szembe állítja emennek ugyanazon tárgyra vonatkozó nyilatkozatait egy odabigyesztett hosszú idézetben. (142. l.)

Lássuk az idézetet.

De miután Danzer úr csak annyit idéz Görgeyből a mennyi neki épen szükségesnek látszik, hogy Dembinszkinék Görgey elleni állításaival szemben az „*audiatur et altera pars*“ elve, úgy a hogy megmentessék; bennünket azonban az akkori helyzet egyéb részleteinek felderítése is érdekel: jónak látjuk itt kivonatlag arról is említést tenni, mit Görgey a Danzer úr idézte helyet *megelőzőleg* beszél el. Röviden tehát:

Kápolna előtt alkonyatkor Dembinszkitől és Bayertől elválván, Kálnaktart Görgey. Csakhamar besütétedvén: az ágyúharcz, mely Kápolnánál csak lassan elhal, Kál táján rögtön megszűnik. Ez utóbbi feltűnő körülmény valódi oka iránt kétségben lévén Görgey, nem meri torony irányában folytatni útját, nehogy az ellenség kezébe kerüljön, ha netalán sietős hátrálás Szekulics részéről, vetett volna véget a harcznak; hanem megkerüli Kál helységet keletről. Majd azonban úgy értesül, hogy Sze-

kulics még a Tarnán túl áll. Felkeresi tehát ott, s elővigyázatból visszarendeli öt éjszakára az innenső partra Kálra, kivéve az előőrsoket. Itt az elhelyezés s élelmezés iránt nagyjából intézkedvén, azonnal visszatér Kápolnára, a következő napra szóló dispositiókat megtudandó. Dembinszkit egy Kápolnától keletre fekvő országút melletti udvarban (nyilván Dembinszkiné „kápolnai vendéglője“) elszállásolva találja Görgey, de beszélni már nem beszélhetett vele, minthogy az már aludt, és csak Bayertől tudja meg Görgey a következő dispositiókat:

„Aulich hadosztálya a szélső balszárny megerősítése végett Makláról Kálra vonul és Szekulicscsal egyesülve, meggátolja az ellenséget a Tarna átkelésében,

„Guyon hadosztálya Mező-Kövesdről a centrum megerősítése végett Kápolnáig ;

„Kmety hadosztálya Ábrányból tartalékkép Kerecsendig nyomul előre.

„A többi hadosztályok megmaradnak tarnamenti hadállásaikban.

„Klapkára a jobbik, Görgeyre a balszárny marad továbbá is bízva, míg a centrum vezényletét magának tartja fenn Dembinszki.“

Az e dispositiókból folyó részletes parancsok szerkesztése és szétküldése Bayer dolga, ki azonban az ahhoz kellő segédeszközök nélkül szükölködik, Dembinszki nyargonez tisztjei Egerben, a Görgeyéi Mező-Kövesden maradtak hátra. Se ott, se itt nem tudtak róla, hogy Dembinszki és Görgey Kápolnánál tartózkodnak. A fontos sürgönyök elküldésére egyetlen egy Máriássy-hadosztálybeli tiszt állott rendelkezésre, kit Dembinszki a végett rendeltetett maga mellé, hogy (saját ügyeiben) egri főhadiszállására küldhesse. Ezen tisztnek is csak annyiban vehette hasznát Bayer, a mennyiben a sürgönyök Egernek való elküldése megengedhető volna.

Szerencsére Mező-Kövesdről, véletlenül még az nap (február 26-án) reggel rendelt volt Bayer Görgey nyargonez tisztjei közül kettőt Egerbe, hogy ott előre nem látott esetben rendelkezésre legyenek: Ezen elővigyázatának köszöné Bayer, hogy az Aulichnak és Kmetynek szóló sürgönyöket az említett Máriássy-hadosztálybeli tiszttel Egerbe, innen tovább pedig Maklárra és Ábrányba Görgeynek amaz Egerben tartózkodó két nyargonez tisztje által juttathassa kézhez.

Itt aztán következik Görgey elbeszélésének azon része, melyet Danzer úr idézni jónak lát s a mit mi most ő utána az Athenaeum fordítója szerint szórul-szóra a következőben közlünk:

„Midőn én Kárlól visszajövet Dembinszki éjjeli szállására, Kápolnára érkeztem“ — írja Görgey — „a főhadvezér futára az Aulich és Kmetynek szóló sürgönyökkel már rég eltávozott volt. Én komoly aggodalmannak adtam kifejezést az iránt hogy nevezetesen az Arbányban levő Kmety-hadosztálynak szóló sürgöny, az Egeren átvezető nagy kerülő miatt, későn fog rendeltetése helyére elérkezni, de csakhamar kénytelen voltam belátni, miszerint az adott körülmények között nem volt lehetséges valamiképen *jobb* intézkedéseket tenni.

„Dembinszki ugyanis késő éjjel tette meg intézkedéseit. A VII. hadtest vezérkari főnökének — ha egyik vagy másik hadosztálynak egyenesen akarta volna megküldeni a parancsot — az erre szükséges tisztet személyesen kellett volna felkeresnie a táborban; de az éj koromsötét volt, s a csapatok az ellenség közelsége miatt örtüzek nélkül táboroztak; táborhelyeik előtte ismeretlenek voltak ép úgy, mint a helyiségek Kápolna körül. Attól kelle tehát tartania, hogy a fél éjszakát eredmény nélkül elfogja kószálni, a nélkül, hogy egy csapat-táborra akadjon, és ha ebben szerencsés lett volna is, még mindig kétséges volt, hogy vajon részánja-e magát a tisztek valamelyike az éjjeli futár-lovaglásra. A VII. hadtest vezérkari főnökének parancsa az I. hadtest tisztjeinél, a hol ez alig volt névszerint ismeretes, nem bírt semmi súlylyal.

Attól lehetett tehát félni, hogy ily módon, a legkedvezőbb esetben is, sokkal több veszett volna el a drága időből, mint a mennyit a kerülő Egeren át igénybe vett; nem tekintve azt, hogy egy fontos sürgönynek elküldése oly tiszt által, a ki éppen kézügybe került mindig kockáztatott dolog, és kockáztatva volt, nevezetesen a mi hadseregünkben, mely csak úgy hemzsegett a megbízhatlan tisztektől.

„A VII. hadtest vezérkari főnöke személyesen akará megvinni a Gyüon-hadosztálynak Mező-Kövesdre szóló sürgönyt; de nekem tanácsosabbnak tűnt fel, hogy őt a hadvezér közelében hagyjam, s inkább magam menjek személyesen a sürgönnnyel Mező-Kövesdre. Erre annál inkább vállalkozhattam — szemben még azon veszélylyel is, hogy előre nem látott

akadály által gátoltatva, későn érkezem állomásomra Kálba — miután ez esetben a hadsereg balszárnya feletti vezérlet Aulich ezredesnek jutott, Aulich pedig a harcztéren hasonlíthatatlanul több tapasztalattal és tapintattal bírt, mint én, és így esetleges hosszabb kimaradásom, semmi esetre nem bírhatott lényegileg kedvezőtlen hatással a csata menetére.

„A Guyon-hadosztály lehető korai megérkezése a harcztérre nagy fontosságú is volt, hasonlíthatatlanul nagyobb, mint jelenlétem Kálban, a csata kezdetén. Az idő sürgetett és én siettem, hogy teljesítsem a futár-szolgálatot.

„Az út, melyet Kápolnától Mező-Kövesdig választottam Kerecsenden vezetett keresztül. Itt találtam egészen váratlanul Pöltenberg ezredest. Neki Fel-Döbrön a harc megszűnte után Kápolna felé kiküldött s a sötétségben valószínűleg eltévedt őrzérek azt jelentették, hogy az ellenség már megszállta Kápolnát; mire ő, attól való félelmében, hogy elszakítatik, hadtestét Fel-Döbrötől Kerecsendig vonta vissza. Én helyre igazítottam Pöltenberg téves nézeteit a lefolyt nap csata-eredményéről, közlém vele feladatát a legközelebbi reggelre nézve, megjegyezvén, hogy neki szükségkép még virradat előtt ismét a Tarnához kell előnyomúlnia; s ezután tovább folytatám útmomat Mező-Kövesdre.

„Reggel négy órakor (február 27-én) érkeztem ide; felriasztattam a helységben elszállásolt csapatokat s gróf Guyon ezredesnek kiadtam a parancsot, hogy a leggyorsabban Kápolna felé induljon, de bevártam annak teljes elvonulását; mert bármily megbízható volt is Guyon közvetlenül a harcmezőn — az az ha feladatának megoldására nem kívántatt valami különös találmányosság, hanem csak személyes bátorság — ép oly kevéssé felelt meg a nagyobb önálló csapattestek vezérében megkívántató minden más követelménynek. Intézkedései szokás szerint e jelszóra emlékeztettek, „Mindent oktanul, semmit sem a maga idejében“ — de aztán megfelelő eredménnyel is bírtak.

„Így történt, hogy ez alkalommal is, daczára ismételt sürgetéseimnek, hadosztályának elindításával világos nappalig elkésett.

„Csak miután ez Kerecsendre érkezett és a Guyon által, mint rendesen minden ütközet előtt, hivatalosan kezdeményezett pálinka-kiosztás szerencsésen véget ért, voltam képes

megnyugvással megtenni a jelentést a Guyon-hadosztálynak elindulásáról *) a főhadvezérnek,

„Dembinszki épen kiszorított volt Kápolnáról, midőn a Guyon-hadosztály közeledéséről szóló jelentéssel, utolsó éjjeli szállásától néhány száz lépésre keletre, hozzá érkeztem. Már távolról kiáltá felém: „Miért nem vagyok állomásomon és folyton Verpelét felé mutatva, ismételten kiálta: „A jobb szárny már hátrál, mivel ön nincs az állomásán.“

„A jobb szárny nem érdekel engem, én a balt vezényelem“ felelém.

„De én parancsot küldöttem önnek, hogy a jobb szárnyt vezényelje“ kiáltá ő. „Én mit sem tudok ily parancsról“ viszonzám én bosszankodva az új alkalmon a főhadvezérrel való conflictusra.

„Tehát rögtön lovagoljon Verpelétre,“ parancsolá ez nekem, „és vegye ott át a vezényletet, mert a két ezredes verseng,“

„Én tudám, mi a teendőm; röviden jelentém a Guyon-hadosztály közeledését és siettem, a nélkül, hogy egy szót is vesztegessek, keresztül-kasul Verpelétre.“

Eddig van, mit Danzer úr e helyt idéz Görgeynek többször említett két kötetes művéből.

Ezen idézetben, valamint a Görgey művéből — Danzer úr idézetét megelőzőleg — kivonatban közlöttekben szerintünk különösen figyelemre méltó:

először, a másnapra, február 27-ére szóló dispositiók, melyeket Görgey, — Dembinszki már éjjeli nyugalomra tévén — Bayer ezredestől vett át;

másodszor, Pöltenbergnek — Klapka által is említett **) — hátrálása Fel-Döbről Kerecsendre.

Dembinszki ugyanis az ő éjjeli főhadiszállásán (ama bizonyos kápolnai vendéglőben) egyebek közt Klapka jelentését is veszi Verpelétről. Ebből ő csak annyit közöl, hogy Klapka már kiürítendő volt Verpelétet, de miután ő (Dembinszki) Kápolnán van, megszünteti visszavonulását.

*) Az Athenaeum fordítója a német *Anrücken* szót elindulásnak fordítja magyarra, holott *Anrücken* (főnév) annyit tesz mint: *közelgés*. Az elindulás szó itt értelemzavaró.

**) Lásd Klapka: *Nationalkrieg*, I. 249. lap.

Miért nem közöl *többet* Dembinszki e jelentésből, mely az azon éjjel kezéhez jutottak közül kétség kívül a legérdeke-
sebb volt, nem tudjuk. Azonban e kevés is elég kiindulópont
arra, hogy a Görgey művéből imént kijelölt két adat és Klap-
kának ide vonatkozó nyilatkozatai nyomán, kimutassuk valót-
lan voltát mind annak, mit Dembinszkiel mindjárt itt a követ-
kezőkben elbeszéltetünk. Ugyanis:

Több rendbeli mellékes ügyeket elintéztetvén, végre a
Klapkához intézendő levélhez fog Dembinszki.

„Kifejtém,“ úgy mond (135. 136. és 137. l.) „neki
(Klapkának) Verpelét fontosságát, melynek bírása tesz minket
egyedül képesekké arra, hogy a Schlik-féle hadtestnek egye-
sülését Windischgrätz herczeggel meggátoljuk; értesítém őt
továbbá Pöltenberg hadosztályának állásáról és e szavakkal
végzém: „Habár ön rangban idősebb, mint Pöltenberg ezredes,
mindazáltal kérem önt, gyakoroljon holnap önmegtagadást,
és az ügy érdekében rendelje magát alá egy a szolgálati évek-
ben idősebb bajtárs hadi tapasztalatainak“. Épen le akarám
pecsételni a levelet, midőn Pöltenberg ezredes maga lépett be
szobámba. Felolvasám azt neki s kértem őt, hogy *adja át sze-
mélyesen e levelet Klapkának*. Ő erre *ráállott*, hanem arra kért
engem, hogy a levelet lepecsételjem, hogy Klapka ne tudja,
míszérint ő — Pöltenberg — ismeri annak tartalmát és neta-
lán higgye, hogy ő annak fogalmazására valami befolyást
gyakorolt

„Pöltenberg aztán a Klapka-hadtest rendetlenségeiről
kezdett tüzetesen beszélni, s bizonyítékul a következő esete-
ket beszélte el nekem; midőn ő hadosztályával 26-án Mak-
lára érkezett, megfogható csodálkozására az egész helységet
Máriássy hadosztálya által találta megszállva. Az utóbbi-
hoz intézett parancsom, mely a Kápolna felé való elindu-
lásra vonatkozott, még lepecsételve feküdt a távollevő osz-
tályparancsnok asztalán. Midőn most Pöltenberg bevonulása
által azon sejtelemre jutottak, hogy a főhadiszállásomról
érkezett szolgálati levél intézkedéseket tartalmazhat Máriássy
hadosztályára nézvé: végre felbontották. E rendetlenség oka a
következőben állott: Klapkának az a szándéka támadt Verpe-
léten, hogy Schlik ellen egy hadműveletet vigyen végbe és a
nélkül, hogy erről engem legkevesebbet tudatott volna, felszó-
lította Máriássyt részvételre. Ez eleget is tett a felhívásnak

hadosztálya egy részével, s távozásakor senkit sem hatalmazott fel a beérkező ügdarabok felbontására. Klapka vállalata az ellenség ellen meghiúsult *) a csapatok hiába hordoztat-
tak meg. — — — — —

„Miután tehát készen voltam Pöltenberggel, írtam még Görgeynek is, értesítvén őt a tett intézkedésekről. Közlém vele azt is, hogy Klapkát némi tekintetben Pöltenbergnek rendel-
tem alá s hogy a következő napra reá — Görgeyre — bízam jobb szárnyamat, azaz, a mind két ezredes fölötti parancs-
nokságot

„Leveletem e szavakkal végzém: „Csak erély, szilárd-
ság, és pontosság és minden jól fog menni“ s átadám azt kéz-
besítés végett egy huszártisztnek, kit azzal bízam meg, hogy
a czímzettet minden áron *találja meg*“.

Görgey szerint Pöltenberg — a mint láttuk — őjárói-
nak téves jelentései alapján hadosztályát a fel-döbrői állásból
Kerecsendre vezette vissza február 26-án az éj beálltával,
nehogy elvágassék a Kápolnából már kiszorúltnak vélt Mári-
ássy-hadosztálytól. Pöltenberg e visszavonulását Klapka is
említvén, constatált tény gyanánt fogadhatjuk el ez adatot.
Szintúgy constatált tény az is, hogy Pöltenberg ugyanazon
éjjel még jókor az imént elhagyott fel-döbrői állására vissza is
vezette Kerecsendről hadosztályát; minthogy február 27-én
reggel már ott esatázik ismét.

A fel-döbrő-kerecsendi útról messze félre eső Kápol-
nának pedig se Kerecsendre *menet*, se onnan *visszajövet*
nem vehette útját Pöltenberg; odamenet nem, mert hiszen *ott*
supponálta már az ellenséget; visszajövet nem, mert sietnie
kellett vissza Fel-Döbrőre, tehát legkisebb kedve sem lehetett
nagyot kerülni. Továbbá, ha Kerecsendre *menet* — véletlenül —
Kápolnának téved is: azonnal megtudja, hogy *nincs ott még*
ellenség s akkor nehezen folytatja útját Kerecsendig, hanem

*) Czáfolthatatlanul kimutattuk annak helyén, hogy Máriássy
meglepi támadása a Pétervásáran táborozó Schlik-hadtestbeliekre
(február 24-ikén virradatkor) nem hiúsult meg. Hanem meghiúsult a
Schlik e táborának szánt *két oldalról való meglepetés*, melyet Klapka a mon-
dott napra s időre tervbe vett volt; még pedig azért hiúsult meg, mert
Dembinszki a meglepési tervnek már megindult kivitelét betiltotta.

Ugyanott azt is kimutattuk, miért hallgat Dembinszki ezen be-
föltásról emlékirataiban.

legott sarkon fordul, vissza Fel-Döbrőre, *nehogy észrevegyék, hogy állását ok nélkül elhagyta*; és ugyanez oknál fogva visszajövet is ugyancsak óvakodhatott Kápolnának tévedni.

Végre kérjük, hogyan lehetséges az, hogy Pöltenberg az első csatanapra következő éjjel egyszerre csak beállít Dembinszkinél ennek Kápolna melletti főhadiszállásán, s Dembinszki még annyit sem tudakol tőle: vajon *mi járatban van ő Kápolnán*, mikor neki Fel-Döbrön a hadosztályánál kellene lenni?

Erre már csak vagylagos felelettel szolgálhatunk: vagy valóban olyan félkegyelmű-féle ember volt Dembinszki, mint a milyennek itt ő maga tünteti fel magát; vagy az egész elbeszéléséből egy szó sem áll.

A valószínűség — nézetünk szerint — ez utóbbi föltevés mellett szól.

De még azon esetben is, ha megengednők eme két alternativa elsejét: merő valószínűtlenség, hogy Pöltenberg Kerecsendre *menet* jelentkezett légyen Dembinszki Kápolna melletti főhadiszállásán az éjjel.

Mert így Pöltenberg okvetetlen *korábban* érkezik meg Kápolnán, mint Klapka jelentése, nem pedig később — a hogy Dembinszki beszéli a dolgot; lévén Kápolnáig Fel-Döbrőről csak fél annyi út, mint Verpelétről, mely fél utat a hadosztálya biztosságáért aggódó s azért Fel-Döbröt mi előbb elhagyni *siető* Pöltenberg — Kápolnára tévedve — kétségkívül előbb tesz meg, mint a két akkora utat (Verpelétről Kápolnára) *ama jelentés*, melyet Klapka korántsem haladék nélkül, hanem csak akkor írt meg, mikor ő a Dembinszki hol tartózkodásáról be-beérkező hírek miatt már megváltoztatta volt az éj beálltával keletkezett nézetét, melynél fogva — Dembinszki szerint — ő is hátrálni készült volt már.

És végre semmivel sem valószínűbb az sem, hogy Kerecsendről *visszajövet* jelentkezett volna Pöltenberg Dembinszkinél a kápolnai főhadiszálláson, melyet Dembinszki, saját vallomása szerint, azon éjjel soha el nem hagyott.

Dembinszki ugyanis Pöltenberget — a mint láttuk — amolyan nevetlen gyerek módra árulkodó pletyka-embernek mutatja be amaz állítólagos találkozás leírásában.

Dembinszkinék e Pöltenbergje bizony el nem hallgatja vala, hogy Görgey Mező-Kövesdre ment Guyon hadosztályaért.

Es akkor Dembinszki nem szorúl arra, hogy a Görgeynek szóló s őt a *jobb* szárny vezényletével megbízó parancsot *azzal* adja át ama bizonyos huszár-tisztnek, hogy *találja* meg Görgeyt minden áron, hanem hihetőleg egyenesen Mező-Kövesdre útasítja, az onnan visszatérendő Görgey elébe.

Továbbá Klapka, a másnap Verpeléten egyedül csak az amúgy is megfogott Dessewffy-hadosztálylyal vívott csatát leírván, arról panaszkodik, hogy a neki már reggel 7 órára ígért két oldal felőli segítség Schulz részéről (éjszakról) semmikor sem, Pöltenberg részéről (délről) pedig csakis dél előtt 11 órakor érkezett. Arról pedig, hogy neki azon állítólagos parancsot, mely őt e napra Pöltenbergnek alárendeli, ez utóbbi átadta volna, nem tesz említést, hanem ő, szint úgy mint Görgey, elismeri, hogy Pöltenberg, a csatátéren megjelenve, legott oly erélyt fejt ki, hogy a magyarok egy már elvesztett ágyúüteget csakhamar visszafoglalnak. Szóval, oly helyes magatartású katona-embernek rajzolják mind ketten Pöltenberget, a milyről lehetetlen föltennünk, hogy ő az éjjel reá állott legyen — a mint Dembinszki állítja — hogy másnap ő legyen Verpelétnél a vezénylő, Klapka pedig neki alárendelve, és mégis cserben hagyja alárendeltjét.

XXIII.

Ismét meggyőződünk róla, hogy Dembinszkinak nem föltett célja úgy adni elő a dolgokat, a hogy azok történtek; hanem inkább csak így-amúgy elbeszélni mindenfélét, hogy az ő általa elkövetett hibákat, hol helyes eljárások, hol mások hibái gyanánt vegye a tévútra vezetett olvasó. Szóval, az előtünk fekvő emlékiratoknak célja nem egyéb, mint öndicsőítés minden áron, a méltányosság árán is, hallgatással mellőzván azoknak érdemét, kik önfeláldozó kitartásuk által nagyobb szerencsétlenségnek elejét vették a Dembinszki közvetlen közlelésben dühöngő csata vészperceiben; de még az igazság árán is, másokra hárítani iparkodván Dembinszki saját mulasztásainak következményeit ott, hol a kiszámíthatóság keretén belül kirekesztőleg *őt, mint fővezért* illeti a beállott kedvezőtlen fordulatokért a felelősség.

És ezen, az ő áldozataira nézve, kárhozatos irányban vakon haladva, nem ritkán úgy adja elő saját működését is, hogy akár hányszor olyforma kérdések támadnak az olvasóban, mint például: öntudatos állapotban lehetett-e Dembinszki, mikor mind ezeket leírta? vagy pedig: a saját szeme láttára lefolytak gyanánt leírt események alatt valóban jelen lehetett-e Dembinszki, és józan észszel, a színhelyén?

A kápolnai csata másod napján viselt dolgait például oly eredménynyel adja elő egyebek közt, hogy a Máriássy-hadosztálynak 16 ágyúja közül, Kápolna elvesztése után, csak 7 maradt meg; a többi kilencnek se híre se hamva (138—145. lap). Pedig osztrák katonai írók által constatált tény, hogy a kápolnai csatában a magyarok részéről egyetlen egy ágyú sem ment veszendőbe.

Leírván továbbá a csata egyéb részleteit, melyekbe ő közvetlenül folyt be, megfordítja az egyes harcmozzanatok természetes egymásutánját.

Február 27-én reggel ugyanis védelmi állapotba helyezkedik ő a Máriássy-hadosztálylyal Kápolna helységében; úgy várja be, mi tévő leszen az ellenség. Ez csak későn, reggeli 8 óra tájt, mikor Schlik Verpelét elleni föllépésének sikeres volta Kápolnáról már pusztá szemmel is kivethető volt, ágyúzással és csatárláncz-előreindítással kezdvén meg a támadást — Dembinszki szerint — ugyanekkor a Kápolna előtti haderejéből egy mind a három fegyvernemből álló erős hadoszlopot szakított volna ki, s küldött volna a Kápolnától félóránnyira éjszak felé, szintén a Tarna partján fekvő Tótfalvára, hogy e mozdulat által a Kápolnát megszállva tartó magyarok hátrálási vonalát megfenyegeesse, tudni való, Kápolna bevételének megkönnyebbítése végett.

Szerintünk e mozdulatnak a Dembinszki kijelölte időtájban való megtörténte az osztrákok részéről épen nem valószínű.

Gróf Wrbna altábornagy ugyanis az előtte való este 102 ágyújával *) a Fel-Dübrötől Kálíg találtató 48 magyar ágyúban túlnyomó ellenséges haderőt szemlélni nemcsak vélt, hanem ilyennek jelenlétéről legott hivatalos jelentést is küldött fővezérének, az akkor még Gyöngyösön tartózkodott

*) *Winter-Feldzug*, 270. lap.

Windischgraetz hercegnek; emez meg *alaposnak* fogadta gróf Wrba jelentését.

E jelentésnek óvatosságot parancsoló jelentőségénél fogva se Wrba grófról, se Windischgraetz hercegről nem tehetünk fel, a pszichologia tantételeinek tiszteletben tartása mellett, annyi vállalkozó katonai szellemet, hogy ők valahogy győnteni merték volna azon haderőt, a melylyel a szerintök túlnyomó magyar haderővel megrakott Kápolnával szemben állást foglalva, a helység megrohanására végre is csak Schlik Verpelét elleni sikeres föllépésének biztató hatása alatt, tökélethették el magokat. *)

E felfogásunk mellett egyébiránt a hely színén jelen volt osztrák fővezér, Windischgraetz herceg maga dönt, kinyilatkoztatván az ő meghagyásából sajtó alá került, már e tanulmányban is említett történeti műben, **) hogy ő ama (Dembinszki említette) erős hadoszlopot csakis akkor indította, Kápolnát éjszakeről megkerülve, Tótfalvának a Tarna bal partjára, mikor az elveszített Kápolna visszahódításáról Dembinszki már végképen lemondott, ő (Windischgraetz) pedig egyszersemind a Kápolnából imént kiszorított magyarok szívóságából helyesen következtetve, átlátta volt, hogy a szóban forgó erős hadoszloppal a legközelebb fekvő hídon és Kápolnán keresztül lépni át a Tarnát (ennek bal partján való bontakozás végett) rendkívüli áldozatok nélkül merő lehetetlen.

Kétségekívül amaz erős hadoszlopot nem más okból lépteti fel Dembinszki önkényileg még Kápolna elvesztése előtt Tótfalvánál, mint, hogy saját vitéz magatartásáról minél nagyobb szerű fogalmat keltsen az olvasóban; pedig ok nélkül teszi; mert 1 (szerinte kétes magaviseletű) régi, 3 ujoncz zászlóaljjal, meg 16 ágyúval, kedvezőtlen terepi viszonyok közt, 4 kipróbált zászlóalj és 18 ágyú (köztök 6 tizenkétfontos) ellen ***) egy falu birtoklásáért két óra hosszat ernyedetlenül megküzdeni, mindenképen — a nem szerencsés végeredmény daczára is — oly kiváló katonai tett, mely az effélékhez értők figyelmét cziczoma nélkül is leköti.

*) *Winter-Feldzug*, 300—301. lap.

**) *Winter-Feldzug*, 305. lap.

***) *Winter-Feldzug*, 203—304. lap.

XXIV.

A Kápolna birtoklásáért folyt harc leírása közben a szélső balszárnyon, Kálnál, vezénylő Aulichnak számítja be Dembinszki, hogy az elvesztett helység visszahódítására tett erőfeszítései nem sikerültek.

E visszahódítást czélzó ostromnak támogatása végett ugyanis parancsot küldött Aulichnak Dembinszki, hogy vele egyidőben intézzen ő is támadást, Kál felől, a Kápolnánál harcban álló osztrák haderő ellen.

Aulich e parancsot haladék nélkül teljesítvén, — „alig mutatkozott Aulich néhány zászlóaljjal“ — úgy mond Dembinszki (139—141. lap) „azonnal észrevehető volt az osztrákok meglepetése. — — —

„Úgy látszott hogy minden szerencsésen megy — — — midőn Aulich rögtön megszüntette mozdulatát és gyorsan az erdőbe“ (melyről támadását megindította volt), „vonúlt vissza.“

„Háromszor parancsoltam meg Aulichnak, hogy újra támadjon; de mind hiába. Én nem tudtam megfogni Aulich tétlenségét; mert azon nyilatkozatot, melyet nekem egyik tiszt, egy földim“ (azaz lengyel) „tett, nem hittem el, és nem volt szabad elhinnem. Ez egy huszárezredbe beosztva, mely Aulich alatt állott, vágatva jött s felindúlva tudatá velem, hogy az ő ezrede, alig hogy homlokzatba állott és támadásra parancsoltatott, már az első kartács-lövésekre hátat fordított az ellenségnek. Nem is említeném meg ez esetet, ha azt egy országgyűlési követ, ki akkor Aulichnál volt, később Debreczenben előttem meg nem erősítette volna.“ *)

A csatának vége szakadván s Dembinszki új főhadiszállására térvén:

„Itt“ — úgy folytatja Aulich ellen — „nem sokára fölkeresett Aulich ezredes, hogy hadtestének megérkezését jelentse.

*) Mi sem idéznők e léha fecsegést, ha azt oly jellemzőnek nem találnók azon bánásmódra nézve, melyben Dembinszki egy, vitézségéről ismeretes huszárezred jó hírnevét részesíti, komoly tanúbizonyságok gyanánt tisztelvén meg egy a csataterén harcba keveredett ezredétől gyáván megszökött lengyel jött-mentnek és valamely Debreczenben szájhösködő képviselőnek (?) gyanús indulatú nyilatkozatait. Utána

Kérdezém őt, hogy sürgős parancsaim daczára miért nem tört elő erélyesebben a káli erdőből? Ő magatartását bal szárnyának veszélyeztetésével mentegette, mely ellen — mint mondá — több osztrák ütég működött. Nem maradt egyéb hátra, mint hitelt adnom szavának.“

Ekképen bánik el Dembinszki Aulichchal.

Emez, a mint látjuk, azzal igazolta a fővezére részéről neki szemére hányt tétlenségét, hogy bal szárnya Kálnál veszélyeztetvén, nem újíthatta meg támadását a tőle messze jobb felé eső Kápolnát megszállott osztrákok ellen.

Ezen igazolás szerintünk nem szorúl bővebb magyarázatra, ha csakugyan veszélyes támadással fenyegettetett Aulich bal szárnya, mely, mint a magyarok tarna-menti hadállásának szélső balszárnya, egyszersmind annak leges-legesiklandósabb pontja volt, legközelebb esvén a Poroszló-Tisza-Füred közti Tisza-átjárathoz, Dembinszki ismeretes haditerve bázisához.

Megtámadták-e osztrák részről Aulichot Kálnál: ezen — Dembinszkinék állítólag kérdéses — körülményt ugyan legott a csatatéren kideríteni vajmi könnyű dolog volt; és bizonyosan ki is derítette Dembinszki. Sehogy sem hibetjük, hogy ismételt parancsa is foganat nélkül maradván, ennek okát azonnal meg nem tudakolta volna. De nem bírván elegendő lelki erővel arra, hogy egyszerűen belássa és bevallja azon taktikai hibát, melybe esett akkor, mikor tartalékját be sem várva, mostoha terepi viszonyok közt, egyenetlen harcba bocsátkozott: mit volt mit tennie? megint csak kellett neki valaki (ez egyszer Aulich), kit a közvetlenül Kápolna körül folyt csata elvesztésével vádoljon.

Azért tetteti ő magát, mintha bal szárnyának s ezzel együtt a hadsereg hátrálási vonalának veszélyeztetéséről mit sem tudott s ennél fogva joga lett volna, a magatartását igazoló Aulich jóhiszeműségében kételkedni.

jártunk a dolognak s megtudtuk, hogy Aulich hadosztályához a 9-dik számú huszárezred tartozott, melynek akkori parancsnoka, Gáspár András ezredes (későbbben tábornok) sokkal jobban értette mesterségét, sem hogy ezredét *kartács-lőtávolban állítsa fel* s ott, állóhelyt megtizedeltesse azt, mi előtt ő a rajtütésre indító vezényszót még csak kimondhatta volna is.

Pedig saját szemével látnia *) kellett Dembinszkinék, az osztrák szélső jobb szárny miként működött Aulich ellen. Ha azt akarta olvasóival elhíttetni, hogy ő mind ebből semmit sem vett észre: akkor bizony kár volt rá nem fognia a Kál táján harczó osztrák és magyar pattantyúsokra, hogy mindnyája pamuttal lőtt s azért ágyúiknak nem látszott a füstje.

Windischgraetz herczeg historiographusa, szerintünk a legecompetensebb forrás arra nézve, hogy a kápolnai csata második napján milyen volt Aulichchal szemben az osztrák jobb szárnynak magatartása — következőképen nyilatkozik:

„Míg a Wyss dandár Kápolnánál támadott: herczeg Schwarzenberg Edmund altábornagy Kompolt és Kál ellen indult. Az ellenség“ (Aulich) „még Kálon innen meglehetősen nagy erővel állott, mely helység úgy, mint a mögötte, a Tarna bal partján létező magaslatok, erősen meg voltak rakva. Schwarzenberg herczegnek mindenek előtt azon kellett lennie, hogy az ellenséget teljesen a Tarna mögé visszalökje. E végett báró Minutillo alezredest egy osztály Auersperg Miksa vasassal s a 4-dik számú lovas-üteggel az ellenség bal oldalába rendelte; egyidejűleg azonban az összes *artilleriát* az ellenséges hadállás arcvonalára ellen működtetette. Ez által az ellenség Kál előtt felállított csapatait a Tarna mögötti tulajdonképi hadállásba visszavonni kényszerült; mire a további előrehatolás Kál és a kompolti major“ (Kápolna mellett Kál felé) „ellen

*) A történhető megrovásnak elejét veendő, mely szerint addig tanulmányoztuk volna Dembinszkit, míg ráfogási mesterségét magunk elsajátítottuk: kiemelendőnek véljük, hogy Dembinszki, mikor ő Aulichnak az első támadási parancsot már megküldte volt, — „ekkor“ úgy mond, „a (Kápolna ellen felállított) négy ágyúhoz fordultam s azokat, az előbb a hídnál hagyott két ágyúval egyetemben, szakaszonként, azaz: két-két ágyúnként, szakadatlanul kartácsesal tüzelve a helység kerítése felé előnyomulni rendelém. Ez alkalommal nemcsak azon célzát által vezettem, hogy a Kápolna elleni támadást megerősítem, hanem egyszersmind, hogy megmutassam Aulichnak, *kinek magasan fekvő állásból mindent látni kellett*, miszerint az egész vonalon támadás megy végbe.“

Ha tehát Dembinszki Kápolnáról szemlélhetvén a káli hadállást, e körülményből azt következteti, hogy Aulichnak is onnan a Kápolna elleni ágyútámadást látnia kellett: úgy magában értőleg viszont Dembinszkinék is látnia kellett, működnek-e Kálnál ágyúink vagy sem; s ha működtek: talán csak nem képzelte, hogy unalomból puffogatja őket Aulich?!

következett. E major ellen a varasd-kőrösi 4-dik zászlóalj indíttatott, melyet a báni zászlóalj követett támaszul; a majort azonban az ellenség részéről már elhagyottnak találták, miután ez e közben minden erejét Kálnál összpontosította volt. Ez utóbbi helysége s a mögötte fekvő magaslatokra, a rendelkezésre levő erők csekély volta miatt fölötte nehéz volt a támadás. Több ideig a helységnek a kéznél levő ágyúkkal való lövetésére kellett szorítkozni. De mikor az ellenség azon előnyök következtében, melyeket kivívni a mieinknek Kápolnánál sikerült, arra kényszerítve érezte magát, hogy“ (káli) „haderejének egy részét ez irányban“ (Kápolna felé) „elküldje: Schwarzenberg herczeg a kellő pillanatban támadó föllépésre határozta el magát — — —“

Íme, maga az osztrák forrás tanúságot tesz a mellett, hogy Aulich a tarna-menti összes magyar hadállás balszárnyának veszélyeztetése nélkül nem támogathatta tovább Dembinszkinék Kápolna visszahódítására célzott (Klapka szerint úgy is hiába való, mert elégtelen erővel kockáztatott) támadását. Osztrák *katonai* forrást pedig csak nem lehet Aulich melletti részrehajlással gyanúsítani?!

XXV.

Érdemesnek sem tartjuk vala a Dembinszki részéről Aulich ellen merészelt gyanúsító megjegyzések alapos megczáfolásával annyit fáradozni, ha Klapka nem döbbent meg azzal, hogy Aulich ellen Dembinszkivel *egy követ fű*.

Klapka is a kápolnai csatának úgy részletes leírása, mint annak általános megbírálása alkalmával, ismételve gáncsolólag emlegeti Aulich tétlenségét.

Sőt Klapka még tovább megy Dembinszkinél, ki volta-képen Aulichnak csakis jóhízeműségét (igaz, hogy öntudatosan) gyanúsítja; tettevén magát, mintha ő (Dembinszki) semmit sem vett volna észre kápolnai állásában, az innen csak fél mérföldnyire Kálnál folyó kemény ágyúcsatának dörgéséből, füstjéből.

Klapka jóval tovább megyen.

Ő egész komolyan azon vádat támasztja Aulich ellen, hogy ez Kálnál az ő vezényletére bizott két hadosztálylyal,

tehát a csatában közvetlenül részt vehetett magyar haderő egy harmadával, csatázni *vonakodott*.

Megengedjük, hogy Klapka ma — kivált ha jelen tanulmányunk eddig már közölt részei figyelmét ki nem kerülték — aligha érez hajlandóságot, e vádjának további fentartására. Sőt azt is megengedjük, hogy ő — bármily keveset rokon-szenvezhetett is Aulich egyéniségével: voltaképen még sem akarhatott oly értelmet adni Aulich ellen irányzott megjegyzéseinek, mely értelemnek ellent mond minden, a mit Görgey művéből, sőt Klapka saját művének más helyeiből megtudtunk Aulich felől, ki e két eredeti forrás szerint hadi tapasztaltság, katonai erély és pontosság, könnyű, helyes tájékozás és önálló elhatározás, de mindenek előtt szívós bátorság és megbízhatóság — szóval, minden hadvezéri jó tulajdonság dolgában párját kereste.

Hanem azért mégis csak ott áll Klapka művében szórul-szóra a mint következik:

„Haderőnk célirányos elosztása s felhasználása helyett a 36,000 főnyi magyar hadseregből a csata első napján alig 12,000 embert, másodikán pedig, a *balszárnny*“ (Aulich alatt Kálnál) *„tétlensége miatt*, csakis 16,000 embert látunk harcban; miből kiderül, hogy a harcoltak száma mind a két napon egyre-másra úgy viszonylik a nem-harcoltakéhoz, mint 7 a 11-hez; vagyis kiderül belőle azon szomorú igazság, hogy — hála a fővezér dispositióinak s részben Görgey tábori kara indolentiájának — azért veszett el a kápolnai csata, mivel a hadsereg *alig két ötöde* vett részt a csatában.“ *)

Szolgáljon e dióhéjba szorított elmés bírálat megértéséhez magyarázatul, hogy itt Klapka a Tisza-Füred-Poroszlónál hátrahagyott Hertelendy-hadosztályt is hozzá számítja a Dembinszki közvetlen fővezénylete alatt operáló hadsereghez, s ezt e szerint 36,000-re teszi. Számít tehát (Weissel jelentéktelen kis csapatát mellőzve) kilencz, egyre-másra véve 4000 embernyi hadosztályt, melyek közül a kápolnai csata első napján csak 3 hadosztály (Pöltenberg, Máriássy, Szekulics, annyi mint 12,000 ember), második napján pedig csak 4 hadosztály (Dessewffy, Pöltenberg, Máriássy, Guyon, annyi mint 16,000 ember) harcolt; és nem harcolt a csata második napján Herte-

*) Klapka: *Nationalkrieg*, I. 264. és 265. lap.

lendy hadosztálya, ezzel biztosítottván bázisát, a Tisza-átjáratot Dembinszki; nem harczott Schultz hadosztálya Baktánál (Eger és Pétervására közt) — nem támadtatván meg Schlik által s ez esetre minden útasítás nélkül hagyatván Dembinszki részéről; *) nem harczott továbbá Kmety hadosztálya, mivel ez (Klapka szerint Dembinszki hibája, de Bayer ezredes indolentiája miatt is) már későn ért a csatatérre Ábrány vidékéről; és nem harczottak volna végre (szintén Klapka szerint Aulich tétlensége miatt) a Szekulics- és Aulich-féle hadosztályok Kálnál.

Annyit most már tudunk, hogy e két utóbbi hadosztály magatartására nézve Klapka — leggyöngédebben ítélve a dolgot — rosszul lehetett informálva, mikor ama súlyos vádnak tért engedett művében Aulich ellen, — ugyanazon Aulich ellen, a kiről ő maga egy korábbi művében **) következőképen nyilatkozik:

„Azon férfiak közül, kik a sorstól hivatva voltak arra, hogy Magyarország harcát jeles katonai tulajdonságaik által dicsővé tegyék, Aulich volt a legkitünőbbek egyike. Kevesen közelítették meg tejedelmes vezéri adományban, tántoríthatatlan bátorságban, lélekjelenlétben, kitartásban. Megállapított haditervek kivételében senki sem múlta fölül.“

Kétkedve kérjük: ugyanegy toll írhatta-e Aulich mellett emez apothozist és ellene amaz alaptalan vádat? — És ha igen: hogyan egyeztethető össze ugyanegy ember lelkében a határtalan tisztelet, mely az imént közlött jellemrajzban nyilvánul, azon tisztelethiánynyal, mely amaz Aulich elleni vádat még motiválni sem tartja érdemesnek? Szerintünk e talány csakis úgy fejthető meg, ha megengedjük, hogy nem rokonszenv volt azon érzület, a melylyel Klapka Aulich személye iránt eredetileg viseltetett. Hanem annyira meghódító volt Aulichnak az utolsó lehelletig egyformán hősiesség magatartása: hogy előtte bármely ellenszenves indulat meg nem állhatott. Hisz' Klapka maga mondja, hogy Aulich még hóhérainak is imponált azon lelki nyugalom által, melylyel a vesztőhelyre lépett; ***) hogy ne imponált volna ő a vele netalán ellenszen-

*) Klapka: *Nationalkrieg*, I. 255. lap.

**) *Memoiren von Georg Klapka*, 7. lap.

***) *Memoiren von Georg Klapka*, 8. lap.

vező szerenésesebb bajtársnak, magának Klapkának is?! Ekkor írhatta Klapka az első művéből imént idéztük magasztos szavakat. Azonban idők múltával a kiáradt folyam is visszaszáll medrébe, s ekkor a parti családny, meglapítva bár, de gyökerestől ki nem irtva, csakhamar újra tenyészik. Így hanyatlík idők múltával a kegyeletre intő martyr-halál legrendítőbb hatása is; de fenmarad a régi ellenszenv, — amaz alaptalan vádnak talán *egyedüli* forrása. — Emberi dolog!

XXVI.

Görgey, *) de Klapka **) is, belátás hiányával levő, habozó, késedező, mintegy darvadozó vezérnek ecsetelik Dembinszkit. Szemere meg következőképen nyilatkozik róla Kosuth Lajoshoz Tisza-Füredről 1849. márczius 7-ikéről írt levelében: ***)

„Dembinszkiről most is azt hiszem, hogy ha a többi vezérek cooperálnak szívből vele; és ha ő szorgalmas tábor-kart tart, mely a részleteket kidolgozza: ő legbiztosb vezér. Mindenkiben szorongatást veszek észre a tervezésben; ő benne soha.“

E sorokat leírván, nem is sejtette Szemere, hogy majd őt is, mint a hadsereg főintendansát, ugyanazzal fogja vádolni, még pedig nyilvánosan, emlékirataiban Dembinszki, a mivel egykor négy szem közt ő előtte (Szemere előtt) vádolta alvezereit, tudni való: hogy ő sem cooperált vele, azaz, hogy ő (Szemere) nem oda küldte az enivalót, a hová Dembinszki az éhező katonákat. Pedig ez a súlyosabbik vád; mert ha valamelyik *alvezér* nem cooperál is: legfőlebb az összes haderőnek egy *tetemes részétől* fosztja meg fővezérét; holott a hadsereg *főintendansa* nem cooperálván: a fővezér voltaképen *minden haderő nélkül marad*; mert folyton éhező katonákkal lehet virágzó falvak, városok békés lakóit fosztogattatni, de tervszerűen működni, döntő csatákat vívni és helytálló ellen-séget legyőzni — nem lehet.

*) *Mein Leben und Wirken*, I. 217. lap.

**) *Nationalkrieg*, I. 259. lap.

***) *Szemere Bertalan levelei*, 1. lap.

És erre Szemere, szegény, ha még él és az eszmeza-
rok viharja kímélve vonul el bánatos lelke fölött, — hiszszük,
hogy rögtön oda mutat újjával az emlékiratok 118. lapjára, a
hol Dembinszki az ő vele Egerben február 25-én (a kápolnai
csata kezdetének előnapján) tartott értekezletről a következő-
ket beszéli:

„Szemere úrral értekeztem, hogy meggyőződjem, vajon
az élelmi szerek egybegyűjtésére vonatkozó intézkedések rend-
ben megtétettek-e? Tanácskozásunkban részt vett Torkoszá-
nyi*) úr is, ki Szemere úr által e feladatra nézve, mint specialis
biztos szemeltetett ki. Ez azt kívánta, hogy három nappal előre
tudja meg, hová gyűjtse minden hadosztály számára az élelmi
szereket? Természetesen ezt nem tudtam és nem akartam vele
közölni, és csak azt ígértem neki, hogy 24 órával előbb fogom
vele tudatni, hogy hol van minden egyes hadosztály.“

És hiszszük továbbá, hogy szint oly rögtön magokból az
emlékiratokból kimutatja Szemere, hogy még e megígért 24
órai időt sem tartotta meg Dembinszki; hogy különösen feb-
ruár 26-án (mikor ugyanis az első ágyúszóval beköszönt nála
a gyors elhatározást követelő válság) a hadsereget élelmező
specialis biztossal annyit sem gondolt határtalan zavarában
Dembinszki, mint akár Pál apostol az oláhokkal. Hogy tehát
cooperálni Dembinszkiivel neki (Szemerének) ép oly lehetetlen
volt, mint szerintünk az alvezéreknek.

Azzal pedig, hogy „mindenkiben szorongást vett észre a
tervezésben, — Dembinszkiben soha“ szegény Szemere, aka-
ratja ellenére, fején találja a szeget, tudnivaló Görgey és
Klapka azon véleménye mellett, hogy Dembinszki, mint had-
vezér a válsággal szemben mindig habozott, késedezett. Hisz
rendes megismertető jele a bármely életpálya tett-terén hatá-
rozatlanul kapkodóknak — a könnyű előre-tervezgetés.

Határozott jellemű komoly ember Dembinszki helyében
nem hetekkel előre szóló hiú tervezgetéssel kezdi, hanem bele-
megy az actióba ott a hol; hadd válják meg mielőbb: bír-e
megfelelni annak, a mit tőle várnak, vagy sem?

Ilyen volt a mi derék Mészárosunk! Évek hosszú során
a rendes hadseregnél kitüntetéssel szolgált katona-ember létére
— nagyobbára *nem-katonákból* összetákolt hadsereg élére áll, s

*) Talán Farkassányi?

megindul Schlik ellen, nem keresvén személyes érdekből kibúvót, mint Dembinszki Szerencséről Miskolcz felé, az akkor hatalmas Szemere lekenyerezése végett.

Nem igen lehetett ínyére szegény Mészárosnak eme kirándulás; kivált mikor már alkalma lett közelebbről szemlélni hadserege mivoltát. Hanem azért egy pillanatig sem habozott ő az iránt, mi a teendője.

És mikor legott az első csata kezdetén cserben hagyá hadserege; ismét nem azzal kezdi, hogy alárendeltjeire tukmálja a vallott kudarczért a felelőséget, hanem beismerve, hogy ő nem válik be fegyelmezetlen, tudatlan ujoncsereg vezérének, — helyt engedett Klapkának, a ki bevált ilyennek.

Sohasem hallottuk Mészárost azzal dicsekedni, hogy neki valami finom titkos hadi tervei voltak, melyek kivitele alárendeltjei engedetlenségén szenvedett hajótörést.

Ő emberül kiállt a síkra, mikor ember kellett oda; de nem ámbitionálta soha annak, mit az úr isten tőle megtagadott, a néphadak vezetésére kellő ösztönszerű érzéknek bírását.

Azért tisztelte is minden ember, még saját hadserege is, bár keserű szavakkal *) vált meg tőle.

Nem úgy Dembinszki. Ő azzal kezdi, hogy olyan haditervet csinál, minek kiviteléért magán azon ügyön, melynek védelmére szerződött, saját kezével hűtlenül csorbát csorbára ejteni kénytelen; háromszor egymásután szalasztván el a Schlik alatt berontott ellenséges hadtestnek megrontására kínálkozó alkalmat.

Legyen, hogy Kossuth, kinek Dembinszki szerint ezen haditervről tudomása volt (64. lap), sem ennek hitvány voltát, sem mindazon nem kevésbé hitvány hadvezéri furfangot,

*) Hogy jelen tanulmányunk nyájas olvasója e szavak mély keserősége felől saját meggyőződéséből ítélhessen: hadd közöljük itt Mészáros búcsú-szózatát a véletlenül birtokunkba került eredeti fogalmazás után, melyet egyúttal — a netalán kétkedők megnyugtatósa végett a szerkesztő úr rendelkezésére bocsátottunk:

„Kérésemnek hajolva, a honvédelmi bizottmány; 145. sz. alatt Debreczenből január 9-én kelt rendelete értelmében az *Éjszaki mozgó sereg* parancsnokságát Klapka ezredes úrnak a mai napon átadtam.

„Midőn a sereggel ezt tudatnám, szomorúan válok el tőle, és pedig azért, mivel, mióta a világ áll, oly csúful egy sereg sem futott meg; és pedig megfutott a nélkül, hogy vagy sok ellenséget látott, vagy vele ütközött volna.

melylyel — a kivitel lehetőségét biztosítandó — Dembinszki élt, kellőképen megítélni nem volt elég éles eszü; legyen, hogy Görgeytől rettegve, de Klapkában sem bízva, saját személyére nézve üdvösebbnek vélte Kossuth, elnézéssel lenni Dembinszkinék folytonos csatakerülése iránt: annyi bizonyos, hogy jóformán czélt ért Dembinszki, és csak annyiban nem tökéletesen, a mennyiben a haditervében első csataterül előre kijelölt területnek nem kellő közepén, hanem már csak egy napimenettel azon túl, nem Mező-Kövesd—Eger közt, hanem már csak a Tarna partján várhatta be az ellenséges főserég támadását.

És ha most megvan Dembinszkiben azon lélekjelenlét, mely nélkül gyorsan tájékozni, határozni nem lehet, s melynek létezését ő benne Görgey és Klapka — kiki saját tapasztalatai alapján — kereken tagadják: úgy legott Egerben, az első ágyúszóra belátja azt, hogy *míg távol hátra van hadseregének több mint negyedrésze, addig neki döntő csatát elfogadni nem szabad*; s ha a szerint intézkedvén, azon van, hogy Kmety Ábrányból, Guyon és Weissel Mező-Kövesdről haladék nélkül Kerecsendre előre, — Schulcz, Dessewffy, Pöltenberg, Máriássy, Szekulics hadosztályai pedig éj beálltával, a mint az ütközetnek vége szakad, azonnal, ugyan oda *hátrafelé* egyesüljenek; s ha egyúttal az élelmezésről sem felejtkeznek meg Dembinszki: úgy más nap reggel, február 27-én (Aulich Maklárnál úgy is közel lévén Kerecsendhez) e ponton rendelkezésére van Dembinszkinék harczképes állapotban *egész hadserege* — s ő kénye kedve szerint kinézheti magának a leendő csata elfogadására a legalkalmasabb állást; előre biztosíthatván a maga részére a terepnek minden előnyeit; míg Windischgrätz herczeg, az

„Voltak ugyan, a mint már e hó 7-ei napi parancsomban kimondtam, némely becsületes kivételek; de mindenesetre nem elégségesek, hogy a dicső magyar név pirulását hátráltathatták volna. Ha tehát a magyar dicső nevet, a magyar vitézséget azok, kik nyúltszívűleg a csatát otthagyták könnyű győzelem előtt, gúnynyá nem akarják változtatni: tanuljanak, gyakorolják magokat, engedelmeskedjenek, hogy azon szennyves csorbát minél előbb kiköszörülhessék.

„Van ügyes, derék új vezértek, kinek meg kell mutatnotok, hogy nem vagytok alább valók a seregredek és több más honvédszászlóaljak vitéz legénységénél.

„Rajta tehát! első alkalommal bátran ütközzetek, hogy a haza ne pirúljon, hogy titeket szült.“ (aláírva) „Mészáros.“

előesti helyzetnek e váratlan változása által meglepetve, azon töri vala fejét, most ő *mire* határozza el magát?

Mind ezek helyett mit látunk? Egy fővezért, ki a háborút sakkjátéknak, *) osztályvezéreit figuráknak, magát meg csalódhatatlan, az ellenfél elébe törvényt dictáló, remek játékosnak képzelvén: az első váratlan támadásra annyira elveszti fejét, hogy lenézett ellenfelének játszó-bábjává süllyed maga legott.

Windischgraetz váratlanul támadván: kedvezőtlen helyzetbe ejti Kápolnánál Dembinszkit, kinek itt hadállása roszt, hadereje kevés. Jobbat sem kívánhat magának Windischgrätz annál, hogy csak *ugyanezen* körülmények közt támadhasson más nap is.

És Dembinszki? — Nagyobb erőt egyesíteni e ponton eleve elmulasztván: *megmarad* az ellenséget győzelemre segítő hadállásában! —

Windischgraetz főserege kápolnai támadásával egyidőben Schlik a siroki szorost hatalmába ejti és ezzel nyitva-tárva előtte a Verpelétre vezető út. Mit nem adna érte Windischgraetz, hogy Schlik másnap Verpelétnél ne túlerős magyar hadsereggel találkozzék!

És Dembinszki? — *magára hagyja ott* Klapkát az egy Dessewffy-hadosztállyal, melynek összes ereje a Schlikének alig egy harmadát közelíti meg!

Ezt azonban — legyünk igazságosak — már nem akarva cselekedte Dembinszki. Igért ő (Klapka szerint) segítséget oda, még pedig már február 27-ikén reggeli 7 órára, **) még pedig egyszerre két oldalról is, éjszak (Bakta) felől Schultz részéről, és dél (Fel-Döbrő) felől Pültenberg részéről érkezendőt. De mikor sehogy sem tudta magát idején elhatározni, vajon egész védtelenül hagyja-e úgy Schlik ellenében az egri utat, valamint Windischgraetz ellenében a fel-döbrői Tarna-átjáratot? avvagy csak az egyiket a kettő közül? de melyiket? avvagy talán mégis mind a két ponton fedezetül maradjon meg valami, a többi meg Klapkának segítségül hadd induljon? igen, de mennyi maradjon meg és mennyi induljon? a mely kinos éjjeli töprekedésnek — igenis úgy látszik — már csak a február 27-ikén reggel megújult csatazaj vethetett

*) Lásd: Dembinszki levelét Répássyhoz, *Winter-Feldzug*, 278. lap.

**) Klapka: *Nationalkrieg*, I. 253. lap.

véget, különben nehezen áll be két egyaránt meglepő tény, melyek

egyike: hogy Pöltenberg reggeli 7 óra helyett csakis 11 órakor jelen meg Klapka segítségére Verpelétnél, és

másika: hogy Klapka, ki Verpelét elvesztése után Schultz hadosztályát fölkeresni indult, azt, sokat bolyongván, végre megtalálja Szalók előtt, a mint ott vesztegel határozatlanul, *útasítás hiánya miatt!* *)

E két tényből pedig bátran következtethetni, hogy valamint Guyon és Kmety közelebb rendelkezésével, szint úgy a Pöltenbergnek szóló útasítással is *elkéselt* Dembinszki, a Schultznak kiadandóról meg épen — *elfeledkezett*.

Vegyük mindezekhez, hogy Dembinszkinak a harczólo osztályok eltelmezéséről is előre gondoskodni még csak eszébe sem jutott: s előttünk áll valóságos mintaképe a csata beállítótól fogva annak egész tartama alatt mindvégig fejvesztetten habozó, késedelező, feledkező, siralmas hadvezérnek, a kire, ha megemlékezünk a csatát megelőző nagy nyugalmáról, ugyancsak reá illőnek találjuk, mit róla tartanak Klapka és Görgey.

XXVII.

Szinte *jellemző*, az amolyan hetvenkedő Dembinszki-féle vezérekre nézve az a megsemmisülés, mi náluk rögtön beáll, a mint kissé rájók ijeszt a véletlen szeszélye.

Ugyanaz a Dembinszki, a ki csalódhatatlan stratega érzetében, hetek óta kész haditervével szemben — nyilván a megvetésnek egy nemével — idétlen gondolatnak gúnyolta volna, hogy ő az első csatatérül megjósolt területen *kívül* is, Schlik hadtestét — amúgy előljáróba — vagy maga legázolja (Sajó-Szent-Péternél február 21-én) vagy Klapka által szétveresse (Pétervásáran február 24-én); ugyanaz a Dembinszki, a ki még február 26-án dél előtt, — számítása szerint két nap múlva okvetetlenül bekövetkező döntő győzelmében előre gyönyörködve — csak amúgy mosolyogva szemléli (képzeletben) Egerből, mint vergődik Schlik hadteste *hátra felé*, hogy vele egyesülve Windischgraetz herczeg végre valahára

*) Klapka: *Nationalkrieg*, I. 255. lap.

támadni merhessen: ugyanaz a Dembinszki 24 órával később, Kápolnából kiszorítva, már csak azzal vigasztalja magát, *hogy a győztes ellenségnek annál biztosabb lesz veresége, minél inkább közeledik Tisza-Füredhez* (142. l.); a miből aztán legott egy új haditervet süt ki Dembinszki, mely szerint neki most már oda kell törekednie, *hogy az ellenséget további üldözésre bírja* (142. l.).

Tehát: vesd el magad? — Dehogy.

A Párisban emlékiratozó Dembinszki logikája nem ide, hanem egy hirtelen vargabetűvel oda lyukad ki, hogy tehát neki most már rendezett visszavonulásra kell gondolni (142. l.).

Nem értjük ugyan a logikát, hanem azért elfogadjuk az eredményt.

Dembinszki a fővezérnek, ha azt akarta, hogy hadseregének se ereje, se harczképessége, se pedig a véggyőzelemben való hite kárt ne valljon, most már ugyancsak azon kellett lennie, hogy mind azon osztályoknak, melyek egy részt a kápolna-kerecsendi országúton, más részt Verpelétről úgy szólván torony-irányt összevergődő irányokban Kerecsendre voltak visszavonulandók, mihamarább juttassa ki a kellő útutasításokat, melyekből mindegyik osztályvezér tisztán előre megtudhassa, hogy útjába eső melyik pontokon foglaljon ismét állást s mindegyik új hadállásában meddig tartsa magát, szóval, felváltva miként támogassák egymást a végett, hogy *érzékeny veszteség nélkül*, tehát jó rendben mehessen végbe, különösen ama ki nem kerülhető kerecsendi egyetlen hídon át, a visszavonulás.

Az ilyen egyetlen egy szűk átjárónál összeszoruló combinált hátrálási mozdulatnak ügyes vezetése a legnehezebb taktikai feladatok egyike.

Mi félek voltak a szóban forgó esetben Dembinszkinék az osztályvezérek kezeihez juttatott útutasításai: az emlékiratokból kitudni sehogy sem lehet. Sőt azon körülményből, hogy ilyen tőle eredt útutasításokat nem is emleget, bátran következtetni, hogy ő e hátrálási mozdulat egész tartama alatt, — akár azért, mert tökéletesen megzavarta volt a Tarna-vonal elveszte, akár azért, mert akkora hadsereget a csataterén vezetnie egyáltalán nem volt sem tapasztalása sem természetes adománya, — már csak névleg volt a fővezér s az e kitünő állással járó súlyos kötelességeket ő ugyancsak nem teljesítette.

Tervezgetésben — Szemere Bertalan szerint — soha szorongást nem érezvén magában Dembinszki, lehet az is, hogy ő ekkor már azon leges legújabb, szintén titkos, haditervének részletes kidolgozásával foglalkozott, mely szerint az őt épen most üldöző osztrák sereget majd minél közelebb Tisza-Füredhez teendi végkép tönkre.

Csak mikor már a hátrálás legvégéhez érünk az emlékiratokban, találkozunk oly forma nyilatkozatokkal, mintha Dembinszki a még Kápolna előtt kezeiből kisiklott fővezéri pálczát itt ismét megragadni erőlködött volna. E helyt azonban már valóban meglepő dolgokat beszél ő.

Ugyanis, Dembinszki emlékiratain kívül még négy eredeti forrás *) ismerteti meg velünk a kápolnai csata kiválóbb mozzanatait. Ezeket is szorgalmasan tanulmányozván — a következő alternativában kell választanunk:

Vagy elfogadjuk constatált tény gyanánt mind azt, a miben e négy eredeti forrás (két magyar és két osztrák) meg egyezik: s akkor Dembinszki — legújabb haditervéhez híven — csakugyan egyebet sem tett, mint további üldözésre kaptatni, ingerelni az ellenséget; és akkor a hadsereg *rendes* visszavonulásáról (az általunk imént kifejezett értelemben és mérvben) nem Dembinszki gondoskodott, hanem gondoskodtak saját szakálukra, elejétől végig, a Kerecsendre hátráló hadosztályokra nézve Klapka és Görgey (ez utóbbi alatt különösen Dessewffy és Pöltenberg) a Kálról Füzes-Abonyba visszavonulókra nézve pedig Aulich.

Vagy pedig Dembinszki állításait vesszük nem valótlannok gyanánt, s elhiszszük neki, hogy Görgey Pöltenberget időnek előtte visszavonulásra parancsolta, s hogy ezzel csak azt akarhatta, hogy az ő (Dembinszki) közvetlen vezénylete alatt harczó hadosztály soraiban rendtelenséget idézzen elő;

*) *Die Winter-Campagne des Graf Schlik'schen Armeecorps 1848—1849.* Von Franz Koczička.

Mein Leben und Wirken in Ungarn von Arthur Görgey.

Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848. und 1849. von Georg Klapka.

Der Winter-Feldzug 1848—1849 in Ungarn. Unter dem Obercommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Graetz. Im Auftrage Sr. Durchlaucht des Feldmarschalls nach officiellen Quellen bearbeitet und herausgegeben.

hanem akkor aztán nekünk magyarokúl két istenünkben kell hinnünk.

Mert, hogy Görgey ügyesebb, erélyesebb hadvezér volt Dembinszkinél, azt még ellenségei sem tagadják, valamint az is világos, hogy a csatában, hol az ellenségnek minden beütő golyója, sőt a be sem ütőnek már pusztá süvöltése is megannyi rendbontó, aránytalanul nehezebb *fantartani* a rendet, mint azt megzavarni. Ha pedig az ügyesebb, erélyesebb Görgey rendetlenséget akar, a rend mellett ellenben csak a kevésbé ügyes és erélyes Dembinszki erőlködik: akkor ez utóbbi vezénylete alatt harczoló egy hadosztály minden bizonynyal csakis a sarkával fenyegeti a négyszeres túlerővel üldöző ellenséget; s akkor a rendetlenül futó hadosztályt ágyú-ütegéstől az egy kerecsendi hídon szerencsésen átsegíteni, mielőtt az ellenség utólérné s elfogná — a magyarok egy istene nem elegendő.

E furcsa folyamánynak kelleetlen voltát, úgy látszik, írás közben Dembinszki maga is érzé; azért gondoskodott ő legott egy *Deus ex machina* föllépéséről. Ezen *Deus ex machina* pedig a szerinte *mind gyorsabban terjedő sötétség* volt volna, mely ott, hol Dembinszki harczolt, *az ágyúzásnak véget vetett* úgy, hogy az ő hadosztálya rendben vonúlhatott vissza a hídon át Kerecsendre (147. l.).

Így aztán rendén volna minden, ha kis idő múlva eszébe nem jut Dembinszkinék egy kimagasló pontra felmászni s onnan a vidéket áttekinteni, hogy azon hírnek hamis voltát constatálja, melyet szerinte Görgey terjesztett s mely szerint az ellenség Pöltenberg jobb szárnyát körülvevéssel fenyegette volt; Dembinszki ugyanis különösen megjegyzi, hogy azon kimagasló pontról (már ágyúzás megszűnte után) áttekintvén a vidéket, egy oldalról sem voltak észrevehetőek az ellenség közeledésének jelei, hanem észrevehető volt *Kerecsenden túl* az Ábrányból megérkezett Kmety-hadosztály (147. l.).

Valóban nem vagyunk egészen tisztában az iránt, vajon komolyan beszél-e, avvagy talán csak enyelegni akar itt Dembinszki.

Ha nyílt csatáról lévén szó, azt mondják, hogy a *sötétség* vetett véget az ágyúzásnak: ez szerintünk annyit jelent, hogy a pattantyús azért nem süti el többé ágyúját, mert czélozni a sötétségtől nem látván, sajnálja lökészletét. Ilyen sötétségben

pedig az ellenség messziről közeledésének kipuhatólása végett nem szokás kimagasló messzelátókra felmászni. Ilyen sötétségben sehogy sem vehette észre a még Kerecsenden túl levő Kmety-hadosztályt Dembinszki.

Értjük, ha nem épen irígylendő érzés fogta el Dembinszki keblét, Párisban íróasztalánál, saját fővezéri tevékenységét, mely csak arra volt irányozva, hogy az ellenséget minél további üldözésre bírja, összehasonlítván alvezéreinek, Klapka és Görgeynek, egyidejű önálló vállalkozásaival, melyeknek ellenkezőképen mielőbb az ellenség üldöző kedvét *szegni* vala czéljok.

Azt is értjük, ha könnyebben esett Dembinszkinak a kerecsendi hídon átmenekülhetést annak a szerinte mind gyorsabban terjedő sötétségnek köszönni meg, mint alvezéreinek, s az ezek alatt önfeláldozó kitartással harczoló Dessewffy és Pöltenberg hadosztálynokoknak.

Azt azonban már sehogy sem értjük, hogy miért nem mindvégig sötétségnek hagyta már meg azt a hadmentő kibeszédet; miért kellett annak az ágyúzás megszűnte után nem sokára ismét világossággá változnia?

Egyébiránt furcsa kis sötétség lehetett az, melyről a többi jelenvoltak semmit sem tudnak, sem Kocziczka, sem Klapka, sem Görgey, és mely sötétséget még Windischgraetz herczegnek *jelen nem volt* historiographusa is csak amúgy félénken érinteni mer, ez által reményelvén mentegető magyarázatát adhatni azon feltűnő körülménynek, hogy osztrák részről az üldözés ép azon a ponton szakadt meg, a hol voltaképen szedendők lettek volna az üldözés gyümölcsei.

XXVIII.

Feladatunk megoldásában amaz átkozott kis sötétség nem kevés bajt okozott nekünk; annyi fejtörésünkbe került rájönni, voltaképen miért kellett Dembinszkinak oly messze tévednie az igazmondástól, hogy végre e múltékony sötétségre szorúljon rá.

Azonban elég szerencsésen ezen is túl lévén, most már szinte hálával tartozunk neki érte, úgy érezvén, hogy ezentúl már ugyancsak nem vagyunk kötelesek az ő szavaiban hinni,

mielőtt tudniillik egyéb történeti forrásainkból meg nem győződünk róla, hogy igazat szól.

Nem akarunk túlhajtani erkölcsi szigorúságunkban; nem mehetünk annyira, hogy bűnnek rójuk fel az emlékirónak, ha kedvezőbb világításba állítja saját működését, mint a vele közreműködöttékét. Emberi dolog az is; s ha bűn: közös bűne édes mindnyájunknak, valamikor saját magunkról nyilatkozunk.

Hanem mikor azt tapasztaljuk valamelyik emlékirónál, a mint tapasztaltuk eddig Dembinszkinél, hogy egyeben sem töri eszét, mint mikép hányjon fittyet a történeti igazságnak, csakhogy vád alá foghassa az olvasó közönség ítélő széke előtt irigysége, gyűlölete tárgyait, nemcsak mind azokért, miket ő vétett, de még olyanokért is, miket sem ő, sem más nem vétett, mik egyszerűen vakeset eredményei; ha ilyeneket tapasztalunk valamely emlékirónál: akkor nyugodt lelkiismerettel arra szavazhatunk, hogy ezen tanút nem kell megesketni, valamásai gyanúsak, nem számba vehetők!

Más különben nem csodálkozunk rajta, ha Dembinszki Görgey ellen agyarkodik, a ki nevetségessé tette, vagy Klapka ellen, a ki szintén nem épen szörmentében bánt vele. De mit vétettek neki Aulich, mit Pöltenberg, mit különösen Szemere, a ki mindig pártját fogta s még az után is, Párisban, barátságosan vele tartott? — Mit? — Megmondjuk két szóval: azon czélnek, melyen ő túllőtt, valahol irányában álltak.

Rögeszméje lévén, hogy ő katonai hibát soha sem követett el (104. l.); nehogy hibául tűnjék ki, hogy ő Kápolnából ugyanazon osztrák zászlóaljkat, melyek ellen ő e helységet megvédeni majdnem az egész Máriássy-hadosztálylyal sem bírta, ennek egyetlen egy zászlóaljával akarta kiverni: engedtlenséggel vádolja ő Aulichot, ki, a mint kimutattuk, nem is volt azon helyzetben, hogy az ő (Dembinszki) meggondolatlan támadási parancsainak eleget tehessen.

Mindenképen el akarván csavarni, hogy ő a kerecsendi hídon átmenekülését közvetlenül Pöltenbergnek, közvetve (Klapkán kívül) Görgey intézkedéseinek köszöni: tudatlanságot fog ez utóbbira, gyávaságot mind a kettőre s inkább elhazudja a napot, költvén helyébe „mind gyorsabban terjedő sötétséget“.

Végzetlen zavarában, melybe őt Windischgraetz és

Schliknek ő általa nem várt támadásai ejtették volt, eszébe sem jutván, hogy a harczolók élelmezéséről is kellene idején gondoskodnia: ok nélkül való fukarkodással vádolja Szemerét, és így tovább.

Féktelen szenvedély el szokta vetni a sulykot! Dembinszki főszenvédelye a hiúságnak azon neme volt, melyet úgy jellegez a magyar példabeszéd, hogy „sokat ígér a szarka, de nem bírja a farka“.

Saját hazájában, 1831-ben, dicsérettel vált ki Dembinszki az akkori lengyel tábornokok közül. Az osztrolenkai vereség után (úgy tudatja velünk emlékiratai összeállítója) az ő ajánlatára is Lithvánia felé indult *diversio*, tábornok társai féltékenységé miatt dugába dőlván; mikor végre beállott az efféle túlmessze tervezett összefüggéstelen hadmozdulatok rendes sorsa, a bekerítettés, majd a „*Quid nunc?*“ fölötti tanácskozás: feloszlott a sereg, és két harmada Poroszországba, egy harmada (4—5000 ember 6 ágyúval Dembinszki alatt) szerencsésen Varsó falai alá menekült. E híressé vált visszavonulásról „lengyel Xenophon“-nak tisztelték meg későbbben.

Ennyi dicsőséget nem bírt meg a bár negyven éves, tehát akkor már érett korú ember feje.

Minden tekintetben vékony dongáju lengyel pajtásai közül ő kitűnván: azon képzelődésnek esett áldozatul, hogy önála derekabb hadvezér már nem is lehet a világon. *Addig* talán még tanult; azontúl bizonyosan csak felejtett ő. Vajon kitől is tanulhatott volna még a „lengyel Xenophon“?

Ihat ágyút magával czipelő 4—5000 ember élén, kiket főleg az orosz fogság rémképétől való borzadás tarthatott együtt, sikerülvén Dembinszkinék egy ide-oda tévedező, több heti tekervényes retiráda, mely alatt a legnehezebb vezéri kötelességeket, úgy mint az ellenség hollétének, merretartásának kitudását s a seregnek helyes kalauzolását s kellő élelmezését nagyobbára az útba ejtett falvak rokonszenvező népsége teljesíté: azt képzelte ő, húszszor annyi ágyúval megterhelt tízszer akkora sereg is csak ugyanennyi hadvezéri bölcsességgel vezérelhető kellően *még támadó hadjáratban is*, mely utóbbi alatt az önfentartási ösztön, nem úgy, mint ama kényszer-visszavonulás alatt, centripetal, hanem inkább centrifugal irányban hat a katonákra; mely támadó hadjárat alatt a védelemre szorítandó ellenségnek teljes módjában marad, hátráló

főmozdulatainak álcázása, míg itt a támadási irányok titkaiba úgy — mint amott a hátráláséiba — be nem avatható s az ellenség által már kifosztott lakosság a hadsereg helyes kalauzolásában s annak kellő élelmezésében legjobb akarattal sem nyújthat segédkezet.

Mivel compatriótái a „lengyel nemesek“ főtulajdonságával, a saját szakálára külön válási hajlammal, bőven megáldva; egyszer életében, oly vagylagos helyzetben, a melyben borussophagiája könnyűvé tette neki a választást, szerencsésen választott: azt képzelhette Dembinszki, hogy a véletlen a variációkból vele szemben már kifogyva, ő elébe soha más fajta alternatívákat nem tállalhat, hanem kizárólag csakis amolyan „vagy hat vagy vak“ féle, szívhez apellálókat, mint a milyen ama válságos lithvániai helyzet volt.

Pedig haditervek, de különösen támadó haditervek megállapításánál, kötve hisszük, hogy czélszerűség tekintetében is pusztán a szív ellen- vagy rokonszenvének lehessen döntő szava, mint volt Dembinszkinél Lithvániában az eset, a mikor is ő Danzer Alphons úr állítása szerint csak azért nem választotta a porosz határ felé menekülését, mert ő a poroszokat gyűlölte.

Támadó haditervek készítésénél szerintünk annyi féle a lehetőség, melyben választani kell, a hány féle az emberek felfogása. Egyébiránt messzebbre ható s a hadvezér részéről kénye kedve szerint megállapított haditervek jó eredményeiben az érdemrész — a haditörténelem tanúsága szerint — rendszeren nem a *tervnek*, hanem a *kivitelnek* mivoltát illeti meg; a szerencsés kivitel nyitja pedig nem ritkán ismét csak több rendbeli oly vagylagos helyzetekben történt elhatározások láncolatában rejlik, a melyekben mindannyiszor nem a szív, mint Dembinszkinél Lithvániában, hanem az elfogulatlanul kombináló ész, sokszor a szív sugallatának ellenére is, döntött.

Ama kétséges visszavonulás sikerülvén Dembinszkinek: Varsó alatti megjelenése, a lithvániai sereg többi két harmadának Poroszországba átmeneküléséhez képest, oly nagyszerű haditettnek látszott, hogy nemsokára őt választották meg lengyel generalissimusnak. De csak öt napig élvezte e még kábitöbb dicsőséget. Maga mondott-e le, vagy letették-e: emlékiratainak összeállítója nem közli velünk, hanem Willisen katonai írónak (szintén nem idézett) véleményére hivatkozva,

el akarja velünk hitetni, hogy Dembinszki nagyszabású hadvezér volt. Hogy e phrázissal mit akar mondani voltaképen: nehéz meghatározni. Úgy látszik, Danzer Alphons úr kerületi a forró kását.

Mi nem kerülgetjük. Szerintünk hazánkra nézve végzet-szerű balfogás volt lengyel szomszédaink részéről, hogy tovább, sőt mindvégig nem hagyták meg Dembinszkit lengyel generalissimusnak. Ha meghagyják: kétségkívül már ott mutatja ki, mit tud; és ekkor Teleki Lászlónak nehezen jut valaha eszébe, Dembinszki szerződtesével akarni lendíteni hazánk ügycin.

Végzetszerűvé lett hazánkra nézve, hogy a lengyel generalissimusi pólczra alig fölemelkedett Dembinszkit csakhamar le is ugrasztották onnan, végzetszerű főleg azért, mert e kettős eseményből ő kétségkívül azon szintén kettős következtetésre vetődött, hogy

először is bárki másnak fővezérsége alatt alvezérül működnie már ő hozzá sehogys sem illő dolog többé; és hogy

másodszor ép ennél fogva — bárhol lépjen is ő ismét mint főhadvezér a tett terére — legelső törekvéseinek okvetetlenül oda kellend irányulni, hogy mindenek előtt az ő hivatalos állása legyen az irigyek netaláni megbuktató intrikái ellen biztosítva; tehát czélszerű leendő első helyen nem az *ügy* érdekét tartani szem előtt, hanem a *leghatalmasabb kormányférfiaknak a maga részére való hódítását*.

Ennek adta meg az árát szegény Magyarország szent ügye.

Kossuth és Szemerének az akkori magyar kormány e két főemberének *kegyét vadászni* volt az egyedüli feladat, melynek Dembinszki mint magyar fővezér élt, nem pedig az, a mire ő Párisban Teleki Lászlóval szerződven, önként kötelezte magát: a Magyarországra berontott osztrák hadaknak mielőbbi tönkre juttatása.

És hasonlóképen évek múltával is az emlékiró Dembinszkinék fejtörései nem a történeti igazság győzelmét célozzák, hanem az ő *egykori fővezérkedésének minél előnyösebb* — bár hazug — *megvilágosításban való részesítését*.

E két egyaránt nem tisztességes iránynak mindegyikében, a mint láttuk, nem mindennapi leleményességnek adja jeleit Dembinszki. De különben is, a ki személyes érdekből annyit merészelt, mint Dembinszki; a ki például — a szerencsi hadi-

tanács alkalmával az akkoridőben oly aggasztón állt honvédelem érdekében Klapka részéről ajánlott legegyszerűbb teendőt, a meghátrált Schlik erélyes üldöztetését, mellőzván, e helyett saját érdekében egyszerre más három félét is combinatióba vett: az olyan embert — ha kudarcot vall is — mindazokból, miket ő azalatt az ő védelmére bízott országos ügyön, kötelességét fitymálván, rontott, kitisztázni végre még sem lehet; legkevésbé oly módon, a hogy azt Klapka megpróbálni látszik, midőn Dembinszki magyar fővezéri működését közelebből megvilágítván, ekképen kezdi: *)

„Föllépésének mindjárt első idejében látjuk e hadvezért, mint útasítja vissza, eltelve alaptalan bizalmatlansággal a hadtestparancsnokok ellen, ezeknek tanácsait s ennek következése gyanánt tekintendő, hogy ő az osztrák hadviselést ép oly kevésé ismerve, mint a magyar csapatok *szellemét*, harcunk jellegét pedig éppen félreismervén, messzejáró tervek készíttetésével vesztegeti a gyors és erélyes cselekvés borostyánt ígérő terén a kedvező időt, míg a legközelebb fekvőt — a mi után neki éppen csak karját kinyújtani kellett — vagy észre sem veszi, vagy visszájánál fogja.“

Megengedjen Klapka tábornok úr, hogy itt ismét ellent mondjunk. Nem így áll szerintünk Dembinszki fővezéri működése körül a dolog; hanem úgy, hogy Dembinszkit az ő reá bízott ügy melletti becsületes törekvésben se nem az akadályozta, hogy ő a magyar csapatok szellemét vagy félreismerte, vagy tekintetbe venni nem akarta volna, se nem az, hogy ő minden ok nélkül mindjárt elejétől fogva gyanúperrel élt alvezérei ellen: hanem csakis azon egy körülményben keresendő annak magyarázata miérthogy Dembinszki a *fővezér* kudarcot vallott Magyarorszáiban, a mely alább tüzetesen kimutatandó körülmény miatt alighanem ugyanaz a sors várja minálunk Dembinszkit az *emlékirót* is; ha ugyan meghallik a mi hozzászólásunk ama hatalmas reclame-trombitászó mellett, a melylyel az emlékiratokat magyar fordításban kiadott Athenaeum Dembinszki jámbor őszinteségét annyi kézzelfogható jóhiszemmel (?) megéneкли. **)

*) *Nationalkrieg*, I. 259. lap.

**) Lásd tanulmányunk első közlését, *Budapesti Szemle*, 14. szám, 227. lap.

Ha olyan író, a ki vagy nem magyar, vagy nem katonaviselt ember, emlegeti a Dembinszki fővezérkedése idejebeli magyar csapatok szellemét, hagyján! De mikor Klapka tábornok által ama magyar csapatok *szellemére*; akkor nem vehetjük azt üres phrásisnak; akkor nem érthetünk kevesebbet alatta, mint az akkori magyar hadseregnek valamiféle különleges, Dembinszki részéről félre ismert vagy figyelmen kívül hagyott harcsmódor (hadviselési rendszer) iránti hajlamát. Ilyenre czélozni akarni pedig szerintünk minden komoly alapot nélkülöző erőltetett kísérlet. Vajon miben is állott volna az a különleges harcsmódor? s honnan vette volna eredetét?

A szerencselovag módjára betört Jellaschich, 10,000 főnyi tartalék seregének elfogatásával végződött pár napi offensiv dunántuli hadjáratot, melyet történelmünk Perczel Mór tábornok legragyogóbb haditettei egyikének jelez, — és az úgyszólván még csak embryonális magyar hadseregnek a fővárosok elvesztése után bekövetkezett szabályellenes (mert szétvergődő) visszavonulását kivéve, — nem tudunk esetet, (a Dembinszki előtti időből) melyben az addig általánosan divott hadászati vagy harcászati rendszer nem talált volna alkalmazást.

Hasonlóképen lehetetlen jelen tanulmányunk eddigi eredményeivel szemben, találónak mondanunk Klapkának azon másik állítását is, mely szerint Dembinszki azért nem vitte volna többre az ő fővezérkedésével, mert alaptalan bizalansággal viseltetett alvezérei ellen.

Görgey, hogy megint egyszer megnevetesse olvasóit Dembinszki rovására, elmondhatja ez utóbbival, mit felelt ő Lithvaniában azon lengyel tiszteknek, a kik azt szerették volna tőle megtudni, hogy merre szándékozik őket vezetni. Azt felelte volna nekik, hogy ő saját sipkáját lekarná fejről, földhöz csapá és lábbal taposná, ha feltehetné róla, hogy az feje gondolatait valahogy kitudhatná.

Ebből azt süti ki az Athenaeum reclame-írója, hogy Dembinszkit a vezért *haditerveinek titokban tartása* jellemzi leginkább.

Vak a színekről!

Amott Lithvaniában azért nem elégítette ki Dembinszki az ő lengyel tisztjei kíváncsiságát, mert egyfelől porosz határ, másfelől a seregét bekerített orosz csapatok közt, vajon fog-e

egyáltalán és hol merre fog találni kibúvót: egyelőre bizony maga sem tudta.

Emitt Magyarországon ellenben, hol a mint láttuk, csakugyan volt, még pedig hetekkel előre megállapított haditerve, azért titkolódzott Dembinszki, mert nem is kételkedhetett benne, hogy rögtön hűsre teszik saját alvezérei, a mint csak megtudják, hogy ő miben töri voltaképen fejét.

Dehogy volt alaptalan azon bizalmatlanság, a melylyel Klapka szerint saját alvezérei ellenében viseltetett Dembinszki. És az ő rá bízott országos ügy melletti *becsületes* törekvésben Dembinszkit semmi féle elhibázott harcmodor nem akadályozta, hanem egyes egyedül azon 1831 óta elhízott hiúsága, mely elhitette vele, hogy — szilárduljon meg csak az ő fővezéri állása a szerinte kétféjű magyar kormánynak bármely úton megnyert kegye, bizalma által: majd elbánik ő az osztrákokkal, majd helyre üti ő mindazt, a mit addig az országos ügy előbbre vitelében netalán mulasztott volna.

A mi pedig kudarcának *helyes* magyarázatát illeti; soha se keressük azt másutt, mint abban, hogy ő Kossuth és Szemere kegyét hajhászván, *mindenképen elvetette a súlykot*. Elvetette midőn, Kossuthnak Görgey elleni indulatját szolgálándó, többet vétett e czélből országos kötelességei ellen, mint a mennyit Kossuth hazafisága neki elnézhetett; elvetette, midőn a Miskolcz biztosságát féltő Szemerének kedvében járván, ép börrrel elmenekülni engedte Schliket, tehát oly árért szállatta meg honvédekkel Miskolczot, mely árt Szemere sokalhatott; el, messzire elvetette a súlykot kivált akkor, midőn, Kossuthnak hetekkel előre megjósolván az első csatatért, oly roppant hatást várt e jóslatnak (bármily eredményű) beteljesedésétől, hogy még győzelmekről is gondoskodnia merőben felesleges dolognak tartotta egyelőre.

És ép oly dőren vetette el *emlékirataiban* is a súlykot Dembinszki.

A helyett, hogy saját mulasztásainak, elkövetett hibáinak tisztességesen mentegető magyarázatával beérné, csalódhatlanságát, tehát lehetetlenséget erőlködik bebizonyítani.

A helyett, hogy rangjukra nézve ő hozzá közelebb állott alárendeltjeinek önálló haditetteit is — ott a hol — méltányolván, hitelt vagy legalább elnézést keltene az olvasóban emlékiratainak azon helyei iránt, melyek saját személye dicsői-

tésének vannak feles számmal szentelve: neki ront ő mindenkinék oly tajtékozó dühhel; elhallgat, sőt egyenesen megtagad ő mindenik nem tőle eredt jó sikert oly kajánul, hogy hitel s jóakaró elnézés helyébe gyanut, undort, megvetést kelt maga ellen.

Érzékenyen megbotránkozván rajta, hogy a kápolnai csatában tanúsított magoktartásáért még az általánosan rettenthetlen bátraknak *elismert* Máriássy és Guyon hadosztály-vezérek kitüntetésére sem talál ő akár csak egyetlenegy árva szót is: mi alapon higyjük el neki, hogy ő Kápolnáról Kerecsendre retirálván, Klapka nem működött közre, Görgey és Pöltenberg gyáván megfutamodtak, hanem azért ő mégis minden veszteség nélkül bírt volna a szűk kerecsendi hídon átal menekülni?

Még ha ez állítása a csata végjelenetéből lehetőknek látszanék sem fogadhatnók el azt valószínűnek, hitelt érdemlőnek; hát még, ha Schlik hadtestének Verpelét bevételé utáni mozdulatait követjük! Ugyan kövessük közelebből; elébb azonban a csatatér ezen részének terepét hadd lássuk, a mennyire tudniillik az a Schediusféle nagy térképről követhető.

XXIX.

Keressük fel a mondott Schedius-féle nagy térképen Kerecsend helységét s induljunk onnan (képzeletben) az országúton Kápolna felé.

Először is egy hídon át kell mennünk, melyet Kocziczka is, Görgey is, sőt maga Dembinszki is emleget.

Innen tovább, Kápolna felé haladva, egy alig félórai gyaloglás után azon pontra érünk, hol tőlünk jobbra, tehát az országúttól éjszakra, ehhez közel, kúpalakú emelkedést találunk a térképen jelezve.

Aligha nem e kúpra mászott volt fel Dembinszki, képzeletben ő is szintúgy, mint e perczen velünk együtt tisztelt olvasónk; ő (Dembinszki) azért, hogy az ő költött sötétségének daczára megpillantsa innen a Kerecsenden túl — hihetőleg nem tábori tűz mellett — megpihenő Kmety-hadosztályt; mi azért, hogy e kimagasló pontról áttekintsük az alattunk délnyugot és éjszaknyugot (Kápolna és Verpelét) felé elterülő csatatért.

Görgey is innen írja le *) az 1849. évi február 27-dikét megörökítő kápolnai drámának utolsó felvonását, mely a Tarna vonal elvesztése után vette kezdetét és a magyar főserég csaknem felének a mondott kerecsendi hídon át sikerült visszavonulásával végződött.

Ezen kúpalakú, Görgey szerint az egész csatátért domináló dombot Koczička is sokat szemlélte és különösen kiemeli, hogy ezen pontot a legmakacsabban védték a magyarok, s hogy csak is ezen pontnak magyar részről feladásával lett a kápolnai csatának vége.

Görgey a csatátér tüzetes leírásában sok szóval, de jobb szándékkal, mint sikerrel fáradozik. Próbáljuk meg mi kevesebb szóval világosabb képét adni.

A szóban levő kúpra felérve, állapodjunk meg arczszal délnyugatra, Kápolna, vagyis inkább a Kápolnához közel, tőle éjszak-nyugotra eső Tótfalva felé; egyszersmind pedig nyújtunk ki jobb karunkat Szólláth felé (éjszaknyugotra): akkor világos, hogy jobb karunk mutató iránya és szemünk nézvonala az általunk a kúp legtetetjén elfoglalt álláspontból derékszögben szétvergődnek. Ugyane kétféle irány mindegyikében a kúp alól, lejtője középtájáról **) egy-egy dombhát ágazik ki; az egyik éjszaknyugotra Szólláthnak, a másik délnyugotra Tóthfalvának.

Mind e két dombhát emelkedése jóval csekélyebb a mi kúpunkénál, úgy, hogy talán mindvégig be is láthatnók ***) ha tudniillik kopár volna mind a kettő. De csak a hosszabbik (az éjszaknyugoti) kopár; †) a rövidebbik (délnyugoti) helyelközzel erdős, ††) valamint magának a kúpnak is azon része

*) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 237. lap.

**) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 236—237. lap.

***) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 236—237. lap.

†) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 237. l. és Koczička 243. l.

††) Dembinszki 146. lap: „Az országúttól jobbra (éjszakra) Verpelétig egy tölgyfa-erdő terjedt el, mely Guyon állását ez oldalról is fedezte.“

Abból, hogy e tölgyfa-erdő Verpelétig terjedt el, soha, sem Koczička, sem Görgey semmit sem láttak. E kettőnek tanúsága szerint e tölgyfa-erdő csak csekély szélességgel az országút mentében vonúlhatott egy darabig. Dembinszki soha sem járt Verpeléten. O tehát csak gondolomra beszélhet arról, milyen volt arra a terep.

Továbbá az, hogy valamely erdő *magában* fedezetül szolgálhatna

erdővel borított, *) melynek mi, Tóthfalvának nézvéen, hátat fordítunk.

A délnyugoti rövidebb és erdős dombhát a Kápolnára vezető országútnak északi szélét kotyirozza, azaz akképen nyúlik el az országút mentében, hogy ezt és vele együtt a rajta keresztben felállított Guyon-hadosztályt, a Verpelétről fele részben erre nyomult Schlik hadtestének ágyúgolyói ellen védhette, mert Görgey a Verpelétről meghátrált Pöltenberg-hadosztálylyal ép ezen dombhátat foglaltatta el oly utasítás mellett, hogy Pöltenberg itt minden áron tartsa magát mindaddig, míg az országúton Kerecsendre hátráló Máriaissy és Guyon-hadosztályok a kerecsendi hídon végképen át nem vonultak. **)

Görgey szerint ***) Pöltenberg e feladatnak tökéletesen megfelelt, daczára a Schlik fél hadteste (két dandár) részéről ismételt heves megrohanásoknak. Még dicsőbb tanúságul szolgál Pöltenberg bátor kitartása mellett Kocziczka †) ki az e ponton, valamint az éjszaknyugoti dombháton, majd legvégül a mi kúpunknak (melynek tetejéről nézzük képzeletben a csatatért) folyt öldöklő harezot részletesen leírván, csak azon sajnálkozik, hogy *hamarább* nem vehette be Schlik hadteste mind e pontokat; mivelhogy ez esetben több ezer embert néhány ágyúüteggel együtt a kerecsendi hídnál elfogni sikerülhetett volna az osztrákoknak. A legvilágosabban pedig, mindezek után, azon nevezetes körülményből derül ki, mennyit ér Dembinszkinék Görgeyn kívül Pöltenberget is gyalázó elbeszélése, hogy Windischgrätz historiografusa ††) szerint, a mint azonnal látni fogjuk, még az osztrák *főszereg*-hez tartozó Colloredo-dan-

egy hadállás oldalának: nem értelmes beszéd. Szerintünk Guyon hadállása jobb oldalának fedezetére szükséges volt amaz erdőnek magának megszállása, megvédése. Ez Dembinszki szerint Guyon részéről nem törtévéen meg, e mulasztásnak oka abban keresendő, hogy Pöltenberg csapatai szállották meg az erdőt. Különben nem értenők, hogyan tarthatta magát Pöltenberg e helyen még az után is jó ideig, mikor Guyon hadosztálya már onnan elvonult volt Kerecsendre.

*) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 238. lap.

**) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 238. lap.

***) Ugyanott.

†) *Winter-Campagne*, 241—245. lap.

††) *Winter-Feldzug*, 309—310. lap.

dárnak az oldaltámadásait is ki kellett Pöltenbergnek ugyan e ponton állnia.

XXX.

Hogy némileg áttekinthető értelmes képét adhassuk azon önkéntes közreműködésnek, a mellyel Klapka, Dessewffy, Görgey és Pöltenbergnek a Máriássy- és Guyon-hadosztályok részéről Dembinszki közvetlen vezetése alatt az országúton megindult hátrálást, Schlik hadteste oldaltámadásai ellen megvédeni sikerült: szolgáljon nekünk kiindulási pontul azon időpercz, a melyben egyfelől Kápolna, másfelől Verpelét elvesztével, a csata szünetelni kezdett.

Constatáljuk mindenekelőtt forrásaink összhangzó adatai szerint az akkori pillanatnyi helyzetet, amint azt, a mi kúpunk legtetetjéről széttekintve, Görgey szerint beláthatónak képzelhetjük.

A csatatér legdélibb részén Kál táján is, hol az ágyúharc tovább tartott, mint a Tarna-vonal bármely más pontján, ott is már láthatók lehettek következményei Dembinszki azon parancsának, mely Aulichnak Szikszó és Füzes-Abony felé hátrálást rendel vala. Onnan is már csak elvéve téved felénk egy-egy utolsó ágyúlövés dördülése.

Eszébe sem jutott Windischgrätz herczegnek, hogy a hadászat (strategia) tanai szerint az ő hadállásának ép ezen szárnya (a jobbik) lett volna tulajdonképen hivatva, elejétől fogva támadólag lépni fel, minthogy az e szárnyon, Kál előtt, egyesített osztrák haderő már most is közelebb állott a tiszafüred — poroszlói Tisza-átjárathoz, (Dembinszki bázisához) mint — a vele szemben álló Aulichot kivéve — a magyarok tarnamenti hadállásának bármelyik része.

Windischgrätz herczeg kinek fővezéri bulletinjei az akkori időben sokat kényeskedtek a hadászattal (strategiával), e pillanatban nem is gondol egyébbel mint, hogy a neki kedvezni indult győzelmet csakis *harczászatilag* (taktice) aknázza ki minél inkább.

Verpeléten csüng szeme, vajon nyomulnak-e már onnan előre Schlik dandárai Kerecsend felé? Mert ezen irányt jelölte volt ki Windischgrätz Schliknek Verpelét bevétele utáni támadási irányul; akként combinálván, hogy Schlik ez irány-

ban gyorsan haladva, elvágthatná a Kápolnáról Kerecsend felé hátráló magyaroknak az útát, s ezek aztán Schlik által hátulról, ő általa (Windischgrätz által) előlről megtámadva, nagyobb bajba keveredhetnének, mint a mennyit nekik merőben egyoldalú üldözéssel okozhatni.

A mindig csak Kápolna közelében tartózkodó osztrák fővezér figyelme e szerint csakis harcászatiilag, még pedig csaknem kirekesztőleg a közvetlen előtte levő Máriássy-hadosztály által van lekötve, részint azért mert ennek bátor ellentállását közvetlenül tapasztalván, eddig ez imponált neki legtöbbit; részint azért, mert mindenáron egyesülni akarván Schlik hadtestével, e feladat megoldhatását a magyar hadseregnek csakis ezen része által látja — saját szűk látkörénél fogva — kérdés alá helyezve.

S így — ismételjük — eszébe sem juthatott Windischgrätz herczegnek, hogy mindenekelőtte *jobb* szárnyát, a Kálnál győzött Schwarzenberg herczeg két dandárját indítsa előre üldözésre; mely intézkedés által, ha az Schwarzenberg herczegnél gyors s erélyes foganatra talál, aránytalanul veszélyesebb helyzetbe hozhatná Windischgrätz herczeg az egész magyar hadsereget, mint a milyenbe ő ennek azon egy nyolczadrését (a Máriássy-hadosztályt) hozni tervezé, melyet neki Kápolnából kiszorítani sikerült az imént.

Ez állításunk legkisebb nehézség nélkül megengedhető, ha feltesszük, hogy Schwarzenberg herczeg e pillanatban — Kál helységét immár elfoglalván — meg sem állítva eddigi előre nyomulását, legott nyomon követi Aulich hátráló hadoszlopait. Az ebből várandó napi eredmény aligha kevesebb leendne, mint, hogy Schwarzenberg herczeg dandárai előtt majd Füzes-Abonyban sem állapodnak meg a magyar csapatok: s ekkor Windischgrätz herczeg főserégének *fele* ott, Füzes-Abonyban, máris közelebb állandna Dembinszki bázisának kulcsához (Poroszlóhoz) mint Dembinszki hadseregének *bármelyik* része.

S ezt elérve, még csak annyi erőmegfeszítés kellend Windischgrätz herczeg részéről, hogy más nap egészen magára hagyatva ne találja magát Schwarzenberg herczeg Füzes-Abonyban: és ekkor Dembinszki sehogysem közlekedhetik többé biztosan azon ponttal (Tisza-Füreddel), a honnan kirekesztőleg tervezte volt ő serege élelmezését, lőkészlet-hiánya

pótlását, a csatában veszteséget szenvedett csapatainak kiegészítését.

A mely hadvezér ilyen helyzetbe juttatja ellenvezérét, mint a milyenbe itt e feltevésünk nyomán Dembinszkit juttathatta volna Windischgrätz, ha legott üldöztet a Kálnál győztes jobb szárnyával: az ilyen hadvezérről azt mondják, hogy *hadászati*lag győzött.

A hadászati győzelem magában véve még nem azonnal döntő ugyan, hanem a döntő harcászati (taktikai) véres győzelmet az által hathatósan előkészítő, hogy a segélyforrásaitól elütött ellenséget oly kényszer-helyzetbe hozza, melyben ritkán marad egyéb választása, mint vagy minden áron, tehát kedvezőtlen körülmények daczára is, megütköznie, vagy katonáinak testi lelki erejét tönkre juttató túl-eröltetett, nagyokat kerülő menetekben keresnie dicstelen, sokszor gyászos végű menekülést.

Ha a hadászati lag győztes hadvezér, mint harcász is (a csatatéren) helyt állni képes: akkor az ellenvezér hadászati vereségét a harcászati (hadseregének tönkre tétele) előbbutóbb oly bizonyosan követi, mint általános inséget a döghalál. Mert míg a hadászati lag győztes fél minden segélyforrásának teljes élvezetében tovább is megmarad: addig a veszített fél — ha nem is épen ma vagy holnap, de harmadnapra már kétségkívül — koplal, lökészetéből kifogy, emberekben, lovakban megfogy; nem lévén hamarjában szükségleteit honnan fedeznie, veszteségeit honnan pótolnia. —

Törekedtünk világos fogalmát adni annak, mit képzelünk *hadászati* győzelmek és vereségek alatt, nehogy magunk is hibásaknak látszassunk ugyanabban, mit másokban megrovunk, tudniillik: üres phrásisok koptatásában.

Ezen értelmezésünk nyomán könnyen felismerhető tény, hogy Windischgrätz herceget a kápolnai csata közben nem igen háborgathatták semmiféle *hadászati* eszmék, midőn ő a Tarnavonalon eddig kivitt győzelmével jóformán beérvén, főszeregének három negyedét, azaz Schwarzenberg két dandárját Kálnál, a Kápolnát ostromlott Wyss-dandárt pedig legott Kápolnában babéraikon pihenteté és minden netalán még gerdjedni indult fővezéri vágyait csak azon egy szerény kívánságban engedé culminálni, hogy a Kápolnát védett Máriássyhadosztályt a nap folytában még egyszer, még pedig két oldalról

támadhassa meg. Mert, hogy Máriássyn kívül még Guyon is jelen van a csatatéren, arról Windischgrätznek nincs, de nem is lehet sejtelme, miután Dembinszki, saját elbeszélése szerint (lásd 146—147. lap) az egész Máriássy-hadosztályt csakhamar vissza rendelvén, a Guyon-hadosztályból pedig csak ennek 16 ágyúját működtetvén, ezen egész hadosztály többi alkatrészeinek harcz-képességét csupa veszteg-állásra pazarolja mind addig, míg ő a Tóthfalváról imént vontatva közeledő Colloredolandár ágyútüzét maga megsokallván, idején látja, hogy végre — szerintünk Pöltenberg védelme alatt — a Guyon-hadosztályal is elkortródjék a csatatérről.

Hogy Windischgrätz herczeg, mint osztrák fővezér Guyonnak is a csatatéren jelenlétéről semmit sem tapasztalhatott: abból is kiderül, hogy ő az egyetlen szerény üldözési kísérletet, mit ő végre későbbben mégis koczkaztat, nem a közvetlen előtte Kerecsend felé hátráló magyaroknak szánta.

Elmondja ugyanis Windischgrätz herczeg historiographusa, hogy gróf Montenuovo ezredes hat lovas-századdal és két üteg ágyúval kiküldetett üldözésre. Hová, merre? azt ő nem mondja meg. Elég az hozzá, gróf Montenuovo ezredes ezen forrásunk szerint még a Tarna jobb partján Kompolt közelében állott, mikor herczeg fővezérének e parancsát vette. Meg is indult rögtön, hogy legott Kompoltnál — a legrövidebb úton — átlépje a Tarnát. Át is lépte volna, ha csakhamar inogni nem érzi maga alatt a földet, ágyúi a Tarna mocsáraiban süllyedezni nem kezdenek. Hamar ki tehát onnan s újra visszafelé, és hosszaeska tanakodás után nagy kerülővel Kápolnának! — Itt végre csak átkínlóltak valahogy a túlsó partra. Hogy aztán innen tovább mit mívelt gróf Montenuovo ezredes, szinte csodáljuk, hogy a historiographus azt inkább elhallgatni nem tartotta illőbbnek. Mert a helyett, hogy gróf Montenuovo ezredes egyenesen neki indulna az előtte legközelebb lévő, az országúton Dembinszki alatt hátráló magyar haderőnek; felkeresi ő a tőle akkor épen legtávolabb esőt. Nem egyenesen éjszak-keletnek, hanem félrehúzódvá dél-keletnek indul ő, azon Szekulics-hadosztálybeli néhány gyalogzászlóalj után, melyek Kálról — ovatosságból úgy látszék — a Csörszárka mentében vergődtek hátra Füzes-Abony felé. S nem is a lovassággal zaklatja ő azokat, a hogy kötelessége lett volna, hanem lödözteti őket hatalmasan két üteggel, még

pedig jó messziről, mely erélyes (!) üldözésnek aztán a lett az eredménye, hogy ama zászlóaljak szerencsésen el is jutottak Fűzes-Abonyba, a hová meghúzni magokat amúgy is megvolt nekik hagyva. Hogy jó messziről lődöztettek ők, kétségen kívüli ténynek látszik, mert hiszen *tetemes veszteségüket* emlegeti a historiographus; a miről ugyan Görgey és Klapka mit sem tudtak meg. Hanem a már úgy szokott lenni, hogy minél távolabra maradunk, üldözés alkalmával, az üldözendő ellenségtől: annál szabadabb a fantáziánk, s ilyenkor oda is szoktunk tetemes veszteségeket képzelni, a hová úgygolyóink el sem értek.

Hanem hát az üldözésnek meg volt adva a módja és gróf Montenuovo ezredes neve is ott pompázik a csata-relatióban. Ez pedig a földolog!

Bezzeg rá sem ér Windischgrätz herczeg ezen ép hat lovasszázad és két ágyúütegnek ily ok nélkül való messze másfelé megjártatására, ha hogy Dembinszki ért azon, persze nem minden emberfiával veleszületett mesterséghez, hogy miképp kell egy még érintetlen egész hadosztálynak *kellő hasznát remni nyílt csatában*.

Kitűnik továbbá mindezen részletekből, mennyire egymáshoz méltó két fővezér bukkant itt — Kápolnánál — egymásra; akár csak „Puk Mihály“ és „jó Gerendi Márton“, *)

Ila amott Verpeléten is csak amolyan Windischgrätz herczeg fajta osztrák tábornok szorítja a vezéri pálcát: szinte fogadni lehetett volna reá, hogy daczára a Dembinszkitől csak imént csataközben született új haditervnek, mely szerint minél inkább üldözésre bírandó rá a Tarna partján győztesnek maradt osztrák sereg, a magyarok a csatatérnek Kápolna és Verpelét közti részén talán még meg is hálnak. Messze tőle úgy sem háltak meg; különben nem panasználá Kocziczka, **) hogy a csatára alkonyodó egész éjjelen át nem volt tőlük a győztes osztrák tábornak nyugta.

Bár mennyit epéskedik is az e csatát leíró Görgey némely egyes csapatnak az ő túlszigorú felfogása szerint nem egészen correct magatartásáért: a csata után, mikor vére már lecsillapulván, a méltányos megítélésnek is tért engedni kez-

*) Arany János: *Nagy-idei czigányok*.

**) *Winter-Campagne*, 246. lap.

dett, Görgey maga beismeri, *) hogy még az ő közvetlen vezetése alatt harczott gyengébb fegyelmű, mert merő ujjonc zászlóaljak is, kiktől ő többet követelt mint a mennyit igazság szerint várni lehetett tőlük, hogy még azok is bizony egész tisztességesen megtették kötelességüket Schlik hadtestével szemben. Hisz amily hevességgel támadott ez, s a mily ernyedetlenül ismételte többször is visszavert támadásait: ha amaz ujjonc magyar zászlóaljak úgy nem állják meg helyöket, a hogy ők azt — még Kocziczka szerint is — megállották, ugyan kérdjük, mikép bírták volna Dessewffy és Görgey annyi ideig tartani magokat amaz előlegesen már említettük éjszakan nyugoti *kopár* dombháton, meg ennek elvesztése után azon a *mi kúponkon?* a honnan azonban most már igazán hadd lássuk végre miként fejlődnek a két napi csatának végjelenetei azon esetleges fegyverszünet után, mely Kápolna és Verpelét elvesztével beállott volt, — és melyet mi arra véltünk felhasználónak, hogy mintegy előre bocsátva mondjunk el egyet-mást, a minek későbbi megbeszélésére már csak erőltetve teremthetnénk alkalmat.

XXXI.

A verpeléti véres harc a magyarok részére úgy végződött, hogy Dessewffy hadosztályának egyik fele (3 drb. három fontos ágyú és 3 már egyszer keményen megharczott gyalog zászlóalj) Pöltenberg hadosztályával együtt Kerecsend, a másik fele Eger irányában vonúlt el. Ez utóbbit Klapka, amazt pedig Görgey követte; előlegesen abban állapodván meg ketten, hogy Klapka mindenek előtt felkeresi az ő Schulcz-féle (az nap még semmiféle harcban részt nem vett) hadosztályát, s azt a Dessewffy-hadosztálynak Eger felé huzódó felével egyesítvén, megteszi majd a tőle telhetőt, hogy a győztes Schlik-hadtestnek nem sokára bekövetkezhető új támadásait minél inkább oldaltámadások által meglankassza.

Görgey, ezen megállapodásban, de abban is bizván, hogy az ő Weissel-féle kis csapata, melyet ő reggel Mező-Kövesdről visszajövet, Kmetynek Ábrány vidékéről való megérkezéig némi tartalék gyanánt Kerecsendnél meghagyott, még mindég

*) *Mein Leben und Wirken*, I. 249. lap.

ott várja parancsait; amaz előttünk már ismeretes éjszak-nyugoti (kopár) dombhátnak előleges megszállására csak is a Dessewffy-hadosztály felét viszi magával, meghagyván Pöltenberg alatt ennek egész hadosztályát a végett, hogy az ama másik, dél-nyugoti (helylyel közzel erdős) dombháton foglalva állást, onnan Dembinszkinék Kápolna felől ekkor már az országúton megindult hátrálását a Schlik részéről netalán megkísérlendő oldaltámadások ellen fedezze.

Schlik mind ezen mozdulatokat nyomban követve, kezénél levő négy dandárját három felé osztja; két dandárt (Deym és Krieger) Pöltenberg után, egyet (Fiedler) Görgey után és egyet (Pergen) Klapka után indítván.

Görgey a Klapkát követő (Pergen) dandár mozdulatát valószínűleg nem vette észre; különben nehezen koczkáztatja ő saját első hadállásának elfoglalását. Ő ugyanis a kopár dombhátnak dél-nyugoti, az imént elhagyott eddigi esataterül szolgált (tehát a Tarna felé ereszkedő) lejtőjét készül a Fiedler dandárnak — a mint akkor már látszatott — erre irányuló arctámadásai ellen megvédeni. E célból ő Dessewffyyvel, ki saját személyére nézve hadosztályának ezen feléhez csatlakozott, a kopár dombhátnak a Tarnához közelebb eső szélét egy folytonos vonalban rakatja meg, arczczal a Tarnának.

No már így pedig, mikor a Klapka után indult (Pergen) dandár (melyet Schlik — Eger felőli bekerítettéstől tartva — maga vezetett) a verpelét-egri úton a kopár dombhát azon (Dessewffyytól éjszakra eső) pontjára hol annak emelkedése egy mindenféle meneteles (aránylag mondva) mélyedékben végződik, felért: itt Dessewffy hadállásának jobb oldalában állván e dandár, Dessewffy hadállása legott tarthatlanná vált, ha e dandár, itt hirtelen jobbra fordúlva, az errefelé nem védett dombhátra egyszerűen felvonúl. Ha pedig innen még tovább, a kopár dombhát hosszú keskeny fensíkján végig, egyhuzamban egészen a mi kúpunkig nyomul e dandár előre: úgy egyszersmind elejét veheti mindazon intézkedéseknek, melyekkel Görgey a kopár dombhát megvédését ép ekkor előkészíteni kezdette.

Egyes-egyedül Klapkának az érdeme, hogy Schlik a ki a Pergen-dandár ilyen mozdulatának hatásos voltát jókor sejtette, nem ezzel kezdte meg azon kísérletek sorát, a melyekkel ő oda igyekezett, hogy e kopár dombhátat minél rövidebb idő alatt kerítse hatalmába.

Kociczka szerint ép azon pillanatban, mikor Schlik a nevezett mélyedékből hirtelen jobbra (Kerecsend felé) fordulva, már is a kopár dombhát fensíkjának tartott, bukkantak fel a láthatár ellenkező oldalán a Klapka vezérlete alatt támadó hadoszlopok. Es habár kicsinylőleg emlékezik meg ezen osztrák forrás Klapkának itt többször ismétlődött támadásairól: elvitatni azt, hogy időbe került visszaveretésök, még sem bírja. Került biz az; még pedig ép azt az időt kellett ráfordítania Schliknek, a mely alatt ő — Weissel csapata addig még nem igen érkezhett meg Kerecsendről — Dessewffy hadállását legott felsodorván, csaknem harc nélkül hatolhatott volna egészen a mi kúpunkra fel; a honnan aztán a kápolna — kerecsendi országútat közvetlen a kerecsendi híd előtt elvágni olyan feladat volt volna, melyet mi, az összhangzó források szerint ítélve úgy szólván már csak gyermekjátéknak képzelhetünk.

Míg tehát Pergen dandárának — de mi több — Schliknek személyes figyelmét Klapka vette igénybe: addig Dessewffy visszaverhette a Fiedler-dandár arcz-támadásait, Görgey pedig — Dessewffynek majdani támogattatása végett — oda teremthette a Weissel féle csapatnak 10 vet-ágyúját, melyek ez egyenetlen terepen kiváló jó szolgálatot tehettek.

Szinte zokon vesszük Kociczkától, hogy ő azon írói tehetség nélkül szükölködik, mely részletes csata-leírásoknál nélkülözhetetlen arra, hogy az olvasó világosan tudja meg, a csatának egyes mozzanatai közül melyek az egyidejűek? a nem ugyanegy időben történteknek pedig mi az egymásutánja? A milyen őszinte kronista, ép oly szerencsétlen csata-leíró ő. Azért az ő leírása nyomán csak amúgy hozzávetve kockáztatjuk azon állítást, hogy a Fiedler-dandár — nem sikerülvén neki Dessewffy állásának megingatása — legott a kopár dombhát aljában végig, félre, balra a Pergen-dandár felé visszahúzódván, csak később emennek nyomában, tehát hosszú kerülővel juthatott a kopár dombhátra fel. S e körülmény ismét időt szerezhetett Görgeynek, hogy most már a mi kúpunk biztosításáról is jó előre gondoskodjék.

E czélra azonban Görgey Dessewffy haderejének már nem vehette többé hasznát.

Schlik ugyanis Klapkának támadásait visszaütésítván, végre felvonúl a kopár dombhát éjszak-nyugoti végén a fen-

síkra, elébb a lovassággal, majd a gyalogsággal meg az ágyús rőppentyű-ütegekkel is, melyeknek nagyobb méretű lövegei ellenében Dessewffy háromfontosai a sima nyílt fensíkon nem voltak többé alkalmazhatók, és Görgey azonnal ki is vonja azokat a csatából. A három gyalog-zászlóalj meg Görgey boszúságára nem követi ágyúit, a melyek a mi kúpunk felé a fensík hosszában vonódnak el, hanem a golyóseperthe fensíkon keresztül ennek éjszakkéleti lejtőjére a legrövidebb úton iparkodván által, az ezen itt-ott találató cserjésben keresnek Schlik lovassága elöl menedéket.

Végre — ez lehetett a legnehezebb csapás — Görgey tíz vet-ágyúja közül az itt fejlődött heves ágyúharczban hat löveg majdan egymásután harcokképtelenné válik.

Maradt tehát Görgeynek a mi kúpunk megvédésére mindössze is 4 vet-ágyú, 1 gyalog-zászlóalj, 2 gránátos-század és vagy 50 huszár. *)

Mielőtt ezen, Schlik két dandárjához képest parányi magyar haderő végküzdelmének néhány szót szentelnénk, lásuk Pöltenberg hadállása körül eddig miként fejlődött a csata.

XXXII.

Schlik hadtestének a délnyugoti dombhátnak indúlt két (Deym és Kriegern) dandára Pöltenberget, kinek sietnie kellett, hogy a neki kijelölt távolabbi hadállást (minél czélszerűbb elfoglalhatása végett) mihamarább érje el, egy folytában követték; utólélni azonban, s így még menetközben támadni meg őt — már azon egyszerű oknál fogva sem igen lehetett módjukban, mert hiszen még nem volt meg köztük s a Kápolna táján csatázott osztrák főszereg közt a tényleges érintkezés.

Hogy a magyar hadsereg centrumának két oldalról egyszerre szánt támadásokban a közreműködés összhangzata jámbor óhajtás tárgya ne maradjon: az egész osztrák csatavonalnak eddig egymástól távol, külön-külön működött két részének mindenekelőtt érintkeznie kellett egymással.

Ez érintkezés mielőbbi eszközlése végett Windischgraetz herczeg Kápolna elfoglalása után a Colloredo-dandárt onnan

*) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 239. lap.

Tótfalvára és Augustinecz őrnagyot harmadfél gyalog-zászlóaljjal Fel-Döbrőre indította volt. De az ezeknek kiadott útasítások az efféle feladatoknál igenis ajánlatos óvatosságot talán kissé kelletén túl is ajánlhatták, mivelhogy mind a két osztrák forrásunk azt sejteti a figyelmes olvasóval, hogy Schlik nevezett két dandárjának előre sietéséhez képest „ólomlábbal“ haladtak ez alkalommal az osztrák főszeregebeliek. Nem könnyű dolog lehetett e szerint ama két dandárnak magokkal ragadni támadásra a Pöltenberg részéről e közben már elfoglalt erős hadállás ellen — Augustinecz őrnagy hadoszlopát Fel-Döbrőről, meg gróf Colloredo dandárnokot Tótfalváról. És míg ez utóbbi a neki fővezére részéről kétségkívül különösen meghagyott tartózkodásából annyira ki tudott vergődni, hogy ágyúütegein kívül még gyalogságát is támadásra indítsa: addig Pöltenberg már megívta volt egy felől Deym és Krieger dandárjaival, más felől Augustinecz őrnagynak időközben gróf Colloredótól erősítést nyert hadoszlopával azon — osztrák forrásaink szerint — öldöklő szívós harcztot, melynek tartama alatt Dembinszki minden akadály nélkül véghez vihette Guyon hadosztályával is a rendes visszavonulást.

A mi még hátra volt, hogy tudniillik maga Pöltenberg is jó rendben kövesse Guyon hadosztályát: az, oly kifogástalan ellentállás után, mint a milyennel a Pöltenberg hadállását új- meg újból elszántan megrohant osztrák támadók itt találkoztak — semmi legkisebb kétséggel sem járhatott többé, legalább addig nem, míg Görgey a mi kúpunk birtokában marad.

Magában értető dolog. A dolog rendje szerint, a mely pillanatban Pöltenberg, feladva hadállását, Guyon után indul: Görgeynek kötelessége Pöltenberg visszavonulását ép úgy fedezni, a mint fedezte emez Guyonét. E kötelesség teljesítésére bő alkalmat nyújtani Görgeynek: viszont Schlik teendője vala; ez pedig e tekintetben nehezen hagyott sok kívánni valót.

Emlékezzünk csak, hogy ez ép oly ügyes, mint vállalkozó vezér az osztrák csatavonal legszélső bal szárnyán, a verpelét—egri úton megindult Pergen-dandárhoz azért csatlakozott volt saját személyére nézve, mert Eger tájáról meglepő oldaltámadástól tartott; mely ha sikerül, hadtestének offenzív föllépését megakasztani, sőt annak már kivívott fölényét csakhamar veszélyes kudarczczá változtatni hivatva leendett.

Ha majd a valóban bekövetkezett oldaltámadás visszaveretése után továbbra is ugyanazon dandárainál megmaradni látjuk őt, a melyek a kopár dombháton végig a mi kúpunk felé előre törtek: könnyen megérthetjük, miért teszi azt. Kétségtelenül nem a végett, hogy személyes bátorságát a jámbor Kocziczka által, megneveltető hamis pathoszszal megénekeltesse, hanem talán inkább csak azért, mert jól megértette volt az e ponton tapasztalt ellentállásnak valódi jelentőségét, és mert ennél fogva az lehetett meggyőződése, hogy hadtestének támadó föllépésében ép e ponton fejtendő ki a legnagyobb erély és szívósság.

Dessewffy haderejének, a mint láttuk, rögtöni eltunte csak fokozhatta Schlik elszántságát.

Nemsokára megcsorbúl a magyar vet-ágyúk zárt sora; golyóik zápora gyérülni kezd; tehát az ő saját ágyú- s rőppentyű-ütegeinek túlsúlya kétségtelen. Új tartaléknak árnyéka sem látszik magyar részen többé. A pillanat kedvező. Legott fél lőtávokra előre tolja tehát ütegeit Schlik és pusztító munkálkodásuk megrendíti Görgey csekély haderejének utolsó maradványait.

Hiában szánja el magát Görgey, hiában áldozza ő fel utolsó emberét; hiában erőlködik ő mint egy örült, negyedik-szer is, nyílt arczrohammal némítani el Schlik ütegeit.

Kúpunk éjszak-keleti lejtőjét erdő borítja; ennek (éjszakenyugoti szélének) védelmét 300 úgy nevezett tiroli vadászra bízta volt Görgey, de kételkedvén bátorságukban, még az ő két gránátos-századját is ezen erdőnek megtámadott szélére maga hajtja előre.

És ezen oly elkeseredett ellentállásnak e volt a végvonalása; mert ismét visszasietvén megmaradt négy vet-ágyúhoz Görgey, ezekből már csak egyet talál meg helyén, azt is fogat nélkül! Megrémült embereiktől cserben hagyatott néhány főtiszt erőlködik hegynék eltolni a megfeneklett löveget. Hiú törekvés! és Schlik rőppentyűi, golyói most mind erre süvöltnek! — E válságos perczen egy huszárkapitány néhány emberét maga után lelkesítve, önkényt siet elé segítségre s a már is elveszettnek látszott löveg meg van mentve!

Elpusztultak végre mindnyájan a mi kúpunkról, a kik eddig megvédték azt. Senki sem állja többé útját a győztes Schliknek, ha ő — győzelme áldozatait megboszulandó —

most e kedvező pontot elfoglalni siet, hogy hatalmas ütegeivel innen az amott lent az országúton a mentő kerecsendi hídnak tóduló magyar hadosztályokat szétrobbantsa. És — mit látunk? Mindössze is egy-egy osztrák előrsöt a mi elhagyott kúpunk legtetetjén itt-ott bújkálni. Ágyúnak, röppentyűnek semmi nyoma. Hogyan értsük? — Íme a felelet:

Azon pillanatban, melyben a megmentett magyar vetőágyúnak emberfogata (közte Dessewffy) kúpunk déli lejtőjén le az országútra kezdett ereszkedni, a kerecsendi hídon innen Görgey szerint már csak egyedül Pöltenberg hadosztályának egy része tartózkodott *) és — Schlik dandárai ki voltak merülve. —

A csatavesztett magyar hadosztályok visszavonulása tehát jó rendben folyhatott mindvégig; még pedig, a mint azonnal látni fogjuk, még verőfényes nappal.

XXXIII.

„A csatatér még megtartható lett volna, — ezt belátam — ha a vezérek és csapatok erkölcsi állapota megújított erőfeszítést lehetővé tett volna.“

Így indokolja Dembinszki, hogy Kápolna elveszte után miért nem tett ő egyetlen egy árva kísérletet sem az elveszni hajlott csata helyreállítására. Különbén ha az egész magyar csatavonalon valakinek, úgy neki volt módjában ilyesmit megkísérteni.

Aulichnak semmi efféle kockáztatnia nem volt szabad; tiltotta hadállásának *hadászati* jelentősége, melynek ő teljes tudatával volt, midőn olyan magatartást tűzött maga elé zsinórmértékül, melyért tétlenséggel vádolja őt a galádúl gyanúsító Dembinszkiel szövetkezve Klapka. Jól tudta Aulich továbbá azt is, hogy semmi féle tartalék-haderő támogatására nem számíthat azon esetre, ha netalán balúl ütne ki a részéről megragadott offensiva s ennek folytán komoly baj érné a magyar hadállásnak ő reá bízott szélső bal szárnyát, mely, a mint többször említők, legközelebb állott Poroszlóhoz s a mely szárnynak legfontosabb feladata az volt, hogy az ezen ponttal

*) Görgey: *Mein Leben und Wirken*, I. 244. lap.

való szabad közlekedhetést minden eshetőségek ellen szilárdúl biztosítsa.

Dessewffy, Pöltenberg és Görgey, a mint láttuk, a Verpelétnél harczott magyar haderő gyöngye voltánál fogva a körömszakadtaig menő védelemre maradtak csupán utalva mindvégig.

Még jelentéktelenebb volt azon magyar haderő, melyről Verpelét elveszte után *legott* Klapka rendelkezett. Mutatja ezt azon körülmény, hogy a meglepő offenzívák iránt különös előszeretettel viseltető ezen genialis fiatal hadvezér ismételt oldaltámadásainak visszaütésítésére már az egyetlen Pergendandár is elegendő erővel bírt.

Egyedül Dembinszkinék állott — a közvetlenül ő utána indított egy Colloredo-dandárral szemben — oly túlerő rendelkezésére, mely offenzív föllépésnek jó sikert előre biztosított.

A Kápolnát ostromlott Wyss-dandár kimerülten ott rekedvén az imént nagy nehezen, elfoglalt helységben s abból ki, előre nyomulni nem mervén, vagyis inkább — Windischgraetz historiographusa szerint — többé nem bírván; Dembinszki, ha Máriássy hadosztályát a Guyonéval egyesítve, *legott* serényen neki megy az amúgy sem túlmerész Colloredónak: oly fordulatot adhat a csata eddigi menetének, mely egy esetleg elejétől végig győzedelmesen megvívott csatának eredményével is felér vala.

Hanem a pillanatnyi helyzet illetén rögtöni felfogása és villámgyors kizsákmányolása nem olyan fán terem, a milyennek most már felismertük Dembinszkit; ahhoz egy Bem vagy legalább (Bemhez konyító) Perczel Mór kellett.

Ismerve Dembinszkit, voltaképen már nem is tehetünk neki szemrehányást miatta, hogy ő csak folytatta — folytatta mindvégig az egyszer megkezdett visszavonulást.

Egy — a mint világosan megfejtettük — vaktában sikerült retirádának köszönvén azon dicsőségét, hogy korának híres hadvezérei közt őt is emlegették; mi csoda! ha ő Magyarországon első támadó kísérletével (Tornallyánál) felsülvén, másodikával (Kápolna visszafoglalása végett „hü bele Balázs!” módjára megkísérlett rohamjával) csúf kudarcot vallván: *) talán szent fogadalmat tett *legott*, hogy *támadó*

*) Dembinszki esztelen intézkedései okozták — Klapka szerint — hogy ez alkalommal a magyar részen harczott Zanini-zászlóaljkat körülfozták az osztrákok s fegyverletételre kényszerítették.

föllépéssel soha többé nem compromittálja hadvezéri jó hírnevét. — Bárkinek is vallásos érzelmeit respectálni illő.

Hogy ezen bár éles hozzávetéssel nem messze tévedünk a valóságtól: jelen tanulmányunk további folyamában csakhamar be fog bizonyúlni.

Egyébiránt eszünk ágában sincs hibául róni fel Dembinszkinék, hogy ő mint fővezér a Guyon által nyert erősítésnek daczára sem szakította félbe — újdona-d-új jóslata szerint az ellenségre nézve gyászosan végzendett — hátrálását; csak az ő fentidézett indokolása ellen van kifogásunk.

Hisz szerintünk nem Kápolna elveszte után, hanem még ennek bekövetkezte előtt lett volna e hátrálás maga igazán helyén; de — hogy Dembinszki szerint „a vezérek és csapatok erkölcsi állapota“ lett volna azon ok, a mely őt e hátrálás szakadatlan folytatására bírta: ez ellen tiltakozni kötelességünk mindaddig, míg e tekintetben a jelen tanulmánynak alapúl szolgáló eredeti források más (talán még eredetibb?) források által meg nem czáfóltatnak.

Windischgraetz herczeg közvetlen a kápolnai csata után még február 27-ikén este útnak indította Bécsbe ő felsége a császárhoz csatajelentését, melyben ő legalázatosabban — egyebek közt ekképen dicsekszik:

„Ezen csatában mindenik ponton tetemesen túlerős ellenséggel volt dolgunk.“

Ha az akkori időben oly mértéktelenül elbizakodott osztrák hadseregnek legelbizakodottabb tábornagyja az ő seregével megküzdött magyar hadrészeket oly túlerőseknek vallja: mit jelent az? kérdjük.

Vajon azt jelentheti-e, hogy emezek a kápolnai csatában tetteleg harczott osztrák haderőket túlhaladták *számban*?

E kérdésre ma a leghatározottabb positivitással „nem“ mel felelhetünk.

Windischgraetz historiographusa a leghitelesebb forrásokból merítve számadatait, a kápolnai csatát vívott osztrák hadsereg összes erejét a következő számokban reprodukálja:

gyalogság	18,696 ember
lovasság	2,974 „
összesen	<u>21,670 ember.</u>

Ugyane forrás szerint ezek közül csak 10 gránátos-század maradt meg érintetlen tartalékul, tehát annyi mint 1400

ember. E számot amaz összegből levonva, marad 20,270 ember; a nehéz lövegek száma pedig 147 volt.

Ezen osztrák haderő ellen harczott magyar részről tetteleg:

Aulich hadosztálya	4000 ember,	16 löveg
Szekulics „	4000 „	16 „
Máriássy „	4000 „	16 „
Pöltenberg „	4000 „	16 „
Dessewffy „	4000 „	16 „
Weissel csapata	1000 „	10 „
Guyon útegei	300 „	16 „ *)
összesen	21,300 ember, 106 löveg.	

Ha mégis túlerősnek becsülte Windischgraetz herczeg a kápolnai csatában az ő seregével szembeszállt magyar hadsereget: az *úgy* érthető csupán, ha felteszszük róla, hogy szükségét érezte, mentő okot találni azon öt semmi tekintetben ki nem elégíthető tényre nézve, hogy saját hadserege két napig tartó legnagyobb erőmegfeszítésével sem bírt többet

*) Ne tessék a netalán magyarelleses érzelmű nyájas olvasónak pártatlanság hiányával vádolni bennünket azért, hogy mi Guyon hadosztályának csak az ágyúút adjuk a kápolnai csatában magyar részről *harczottak* számához.

Ha a két ellenfővezérnek, Windischgraetz- és Dembinszkinék személyes (fővezéri) működéséről volna szó: okvetlen odairnók Windischgraetz rovására az ő gránátosait is, Dembinszki rovására pedig a Schulz és Kmety-féle hadosztályokon kívül Guyon hadosztályának *gyalogságát, lovasságát* is. Mindegyik fővezér keze ügyében voltak az illető haderők; alkalmazhatta őket, hasznukat vehette; ha nem vette: maga feleljen róla.

De mikor úgy áll itt a kérdés, hogy akár fővezéri intézkedés, akár önelhatározás folytán, a két hadseregnek melyik része harczott *tényleg*, melyik nem? és mikor e kérdést azon előre kijelentett czélből vetjük fel, hogy szem előtt tartva a csata eredményét, az egymás ellen tetteleg harczottak számarányából a két ellenes hadseregnek viszonyos mikénti magatartására következtessünk: akkor — ha alaposan akarunk indulni, egyetlen szál katonával sem szabad, sem kevesebbet, sem többet számítanunk, mint a hány *tényleg* harczott.

Csak hogy — mit értsünk ezen szó „harczott“ alatt?

E kifejezés értelmének szabatos meghatározása szükséges mindenek előtt, különben előállhat osztrák részről valaki s reánk olvassa, mily élesen emeltük ki, hogy Montenuovo lovassága *nem harczott* s még sem vontuk ki az osztrák harczottak összegéből.

Engedelmet kérünk: „Qui bene distinguit, bene docet“. Szerin-

vívni ki annál, hogy végre a csatatéren úgy a hogy megpihenhessen.

Lehetőnek hinni, hogy azon magyar hadsereg, mely annyi tért engedett az öt két nap óta folyton szorító osztrák hadseregnek, emberszámra emennél nem volt erősebb, nehéz löveg-számra meg épen két hetedével gyöngébb volt nála, — oly gondolat, mely az akkori időbeli osztrák katona gögös önhittségével sehogy sem férhetett meg.

Íme! Windischgraetz herczeg, az osztrák fővezér, a magyar részről tapasztalt szívós ellentállás kútforrását a magyarok túlnyomó haderejében, tehát olyasmiben, a minek épen ellenkezője létezett, keresvén: csak *nemleges* tanúbizonyossággal ugyan, hanem azért *amaz ellentállás derék voltára* nézve nem kevésbbé fényesen czáfolja meg Dembinszki állítását, mely szerint hadserege erkölcsi állapota kényszerítette volna őt arra, hogy a csatatér megtartásáról lemondjon.

És Dembinszki, a magyar fővezér, midőn arra kényszerített bennünket, hogy hadseregét gyalázó állításával fővezéri

tünk a harezoltak közé számítandó mind azon hadrészt, mely akár önként tetteleg megharezolt, akár fővezére részéről parancsot vett arra, hogy tetteleg harezoljon, habár e parancs vételével mindjárt sarkon fordúlt s a helyett hogy támadjon, legott megfutamodott volna is rémültében.

Ily értelemben tehát a harezoltakhoz számítjuk gróf Montenuovo ezredesnek hat lovas századát (bár azok tetteleg nem harezoltak voltaképen), mert ott van a fővezéri parancs, mely őket üldözésre, tehát harezolásra — nem sétalovaglásra — útasítja.

De ha Windischgraetz herczeg, ki az ő parancsára gróf Montenuovo ezredes vezénylete alatt üldözni indult hadoszlopot személyesen csak egy darabig kísérté el, ezen hadoszloptól — míg az üldözés tart — meg nem válik: ez esetben ama tetteleg nem harezolt ó lovas-századot ugyancsak nem-harezoltak gyanánt vennők számba s azokat szint úgy, mint ama tíz osztrák gránátos-századot, az osztrák hadsereg létszámából kivonnók. Mert ők a fővezér személyes *jelenlétében* vesztegelvén, e veszteglés úgy értelmezendő, hogy a személyesen jelen levő fővezér *úgy akarta*, hogy ők ne támadjanak, *ne harezoljanak*. Veszteglésük ez esetben ő nekik sem közvetlenül, sem gróf Montenuovo ezredes képében közvetve, netalán kifogás alá esendő magatartásul be nem számítható, — minden nemű megítélés alól kivonván őket a fővezérnek személyes jelen volta.

És lévén „quod uni justum, alteri aequum“, kétségkívül megbocsátand a netalán magyarelleses érzelmű nyájias olvasó, ha ezen elvnlé fogva viszont a kápolnai csatában magyar részről harezoltak katego-

ellentfelének ugyanezen hadseregét komolyan megtisztelő tévedését idézzük szembe: kétségkívül saját emlékére nyomta a magyar hadseregére szánt gyalázat bélyegét.

Csaták, melyek a hadseregnek oly erkölcsi állapota miatt mennek veszendőbe, mint a milyen erkölcsi állapotot akkori hadseregére Dembinszki fog rá, nem úgy szoktak végződni, mint végződött a kápolnai csata.

„Dél után öt óra volt, mikor a csatazaj elhallgatott; Schlik hadteste a Kerecsend előtti magaslaton ütötte fel éjjeli táborát“ *) jegyzi Kocziczka.

„Még magasán állt a nap az égen 1849. évi február 27-én, mikor a kápolnai csatának utolsó ágyúüörgése már rég elhangzott volt: s a győző mégis mindennemű üldözésről lemond — Dembinszkinak arra kecsegtető intézkedései daczára.

„Nemde egy hallgatag „Te Deum“ volt ez a győző részéről azon kedvezményért, hogy ő végre kifúhatta magát drágán vásárolt babérajain?“

Így nyilatkozik az ő drastikus modorában Görgey. **)

riájából nemcsak a csatatéren jelen nem volt Schulz- és Kmety-hadosztályokat, hanem az elejétől végig *Dembinszki fővezér közvetlen személyes vezénylete* alatt állott Guyon-hadosztálynak gyalogságát és lovasságát is kirekesztjük mind addig, míg nekünk Dembinszki emlékirataiból vagy bármely más, e tekintetben hitelt érdemlő, forrásból ki nem mutatják, hogy emezek is tevékeny részt vettek e csatában, hogy szerepök a csata tartama alatt más volt, mint amaz osztrák 10 gránátos századé, a melyek — Windischgraetz historiographusa szerint — Kompolt mellől tétlenül nézték a csatát s a melyeknek emberszámát ép ezért le is vontuk az osztrák hadsereg összegéből.

És végül még egyet. Windischgraetz historiographusa kihagyta számításából az osztrák ágyúütegekhez tartozó *pattantyúsok, szekerészek* ezrekre menő létszámát.

Részünkről nem úgy történt a *magyar pattantyúsok és szekerészekre* nézve. Ezek mind benne vannak a magyar hadosztályok létszámában.

Tessék az osztrák hadseregnek idéztük emberlétszámát, mely csupán csak a gyalogságot és lovasságot mutatja ki, a benne nem foglalt pattantyúsok és szekerészek létszámával becsületesen kiegészíteni s azonnal ki fog derülni, hogy a kápolnai csatában tetteleg részt vett magyarok nemcsak nehéz lövegben, hanem emberszámra is jóval gyöngébbek voltak az ellenök harczott osztrákoknál.

*) *Winter-Campagne*, 246. l. (Tehát ugyanott, a honnan utoljára tágitani volt kénytelen Görgey.)

**) *Mein Leben und Wirken*, I. 249. lap.

Windischgraetz historiographusának *félhivatalos* demen-tije, mely szerint az üldözésnek (?) a beállott sötétség vetett véget, ama két összhangzó tanúvallomással szemben elenyé-szik; kettőn állván az üldözés is, nem csupán a vásár; és üldö-zőről sem Kociczka, sem Görgey szerint nem lehetvén szó.

Dembinszki költött sötétsége mily rövid ideig tartott, még friss emlékezetünkben van.

A mit végre Klapka mond, egyszerűen „estét“ emleget-vén, mikor a csata vége szakadtának időpontjáról beszél: az sem hús, sem hal, sem hideg, sem meleg.

E szerint Klapka semmit sem mondván; Dembinszki maga magát megczáfolván; Windischgraetz historiographusa pedig egyszerűen csak füllentvén: marad constatált ténynek, mit Kociczka és Görgey összhangzóan állítanak, hogy bizony *időben* nem volt hiány az üldözésre, adott volna csak alkalmat is rá a meghátrált magyar hadsereg magatartása!

„De“ folytatja Dembinszki az e jelen szakaszunk kezde-tén idéztük indoklását — „nemcsak egyedül ebben (tudniillik a vezérek és csapatok erkölcsi állapotában), hanem az élelmi szerek hiányában is volt visszavonuló mozdulatomnak egy további oka. A biztosok nem tudtak annyi szekeret összesze-rezni, hogy legalább a szükséges kenyeret a csapatok után szállíthatták volna. Mi történt volna meg tehát egy esetleges előnyomulás esetében, mely által mindinkább távoztam volna a raktáraktól.“

Itt már szívesen átengedjük a szót az emlékiratokat összeállító Danzer úrnak, a ki erre egy külön jegyzetében ekkép sóhajtoz fel:

„Jóságos ég! hisz a körültekintő tábornok kötelessége az élelmezésről *korábban* jönni tisztába, — és nem a csata zajában.“

Hanem azért Dembinszki csak folytatta hátrálását más-nap, február 28-án, Mező-Kövesdig.

DEMÁR JÁNOS.

EGY OLASZ ÁLLAMFÉRFI A MAGYAR RABLÓKRÓL.*)

Hogy újabb időben a magyar viszonyokról írt külföldi munkák közt ritkaság az olyan, mely viszonyaink ismerete mellett elegendő jóakaratot is tanúsítana irántunk: az inkább örvendetes, sem mint bántó; — de minden esetre természetes dolog.

Azon korszakból, midőn vagy tele szájjal szidtak, vagy tele szájjal dicsértek bennünket, immár kinőtünk. Most már állást foglalunk, mert élünk. Ez állás-foglalás nagyon természetesen kényelmetlen szomszédainknak, s így a Löher-féle szerencsétlen jajgatások nagyon is természetes forrásból erednek. Minthogy pedig szomszédaink kedvéért meghalni legtávolabbról sem szándékozunk: nagyon jól esik az ellenünk irodalmi úton is megindult hadjárat szenvedélyes hangjából következtetnünk állásunk erőteljes voltára, mely ily támadásokat szükségel immár, s nem egyszerű lenézést.

Hasonló áll nagyon természetesen a másik oldalra is. Eddig irodalmi különbség volt a magyar viszonyok dicsőítése. A vad-rózsákat szeretők egész raja zengett érzékeny akkordokat a magyar kiskorú nemzetnek. De ma kiléptünk e korból. Ma már nem ártatlan gyermekek vagyunk; ma már nem a rokonszenv egyetlen támaszunk, hanem tetteink és érdemeink. Azok szerint ítélnék el vagy méltányolnak; de felettünk nemcsak az érzelem gyöngé, hervatag virága, hanem az ítélet gyümölcse is megterem. Most már elég erősek vagyunk arra is.

*) *Note sul brigantaggio in Ungheria.* G. L. Pecile. Udine, 1875. Tipogr. G. Seitz.

De maga azon tény, mely szerint most már ítélet-hozatal alatt állunk, köteleességünké teszi, hogy az eddiginél nagyobb kritikával fogadjuk azt, mit rólunk írnak; s ha — mint kell — erélyesen visszaútasítjuk az idétlen támadók egész hadát: ne késsünk kellő mértékre leszállítani barátaink dicsérő szavát is, kiket gyakran rokonszeny, gyakran az elfogultságnak más neme nem képes kellő magaslaton tartani; gyakran végül csak az eredményt tekintve, hajlandók az egyes tényezőknél több hatást tulajdonítani a kellőnél.

G. L. Pecile úr S. Dona di Piave képviselője. Mint parlamenti ember, az ügy nevezett függetlenek pártjához tartozik, s e pártnak vélt szolgálatot tenni, midőn — egy, S. Dona di Piavében választóihoz tartott beszédében tett ígéretéhez képest — a magyar közbiztossági állapotokról egy tanulmányt bocsátott közzé.

Tudvalevőleg ugyanis az olasz kamrák ez évi ülészakájában mutatott be többszörös ígéret és az elfajult közbiztossági állapotok nyomása alatt a Minghetti-kormány egy törvényjavaslatot, mely a megzavart közbiztosság helyreállítása céljából rendkívüli felhatalmazásokat adott volna a kormány kezébe. E felhatalmazások — úgy legalább, a hogy először foglaltattak egybe a törvényjavaslatban, kétségkívül igen nagy mérvűek voltak. Közigazgatási úton a kormány akármely kerületben (prefettura) elrendelhetette a legkivételesebb szigorúságot, a mely szerint a prefet személyes hatalma alatt levő rendőrség nemcsak a domicilio coacto esetén, hanem máskülönben is elvonta volna a rendes bírósági eljárás elől a compromittáltakat.

Az ellenzék élesen megtámadta e javaslatot, s a kamarában az egyik botrány a másikat érte. A javaslat ellen némelyek (Laporta) felhozták, hogy az Sicilia ellen van büntetésül irányozva; általánosan (Depretis) félték a kormány túlhatalmától, a Carlo Alberto által kiadott alkotmány (Statuto) megsértését látva abban; mások (Tajani) elégségesnek vélték rendes törvénykezés szigorúbb alkalmazását, s ismét mások (Mancini) a közönséges törvényszékek illetékessége alól való elvonást panaszolták.

Nem tartozik ide azt keresni, vajon mennyiben voltak ez érvek csupán ürügyek, melyek az éjszaki és déli olaszok közt levő mély különbségnek mesterségesen élesbitésére vol-

tak irányozva; nem tartozik némely más személyi kérdések érintése: annyi tény, hogy évek hosszú sora óta épen a közbiztossági kérdés volt az, mely a leghevesebb vitákat okozta az olasz parlamentben, Turinban, Florenczben és Rómában egyaránt; és tény az is, hogy évek óta nem volt e kérdés tárgyalása oly éles, mint épen ez alkalommal, mely pedig évenként állandó vendége igyekszik lenni az olasz kamarának, az angol Mutiny-Bill példájára csak egy évre szavaztatván meg.

A kormány győzött tehát; de az ellenkező nézet még nincs megnyugtata. Ez ellenkező nézet befolyása alatt készült Pecile úr könyve; nyilván annak bebizonyítására, hogy a közbiztosság helyreállítása csupán a rendes eszközök használata mellett lehetséges Olaszországban is, ép úgy, mint lehetséges volt Magyarországon.

Ez első állítás azonban egy sarkalatos tévedésen nyugszik, melyet a szerző tud és érez, de a melynek következetes keresztülvilágoltatása a mű irányzatával ellenkezett volna. És ez az, hogy a magyar rablók és az olasz maffia lényegesen más: hogy ennél fogva — szembeszökő a következtetés — az ellenök alkalmazandó eszközöknek is szükségképen különbözőeknek kell lenniök. Ezt szerző egész munkájában nagyon jól érzi, de azért csak a közös oldalakat emeli ki művében, mint az a festő, a ki fél szemre vak barátját en profil festi, és pedig az egészséges szem oldaláról.

A magyar rablók történetét és szervezetét hogy ismeri és helyesen fogta fel Pecile úr, mutatja a történeti bevezetés, mely mindjárt művének elején (11. lap) foglaltatik, s mely következőleg szól:

„A magyar rablók csapása egész 1840-ig nyúl vissza, a mikor a katonai sorozás kötelezettségének keresztülvitelénél behozták azt a szokást, hogy az újonczokat vasra verjék. A különböző társadalmi osztályokkal való elbánás különbözősége a sorozásnál, a gazdagoknak a szolgálat terhe alól való kibúvhatása a helyettesítés által, a szokásos visszaélések és fölösleges durvaságok, sok ifjút reá bírtak, hogy az alól kibúvándó, kóbor életet vigyen, különösen a puszták azon helyein, melyek tanya névvel jelöltetnek, a hol a paraszt-lakosság csaknem teljesen elszigetelve élt az emberi társadalomtól, és a hol épen ennél fogva a kiváltságolt osztályok iránti ellenszenv

jobban érezhető volt. A szökevény kóborlók könnyen találtak itt kenyeret és menhelyet.

„Mindegyik barátságos fogadtatásban részesült és ott el is hallgatták hollétét. Igen gyorsan csatlakoztak aztán ezekhez valódi gonosztevők is. A hatóság gyakran elkezdte üldözni e kóborlókat; s akkor aztán azok szétszóródtak a különböző megyékbe. Minthogy azonban a rokonszenv mellettök volt: a hatóságnak nem volt meg azon támasza és segítsége, a mely nélkülözhetetlen a rablók elfogatásánál a sikerhez, tudniillik a helyi elemek segélye, a szükséges felvilágosítások, a károsodottak és a tanúk nyomra vezető vallomásai.

„Most már e kóborlók, e pusztai betyárok valóságos rabló-bandákat kezdettek alakítani, annak eljárását és szokásait követve; a mikor 1848-ban kitört a függetlenségi háború. Ekkor aztán a betyárok tanácsot tartottak vezérök, Rózsa Sándor alatt, annak elhatározására, ha vajon ne térjenek-e vissza az emberi társadalomba, vagyis részt vegyenek-e vagy sem a szabadságháborúban? •

„Elhatározták, hogy kegyelmet kérnek és önkénytesekül jelentkeznek a nemzet harczában részt venni. A magyar kormány helyesen tett, hogy elfogadta az ajánlatot. Rögtön nagy számmal jöttek a rablók a különböző megyékből. Eleinte kitüntették magokat hősiességük által; később azonban el kellett őket választani a hadsereg többi részétől azon kellemetlenségek miatt, a melyeket okoztak, és azzal végezték pályafutásokat, hogy megrabolták a hivatalnokokat, az oroszok jövetelekor hatalmokban kerítették a hadsereg létező marhaállományának egy részét, s végül kifosztogatták a honvédeket is.

„Az 1849-diki szerencsétlenségek után és a rettenetes reactió alatt, minden bántás és baj a magyar honpolgár ellen csak növekedett mind élességében, mind terjedelmében. Így a rablók is, a kik még azon felül azon előnyben is részesültek, hogy a polgárok minden önvédelmi eszköztől meg voltak fosztva, elvétetvén tőlök a legszigorúbb kutatások után a fegyverek. A míg aztán föbelvödözték a polgárokat az osztrákok csak azért, mert fegyver birtokában voltak, a míg a zsandárok mindenkit üldöztek, gyanúsítottak és mindenütt kutattak: hét vagy nyolcz rabló világos napfényen, Szegednek, egy 69,000 lakosú városnak, tőszomszédságában megtá-

madt és kifosztott egy ötven szekérből álló karavánt, mely a vásárra jött és a melyen volt mintegy száz ember. A rablók biztosak voltak benne, hogy ez emberek fegyvertelenek. A rablások, a melyek így kívül kezdetek el a városon, később behatoltak a város belsejébe is. A rablók fegyveresen vonultak át a városon, lövődözvén fegyvereikből. Volt egy olyan nap is, a mikor épen a cs. kir. biztos háza előtt állottak meg egy rablás után fényes nappal a rablók, hogy az egyik szekerőkből kiesett kereket helyére illeszszék. Pedig az ostromállapot teljes virágjában volt.“

Itt aztán elbeszéli a szerző, mily módon változtak meg a Deák Ferencz böles vezetése alatt levő párt hatásos működése után a politikai viszonyok; mint lett kénytelen részben külső, részben belső okok nyomása alatt utoljára is engedni a bécsi kormány, s mint alakult meg a magyar kormány. Ez adatok mind pontosan vannak felsorolva. Ezek elmondása után folytatja ismét tárgyát, melyből folytatva veszszük át mi is a következőket:

„Bárha Ausztria, az utolsó évek alatt, melyben uralkodott Magyarország fölött, lecsillapodván már szenvedélye a hazafiak ellen, felhasználta, mind azon hatalmas eszközöket, melyekkel rendelkezett az országban a rablók elfojtására, és zsandárjai mellett lovas és gyalog csapatokat is küldött azon rablók ellen, a melyek pusztították a Bakony-erdőtől Erdélyig és a Kárpátoktól a Dunáig terjedő nagy síkságot, mely több mint 50,000 négyszög kilometer: még sem ért el semmi eredményt. A terület nagy kiterjedése az egymástól legtávolabb lakó lakossággal, az erdők, a lakosság egy részének nomád élete, melynek nincs lakása, magának a népességnek kemény természete, mely nem engedi, hogy vagy bejelentsen vagy adatokat szolgáltatson a hatóságnak, hozzájárulván ehhez az akkori hatóság iránt való ellenszenv (melyet részben nevelt a rablók népszerűsége, részben a tőlök való félelem) mind ezek a rablóknak a lehető legkedvezőbb kilátásokat szolgáltatták. És a mikor 1867-ben a felelős magyar miniszterium kinevezésével az alkotmány végre visszaállítatott, a városok és a megyék visszanyerték előjogaikat: Magyarország a kényuralmi gazdálkodás szomorú örökségei közt, közepén találta magát egy elterjedt rabló-hálózatnak is, a mely különösen Somogy és Zala megyékben dühöngött.

„Ha Bach központosító és önkényes rendszere rosznak bizonyult be a régi osztrák birodalom minden részében: különösen rosz volt az Magyarországon, a hol oly kormányzati módot törekedett behozni, a mely ellentétes volt a lakosság szokásai, erkölcesei és ösztöneivel. A zsandárokat Bach huszárjainak nevezték és fölötte gyűlölték. A német burocracia, a mely helyettesíté a városok és megyék képviselőjét, — magában is fölötte gyűlöletes, — nem gondolt semmire, csak fizetésére és a lehető legroszabb szolgálatot teljesítette, a mely csak roszabbodott akkor, midőn 1865-ben az országgyűlés egybehívásakor belátta, hogy birodalmának itt már vége van.

„Így történt aztán, hogy éppen az alkotmányos korszak kezdetén tört ki a válság, a melynek csirái már annyi idővel az előtt el voltak vetve. A levéltárak tömve voltak mindentféle bünygyi vizsgálatokkal, jegyzőkönyvekkel, végére mehetetlen büntető perekkel; hanem az alatt azért a rablóbandák szabadon kóborolhattak a pusztákon, rabolhattak, fosztogathattak és gyilkolhattak tetszés szerint, 1868-ban a dolgok már oly állapotban voltak, hogy nemcsak a posta, de a vasút is rendszeresen ismételve kirabolgatott. Kénytelen volt a vasútigazgatóság minden vonattal egy bizonyos számú katonát is vinni, hogy ez szükség esetén védelmezze a vonatot a rablók támadásai ellen.

„Azon körülmény, hogy soha sem támadták meg a postát vagy a vasutat, csak akkor, mikor az pénzt szállított, biztos jele volt annak, hogy a rablók összeköttetésben állottak a városi tisztviselőkkel, a mi később csakugyan ki is tünt a vizsgálatok alatt. Ily nagy bajjal szemben, a lakosság kérelme, és a képviselők felszólalásai után a magyar kormánytanács elhatározta királyi biztost küldeni ki részletes útasításokkal azon czélból, hogy helyreállítsa a közbiztosságot Somogy és Zala megyékben és rendkívüli eszközöket kérni az országgyűléstől a rablók elnyomására.“

Ezzel kapcsolatosan közli szerző azon miniszteri útasítást, mely gróf Forgách Mór, cs. kir. nyugalmazott csendőr-ezredesnek, mint Zala és Somogy megyék területére kinevezett királyi biztosnak e czélból adatott, s mely a hivatalos lapban közöltetett, főszólyt fektetve azon rendelet 9.ik pontjára, a melyben kimondatott, hogy az elfogott rablók tüstént átszolgáltatandók a megyei törvényszékeknek, hasonlóan az orgazdák, ellentállók stb.

Ez alkalommal Deák Ferencz és Ghyczy Kálmán felszólalásairól emlékezik meg, a kik tudniillik határozottabb nyilatkozatot kértek a belügyminisztertől arra nézve, hogy az utasításban érintett rendelkezések (p. o. a csárdák bezárása, a fegyverek összeírása stb.) csakis az illetékes megyei hatóságok útján fognak gyakoroltatni, s hogy a létező törvények egyáltalán respektáltatni fognak, mint az a dolog természetéből folyik. A kormány ezt tudvalevőleg meg is ígérte, s így az utasítások többé nem kerültek vita alá.

A kormány ált kért 100,000 forint — a központi bizottság által 60,000-re törlesztett — megszavazása alkalmával folyt vitát 1868. okt. 23-ról közli egész terjedelmében a szerző. Besze János, Patay István, Várady János, b. Wenckheim Béla, Bónis Sámuel, Nyáry Pál, Berzenczey László, Csanády Sándor, Halász Boldizsár, b. Simonyi Lajos, Ivánka Imre és Mihályi Péter beszédei vannak egész terjedelmökben átadva az olasz közönségnek, mint „a magyar parlamentarismusnak tükre“.

Minden okunk meg van, e tükör ellen tiltakozni. Nem csak, hogy kedvező színben nem tünteti fel a parlamentünket, hanem igaz színben sem. A Besze, Patay, Berzenczey, Csanády stb. féle alakok túlságosan vannak itt képviselve. S valóban mosolyt kelt ma is már, ha olvassuk, hogy az ellenvetés fő lényege az volt: miért kell e póthitelre új törvényjavaslat, hiszen a kormány kezén van az államkincstár; vegyen belőle. Az ellenzék állította fel e tant. A másik ellenvetésnek, tudniillik hogy a kirendelendő katonaság több költségének igazságszerint nem a magyar belügyminiszterium, de a közös hadügyminiszterium terhére kellene esni, kétség kívül teljes jogosultsága van: a rend fentartása a katonaság természetes feladata lévén, s így ha erre vétetik igénybe: csupán rendes igénybevétel az, melynek több költségei ott számolandók el, a hol a rendes költségek: a közös hadügyminiszterium tárczájának terhére.

A vita alatt Nyáry Pál által érintett eset azonban csakugyan bekövetkezett. Forgács grófnak sikerült kiüzni a rablókát Somogyból és Zalából. „De ez — folytatja tovább szerzőnk, — inkább csak pillanatnyi elfojtás volt, sem mint gyökeres gyógyítás. A baj eláradt innen a Dunán át, és Forgács gr. küldetése még be sem volt fejezve, midőn a lapok már

kezdették elbeszélni a legszomorúbb tényeket a melyek Szeged környékén történtek.

„A Tisza és a Duna közt Bábai Gyurka rettegte a föld népét, és mikor Bábai megöletett egy csárdában, a hol mulatott társaival együtt, társai szétoszlottak s kezdtek külön vidékeken kalandozni. Ez időközben támadták meg a postát a szegedi állomás mellett; október 8-án minden utas Izsák és Kecskemét közt a gyorskocsin megöletett, november 21-én Szeged mellett támadtatott meg újból a posta, egy kísérő katona és egy utas megölésével, és magában Szeged városában rálóttek a postalegényre, ki csupán úgy mentette meg a postakocsit, hogy a lovak közé csapva elvágatott; azután Kis-Telek és Péteri, később Péteri és Félégyháza közt állíttatott meg a vasuti vonat, hogy kiraboltassék a posta és az utasok; hogy a kereskedelmi miniszterium kényszerülve látta magát felfüggeszteni a pénzküldést némely vonalon, és az utasok csak katonai kíséret mellett mehettek.

„Ily szembeötlő tények után a közvélemény egyhangúlag kezdte sürgetni a kormány részéről való lépéseket. Talán azért, mert a csapás nagyobbnak mutatkozott, mint a hogy látszott először; talán azért, mert a rablóknak nagyon kedveztek a helyi körülmények, a mennyiben kiüzetve egyik megyéből nagyon könnyen bemenekültek a másikba; beismerték szükségét annak, hogy az eljárást kiterjesszék a szomszédos megyékre is azokról, a melyekben már megvolt a baj. Mindazáltal, mielőtt ily határozatra vette volna magát a magyar kormány, (és szerző nagy fontosságot látszik tulajdonítani e ténynek) előbb felszólította a különböző törvényhatóságokat, ha vajon készek volnának-e rövid időre átruházni a közbiztonság felett való őrködési köteleességeket egy királyi biztos kezébe, együttesen működvén aztán vele a rablógyilkosság kiirtására.

„Beérkezhvén az igenlő válaszok a sürgető kérelmekkel együtt, kevés napra a Félégyháza mellett történt vasuti támadás után, a kormány visszahíván Forgács grófot, és előbb hasztalanul ajánlgatván a királyi biztosi méltóságot különböző férfiaknak, kik az e hivatalra szükséges erélylyel és minőség-gel bírtak, végre elhatározta a kormány gróf Ráday Gedeont, a belügyminiszteriumban a rendőri osztály fejét küldeni ki, részletes utasítások nélkül megbízhván őt, hogy egyetértőleg

járjon el a helyi hatóságokkal, nyomozza ki a bajnak okát és tegyen meg mindent annak gyökerestől való kiirtására; kiterjesztvén működési terét, Pest, Bács, Békés, Arad, Torontál, Krassó, Csongrád, Csanád megyékre, a Kúnságra és a Jászságra.

„Az önkényes, nem nemzeti kormányoknál a rendőrség, a megvesztegetés, szégyen és árulás közege; nem is gyakorolhatja más, csak becsületérzés és érzelem nélküli ember; de a szabad kormányok mellett, a hol a rendőrség csupán a törvények iránti tiszteletet, a polgárok élete és tulajdona felett való őrködést jelenti: ott a rendőrség ép oly nemes feladat, mint a hazának védelmezése az ellenség ellen.

„Ráday gróf a magyar forradalom legnemesebb alakjainak egyike. A tudomány és a hazaszeretet századok óta honosak családjában, a melyből nevezetes írók és költők származtak. Bevégezvén a nyilvános iskolákban neveltetését (így akarta atyja, nem tetszván neki a családi nevelés, a mely a dölyfíre és önzésre vezet csak), s letévén a jogtudományi vizsgálatokat 1847-ben, belépett 1848-ban fogalmazónak a pénzügyminiszteriumba. De kevéssel azután, a mikor a felkelés az alföldön fegyver alá hívta a haza fiait, ő is az elsők közt volt. Kezdetben, mint egyszerű honvéd szolgált; később segéde volt Mészárosnak, Dembinszkinék és még később Bemnek, és ezen minőségben kísérte a hőst egész Déváiig, a hol nagy betegségbe esett, a miért aztán nem kísérhette el Bemet a számkivetésbe. A szabadságharcz után visszatért falusi magányába, s ott megnősült.

„1861-ben és 1865-ben elfoglalta azon helyet, mely megillette a felsőházban; harczott a reactionárius párt ellen, és a híres felirati vitában, a hol a főrendeknél a többség kétséges volt, ő is egyikét tette azon négy szavazatnak, a mely adta a többséget. Ezen liberál, erős jellemű, rokonszenves modorú, mindenkitől szeretett és tisztelt főúr 1867-ben, midőn a magyar kormány alakult, polgári kötelességének vélt eleget tenni, ha nem vonakodott elfogadni azon hívatalt, melyet ő töltött be első ízben a belügyminiszteriumnál: a rendőrfőnökséget. Csodálatos véletlen volt, hogy ugyanazon alföldön, a hol megkezdte 1848-ban pályáját a szabadságharczban, kellett, húsz évvel később küzdenie a társadalom és a törvény elleneivel. Ráday e téren elismerésre tett szert, mert feladata teljesen

sikerült. Arczképei kitétettek a kirakatokban Szegeden, és neve minden magyar szájában tisztelettel és hálával említettett, mint valami szabadítóé.

„Ráday gróf néhány kirándulás után, melyek alatt a helyi hatóságokkal érintkezett, a helyzet tanulmányozásához fogott. Figyelmesen átvizsgálta a rablók névsorát, a kikről semmit sem tudott biztosan, csak számokat és lovaik számát; összevetette a tényeket és a körülményeket; tanulmányozta a megkezdett pereket, és mindezekből azon meggyőződésre jött, hogy a bűntények elkövetői nem csupán közönséges emberek, rablók és kóborlók, hanem hogy segítséget nyernek ezek a jobb módú emberektől, kereskedők, hivatalnokok és alkalmazottaktól, kik a nagy falvak és városokban laknak, és a kik, — miután részt vettek a bűntényben — nyugodtan térnek vissza tűzhelyeikhez. Erre mutatott biztosan azon körülmény, hogy a posta rendszeresen megtámadtatott, valahányszor csak pénzt vitt. A tények ily összehasonlításából átlátta aztán, hogy egy egész nagy hálózata van a gonosztevőknek, a kik az orgazdaságra és a megfélemlítésre támaszkodnak. Észrevette azt is, hogy ezen gonosztevők a lehető legfinomabb előrelátással gondoskodtak arról is, hogy minden körülmények közt biztosan számíthassanak elegendő számú hamis tanúra.

„Gondoskodván alkalmas helyiségekről a szegedi cassemattákban, a hova záratta volt 1838 előtt Ausztria az olaszokat, a „Condannati in bianco“ (rosz hírű, vagyis politikailag gyanús egyéneket, kiket per nélkül hurczoltattak ide az osztrákok), és helyreállítván a börtöni meglazított fegyelmet: Ráday mielőtt a rablók üldözésére kelt volna a rendelkezése alatt levő katonasággal, először is minden orgazdát becsukatott. Ezek által, kiket czélszerűen elszigetelve tartott felügyelet alatt, lassan kezdett nyomára jönni a csomónak; és lépcsőzetesen, a mint új és új elfogatások történtek, le kezdett hullani a titkos lepel, a gonosztevők egész nagy szervezete megjelent egész borzasztó meztelenségben. Nem megyek a részletekbe, mert az messzire vezetne; más részről pedig ezen tények annyira hasonlítanak a minálunk elkövetett rablásokhoz, hogy pusztá ismétlés gyanánt tűnnének fel. Csak azt említem fel tehát, hogy tizenöt hónap alatt, daczára hihetetlen nehézségeknek és az eszközök csekély voltával, 554 bűntényt fedeztek fel a melyek közül nem egy felnyúlt egész 1840-ig; és azt, hogy

236 ítéltetett halálra, elfogatott 813 egyén, a kik közül még 1870-ben több mint 500 volt a rendes per alatt a szegedi börtönökben.“

Itt aztán elbeszéli a szerző, mily szigorú felügyelet alatt tartattak e rabok a szegedi börtönökben, ő maga is csupán a magyar belügyminiszter különös engedelmé mellett tekinthetvén meg azokat. Elsorolja, hogy bár ez alkalommal a perek szokatlan nagy volta és kuszáltsága miatt kénytelen volt a kormány külön bíróságot alkotni össze Szegeden: mindazonáltal a közönséges eljárástól e bíróság sem tért el soha, s így a vádlottaknak még e rendkívüli esetben is meg volt engedve minden, — a rendes jogviszonyok közt rendelkezésükre álló — jogorvoslat, melyet tényleg igénybe is vettek. Felemlíti továbbá, hogy egy táblázat következtében, a melyet e nyomozások alkalmával állítottak össze, ki lehetett számítani, hogy az egyes csoportozatok mennyi büntényt követtek el összesen kezdettől fogva.

„Mikor én láttam, a Csonka szabadkai bandájának volt már 53 rablása és 27 gyilkossága; Bojtornak volt 170 rablása és 30 gyilkossága; Rózsa Sándornak 171 bünténye, e közt egy támadás a vasút ellen, több mint 40 gyilkosság. A vizsgálat még nem volt befejezve. Mindnyája szép férfias alak volt, és a börtönből bizar öltözetekben büszke, hatásos és méltóságos tekintettel néztek le. A mi a lakosságot illeti: lehetetlennek látszott előttök, hogy oly rövid idő alatt megszabaduljanak azon csapástól, a mely alatt már körülbelül harmincz éve nyögtek.“

* * *

Elmondván ezekben a szerző, a magyar rablások történetét, mint látjuk, bár legtöbb esetben híven, de mindenütt irányzatosan, nem lesz érdektelen következtetéseit is figyelembe venni, és pedig annyival is inkább, mert — akárhogy tagadjuk is, — az új aera közigazgatási tényeinek kétségkívül egyik legfontosabbika a szegedi episod. Minden esetre érdekes tehát egy oly külföldinek véleményét hallani a tárgy felől, a ki maga objective ítélni, és az ítéletre képesítve van is, mert nemcsak ezen tényeket ismeri, hanem mint munkája minden sorából kitetszik — hazánk jelen viszonyai közt is teljesen jártas.

Még az egy idézetért, remélem, meg fog engedni a t. olvasó. Hagyjuk tehát beszélni a szerzőt.

„Arra nézve, a ki a szabadságot hozzáférhetlen kincsnek tartja, bizonyára a legnagyobb fontosságú tény az, hogy a szabad Magyarországnak, a nélkül, hogy megsérténé az alkotmányos elveket, önálló kormánya legelső idejében, sikerült kiirtani egy ily rettenetes rablófészket, a mely ily kiterjedett és a helyi körülmények által annyira elősegítve volt, s mind ezt akkor, mikor Ausztria hosszan és hasztalan próbálta e célzt az önkényuralom minden rendelkezésre álló eszközzel kiirtani.

„Nem szabad elfelednünk azon másik, hasonlóul felette fontos tényt, hogy a legnagyobb baj Magyarországon a bot és puskával való visszaélésből származik, és még sem történt több kihágás, mint a Bach-kormány alatt, a mikor a fegyver el volt tiltva. Ezen korszak alatt hatalmasodott el a rabló is, mert összezavartattak a gonosztevők a bűjdokló hazafiakkal, s így növekedett azon csodaszerű prestigeök, melyet a gyilkosok tudnak rendesen gyakorolni a népre, részben ijesztés, részben az által, hogy bűnöstényeikbe kevernek bizonyos nemességet is, a mely prestige aztán igen gyakran hallgatásra bírja a tanúkat, és lehetetlenné teszi az igazságszolgáltató hatóság működését.

„A magyar kormány a rablók kiirtására csekély összeget kért az országgyűléstől, s a kormány hatalmát egyetlenegy emberbe pontosította össze, de nem érintette azzal a polgárok jogait. Ha a kormány rövid időre kezébe vette a közbiztonsági ügyet a megyéktől és a városoktól: nem tette azt, csak miután előbb megnyerte már azok beleegyezését. A királyi biztosnak azonfelül mindig a helyi közigazgatással egyet értőleg kellett eljárnia.

„A királyi biztosnak nem adatott semmi bírói hatalom, még akkor sem, midőn másodrangú fontosságú elővigyázati rendszabályok megsértéséről volt szó, mint például némely csárda bezárása és fegyverek összeírása; annál fogva hatásköréből ki volt zárva az önkénykedés minden lehetősége.

„A kormány őrizkedett attól, hogy beszedje a fegyvereket, a melyek, ha a büntény eszközei a rabló kezében, bizonyára védelmi eszközök a polgár kezében; a királyi biztosnak adott hatalmat azok összeírására, vagyis annyira korlátolta,

hogy azok nyilvánlatban tartassanak. E helyett igen hatásos jog, melyet a magyar királyi biztos utasításai közt találunk, az, hogy a gyanús öröket bocsássa el, azon hivatalnokok és községi előljárók elbocsátását javasolja, kik gyanúsak a rablókkal való czimboráskodás miatt. Hasonlóul helyes volt a katonákról és a pandúrokról, kik talán megsebesülnek a rablókkal való harezban, gondoskodni, mint szintén azok özvegyei és árváiról is, a kik talán megölve fognak ott maradni.

„Azonban a leglényegeseb és szerintem legszerencsésebb rendelkezés az volt, a mely a kormány minden hatalmát egyetlen egy ember kezébe pontosította össze; egy emberébe, a ki egyaránt kitűnő érdemei, képességei és társadalmi állásánál fogva. Hozzájárult ehhez, hogy az az egy ember szabaddá tétett a burocratia nyúgaitól, hogy működése legyen gyors és hatályos; és mikor a polgár tudja, hogy ellene nem lehet tenni semmit, csupán csak a rendes törvények alapján, csupán csak a rendes törvények előtt: akkor szabadságát biztosan érzi. Ily rendszabály sokkal nehezebb volt Magyarországon, mint volna hasonló körülmények közt nálunk, mert a kormánynak befolyása ott sokkal kisebb, a városok és a megyék jogköre sokkal nagyobb azon közigazgatási decentralisatio folytán, a melylyel kormányoztatik Magyarország. Az egész eljárás nem lett volna alkotmányszerű, ha a kormány nem nyerte volna meg előbb — mint a hogy tényleg megnyerte — a megyék hozzájárulását.

„Nem sikerülvén az első biztos: a magyar kormány azt visszahívta és küldött egy másodikat; és méltó a megjegyzésre, hogy a siker dicsőségét nem a volt zsendár ezredes nyerte el, hanem a függetlenségi háború egy katonája, egy liberál mágnás, a ki a belügyminiszteriumi bureauból vezette volt a rendőrség ügyeit.

„Gróf Ráday kineveztetése úgy 1867-ben a rendőrség fejevé, mint 1868-ban az alföldi rablók kiirtására királyi biztosul, bizonyíték a magyar kormány részéről azon nagy fontosságnak, melyet a közbiztosságnak tulajdonít egy szabad kormány még a személy kinevezésénél is; és gróf Ráday részéről azon bátorságnak, melylyel szembe kell menni a valódi polgárnak, még a népszerűtlenséggel is, midőn oly nehéz feladatot vállal magára, mint az állam és a polgárok biztossá-

gára való felügyelet, a mely feladat már magában véve is nemes, és csupán az önkényuralomnak rossz fölhasználása tette azt oly gyűlöletes színűvé a nemzetek előtt.“

* * *

Így vélekedik Pecile úr az egész kérdés megoldásáról. Mint látszik: csupa dicséret és semmi kritika. Távrolról sem érezzük illetékeseknek magunkat arra, hogy az egyes szereplő egyének érdemei vagy esetleges hibái felett ítéletet mondjunk. Két tény azonban mégis van, mit elhallgatnunk a tiszta, objektív igazság szempontjából nem szabad. S e két tény a következő.

Igaz, hogy sikerült ez alkalommal a királyi biztosságnak a rendelkezésre levő eszközökkel megoldani a kérdést. De Pecile úr sokkal elfogulatlanabb, semmint meg ne engedné, hogy itt épen a fődolog a személykérdés. Már pèdig legalább is kétséges, hogy oly társadalomban, mely tetőtől talpig át van hatva a maffiától, — a mint van Sicilia, — oly társadalomban, hol az egyház nyíltan és a tiszviselők nagy részben szövetségese a rablóbandának, lehetséges, és elégséges volna-e egy ember? S mi történik nálunk, ha Ráday gróf küldetése quo fatio nem sikerül? Pecile úr figyelmét bizonyára nem kerülte el az sem, hogy — mint helyesen emeli ki művében mindenütt — épen a lakosság közreműködése adta az eredmény kielégítő voltát. De hát ott, a hol nemesak a lakosság, hanem a törvényesékek is — mint Siciliában — a maffia befolyása alatt vannak: elégségesek-e a rendes eszközök?

A másik ellenvetés az, hogy a nálunk alkalmazásban levő rendes eszközök voltaképen rendkívüliek. A rögtönítélő bíróságot ismerik Felső-Olaszországban is. Radecky törvény neve alatt figurál ott, a ki 1850. február 5-kén hozta be. Ott is rendkívül borzasztó volt, eredeti borzasztóságait még növelvén a lelkiismeretlen kezelés. Botokkal kényszerítették ki a vallomásokot, s ily botokkal kicsikart vallomások alapján százként gyilkolták az embereket. A statarium bizonyára élénk emlékezetben van Olaszországban. Liberál államférfiaink egymást váltották fel az igazságügyminiszteri székben; volt híres liberálunk (Horvát Boldizsár), volt híres tudósnk

(Pauler Tivadar) ott; de a statarium még mindig ott van törvénykezésünkben. Az idők multak, s e kemény intézkedés fenmaradt velök együtt, bár szerencse, hogy ügyvédek, közönség és törvényszékek ritka vállvetett közös akarattal igyekeznek rémletességeit szelídíteni. Miért van, hogy Pecile úr nem hozza fel e szörnyen sötét képet az általa használt világos színek pendentjával? Bizonyára megértette volna pedig ezt is közönsége teljesen. De ő azt akarta bizonyítani, hogy a mienknél jóval nagyobb bajt is lehet teljesen rendes eszközökkel elhárítani; s e tételhez legkevésbé sem illet volna a nálunk használt rendes eszközök ismertetése. Különben alig kerülhette el az ő figyelmét azon tény, hogy Szeged környékéről ismételve hangzottak fel panaszok is a királyi biztos működése ellen, s hogy éppen ezért nem volt lehetséges itt sem — mint sehol másutt a világon — gyökeres redszabályt keresztül vinni minden jogos érdek kellő kimélete mellett. Ráday gr. érdeme, hogy a kiirtás gyorsan megtörtént, hogy a sérelem aránylag csekély volt: de angyali érdemet embernek nem szeretünk tulajdonítani, a józan kritika nem tulajdoníthat.

A magyar kormány és Ráday gr. rövid idő alatt sikeresen nagy munkát hajtott végre, a mi kétségkívül dicsőségére szolgál a magyar közigazgatásnak. De e munkában a kormány közegei nem voltak angyalok, hanem emberek. Minden valószínűség megvan, hogy tévedtek gyakran, és tévedtek főleg az egyéni szabadság rovására. Más részről a rendszer sem oly szelíd, mint Pecile úr tünteti fel. Ellenkezőleg a mi statariumunk borzasztóbb, semmint borzasztóságait részletezni kellene. Kivételes mód az büntető eljárásunkban, melynek állandó bíróság mellett egyáltalában nagyon kétségbe vonható a jogosultsága. A gyakorlat mutatja, hogy különben is csak „ad terrorem populi“ szokták kérni, s midőn igénybe kellene venni: magok a kérelmezők mozdítanak meg minden követ kijátszására.

Ily eszközökkel felruházott rendes bíróság aztán kétségkívül nem felelne meg az olasz óhajtásoknak. Különben a kérdés még így is fenn marad: van-e egyáltalán valaha szükség statariumra? s alig ha találkonának sokan — éppen a szegedi példából kiindulva — a kik nálunk is inkább ne kívánnák annak eltöröltetését. Ily eltöröltetés mellett kétségkívül nagyobb érv volna

Pecile úrnak a magyar eljárásra hivatkozni, mint a milyen most. Ezzel azonban mi azon eljárás érdemét egyáltalában nem akarjuk kétségbe vonni, csupán — mint a józan kritika kötelessége, — a dicséretet a kellő mértékre szállítani le.

Igyekezünk kimutatni a fentebbiekben, hogy sem az emberek, sem a rendszer, — melylyel a szegedi kir. biztosság rendelkezett — az eredmény általában dicsőségesen teljes volta daczára sem érdemelnek feltétlen magasztalást. Egyikben is, másokban is volt hiba, s viszont csak a kettő előnyeinek összesítése adott ily kielégítő eredményt.

Azonban ha mind az emberek, mind a rendszer feltétlen magasztalást érdemelnének is: Pecile úr műve még sem felel meg céljának. A főfelfogás téves. Magyarország nem Sicilia. Istennek hála! nem volt az soha: a magyar rabló nem camorra vagy maffia; a magyar clerus nem hirdeti a bolla di composizione, hogy az egyháznak való ajándokot a rablás, gyilkolás absolutiójával vásárolja meg; a magyar törvényszékek nem állanak e gyülevész társaság nyomása alatt. Nálunk a társadalom ilyenmü fenétől ép. Ha van is szórványos baj ez irányban, azt némi ferde, beteges költészetnek kell inkább tulajdonítanunk, mit a nép egészséges érzete kiküszöböl csakhamar; a mi bajunk van ez irányban, az részleges és szórványos. Nem tetejétől legaljáig megromlott, depravált társadalommal, hanem a társadalom egy sebével van dolgunk. És ez oly különbség, mi a gyakorlatban végtelen fontos; a mi nem engedi meg, hogy a siciliai közbiztossági állapotok javítására tőlünk vétesék az eljárás mintája.

Ezt érzi Pecile úr is, s több helyett érinti is derék munkájában. A kivételes törvényektől fél, mert az kétélű fegyver, ma használhatja egy derék kormány a rablók ellen, holnap egy más kormány a polgárok ellen. Ez igaz, de öntudatos nép nem fél ettől. Mi őrizte meg Angliát a Mutiny Bill hatalma ellen? A közérzület. Ez ad erőt a kormánynak gyökeres javításokra, s ez köti meg kezét, nehogy túl menjen a határokon. Hogy ily rendkívüli eszközökre szüksége van Olaszországnak: a felett aligha lehet ma vitatkozni már; a közérzület kötelessége, hogy e két élű fegyvert mindig csak arra fordítsa a kormány keze, a merre a rend és a közbiztosság ellenei emelik fel fejüket.

Minden esetre pedig teljes gyönyörrel teszem le e munkát kezeimből, mert tény az, hogy ritkán találkozunk hazai

viszonyaink ily kitűnő ismeretével külföldi írónál; és tény az is, hogy e rabló-kiírtás újabb kori államéletünk egyik fényes lapja.

Megjegyzem végül, hogy szerző jelen műve könyvárusi úton nem kapható; ő maga volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Ha talán kissé túlszigorú volt ismertetésem: mentsen ki előtte az a tudat, hogy kitűnő szivességét a legteljesebb őszinteséggel tartozunk viszonzni, s épen jó barátaink iránt, mint a kik közzé joggal számíthatja nemzetünk a s. dona di piáveikerület érdemes képviselőjét.

GYÖRGY ENDRE.

D A L O K.

1.

Új szív, új köny, új sóhajtás;
Tudod mi e szerelem?
Alig fakadt zsenge hajtás
Szép tavaszi reggelen.

Óva érintsd, mint lágy harmat,
Gyöngé még, nehogy megöld:
Egy lehellet, — s már lehervadt,
Egy érintés — s már letört.

2.

Mint egy gyermek, víg szökéssel
Lejtek völgyön és hegyen:
Óh a szívnek mily kevés kell
Arra, hogy boldog legyen!

Elég kedvesünk egy tévedt
Pillantása, mosolya,
Vagy, a mit kis keze tépett,
Egy elejtett ibolya.

3.

Lelkem egy-egy dalt sohajt el,
 Mikor csak rád gondolok,
 Sóhaj után új sohaj kel,
 Egyre kelnek a dalok.

Kelnek, szállnak s mindig lágyabb,
 Mélább hangon zengenek
 S arczom egyre haloványabb,
 Szívem egyre betegebb.

4.

Fönn szállsz, mint a délre húzó
 Darvak ott a kék egen,
 S én mint gyermek, alant úszó
 Árnyékkodat kergetem.

Hegyen, völgyön, árkon, éren,
 Vad sem járta útakon:
 És fölsírok, ha elérem,
 Mert ah, meg nem tarthatom!

5.

Szemed teli tiltó daczczal,
 Ajakadon gúny lebeg.
 Azt hiszed, hogy könnyű azzal
 Leigázni szívemet?

E szív nem tűr szolgál-terhet,
 Ha kevély vagy, én is az:
 Bár gyötörhet, meg nem törhet
 E hiú, e dőre dacz.

6.

Egykor én neveddel balgán
Tele írtam szívemet,
S róla többé, bár akarnám,
Letörülni nem lehet.

Mégis, mégis, ha kivenném?! . . .
Balga szív, szégyenld magad:
Régi írás, hajh! ki nem mén,
Lapja inkább átszakad.

VARGHA GYULA.

A BETEG ÉS AZ ORVOSOK.

„Minden cigány maga lovát dicséri.“
Hallottam ezt a közmondást dicsérni;
De orvosok tanítottak meg arra,
Mily bölcsesség vagon belé takarva.

Volt egy barátom, kit a gyomra bántott,
És doktor Y-tól kért tanácsot.
Fürkészve rá tekint az orvos úr,
Megtapogatja ingalmatlanúl,
Megkoczogatja hátul és elül,
Majd kérdezősködvén egyrül-mirül,
Szól fontosán: „Most már tudom a bajt;
Nem nagy dolog, könnyű segíteni rajt.“
De nem segített, bármi bőven osztják
A méregdrága deák-konyha kosztját;
És mit tegyen a szegény áldozat?
Hát, doktor X-ben, új orvost hozat.
A szenvedőt ez is jól megvizsgálván,
Csodálkozott nagyon a kollegáján.

Hogy ezt a bajt nem tudta felfödözni,
 Holott világos, hogy a máj... S a többi.
 „Hisz' ezt csak az nem látja, a ki vak!
 Pár hét, s ön egészséges, mint a makk.“
 Ismét megindult a „gyógykezelés“,
 Elmúlt a pár hét, el pár hónap. — És?
 Nem tágit a betegség, meg sem ing;
 Csupán az orvos változik megint.
 Z doktor az, ki mostan bele fog,
 A bajt meg' másnak nézve, mint azok;
 De az eredmény ő nála se más,
 Tudnillik: mind rosszabbra fordulás.
 Ilyenkor úgy illik s következik,
 Hogy eszöket mind együvé teszik.
 Imé, tanácsot ülnek. És csodás!
 A kik között nincs megállapodás,
 Hogy miben áll a kórság voltaképen,
 Abban az egyben megegyeznek szépen,
 Hogy itt a gyógyszer a kénkö csupán,
 Miért a beteget nagy szaporán
 Küldik . . . nem a Margit-szigetre,
 Mert az nagyon közelbe lenne,
 Küldik a távol sárvízi fürdőre,
 S így szabadúlnak tőle egy időre.
 „Minő szerencse, hogy ön ide jött!“
 Mondá a fürdő-orvos, bók között:
 „Szerencse önre, mert ön ép lesz itt;
 Szerencse rám, mert e víz erejít
 Mutatni, rég ily beteget kerestem.
 Csak okos urak laknak Buda-Pesten!“
 Barátom örvend — a szegény betegnél
 Egy kis öröm nagyon is elkél —
 Örvend, hogy e forrásra rátalált,
 És bizton várja tőle a csodát,
 Víz és remény bolondja . . .
 Hiszen a fürdő-orvos maga mondja!
 De csoda nem történt. Kétségbe esten
 Jelen meg páciensünk Buda-Pesten,
 Új gondjaúl az orvosok karának.
 A bölcsék ismét megtanácskoznak:

„Mint hogy a kénkő nem használt neki,
 Szénsavval kell vérét vegyíteni;
 A híres Fortyogóban töltse hát
 A jövő év nyarát.“
 Nem várva már sokat, elmén oda;
 Hát ím, a híres helynek orvosa
 Oly biztatólag járul elibe:
 „Mindjárt ide kell vala jönnie!
 De szénsavunk — hál' isten, még nem késő —
 Helyre üti, mit elrontott a kénkő.“
 Dehogy ütötte helyre, jaj dehogy!
 Étvágy, erő, vér, kedv, mind egyre fogy,
 S hogy kitelik a fürdőzés szaka,
 Még betegebben tér haza.
 Az orvosi tanács meg' összeül
 S belőle ily végzés kerül:
 „A hol se kén, se szénsav nem fogott,
 Csak közönyös víz van javalva ott.“
 A jó beteg, kihúzván a telet,
 A közönyös Mélykútra „menetett“,
 És az egészség hivatalos öre
 Bírt hatni ott is még a kétkedőre.
 „Nem vagyok olyan, mint a sok üzér,
 A ki maga se' tudja, mit ígér;
 De én kezeskedem a sikerér'.
 Szavamban bízhatik ingatlanúl,
 Míg engem lát, meg nem vakúl!“
 Minek utána elmondotta ezt,
 A közönyös Mélykút működni kezd;
 Mind közönyösb lett maga is a vendég,
 S észre se' vette mikor eltemették.

Hogy engem a sors tengerhez vetett,
 Fölhoztam ezt az esetet
 A tengeri orvos előtt.
 Sajnálta ő a hosszan szenvedőt,
 S a meggyőződés hangján fölsohajtja:
 „Tenger vize segített volna rajta.“

SZÍNHÁZI SZEMLE.

E jelen közleménnyel megkezdjük színházi szemlénket, a melyet eddig mellőzni voltunk kénytelenek. E folyóirat szűk terét érdekesebb közlemények vették igénybe, más felől politikai és szépirodalmi lapjaink kiváló előszeretettel foglalkozván a színkritikával, mi épen ezért azt leginkább mellőzhetőnek hittük. Azonban színkritikánk egy idő óta annyira a drámaírók vagy az általok sugalmazottak kezébe került, hogy épen nem fölösleges, ha nem drámaírók is hallatják szavokat; e mellett színkritikusaink inkább szavakban bővelkednek, mint eszmékben, s nem levén erős meggyőződésök, annyira a pillanat benyomásai alatt írnak, hogy gyakran nem egyebek, mint a közöpség zajosb, de kevésbbé művelt részének szószólói. Mi nem vesszük rossz néven, ha jobbak hiányában gyöngébb eredeti színművek is adatnak, azt sem tartjuk bajnak, ha valamely gyöngé műnek inkább csak jobb oldalai emeltetnek ki, de az már kórjel, ha a kritika gyarló kísérleteket kiváló tehetség jeleként üdvözel, hibákat szépségeknak hirdet, téves irányokat bátorít s kerülve minden érdemleges tárgyalást, behatóbb fejtegetést, vagy az egyéni tetszés önkényét proclamálja a kritika legfőbb elvének vagy a közönség kevésbbé ízléses részének tapsaira hivatkozva, ezt tartja döntő bírónak az ízlés legfontosabb kérdéseiben.

Sajnáljuk, hogy szemlénket egy oly mű bírálatával kell megkezdenünk, a melyre más körülmények között kevés szót vesztegetnénk. Értjük Csiky Gergely *Jóslat* című úgy nevezett vígjátékát, a mely október 11-én adatott a nemzeti színpadon, s a közönség és hírlapok oly érdeklődését keltette föl, a minőt még akkor sem érdemelt volna, ha sikerültebb.

A műnek egész története van, a melyet, ha röviden is, el kell beszélnünk.

Az akadémia legközelebbi Teleki-pályázatán Szász Károly volt a bíráló bizottság előadója. Jelentésében megtámadta a hírlapokat, a melyek élesen szokták megróni az akadémia bírálatainak részint túlszigora, részint kiméletlen hangja miatt, s egyszersmind kimutatni igyekezett, hogy az akadémiai jelentések a tehetséget, a művek egyes jelességeit mindig elismerték és kiemelték s ha az egésznek koszorút nem nyújthattak is s ha kénytelenek voltak olykor aranyok mellé töviseket is tűzdelni a koszorúba: tehettek-e róla, ítéletöket nem igazolta-e a következés, a pályázatok többségét tevő silányságok ellen pedig lehet-e igen éles bármely modor? Hiszen minden gymnasista, sőt ha a jelek nem csálnak, sok merész suszterinas vagy legalább borbély- és szabólegények, egy szóval oly egyének is pályáznak, a kikben az írói tehetségnek szikrája sincs, a kik irodalommal és aesthetikával komolyan egy perczig sem foglalkoztak, kiknek nemcsak a drámáról, hanem általában a költészetről sincs fogalmok. Az ily pályázók nem érdemelnek kiméletet, nem jutalmat és koszorút, arról szó sincs, hanem ostort érdemelnének és huszonöt pálczát. S ezt kimondani s mert tényleg csakugyan nem szolgáltatathatjuk ki nekik, legalább erkölcsileg éreztetni velök, nemcsak szabad, hanem helyes is, annyival inkább, mert a teljes ismeretlenség miatt nem válhatik személyes sértéssé. Azután elmondotta Szász Károly, hogy alig volt pályázat, a melyen annyi bírálaton alúl lévő mű pályázott volna; a sok selejtes között a még talán szóba jöhető is gyöngé, s a legjobb is igen középszerű. A pályázat egyetlen darabja, a mely mégis irodalmi színvonalon áll, a *Jóslat* című. Ennek van öntudatos alapeszméje, számításal szöött meséje, nyomait mutatja a drámai forma és a fejlesztés iránti érzéknek, jelleme helyett néhány alakot bír felmutatni, nyelve pedig bár legkevésbbé drámai, itt-ott legalább költői s általában irodalmi nyelv. A részletekre térvén, kifejtette, hogy a mű tulajdonkép nem is vígjáték, mert csak a mellékszeményekben van komikai elem, mint dráma is elhibázott s legfeljebb az oly közönség előtt vihat ki némi tetszést, a mely a mellékcselekvények és episodok tarkaságával, mellékszemények hóbortjaival is megelégszik s drámai összhatást nem követel. Mindezeknél fogva a bírálók többsége,

bár elismeri, hogy a *Jóslat* pályatársai között határozottan a legérdemesebb mű, sőt egyetlen, mely általános irodalmi színvonalon áll s így kénytelen azt az Ügyrend 109. szakasza értelmében a jutalomra ajánlani, de egy felől mert csak külsőleg és mellékszemélyeiben ismerheti el vígjátéknak, mert általan csak igen relativ becsét tulajdonít neki, s mert más felől színszerűség tekintetében is alig hiszi, hogy közepes sikert is arathasson, feltétlenül a jutalomra még sem ajánlhatja s az Ügyrend 110. szakaszának alkalmazását kéri, mely szerint a jeligés levél csak akkor bontatik fel, ha a szerző jelentkezik. Az akadémia elfogadta a bírálók többsége határozatát, bár egyik bíráló, Tóth Kálmán, különvéleményt adott be, Toldy Ferencz pedig felszólalt, hogy nem vígjátéknak nem lehet kiadni a jutalmat, midőn a pályázat tiszta vígjátékot követel, de az akadémia megmaradt határozata mellett, mert a bírálók kijelentették, hogy a többi pályaművek, a melyek inkább vígjátékok oly gyöngék, hogy bármelyik megjutalmazása valóságos botrány lenne.

Szász Károly jelentésén a felolvasás előtt némi javítást tett. A hol a minden kritikán alúl lévő pályaművekről szól, a *suszerinas, borbély- és szabólegények* kifejezéseket *tanuló gyerekek és éretlen ifjoncokkal* cserélte föl, s a hol azt mondja, hogy az ily pályázók, *ostort és huszonöt pálczát érdemelnének*, következőkép módosította: *az ily, Petőfi szerint, mezitlúbas suhanczok egy általában nem érdemelnek kíméletet*. Így is jelent meg az *Akadémiai értesítőben*, azonban némely hírlap tévedésből vagy akaratból a kihúzott helyeket is kiadta.

A hírlapok felzúdultak a bírálóat éles hangja ellen, bár ez csak az oly művekre vonatkozott, a melyek minden bírálaton alúl voltak s melyeket hírlapjaink teljességgel nem ismertek s maig sem ismernek; megtámadták az akadémiai Ügyrend 110. szakaszát, mely szerint ha a bírálók egy művet sem találnak jutalomra érdemesnek, minthogy a jutalmat minden esetre ki kell adni, a jeligés levél nem bontatik fel mind addig, a míg a szerző ki nem jelenti abbéli szándékát, hogy a roszaló ítélet daczára is fel akarja venni a jutalmat; az író prostituálásának nevezték az ily eljárást, s a szakasz eltörlését követelték. Pedig e szakasz nem a drámaírók ellen, sőt érdekében hozatott s ha a roszalásnak a műre nézve némi élesb kifejezést kölesönöz is, a személy iránt épen finom kíméletet tanúsít.

Az akadémia tekintélyét eléggé védi az által, ha szigorú ítéletében kimondja, hogy a jutalmat csak azért adja ki, mert kénytelen kiadni az alapító akarata szerint. Az illető szakasz 1861-ben az írók érdekében az Eötvös indítványára hozatott, a ki azt hitte, hogy az író akkor van prostituálva, ha a kedvezőtlen bírálat daczára is jelígés levele az ő megkérdezése nélkül felbontatik s neve átadatik a nyilvánosságnak. De a mint a példák tanúsítják, a mi drámaíróink és drámaíró színikritikusaink egy kissé híjával vannak a finom érületnek, s a meg nem érdemelt aranyokat meg nem érdemelt dicsőséggel akarják fölvenni. Hogy e szakaszt az akadémia esetenként helyesen alkalmazza-e vagy nem, az lehet vita tárgya, de hogy az magában véve helyes, és épen nem prostituálja az író, azt minden értelmes ember belátja, a kit önérdéke el nem vakít.

Az ismeretlen szerző, Csiky Gergely kath. pap jelentkezett, művét kinyomatta s a nemzeti színház igazgatósága kitzúte azt előadásra is. Minden jel oda mutatott, hogy bizonyos körülményeket felhasználva, a drámaírók egész hadjáratot intéznek az akadémia ellen, a melyre okuk van neheztelni. Szigligeti a szokottnál nagyobb buzgalommal fogott a mű scenirozása- és javítgatásához. Az előadás előtt néhány nappal a *Pesti Napló* jelt adott az ütközetre egy heves czikkben bevádolva az akadémiát s hízelegve a közönségnek egész a nevetségig. Elmondotta, hogy érdemesebb kézbe ritkán jutott az akadémia száz aranyat színdarabért. Egy vonzó, ihlettel és ízléssel írt művet jutalmazott meg a vak tyúk, a mi nem sűrűn esett meg eddig rajta, egy hivatott s hozzá képzett tehetséget avatott fel, szándékán kívül ugyan és kényszerűségből, de fölavatta s megírta neki az útlevelet a dicsőséghez. Az akadémia a jó szímművektől meg szokta tagadni a jutalmat. Neki ez sem tetszett, de tetszeni fog a közönségnek, a mely ritka önállósággal s épen oly egészséges, mint öntudatos ízléssel és tapintattal ítél a színházi újdonságokról. A mi közönségünknek ebben alig akad valahol mása Európában. A *Pesti Napló* ily s ezekhez hasonló ömlengései csak nyegle kortesfogások voltak, de azzal már együgyűséget árult el, midőn komolyan vitatta, hogy a kérdéses művet egy a középfajokat kizáró tisztán vígjátéki pályázaton épen azért kellett volna megdicsérni, mert nem vígjáték, az pedig valóságos erkölestelenség volt, midőn ráfogta Szász Károlyra, hogy mindazt, a mit a minden kritikán

alúl álló pályaművekre mondott, a *Jóslatról* is mondotta és szerzőjét pellengérré, korbácsra s isten tudja még mire ítélte.

E rágalmat elhitték a többi lapok, a közönség is, a melyek rég elfeledték az akadémiai bírálatot vagy talán nem is olvasták. Ez volt a mű hatásának egyik oka. A közönség, a mely különben is hajlandó ellenzékeskedni szemben az irodalmi és tudományos testületek ítéleteivel, azt hitte, hogy egy legméltatlanabbúl meggyalázott írónak kell igazságot szolgáltatnia. Ezért elfogúltan kereste és megtapsolt a *Jóslatban* minden olyast, a mit csak lehetett: egy pár lyrai szebb helyet s néhány burleszk alakot. Ide járult még az aránylag elég jó előadás, a szép görög öltözetek, az ünnepélyes menet fénye. Az est némi demonstratio színét viselte magán. Azonban a demonstratióban a közönségnek csak zajosb és kevésbbé művelt része vett részt, a másik rész hidegen maradt s ízetlennek találta a művet. Mi legalább az előadás végével nem egy embertől hallottuk, hogy a mű száz krajczárt sem ér, nemhogy száz aranyat. De a hatás legfőbb okát mindamellert nem a rágalmazott akadémia ellen való visszahatásban kell keresnünk. Legtöbbet tett arra az a körülmény, hogy a szerző katolikus pap s műve alapeszméjéből és tárgyából bizonyos irányt magyarázhatni ki. A mű tudniillik Delphiben játszik, Apolló főpapnőjének nem szabad szeretni, férjhez menni és férjhez megy, a papok pedig megházasodnak. A közönség a múlt leple alatt célzást vélt a jelenre, s kitapsolta a szerzőt. A vásottabb rész gyönyörködni akart egy pap drámaíró hajlongásaiban s midőn a harmadik előadáskor sem jött ki, egy páholyban meglátva, megéljenezte, hogy legalább kihajlásait élvezhesse.

Íme a különben sem igen zajos hatásban mily kevés része van a drámai művészetnek. A hírlapok, a melyek minden áron ünnepelni akarták e művet, többé-kevésbbé kénytelenek bevallani, hogy nem vígjáték, igen sok hibája és fogyatkozása van, de azért mégis költői mű, egy kitűnő tehetség terméke s az akadémia nem ért a dramaturgiához. Valóban alig van valami mulatságosabb, mint hírlapjaink kritikája e műről, a melyet mindenkép magasztalva, tulajdonkép elítélnék. „A mű cselekvénye kevés — úgy mondanak a *Fővárosi Lapok* — a dictionok kedvéért egy eszmét sokszor és hosszadalmasan összevisszafogat és ismétél; sok jelenetben szembeszökön emlé-

keztet *Aesopus*ra és más darabokra, egy-két alakja tökéletlenül vázolt, úgy, hogy ezekkel a darab végéig sem jöhetünk tisztába; a vígjátéki légkörből sokszor igen is zord vidékre téved, sőt alapjában a mű nem is vígjáték s végül igen is kurtán bánik el és nem is valami eredeti módon a szerelem apotheosisával. Szerkezete némileg laza, cselekvénye kuszált, bonyodalma mesterkélte. Mindebből természetesen az következik, hogy a mű rosz. Teljességgel nem. A *Fővárosi Lapok*nak egészen más logikája van: a művet jelesnek hirdeti, mely megszégyenítette az akadémia ítéletét, költői nyelve és szembeötlő szépségei által. Az ily tehetséget fel kell keresni s nem elnyomni, ha napfényre kerül. A hiányok (tehát már hibák nincsenek is a műben) a melyek a *Jóslatban* jelentkeznek, nem a szerző tehetségének rovandók fel, hanem színpadi járátlan-ságának, papi állásának. A *Nemzeti Hírlap* szintén ily saját-ságos logikával szólott a darabhoz. Kifejtette, hogy a mű bonyodalma mily gyarló, a drámai élet egészen hiányzik benne, de a szerző ért az egyénítéshez, valódi költő, a mű egészben véve nyereség irodalmunkra nézve, s az akadémia blamirozta magát. Az *Ellenőr* igaznak találta az akadémiai bírálatot, de hozzá tette, hogy mégis igaztalanul bántak a darabbal, mert az határozott tehetség műve, habár nem is szorosán a vígjáték és tragédia szabályai szerint nyilvánul, amaz akadémiai szabályok szerint, a melyeket az író-aristocratia talált föl. A műnek sok jó tulajdona van, a melyek között legfőbb az, hogy költői és vonzó. Azonban azt nem említi, hogy mik benne azok a vonzó és költői tulajdonságok, valamint azt sem, hogy ha már nem tud a szerző se vígjátékot, se tragédiát írni, vajon tud-e drámát, az író-democratia szabályai szerint. A *Kelet Népe* három tényezőben kereste a mű hatása okait: először, mert az akadémianak nem tetszett, másodsor, mert szerzője pap, harmadsor, mert valóban költői mű, de hogy mennyiben költői mű, azt később elég hosszás és zavaros bírálatában sem fejti ki. A *Hon* nem igen meri dicsérni társainak e magasztalt kegyenczét, de annál inkább szidalmazza az akadémiát, hisz valamit csak szidalmaznia kell, ha már a kormányt nem szidalmazhatja. Megvallja, hogy a mű bizony gyöngye, a közönség veszett híre miatt mit sem várván tőle, nagyon alacsony katonamértéket alkalmazott hozzá. Meséjét bajos elmondani, mert a mű szerencsétlen technikája miatt nehéz megtartani az elbeszélő filumot.

Nagy baja a műnek, hogy alakjait nem egyéníti s nem tudja irántok felköltetni a néző érdeklődését. De azért a szerzőre mint drámairóra szép jövő vár, mert jó nyelven ír, költői emelkedettségű helyei vannak s néhány sikerült dialogja. Hisz ennyit Jámbor Pál drámáiban is találhatni s csodálkozunk, hogy a *Hon* miért nem sürgeti Szigligetit ezeknek is színre hozatalára. A pesti német lapok szintén megbámulták a *Jóslatot* s csodálkoztak az akadémia együgyűségén. A *Pester Lloyd* különösen kiemelte, hogy a mű helyenként lángoló, de egészséges érzékiséget lehel (a vén pap szerelmét értette-e ez alatt vagy az ifjú papnőét, azt nem mondja meg), de egy pár nap múlva megbánta lelkesülését s egy terjedelmes behatóbb bírálatban igazat adott az akadémiának.

Íme e bírálatok épen nem tesznek bizonyosságot hírlapjaink logikája, s aesthetikai míveltsége mellett. Azt hiszszük, hogy nemcsak az akadémiának nem szükség előttök meghajolnia, hanem másnak sem, a kinek egy kis ítélőtehetsége van. S ha még csak ennyi volna, hagyján! Szász Károly egy hosszabb cikkben felelt a támadásokra. Elmondotta, hogy éles kifejezéssel csak a bírálaton alúl álló műveket illette, hogy a *Jóslatban* mindent méltányolt, a mit lehetett, csak jutalomra nem tartotta érdemesnek, most sem tartja, sőt előadva még élesebben tüntek fel előtte a mű fogyatkozásai és hibái s ezeket újabban is kifejtteni igyekezett. S vajon lapjaink megkísérlették-e megczáfolni Szász Károly fejtegetéseit? Épen nem. Hallgattak. De még sem egészen. Felszólalt a *Pesti Napló*. Bár hallgatott volna, mert a mit mondott, valódi botrány. Kinyilatkoztatta, hogy a *Jóslat* értéke fölött nem kíván vitázni. Soha sem jutott eszébe azt követelni, hogy másnak valami azért tessen, mert neki tetszik, semmi sincs egyénibb, mint az ízlés (pedig első cikkében épen azt vette rosz néven az akadémiától, hogy egy vonzó, ihlettel és ízléssel írt művet meg nem dicsért). Senkinek sem jutott volna eszébe az akadémiát és bírálóit megtámadni azért, hogy a *Jóslat* nem tetszik nekik, hanem a bántalmazó hang okozta a megbotránykozást (tudjuk, hogy Szász Károly a *Jóslat* ellen nem használt semmi némű éles kifejezést, csak a *Pesti Napló* fogta reá; élesb kifejezései a minden bírálaton alúl levő művekre vonatkoztak). Még egyszer ismételte, hogy mindenkinek a maga dolga, hogy mi tetszik neki s mi nem, írónak, kritikuskak, közönségnek

egyaránt; ahhoz nincs másnak szólója. Aztán hozzá tette, hogy oly nemű kritizálás mellett, a minővel Szász Károly indul a *Jóslat* ellen, egyetlen darabja sem állhat meg irodalmunknak.

A mely lap ily elvet hirdet, az az egyéni önkényt emeli a kritika föelvévé s lemond arról, hogy az irodalmi komoly közlönyök közé számíttassék. Ez elv szerint minden ízlés, ítélet jogos, nincs különbség a jó és rossz ízlés között. Bizonyára bárki félre vethet bármily remek művet, megtapsolhat bármily gyarló drámát a nélkül, hogy okát tartoznék adni. De egy kritikustól, a ki ítéelő bíró akar lenni az ízlés dolgában, mást várunk. Hallami akarjuk okait, ítélete kifejtését, vizsgálódásai és tapasztalatai eredményét. Az ízlés ösztöne nem esetlegesség, a művészet törvényei nem conventionalis szabályok, hanem oly igazságok, a melyek a természetben, emberi szíven, a különböző művészetek és műfajok sajátosságain és céljain alapúlnak. A lángész oly kevésbé teremti e törvényeket, mint a kritikus; amaz csak kinyilatkoztatja s erejéhez képest betölti többé vagy kevésbé teljesen, emez pedig csak nyomozza több vagy kevesebb szerencsével. A ki ezt tagadja, lehet a *Pesti Napló* dolgozó társa, szerkesztője, de bizonyára nem oly író, a ki aesthetikai kérdésekhez szólhatna. A *Pesti Napló* huszonöt év óta nemcsak politikai, hanem irodalmi lap is; Erdélyi Jánoson kezdve koronként ide dolgoztak a jobb magyar kritikusok, a kik nem hitték, hogy az ízlés dolga magánügy, sőt nemzeti ügynek tartották, a mely szoros kapcsolatban van az állam és társadalom igen fontos erkölcsi érdekeivel. Íme a *Pesti Napló* nemcsak múltja hagyományával szakít, hanem egyszersmind egy gyarló mű kedvéért meggyalazza az egész magyar drámai irodalmat, egy sorban tevén a *Jóslatot* legjobb drámáinkkal, a melyek szerinte épen úgy nem állják ki a kritikát, de azért mégis tetszenek. Ha az embert megzavarja az indulat, úgy látszik, nem retten vissza semmi nemű abszurdumtól.

Mi nem kívánunk se az akadémia, se Szász Károly mellett ügyvédkedni. Való, hogy az akadémia pályázati jelentéseit és jutalmazásait bizonyos egyenetlenség jellemzi, de ez természetes. Nem mindig ugyanazon egyénekből alakíttatván a bíráló bizottság, némi eltéréseknek kell mutatkozni. De általában e bíráló bizottságok inkább engedékenyek, mint túlszigorúak.

Hogy oda süllyedjenek, a hova az *Ellenőr* kívánja, hogy minden művet dicsérettel jutalmazzanak, a mi a nemzeti színpadon talán előadható, az ellenkeznek az akadémia méltóságával. A nemzeti színpadon az újdonság, jövedelem vagy egy pár színész és színésznő kedvéért oly darabokat is adnak, a melyeknek alig van aesthetikai becsök. Az akadémia épen oly kevéssé hódolhat e szempontoknak, mint a nagy közönség változó szeszélyeinek. A mi Szász Károlyt illeti, ő nem annyira abban hibás, hogy kevésre becsülte a *Jóslatot*, mint inkább abban, hogy nem emelte ki minden hibáját, fölösleges bosszúságot vesztegetett a minden kritikán alúl levő művekre s mellőzte azon drámai irány kritikáját, a mely újabb dráma-irodalmunk egész betegségévé kezd válni s a melynek a *Jóslat* is egyik szerencsétlen szülötte.

Valóban a *Jóslat* tisztán irodalmi szempontból leginkább azért érdemel figyelmet, mert mutatja, hogy mind több követőre talál nálunk bizonyos drámai irány, a melyet egy rendszeresen pajtáskodó kritika úgy félig-meddig reá erőszakolt közönségre és irodalomra egyaránt. Ez irány Shakespeare tekintélyével fedezi magát. Shakespeare nem egy tévedésre adott alkalmat a francia és német romantikában. Miért legyen máskép nálunk is? Ez előtt negyven-ötven évvel történelmi drámánk az ő zászlója alatt indult tévútra. Akkori drámaíróink Shakespearenek nem valódi történelmi drámáit vették példánnyúl, hanem történelmi cyclusos műveit, a melyek nagyobb részt inkább csak történelmi rajzok, melyekben erőteljes korrajz, bámulatos egyénítés s részben gazdag drámai élet nyilatkozik ugyan, de egészben véve sem drámák, sem tragédiák. Azonban e tévedés nem volt minden haszon nélkül; a múlt felé vezette lelkesülésünket s ha nem is drámai, de ragyogó és emelkedett magán- és párbeszédeivel jótékonyan hatott költői nyelvünk fejlődésére. Ez újabb irány aligha fog ennyit is nyújtani. Mintegy kilencz éve már, hogy néhány drámaírónk Shakespeare leggyöngébb műveinek leggyöngébb oldalait kezdi utánozni egy csoport eredeti hóbort kíséretében. Shakespeare idejében az elmés és különöz beszéd mód Lily útmutatása szerint egész tanulmány tárgya volt; Lily egy 1579-ben *Euphuus* című művében fejtette ki erről nézeteit s igyekezett útasítást adni az elmés és keresett beszéd mód művészetéhez. A nyakatekert, symbolicus és mesterkélt beszéd mód Lily művéről

euphuismusnak neveztetett. Shakespeare is hódolt ez iránynak első kísérleteiben, különösen a *Felsült szerelmesek* című vígjátékában. Új irányú drámaíróink ezt tanulták el tőle; hajhászszak az élczet, szójátékot és mesterkélts beszédmódot; stíljök ízetlenségét még inkább kiemeli az, hogy nem igen jól verselnek s nem levén erős nyelvérzékök némely népies szótvagy fordulatot nem a maga helyén alkalmaznak. Irányuk a műfajra is kiterjed. Nem Shakespeare tragédiáit vagy sikerültebb vígjátékait utánozzák, bár írnak vígjátékot is, de leginkább a közép fajú drámákat kedvelik, melyekben tragikai és komikai elemek vegyülnek, azonban nem értik a vegyítés módját, mire Shakespeare e fajta jobb művei elég jó példányok, s műveikben a küzdő elemek úgy szólva megsemmisítik egymást. Shakespeare és a korabeli drámaírók bekalandozták a költészet, történelem és phantasia minden zeg-zugát, az e korbéli angol dráma magába olvasztott mindent, a mit talált; az emberi viszonyok minden árnyalatát, a phantasia minden szeszélyét, a kedély minden hullámlását s minden kérdést, a melyet a gyakorlati élet vagy philosophiai elmélkedés fölvetet. A dráma e divata és óriási ereje egy ideig mintegy fölémésztette a költészet minden ágát. Drámai alakban jelent meg minden: eposz, beszély, népmese, tanköltemény, satira. Shakespeare is feldolgozott oly tárgyakat, a melyek nem voltak eléggé alkalmasak drámára, s bár kizsákmányolta drámai oldalukat s bár a jellemrajz gazdagságával fedezte a fogyatkozást, neki sem igen sikerült legyőzni az anyag nehézségeit. Azonban bármit dolgozott fel, bár honnan kölcsönözte tárgyát, tisztelte a hagyományt, mert tudta, hogy az elősegítője a költői hatásnak s ha a képzeleti világhoz fordúlt, azt nem hamisította meg, sőt a jellemrajz és cselekvény segítségével közelebb hozta a realis világhoz. A mi új drámaíróink éppen nem zsákmányolják ki nem eléggé drámai tárgyak drámai oldalát; megvetnek minden hagyományt, lábball tapodják a történelmet s a képzelet czéltalan korlátlanságát tartják a költői felfogás világának. Bármit kölcsönöznek Shakespeareból, az kezökben gyümölcsetelenné válik, de azt meg sem kísérlik, hogy Shakespeare jellemzési módját s cselekvényfejlesztése mesterfogásait tanulmányozzák. Valóban ez új drámai iránynak lefőbb baja, hogy elhanyagolja, sőt nem is tartja szükségesnek az emberi szív és viszonyok hű rajzát, s a cselekvényt annál költőiebbnek

hiszi, mennél inkább hiányzik benne a józan ész. Nem mondjuk, hogy e drámaírók ne tudnának egy-egy érzést erőlyesen, sőt költői bájjal kifejezni, de egy jellemet következetesen nem hogy kidolgozni, hanem csak felfogni sem igen törekednek. Nem épen szeretetre méltó alanyiségük könnyen az előtérbe tolúl, személyeik helyett szeretnek magok beszélni s fődolgu az élczes fordulat és rhetorikai ékítmény. Azt sem mondjuk, hogy ne tudnának írni egy-egy sikerült jelenetet, de egész művök mesterkélt, erőszakolt s az alapjában mindig van valami, a mi a hóborthoz hasonlít. Ide járúl még, hogy kevés bennök a finomság, gyöngédség, sőt erkölcsi érzékök sem épen erős.

E drámai mozgalom megindítója és főképviselője Rákosi Jenő; az ő nyomán indúlt Dóczy Csókjával, a mely annyi nem érdemelt dicséretben részesült, Csepregi a *Vízözönnel*, Ábrányi Kornél a *Rövidlátókkal* — e két utóbbi nem adatott, csak nyomtatásban jelent meg — és Csiky a *Jóslattal*.

Rákosi *Aesopus* című vígjátéka, a melylyel először föllépett, minden esetre tehetséget tanúsított. Az ízetlenség mellett is nyilatkozott benne bizonyos komikai ér s az egészben véve rosz compositióban nem hiányzott egy pár sikerült részlet. Ez inkább hegyke, mint merész kísérletnek figyelmet kellett kelteni szemben némely akkori aluszékony és prózai vígjátékkal. Ezt némi költői fény látszott fedezni, ha nem is a költészet valódi fénye. Azonban az élesb szem észre vehette, hogy egy s más, a mit a szerző másoktól tanúlt, nem a legjobb, s a mit maga nyújt, az nagy részt egy kissé rosz. A vígjáték tárgya egészen költött s csak Aesopus személyét szolgáltatatta hozzá a hagyomány. S mivé tette Rákosi a hagyomány nagy fejű, púpos hátú, dadogó, de lángeszű mese-költő rabszolgáját? Egy deli, bár kissé dadogó ifjúvá, a ki azonban a szerelmi vallomás hevében, a mi más embert legalább abban a perczen könnyen dadogóvá tesz, elveszti dadogását, a ki egy pillanat alatt meghódítja gazdája, Xanthus, leányát, igen rosz s épen nem aesopusi meséket mondogat s egy pár nap alatt gazdája családját, sőt az egész samosi udvart ujjain forgatja. S még hagyján, ha ezt gyöngeségeiknél fogva tenné. De akarat nélküli bábokból áll az egész személyzet, a kikkel mindent tehet Aesopus, ha a szerző akarja. A főcselekvényt majd elborítják a mellékeselekvények, a melyek különben sokkal mulatságo-

sabbak, bár olykor nem eléggé világosak; egy-egy szerencsés komikai vonást túlzás vagy ízetlenség vált föl, s a párbeszédeken, a melyektől nem tagadhatni meg bizonyos költőiséget s ötletgazdagságot, nagyon is meglátszik a *Felsült szerelmesek* hatása, a melyet Rákosi akkor tájt fordított. A *Régi dal régi gyűlölségről* vígjáték akart lenni s dráma lett belőle. A magyar társadalmat rajzolná, de egy jellemző vonás sincs benne. A mű főszemélye Lévi Shakespeare Shylockjának valóságos parodiája. Ki ez a mai Shylock? Egy égőbb gyűlöletű zsidó, mint a régi, de egyszersmind oly lágy szívű, lemondó, feláldozó, mint egy keresztyén martyr. A *Színre színben* jó az alapeszme s talán az egyetlen a Rákosi színművei közt, a melyben öntudatosan vagy öntudatlanul lélektani feladatot akart megoldani. Egy ifjú házasság féltékeny bizalmatlansága barátja iránt, a mely ezt csábításra ingerli, a nő sértett önérzete, a mely mind kettő ellen fordulva, mind kettő fölött diadalt ül, igen jó komikai alapeszme. De a jellemrajz elhibázott, a szövevény durva egész az ízléstelenségig. Általában Rákosi keveset gondol cselekvénye valószínűségével és művésze szövevével. Neki elég, bármely gyöngye indok vagy körülmény, hogy tovább bonyolítson, előtte fő, hogy a kínáló helyzetet, a melybe cselekvénye bele zökkent, kibányáshassa. A mi a jellemrajzot illeti, Bánfi akkor legkevésbé féltékeny, a mikor leginkább lehetne. Margitot úgy mutatja be a szerző, mint a természet naiv szülöttét, a ki nem ismeri a nagy világot, s íme a midőn az udvarnál megjelen, annyi bátorságot, kacérságot, világismeretet tud kifejteni, a mennyit épen nem vártunk tőle. Mátyás király, bár van benne egy-egy királyi vonás is, lassanként együgyűvé törpül, s épen nem a magyar történelem és hagyomány Mátyás királya. Rákosiban nincs történelmi érzék s korrajz helyett mindig a népmesék világába téved a nélkül, hogy valóban naivvá tudna válni. A *Krakkói barátok* dráma akart lenni s a végén majdnem bohózzattá vált. Rákosi ritkán tudja vagy sejtí mit akar, vagy eredetiséget látszik keresni a komoly és komikai elemek nem igen szerencsés vegyítésében. Újra a történelemhez fordulva, a mi nem neki való, abban lelte gyönyörét, hogy Hedvig királynőből egészen mást teremtsen, mint a minőnek a történelem, különösen a magyar hagyomány feltünteti. Valóban Hedvig hamar szeretni tudó nő, aztán egy kissé perfid, mint királynő

pedig mindent maga szeret tenni, még futárnak sem küld mást, hanem maga megyen. Látásból, a trónbeszéd izgalmai közt, halálosan bele szeret a litván követbe, aztán az elébb kigúnyolt Vilmos herczegnek nyújtja kezét, csakhamar megszegi a mit ígért; barátnak öltözve, mintha senki sem állana szolgálatára, ellovagol Litvánia határszélére, hogy bizonyos gonosz szándék felől értesítse Jagellot. A jellemrajz ügyefogyottságával csak a lelemény szegénysége versenyez e minden tekintetben elhibázott műben. A *Szerelem iskolája* formai tekintetben legjobb műve Rákosinak, a mennyiben mellőzve a henye jeleneteket, cselekvénye célra sietőbb s euphuismusait is valamennyire mérsékelni igyekszik s egy valóban kitünő jelenetet is találunk benne. De leleménye, bár különöz, épen nem eredeti s a mi a legnagyobb baj, az alapeszme s a főszemély jellemrajza alig egyéb egy megfoghatatlan tévedésnél. A mű cselekvénye tulajdonkép egy álom, a melyet Stella királyleány álmodik, a kit atyja, mint a család egyetlen sarját, bár mindenkép férjhez szeretne adni, mégis a férfinemet gyűlölő asszonyokkal neveltet, a ki már kilenczven kéro elutasított, senkihez sem akar férjhez menni, sőt anyyra gyűlöli a szerelmet, hogy egyik udvarhölgyét, mert egy testórral együtt találta, számúzi udvarából, aztán fáradtan elalszik. Ezzel végződik az első felvonás. A második, harmadik, negyedik felvonás nem egyéb, mint a királyleány álma, melyben férjhez nem menetelének borzasztó következményei tárúlnak fel előtte s midön fölébred, álmától anyyra megijed, hogy férjhez menne akárkihez, a minthogy meg is kéri kezét egyik kéroőjének. Az egész álomnak nincs lélektani nyitja és fejleménye. Alig készíthette elő azt valami kedélyében, s nagy részt oly emberekről álmodik, a kiket soha sem látott. Az álom borzadalmasságai megijeszthetik, de következik-e ebből, hogy szerelemre ébredjen, s rajzolja-e ezt a szerző bármily alapon, mint Moreto Donna Diannájában, a ki, úgy látszik, szeme előtt lebegett. Nem egy büszke, fenhéjázó, bölcselkedő leány átváltozása ez, de egy zavart lélek félelme vagy egy vérkeringési bajban szenvedő beteg kedélyállapotja, a ki felindulásában mindenre kész. Ez minden esetre sem lélektani, sem költői felfogás. E mellett a mű nem úgy van írva, hogy a néző tulajdonkép tudja, mikor kezdődik az álom s a mi még különösebb, az álom eseményei indokoltabbak, mint az ébredléte.

Különben ez is vígjáték akart lenni s nagyon is komoly dráma lett, a szerző valami nagyon költőivel akarta meglepni a közönséget, s nagyon is költőietlen labirinthbe tévedt.

Ime e drámai új irány legfőbb művei. Mi nem vonjuk kétségbe Rákosi tehetségét, jövője felett sem törünk pálczát — jósolgatni különben sem a kritika tiszte — de annyi bizonyosnak látszik előttünk, hogy ez irány nem szülhet jó drámát s hogy mégis nem egy követőre talál, az valóságos kórjel. S csodálatos Rákosi egyik utánzója, Dóczy, *Csókjával* sokkal több tetszést aratott, mint maga a mester bármelyik művével. E vígjátékot az akadémia megjutalmazta, a mi mutatja, hogy elég engedékeny, de ha már tette, jobb lesz vala, ha mással irat róla bírálatot s nem Tóth Kálmánnal, a ki népszerű drámaíró lehet, de minden esetre gyöngye kritikus.

E mű alapeszméje egy kissé erkölestelen, s egy kissé nem igaz. Azt akarja bizonyítani, hogy minden ember: férfi, nő, ifjú vagy öreg, házas vagy férjes, szerelem dolgában tilosban vadász, ha szükség készti vagy alkalom csábítja. S mi furesán bizonyítja be ezt két főszemélyében! Egy ifjú király, a ki csak nem rég nősült, szereti nejét, udvarában nem tűri a tilos viszonyt és csókot, fogadni kész udvara erkölcsiségére s elhagyva azt, álruhában tér vissza, hogy mindent kikémleljen, először is maga esik tilos viszonyba, s egy parasztleányt, a kit a csokolózásért megbüntettet, maga akar össze-visszacsokolni, sőt oly örvöngő felindulás martaléka, a mi igen heves szerelemről tesz tanúságot. Minő szükség készti? Csak nem az, hogy fogadását elveszítse. Minő alkalom csábítja? A parasztleány nem igen kínálgatja szerelmével, aztán könnyen megismerheti benne a királyt s a királyi kert nem épen legalkalmasabb hely ily kalandra. De mind a mellett a király szereti nejét. Hát neje, a szende spanyol királyné mit csinál? Ezt, úgy látszik, a spanyol udvari szigorú szabályok épen semmiben sem akadályozzák. Elhisz egy mesét, tudniillik, hogy van egy zsidó, a leg-rútabb ember a világon, de a világ legnagyobb gyémántját bírja s ezt a világ legszebb asszonyának akarja adni, ha őt megcsokolja. Lejön éjjel a kertbe, meg is csokolja a zsidót, tulajdonkép férjét, a ki őt parasztleánynak gondolja. Természetesen nem ismernek egymás hangjára, pedig sok mindent összebeszélnek. Ennél hóbotosabb históriát a legroszabb bohózatban sem láthatni. Valószínűségről, jellemrajzról szó sincs

az egész műben. A szerző minden egyéb, csak nem objectiv. Mindig maga beszél személyei helyett. Az egész mű lyrai verseny, élczek és ötletek pattogása s ezek között vannak sikerültek is; csakhogy a nyelv és verselés magyarsága kissé hasonlít a *Faust* fordításához ugyancsak a szerzőtől, a melynek magyartalanságát ez előtt két évvel eléggé kimutatta e folyóirat. A cselekvény a valószínűtlenségek halmaza, melyben minden abszurdumot álruhának s az éj sötétének kell indokolni. Valódi bujósdi gyermek-játék az egész bonyodalom. Dóczy, úgy látszik, megirigyelte a *Szentivánéji álom* összeviasszaságát, csakhogy ott egy növény nedvének varázsa költi fel a szívben élő, bár nyugvó szenvedélyeket s az álom szeszélye fejezi ki a kedély igaz titkait. Dóczy művének vége, midőn elhitetik a királynéval, hogy mind ez csak álom volt, költőietlen másolata Shakespeare legköltőibb bohózatának. Valóban e drámai új irány nem egy szülöttéről elmondhatni Horatiussal: velut aegri somnia. Mi tetszett hát mégis e műben, hogy annyiszor adatott színpadunkon? Akárki könnyen kitalálhatja. Tetszett benne néhány lyrai hely, különösen a csók dicsőítése, a mely ily alakban ugyan nem illik a parasztleány szájába, ha jól emlékszünk, reminiscencia is, de minden esetre jól van írva, aztán tetszett az erős csókolózás, a melyet színészeink egész virtuozitással, érzékítettek, és végre egész tűzbe hozta a karzatot az a jelenet, midőn a parasztleány kedvéért felmász a fára az udvari pap, hogy neki almát szakítson, a leány pedig elveszi a lajtorját s a pap a fán akad. Ez volt a legtermészetesb s legérthetőbb az egész műben, a többiből nagyon keveset értett mívelt és nem mívelt közönség, mert a mű kuszált és zavaros meséje még olvasva sem épen könnyen felfogható. S végre legtöbbet tett e mű sikerére nézve a hírlapok szertelen dicsőítése. Oly dicsőítéssel üdvözölték a szerzőt a pesti magyar és német lapok, a minőben a legnagyobb magyar költők, Vörösmarty, Petőfi és Arany legjobb művei sem részesültek. Mindenki sietett megnézni e híres művet; némelyek azért, hogy elmondhassák: láttam, de keveset ér, mások pedig azért, hogy hódolva a csinált közvéleménynek, felkiálthassanak: valóban nagyszerű!

Nem csoda, ha ily nemű siker reményében a *Jóslat* szerzője is ez irányhoz csatlakozott. Hanem szerencsére nyelvet és verselést nem Rákosi- és Dóczytól tanúlt, hanem Vörösmarty-

tól, sőt a harmadik felvonás első jelenete, midőn a fiatal papnők a főpapnő megjöttének örülnek, hangban igen nagyon hasonlít *Csongor és Tündében* a tündérek párbeszédéhez. Hogy illik-e ide e hang, az egészen más kérdés, de annyi bizonyos, hogy Csiky jámbusai eléggé hangzatosak, nyelve is szabatos s épen nem magyartalan vagy keresett, azonban általában véve inkább lyrai, mint drámai nyelv. Csiky ha szerét teheti, nagyon szeret ömledezni s minthogy jellemrajzai nagy részt abstractiókból állnak s főszemélyei passiv természetűek, a kik csak sóhajtoznak, erre nagyon is tág tere nyílik. Egyébiránt művének lyrai szépségei nem valami nagy becsűek, gyakran csak közhelyek s olykor az iskolás erőlködés is megérzik rajtuk. Például:

Feledni téged!

Felejtí-é holdját az ég? Felejtí
A bujdosó vezérlő csillagát?
Felejtí-é a tengert a folyó?
Felejtí-é virágait a méhe?
Feledni tudná életét a lélek?
Feledni tudnálak én tégedet.

A mit Csiky újabb drámaíróinktól tanúlt, az nem más, mint az, hogy vígjátékot akarván írni, ne írjon az ember vígjátékot, hogy vígjátéka tárgyát ne a jelenben keresse, hanem a múltban, a mesés korban, azonban ne tiszteljen semmiféle hagyományt, hogy a cselekvény annál költőibb, mennél kevesebb benne a józan ész és valószínűség, hogy mesterkedjék egész erejéből, de az emberi szív tanulmányára és rajzára minél kevesebbet adjon.

A *Pesti Napló* pedansoknak nevezte az akadémiai bírálókat, mert tiszta vígjátéki pályázaton nem méltányolhattak egy nem vígjátékot. „Nem vígjáték! — úgy mond — oh ti pedansok! Persze Venus nem csillag, hanem bolygó, de fényesebb a csillagnál.“ Azonban később észre vévén, hogy mégis csak együgyűség ezt vitatni, egyet kanyarodik s így szól: „Egy akadémiai bírálónak méltó ambíciója lehet a dolgon fordítani, mondván: ez a munka nem tiszta vígjáték ugyan a moliéri szabályok értelmében, de ha a *Sok hűhó semmiért* című shakespearei vígjátékból abstrahálunk szabályt, a *Jóslatot* könnyű szerrel megkoszorúzhatjuk.“ A *Pesti Napló*, úgy látszik, azt hiszi, hogy Molière csak bohózatokat írt, s nincsenek oly művei, a melyekbe komoly elem vegyül, sőt az úgy neve-

zett fensőbb vígjátékot, a mely bizony nem kaczagtató, nem épen Molière teremtette volna meg. Való, hogy Shakespeare némely vígjátékaiban vannak komoly fordulatok, de a legjobbak sokkal derültebbek, sőt hajlóbbak a bohózatos felé, mint Molière fensőbb vígjátékai. Való, hogy a *Sok hűhó semmiért* című vígjátékban egy fordulat komoly összeütközést idéz elő, de a mű kezdete oly derült hangulatba ringatja a nézőt, a komikai és humoros alakok annyira mérséklék a komolyabbakat s a herzeg testvéérének gonosz cselszövényét annyira meggyengítik a kitünőleg rajzolt és elhelyezett törvényszolgák, hogy ott, a hol komoly fordulat kezd beállani, épen nem tartathatunk a tragikai katasztróftól. Sőt az, hogy a herzeg testvére gonosz csínyét nem az okos, hanem az együgyű emberek leppezik föl, épen komikai vonás. Már maga a mű czíme és alapeszméje, hogy egy kis semmiség mennyi nevetséges és komoly-nak látszó bajt okozhat a gyöngé embereknek, megőrzi a néző kedélyét a komolyabb felindulástól. Azonban nem szükség csak Molière- és Shakespeare-re tekintenünk. Mióta vígjátékot írnak, bizonyos pontig a komoly elem soha sem volt belőle kizárva. Már Horatius megmondotta, hogy a vígjáték néha elkomolyodik. Minden attól függ, hogyan vegyíti a költő az elemeket, művének van-e komikai alapeszméje s főszemélyeiben erős vagy finomabb komikai vonás. S ha e szempontból vizsgáljuk a *Jóslatot*, mit találunk? A mű úgy indul, hogy akár tragédia is válhatnék belőle, már tudniillik olyan a milyen. A pathosz fuvallatát érezzük és erős vagy legalább erősnek látszó szenvedélyek akarnak megküzdeni nemcsak a kötelességgel, hanem egy végzetszerű jóslattal is. A főpap Adrastos aggódik, hogy a főpapnő Olympia szívében szerelem gyúlhat föl valaki iránt s esőkje férfi ajkát érintheti s akkor a jóslat szerint összeomlik a templom; ő Apolló örök szüzének szánta a leányt, de ha azé nem lehet, akkor az övének kell lennie, mert szereti őt egy elkésett szenvedély egész örjögésével. S épen akkor érzézik haza Olympia szerelmesen; egy ifjú, Helios, követi. Olympia szíve háborog, küzd fogadalmával, de hű marad hozzá. Helios nem élhet Olympia nélkül, ki kell őt vívnia az ég ellenére is az isten karjai közül. Nem drámai, sőt tragikai motívumok-e ezek? Van-e a főszemélyekben, a kik a főcselekvényt végrehajtják, még csak árnya is a komikumnak, s a vénülő főpap, a kire bizony ráfért volna egy kis komikum,

a mű végén nem egy valóságos gonosz tettet akar-e elkövetni? A komikum csak a mellékszemélyekben és alakokban nyilatkozik, a melyek meglehetősen elkoptatott színpadi reminiscenciák s a melyek nélkül az egész főcselekvény megtörténhetnék. Igaz, hogy a mellékdolgok a főcselekvény nyakára nőnek, de ez bizonyára nem érdeme a műnek, s nem teszi vigjátékká.

De ne nézzük e művet vigjátéknak, nézzük drámának, s vizsgáljuk ez oldalról. Először is feltűnik, hogy a szerző a görög korbá tévedve, nem elégedett meg a görög mythologiával. Megtanulta újabb drámaíróinktól, hogy a hagyományt nem kell tisztelni. „Már maga a mythologia is egy képzelt, nem létező világ nekünk, a melyet a modern drámaíró csak nagy discretióval használhat — jegyzi meg helyesen Szász Károly e műről szólva — s e képzelt világba még egy egészen önkényes s magában is absurd foltevést csusztatni belé, oly lábbal taposása minden traditiónak, oly hatványozása a képzelt világ képzeleti bővítésének, melyet a költő nem merhet soha, melyet Shakespeare sem mert, mert ő a képzelt világban is respectálta a traditiókat.“

Csiky a következő, nem épen szerencsés leleménnyel toldja meg a görög hagyományt. Delphiben, Apolló jóstemplomában minden 20—20 évben négy szüzet férjhez adnak; ezek egy évre anyák lesznek és pedig egyik ikerleánnyakkal, a más három is leánnyokkal, úgy, hogy a jóstemplomnak a négy férjhez adott leány helyett öt leány áll ismét rendelkezésére, öt csecsemő közül a legszebb, az ikrek egyike, Pythiának van kijelölve s mind az öt együtt neveltetik föl. Mikor hús évet érnek, hogy az előbbi eljárást ismételni lehessen, a Pythia-jelöltet kiküldik a világba, hogy keressen férjet a másik négy leánynak; maga aztán, ha a világ- és férfilátás e nehéz kísértését a nélkül állja ki, hogy szerelemre gyűljön, átveszi a Pythia tisztét, a másik négy leányt pedig a kijelölt férjeknek oda adják azzal a kötelezéssel, hogy első leány-gyermeküket a jóstemplomnak szentelik. De a férjkeresésben a Pythia szerelmes talál lenni, ha ajkát férfi ajka éri: vége mindennek, a templom romba dől s Delphi dicsősége, Apolló tisztelete oda van.

Ez épen nem naiv és különben sem igen jól gondolt leleményre volt-e szüksége a szerzőnek műve szempont-

jából is? Mi szükség arra, hogy egyik nőnek mindig ikerleánya szülessék. Van-e ennek hatása a mű legcsekélyebb mozzanataira is? Mi szükség, hogy megpróbáltatás végett a leendő főpapnő bekóborolja a világot. Ezt a mélyebb erkölcsi alapon nyugvó keresztyén vallás sem téteti papnőivel. Olympia a nélkül is könnyen találkozhatnék Heliossal. Mi szükség, hogy a főpapnő a többi négy számára férj-keresni induljon a világba, midőn egy felhívásra a templomi szép szüzekhez örömet csédülnének Görögország ifjai s a mű ügyetlen bonyodalmai így még könnyebben megtörténhetnének? De a legnagyobb baj az, hogy a mű vallásos és csodás elemeivel a szerző épen nem tud bánni. Nemcsak a nézőket nem ringatja illúzióba, hanem még drámája személyeit sem. A főpap hinni látszik Kastal forrása csodás erejébe, a hívek csédülnek Delphibe, hogy vigasztalást találjanak, s megtudják jövő sorsukat; a jóslat teljesül, a templom összeomlik, de a főpap és papnő kedélyében épen nem nyilatkozik félelem a boszuló istenségtől, a nép, bár a templom összeomlik, s így szeme előtt történik csoda, oly félvállról veszi a dolgot, mintha valami építő állvány omlott volna össze és Görögország hit nélkül marad s épen a csodák korszakában. Midőn a mű végén a papnő férjhez megy, a papok megházasodnak s majdnem az egész személyzet megtalálja párját, nemcsak a szerelem ül diadalt a coelibatus felett, hanem egyszersmind a nyers természeti ösztön minden nemű hit és erkölcsi hatalom felett.

A főszemélyekben még külső drámaiság sincs, s a mű cselekvénye a lehető legdurvább, sőt együgyű. Helios és Olympia nem tesznek semmit, csak ömlengenek és belső küzdelemben emésztdőnek s a végső felvonásban is ott vannak, a hol az elsőben. E két személy jeleneteiből semmi nemű tett nem fejlődik ki. Olympia találkozózt ígér Heliosnak, meg is jelen rajta, megvallja, hogy szereti, neki is adja gyűrűjét, de visszaútasítja a szöktetés tervét, sőt felfogadtatja Heliossal, hogy másnap megjelenik a tripos előtt s a mit Apolló a Pythia szája által rendel, azt híven követi. Olympia tulajdonkép hű akar maradni kötelességéhez, szívében lemondott Heliosról s egy más leányt akar hozzá nőül adni holnapi jóslatában. Helios ugyan nem mond le kedveséről, de nem tesz érte semmit s elvégre is a véletlen által jut hozzá. Az egész műben csak Adrastos a cselekvő személy, de oly dolgokat tesz, a

melyek épen nem hangzanak össze azzal, a mit akar. Mikor megtudja, hogy Olympia Helioszt szereti, sőt ez a papnót szöktetni is akarja egyik barátja segélyével, a ki szintén egy másik papnót akar szöktetni, a helyett, hogy egy pillanatra se hagyja Olympiát magára vagy épen elzárja, két haeterát öltöztet fel a papnók ruhájába, hogy az ifjak ezeket szöktessék el. Midőn a jósnap szertartásai között Olympia elájul, Adrastos látván, hogy Kastal forrásának csodatevő ereje nem fog rajta, elhatározza, hogy ő maga szökteti el őt a templom kincseivel Egyiptomba. S hogyan hajtja végre a szöktetést? A míg társa összeszedi a templom kincseit, a Parnass hegyére hurozolja Olympiát s ott egy barlangba akarja elrejtetni, tehát épen oda viszi, a hova gyűlnek az ő tudta szerint is a hívek, s köztök Helios, föltalálni kedveseiket, a kiket a jósigé rendelt számukra nőül. Természetesen ezek kiszabadítják Olympiát körmei közül s a mű ügyetlen cselszövője a legügyetlenebbül megbukik.

Van-e ebben józan ész? Szerző jól megtanulta a magyar dráma új irányától, hogy annál költőibb valamely mű, mennél kevesebb benne a józan ész. Igaz, hogy a józan ész még nem költészet, de e nélkül még nem volt valamire való drámaíró. Nem bonczoljuk tovább e művet, nem is jósoljuk azt a *Jóslat* szerzőjéről, hogy nem lehet belőle drámaíró, de az bizonyos, hogy e műve inkább csak lyrai tehetséget, verselési gyakorlottságot, némi párbeszédbeli ügyességet tanúsít, mint drámaírói tehetséget. Az is bizonyosnak látszik előttünk, hogy az irány, a melyet követ, épen nem fogja elősegíteni drámaírói fejlődését. Ez irány az erőlködés hóbortja, az ízetlenség gőgje, a mely ellen ideje valahára minél erélyesebben felszólalni a józan ész és jó ízlés nevében.

GYULAI PÁL.

RÉMUSAT UTOLSÓ KÖNYVE. *)

A francia tudományosság nagy veszteségére közelebb-ről elhalálozott hírneves tudós és diplomata, Rémusat e nagy-

*) *Histoire de la philosophie en Angleterre depuis Bacon jusqu'à Locke*, par Charles de Rémusat. membre l'Institut. Paris, 1875.

szabású művéből két kötet jelent meg, felölelve az angol philosophia történetét a XVI. század közepétől a XVII. végeig. Kétségkívül e korszak az, mely legtöbb nehézséget gördíthetett az író elé s egyszersmind legtöbb tért nyújthatott eredeti, kiváló érdekességű bűvárlatokra. Uralkodó jellegét, mely gyöngűl, de nem enyészik el a következő időkben, a philosophia, theologia és politika szoros szövetsége képezi. Rémusat méltán nevezi a scholastica philosophiát európai, keresztyén philosophiának, melyben elenyészett, vagy még nem is mutatkozik az egyes népek különleges szelleme. Azonban a XIII-ik század vége óta Angliában túlsúlyra látjuk vergődni a nemzeti szellemet, melyet két jellemző vonása tesz felismerhetővé: a kiváló hajlam az észlelődésre, a tapasztalásra, főleg a meny nyiben az a philosophiai bűvárlatok körébe esik, s a reform szelleme a vallás s a vallási szervezetre vonatkozó kérdések tekintetében.

Bacon Roger, a „doctor mirabilis“, mint kortársai nevezék, távolról jelzi már nagy nevű névutódját, verulami Bacot, felülmúlva ezt bátorságban, s oly ismeretek művelésében, melyeket az *Instauratio magna* szerzője elhanyagolt. Bacon Roger ismerte a mennyiségtant s a tudós nyelveket, a görögöt, hébert, chaldeait s arabot. Mind ezen ismereteknek föléje helyezi a tapasztalást. Mert csak ez adja meg szerinte azon bizonyosságot, melyet egyaránt nélkülöz a traditio s az okoskodás. A traditio csak hitet adhat; az okoskodás könnyen összetéveszthető a sophismával, s következtetéseinek mindaddig nincs tekintélye, míg nem erősítvék meg a tapasztalás által. A tapasztalás tehát ura minden tudománynak, — *domina scientiarum omnium*.

Nem érvén be a philosophiai iskolának a tévedésektől s előítéletektől való megtisztításával, az egyházban is radicalis reformot kísért meg Bacon Roger. Felszólal Róma tekintélye, a papság tudatlansága s erkölcsének botrányai ellen. Sőt közvetve magát a dogmát is megtámadja, hozzá fűzvé a vallások történetét a természet általános forradalmaihoz s a szent könyvek csodaszerű eredetét általános, állandó revelatióval helyettesítvén, a mely felvilágosítá minden idők s országok bölcseit. Szemeiben minden isteni, a mi észszerű, s ő épen oly világos szavakkal proclamálja a fejlődés törvényeit, mint Pascal. Az ó-korba helyezi a világ ifjú korát. „Ellenben — úgy

mond — a legutóbb érkezettek a régiek, mert hasznát veszik minden előzőjük munkáinak.“ Harmincz évi terhes fogság megtanítá őt rá, mily terhes dolog az embereknek nagyon szemökbe mondani az igazságot.

Egy másik angol, Ockham Vilmos, restaurálta a XIV-ik századot a nominalisták philosophiai tanának megalkotásával. A nominalismus tudvalevőleg a szélsőségig vitt érzéki tapasztalás, tagadása minden általános eszmének, melyek általános nevekkal, az egymáshoz többé-kevésbé hasonló particularis érzések collectiv jeleivel cseréltetnek föl. A nominalismus ismeretünk minden tárgyát reducalja nemcsak az egyénekre, de egyéni jelenségekre is, melyek közt a szomszédosság s egymásután képezi az egyetlen viszonyt. Épen azon rendszer ez, melyet Hobbes három évszázaddal később vélt feltalálhatni. A positivismus ez, melyet jelenleg Angliában egy oly iskola hirdet, mely az eredetiség legmagasb fokát véli önmaga által elértnek.

Elődeinek, Lincoln Róbertnek s Bacon Rogernak példájára Ockham Vilmos is ellensége volt a pápaságnak. Óhajtván, hogy tisztán szellemi functióira szorítkozzék, s azon evangéliumi szegénységre, mely eszménye volt a franciscanusoknak, kikhez ő is tartozott, nyíltan Szép Fülöp mellé állott VIII. Bonifác ellen, daczolt XXII. Jánossal, s Bajor Lajosnak szolgálatát ajánlá fel a szentszékkal szemben. „Védj engem karddal — írta e fejedelemnek — s én védni foglak tollammal.“

Az angol szellem két uralkodó vonásához, a tapasztalás és a reform szeretetéhez csatolhatni egy harmadikat is: a subtilitas keresését az okoskodás használatában, a logica s dialectika szabályainak alkalmazásában. Feltalálhatjuk ezt Hobbesnél, Lockenél, sőt Bacon Ferencznél is, az angol theologusok legnagyobb részénél, s különösen a positivista iskola korunkbeli bölcselőinél, Stuart Mill, Herbert Spencer és Bain Sándornál. Legmagasb fokát érte el a középkorban, a XIV. század elején, a franciscanus Duns-Scotnak, a „doctor subtilis“-nak személyében. E rettentő argumentator Oxfordban tanított, ott tölté el legnagyobb részét életének, s ott aratta legfényesebb diadalait. Több mint 30,000-re teszik azoknak számát, kik ez angol egyetemen hallgatói valának.

A vallási reform eszméje, mint a fönnebbiekből is lát-

ható, nem volt idegen a scolasticus philosophoktól, s különösen azoktól, kiket születésök vagy tanulmányaik Angliához csatoltak. Az oxfordi egyetem két doctora, Bradwardine Tamás és Wycliff János voltak az első angol reformatorok. Bár irataik hangjára s az egyházi hierarchiában elfoglalt állásukra nézve igen különböztek egymástól — az egyik canterburyi érsek s III. Eduard király gyóntatója, a másik egyszerű pap, s sokat üldözött, heves polemizáló levén, — mégis azon egyeztél követtek. Mialatt védni látszottak a pápai uralom ellen intézett támadásaik által az egyház és állam szabadságát, leronták azt az emberben a malaszt mindenható s egyszerű-mind önkényes actiójának tanával. Az ember — úgy mondák — egészen meg levén rontva az eredendő bűn által, csak a malaszt, istennek ez ingyenes adománya segélyével emelkedhetik fel, melyben a mi munkásságunknak nincs semmi része, s a mely ezt teljesen fölöslegessé teszi. Azon tan ez, melyet később Luther tanított, melyet Calvin a maga hajthatatlan logikájával kifejtett, s a mely alapjává lett az angolországi reformatiónak.

A keletkezett egyes secták nemesak Róma tekintélye ellen buzgólkodtak oly nagyon, hanem egymást is törekedtek elnyomni. A jogot, melyet mindenik a maga számára, hitvallásának elidegeníthetetlen sajátjaként követelt, istenkáromlásnak tartotta volna kiterjeszteni versenytársaira is. Így alig alakult meg az angol episcopalis egyház, s máris üldözni kezdé az anabaptistákat és presbyterianusokat. Utóbbiak, a „hosszú parlament“ alatt vallásuk államvallássá levén, az independenseket veszik üldözőbe. 1646-ban a presbyterianus Edwards Tamás „társadalmi rákféné“-nek nevezi el a felekezetének kebelén kívül alakult tizenhat sectát. Egy évvel később az independensek vagy congregationalisták lesznek a helyzet uraivá, s bálványimádók gyanánt üldözik a catholicusokat, s vallástalanokul a quakereket. E fanaticusok VIII. Henrik példáját utánozták, ki ugyanazon büntetéssel sújtá a catholicusokat s lutheranusokat, amazokat, mert mögötte maradtak felekezetének, emezeket, mert túlmentek azon.

Nines miért csodálkoznunk a kölesönös elnyomás azon rendszere fölött, melyet az egyházi reformból előállott felekezetek gyakoroltak. A lelkiismeret szabadsága nem vallási, hanem philosophiai alapelv. Minden vallás türelmetlen, midőn

eléj eze van hozzá s csak a szolgaság vagy üldözés terhe alatt szokott szabadságról beszélni. Csakis a philosophia, azaz az önmaga fölött elmélkedő ész követeli a lelkiismeret szabadságát, mint elválaszthatatlan sajátját az emberi természetnek, mint szükséges feltételét szabad akarata gyakorlásának s ennél fogva erkölcsiségének, mint természetes és egyetemes jogot, melyet a társadalom tagjai számára minden különbség nélkül biztosítani köteles.

A lelkiismeret szabadságát s a vallási türelmet néha mint politikai transactiont is alkalmazzák. Midőn a kormányok több felekezettel állanak szemközt, melyeknek egyike sem oly erős, hogy a többit elnyomhatná, a közbéke s saját hatalmuk érdekében bölcsen elhatározzák valamennyinek védelmezését. E cél vezette IV. Henriket a nantesi edictum kibocsátásánál; ezt ajánlja hazájának a XVI-dik század vege táján Hooker Richard angol theologus, az *Egyházi politika törvényeiben* a mellett kardoskodván, hogy a vallások megvédelmezendők, tekintet nélkül arra, hogy mily részét az igazságnak foglalják magokban, s hogy a különböző vallások egyaránt hasznára lehetnek a különböző társadalmaknak. Hasonló célt követtek a harmincz éves háború után a westphaliai békekötés aláírói is.

Bármint kerülje, nem akadályozhatja meg a theologia, hogy előbb-utóbb saját kebelében is ne üsse föl fejét a philosophia, valamint a legfélétekenyebb hatalomnak is számolni kell a népek életének bizonyos perceiben a szabadsággal. Angliában is nyomban követték a philosophok a vallási reformatorokat. Kiváló helyet foglal el közöttük Herbert de Cherbury, kinek kalandos életét Rémusat egy külön munkában írta le.*) E férfiú, kit Walpole „egy személyben don Quichotte-nak s Platónak“ nevez, s ki mint katona, udvaronc, diplomata, hivatalnok, párbaj- és kaland-hős a legmozgalmasb életpályák egyikét futotta be, arra is talált időt, hogy megírja könyvét az igazságról (*De veritate*). Mielőtt közrebocsátotta volna, Grotiusnak, s a kor egyik nagy protestans theologusának, Tilenus Dánielnek helybenhagyása alá terjeszté e munkát. S helyesléssökkel sem érve be, mintegy isten természetfölötti ítéletét hívta fel a munka érdekében, mely megdönteni akará

*) *Lord Herbert de Cherbury, sa vie et ses oeuvres etc.*, par Charles de Rémusat.

a kinyilatkoztatást s annak minden csodáit, hogy a tiszta deismust tegye helyére. „Oh örök isten — így kiáltott fel — szerzője a világosságnak, mely e perczen rajtam nyugszik, a te örök jóságodtól kérek bocsánatot egy könyörgésért, melyet egy bűnösnek nem kellene hozzád intézni! Habozom, nem tudom, adjam-e közre munkámat. Ha dicsőségedre fog szolgálni, add, kérelek, ezt értésemre valamely égi jel által, különben meg fogom a könyvet semmisíteni.“ Hozzá teszi, hogy alig végezte szavait, midőn „erős, de kellemes zaj jött az égből, melyhez hasonlót a földön mi sem idézhetett volna elő“.

A természeti vallás, melynek Herbert de Cherbury apostola, öt dogmából áll. Van szerinte egy isten, minden lénynek legfőbb atyja; kötelesek vagyunk irányában istentiszteletet gyakorolni; a jámborság és erény legméltóbb módja e tisztelet gyakorlásának; elkövetett hibáinkat a megbánás által kell jóvá tennünk; ezen élet után az ég ítéletet fog fölötünk tartani. Körülbelül ugyanilyen — kivetköztetve az ékes-szólás dicsfényéből — a savoyard vicarius hitvallása is, melyet Rousseau *Emilejében* másfél évszázaddal később szerkesztett. Mind kettő egyébiránt a protestantismusból indult ki; mind kettőnek szerzője, egészen megtagadván a kinyilatkoztatást s a dolgok természetfölötti rendjét, mély tiszteletet tanúsít a keresztyénség irányában. Emlékezhetünk Rousseau csodálatára „a szent könyvek méltósága“ iránt, s a párhuzamra, melyet Socrates és Jézus közt vont. Herbert de Cherbury szerint isten határozott akarata folytán öltötték magokra a természetes vallás igazságai a keresztyén hit alakját. Igyekezett is mindenként, hogy a lehetőségig ne térjen el attól. Naponként kétszer imádkozott egész házának jelenlétében, csakhogy kizárólag oly imákat, melyek általa szerkesztettek. Életének vége felé az utolsó szentségeket is fel akarta venni, de kétségkívül attól tartván, hogy vagy a rationalismust hagyja el, vagy hypocrita eljárást követ, kijelenté, miként a szentségeknek nézete szerint van legalább annyi előnyök, hogy mi rosztat sem okoznak. Természetes, hogy ennek következtében meg lett tagadva tőle azoknak kiszolgáltatása.

Herbert de Cherbury nemcsak a deismusnak védője, de — mint Rémusat kimutatja — a „közönséges érzék“ azon philosophiájának is megalapítója, mely a múlt század végén s a jelennek elején oly nagy jelentőségre emelkedett a scot isko-

lában. Neki tudható be érdemül, hogy a tapasztalást bevezeté a lélek tudományába, épen úgy, mint nagy nevű kortársa, Bacon, bevezeté azt a természettudományba s az emberi ismeretek egész egyetemébe.

Szerzőnk kijelöli a helyet, melyet Bacon hazájának többi philosophjai s általában a modern philosophok közt elfoglal. A cél, mely az *Instauratio magna* irójának szemei előtt lebegett, nem a philosophiának Aristoteles s az iskola békői alól való fölmentés általi megújítása, hanem a tudományok philosophiájának megalapítása. Kétségkívül csak az észlelet tudományai által látszik elfoglaltnak, a nélkül, hogy nagy figyelmet fordítana az elmélkedés tudományaira, s az észlelet alatt inkább az érzékek, mint az öntudat észleleteit látszik érteni: de ócsárlói úgy, mint csodálói egyaránt túlmennek a helyes mértéken, midőn annak ősapjaként tüntetik őt fel, a mit ma positivismusként, az érzékiség philosophiájának nevezünk. A kiméletesség, melyet Plato iránt tanúsít, míg Aristotelest ironiájának egész hatalmával üldözi, már magában bizonyosságot tehetne arról, hogy nem volt rendszeres ellensége a gondolat magasb speculatioinak. A természet tudománya alatt, mely felé a scholastica bilincseiből megszabadult emberi szellemnek útát jelölt, nemcsak az anyag tudományát értette, de mindazon tüneményekét s lényekét, melyekhez az észlelődés hozzá férhet.

Baconnak az utókor előtti érdemei, mint már megjegyzők, abból állanak, hogy megalkotta a tudományok philosophiáját; hogy megjósolta a szerepet, melyet a tudomány hivatva lesz játszani az emberiség életében, nemcsak jólétének s anyagi hatalmának fokozása, de eszméinek magasb röptüekké tétele által is; hogy proclamálta legáltalánosb formájában a haladás törvényét, mely természetünk minden más törvénye fölött uralkodik. „Bárha tehát — úgy mond Rémusat — nem tett is semmi fontos fölfedezést, neve mégis mindig nagy marad az emberi szellem történetében.“

Nem feledkezik meg szerzőnk könyvében a politikai philosophia angol képviselőiről sem. Igen érdekesek különösen azon fejtegetései, melyekben Hobbes, Harrington, Milton és Sidney Algernon tanait élénk tárja. Hobbes nagy munkáját, mely csak a materialismus s despotismus dicsőítésével foglalkozik, mi sem jellemezhetné jobban, mint Rémusat e pár

szava: „A „Leviathan“ utópiája a zsarnokságnak.“ De befejezzük már a nagybecsű könyv úgy is elég hosszúra nyúlt ismertetését, teljesen igazat adva szerzőnek, ki előszavában mondja azt, a mit mi záradékul igtatunk ide, hogy tudniillik „lehetetlen nem hinnünk, miként van némi megtanulásra méltó e két kötetben“.

m— a—.

É R T E S I T Ő.

Az egyetemes művelődéstörténelem kézikönyve. Irta György Aladár. 1875.

Ez a könyv tankönyvnek készült egyik fővárosi leánytanoda („gyermekkertész-nő-képezde“ — mint nevezik) növendékei számára. Nevezetes vállalkozás mind irodalmi, mind nevelési szempontból, melynek megfelelni szép feladat s nem közönséges érdem a mi viszonyaink között. Sajnáljuk, hogy ezt a könyvről nem állíthatjuk, mert mind a két szempontból a tévedések, botlások, hiányok és hibák egész sorozatával találkozunk benne, melyeknek okát részint a feladatban, részint a szerzőben és mulasztásaiban találjuk.

Irodalmi viszonyaink között az egyetemes művelődéstörténelemnek, habár csak *vázlatát* is megírni nagy munka, mert kevés hozzá az előkészület mind az írókban, mind az olvasó közönségben. Kétségkívül könnyebb dolog lett volna mégis egy meglehetősen jó művet írni a közönség számára, mint egy jó tankönyvet. Az írónak lett volna tere, ha képes reá, magát egyben-másban megértetni, a mi most homályos, érthetetlen; lett volna módja némely kérdéseket tisztába hozni, a melyek most ellenmondásban állnak egymással, s a mi tán még legfőbb: kifejthette volna alapelveit, a melyekhez mérve ítél a művelődés minden ágainál előforduló szempontok és felmerülő kérdések felett. Maga a szerző is érezte ezt, s szól is róla előszavában.

De ha érezte is feladata nehézségét, a helyett, hogy könnyítette volna, még nehezítette, mert nem egyetlen egy célra dolgozott. Kézikönyvet írván, kisdedovó-intézet vezetésére készülő leánykák számára, nem szabta magát azok képzettsége fokához, hanem — mint maga bevallja, „már

kezdetben úgy tervelte könyvét, hogy az a közéletanodák felsőbb osztályai, a szakiskolák s különösen tanítóképezdék használatára is alkalmas legyen“. Tervének ez utóbbi irányban több a sikere, mint a mely irányban eredetileg kellett volna dolgoznia.

Valóban György Aladár könyve, ha általában valamire használható, legtöbbet ér még a közéletanodák (gymnasiumok és reáliskolák) legfelső osztályai számára; nőtanodáinkba, leányoknak épen nem való. Legnagyobb részt csupán elemi iskolai tanfolyamot végzett leányoknak képtelen gondolat a különböző korok és korszakok, népek és nemzetek, államférfiak és tudósok, írók és művészek, vallásalkotók és philosophok világnézetét előadni s vázlatban megértetni velök azt a szellemet, mely nemcsak az embervilágot, de úgy szólván a világegyetemet mozgatja. A világ előállítását s az emberi nem történelem-előtti korszakát az emberiség jövőjével, tehát a történelem-utáni korszakkal, összekötni, áthidalni s e hídon a gyermekleányokat csak a legcsekélyebb biztossággal is átvezetni, már roppant nagy dolog, s az erre vállalkozó kalaúz maga is oly szédületes magasan jár, hogy követőit vagy alábuktatja a semmiségbe, vagy kénytelen őket behúnyt szemmel járattatni maga után. Kép nélkül szólva, nagyon könnyű dolog belátni, mennyit ér egy növendéknek Shakespeare-ről beszélni tíz-tizenöt perczig, vagy róla hét-nyolcz sort elolvasztatni és megtanúztatni, abban a korban, melyben rá nézve Shakespeare még több mint a „kaviár“: valóságos éles kés, melylyel szellemi fejlődését tönkre teheti. Halmozhatjuk a példákat rakásra. Mit érthet egy növendék-leányka Thucydidesről, Tacitusról, Macaulayról, Buckleről, Michelangeloról és Rafaelról, Aristotelesről, Baconról, Comteról, Macchiavelliről vagy Newtonról, Hugo Grotiusról vagy Montesquieuról, midőn az elemi iskolai tanfolyamon felül még hat, hét, nyolcz évig fejlesztett és idomított ifjaink előtt is csupán nevek maradnak e nevek, ha egyetemi tanulmányaival életre nem kelti valamelyik mind e testetlen vázlatokat! Tönkre van téve az a növendék-leány, a ki megérti ezeket a nagy és mély dolgokat, de kidobni való megemésztetetlen anyagot vett magába az is, a ki értelmetlenül táplálkozott ezekkel az eledelekkel. Az utóbbi meg is történik, mert — a latin példabeszéddel, latinosan mondva — a feledés-

nek tanulta mindazt, a mit tanult; az előbbi pedig, szerencsére, soha elő nem fordul; a papagájnak csak nyelvét fűrasztja, eszét ki nem ficzámítja és szellemi világát össze nem kuszálja az a szótár, melyet kinlódva megtanult.

Maradjanak tehát a leány-növendékek az olvasókönyvek történelmi anyagánál s az életrajzoknál, minek futnák át időnap előtt vasúton az egész világot, midőn a gőzkoesi ablakán kitekintve olyan dolgokat látnak, a melyeket még jobb nem látniok, vagy olyanokat, a melyeket nincs halandó, a ki korukban még megértethet velők. Nem vagyunk ellene annak, hogy a növendék-leányok s általában a nők tanuljanak; azt is jól tudjuk, hogy a leány szellemileg is korábban fejlik a fiúnál: de az okos angolok soha sem tanítanának rögtön az elemi iskolai tanfolyam után egyetemi philosophia-hallgatók számára való tantárgyakat.

György Aladár azonban előnynek, sőt valóságos haladásnak tartja azt, hogy a kiseddövönöket képző intézetben a világtörténelem (értsd politikai történelem) helyébe egyenesen a művelődéstörténelem tanítását tűzték ki. „A középtanodák — úgy mond — s különösen a gymnásiumok elég idővel rendelkeznek, hogy a politikai történelem főbb adatait is elsajátítsák s azokból is tudjanak tanulságot vonni. A képezdék s szakiskolák azonban a történelem tanítására sokkal rövidebb időt szabnak ki s e rövid idő alatt a politikai események kimerítő tárgyalása teljes eredménytelen volna, míg a művelődéstörténelem főbb mozzanatainak megismerése s az emberi fejlődés törvényeinek elsajátítása a növendékek értelmi s érzelmi fejlődésére nézve kimondhatatlan horderejű.“

Nagy kár, hogy e magyarázat téves. A politikai történelem kevesebb mint a művelődés történelme azon mennyiség-tani igazság szerint is, hogy az egész mindig több, mint annak egy része. A művelődéstörténelemnek valóságos megcsonkítása, ha a polgári történelem nélkül tanítjuk, már akár előre bocsátva, akár párhuzamosan együtt haladva tanítsuk az államok és nemzetek történetét azok művelődési viszonyainak ismertetésével. Csalódás azt hinni, hogy olyan társas lénynél, minő az ember, nem első rendű fontosságú annak megismerése, hogy minő államokat alkotnak az emberek, minő azoknak belszervezete: közigazgatása, igazságszolgáltatása, hadi és diplomatiái helyzete stb. Mind ezek oly sokat nyomnak a

szorosan vett művelődéstörténelemben is, hogy nélkülök teljesebben tájékozatlanok vagyunk a történelem legtöbb pontján, mint György Aladár műve után lesznek a növendékek is, ha csak nagy mennyiségű jegyzettel és mellék olvasmányokkal nem pótolják azt, a mit kézikönyvekben találnak.

Szerző erre is gondolt előre s azért megemlíti, hogy a művelődéstörténelem nagy anyagját még vázlatban is csak úgy foglalhatta össze e kötetbe, ha a legtöbb mellék fogalom megmagyarázását is az előadó tanárra bízta. Mondhatta volna, hogy még a legtöbb fő fogalom magyarázását is csak oda bízta, mert legtöbbször breviter et confuse magyaráz s rövidsége miatt részletezésre, zavarossága miatt helyreigazításokra van szükség. Nem pótolják e hibákat és hiányokat a fejezetek végére, magán olvasmányul, oda vetett könyvcímek sem, mert nagy, sőt legnagyobb részek nem való azoknak, a kiknek György Aladár könyve készült. Az angol, francia és német irodalom termékei közül idézett könyvek vagyis könyvcímek fölöslegesekek: azokhoz sem ideje, sem ereje a magyar növendékeknek. Sokkal jobb lett volna azok helyett a magyar irodalomban is található rövidebb értekezéseket idézni, mert ezeket könnyebben is meg lehet kapni, könnyebb is megérteni és élvezni az ifjúságnak. Nem mondhatjuk tehát, hogy „gondosan kiválasztott könyvészeti jegyzeteivel“ méltán vigasztalhatja magát szerző, sőt általában alig tett egyebet, mint hogy bármely német kézikönyvben (egyetemi tanulók és felnőttek számára, nem gyermek-leánykák számára írt kézikönyvben) megtalálható könyvcímekből átírt egy rakást, a magyar nyelven is olvasható dolgokra nem tekintve. Minden kutatás nélkül, csupán György A. könyve olvasása alatt, emlékezetből feljegyeztünk mintegy 100—150 cikket különböző magyar folyóiratokból, melyek közül bármelyik több haszonnal olvasható, mint György Aladár könyvében a megfelelő tárgyakkal foglalkozó fejezetek. Confuciusról, a hindu drámáról, a chinai regényről, az írás eredetéről, Firdusiról, Aegyptusról, Atilláról, a Kalevaláról és a finn költészetéről, a Niebelungenliedről, Lermöntoffról, a görög vallásról és a görög drámáról, a népmesék mythologiai és történelmi anyagáról, Niebuhról s az ósrómai történelem körüli kutatásairól, az Aeneisről, Horatiusról, Tacitusról, Riehl ó-germán társadalmi buvárlatairól, a középkori francia irodalomról, Mohamedről, Danteról, a világ első festő-művé-

szeiről, Macchiavelliről, lord Baconról, Torquato Tassoról s még egy egész sor történelmi személyről és tárgyról talált volna jóra való cikkeket, fejtegetéseket, essayket és könyvismertetések, fordításban, átdolgozásban, vagy eredeti tanulmányok alapján önállóan írva, ha egy kissé szétnéz s (igazán és nemcsak mondva) gondosan megválogatja az olvastatni valókat. Sőt mind ezeket magának a szerzőnek sem ártott volna megtekinteni; az egyes tárgyakról is több kötetre menő munkák olvasásában nagyon el kellett tévelyednie, ha ítéletei önálló tanulatásokon alapúlnak.

Valóban ez összehevenyészett munkát még oda sem ajánlhatjuk, a hová valónak szeretnők tartani, anyaga, terjedelme és kidolgozása után ítélve. Homértól Byronig, Thuciddidestől Macaulayig annyi félszeg, indokolatlan s nem ritkán értelmetlen ítélet, a mennyi György Aladár könyvében van, nem hiszszük, hogy egyhamar előfordúlna valamelyikében azoknak a külföldi munkáknak, melyeket — előszava szerint — az emlékező tehetség gyámolítása végett szükségesnek látott kéznél tartani. Fel kell egynehányat mutatnunk, mert az olvasó el nem képzelheti, minők ez ítéletek, ha csak példákkal nem szolgálunk. A három görög tragoedia-íróról azt mondja (63. l.), hogy „az újabb színműírók eljárásával szemben a bonyolulás s kifejlődésről alig tudunk valamit“. S ezt György Aladár az Oedipus király költőjéről állítja, ki a mese alkotása és szövése által is első rendű a világirodalomban. De Virgilius és Horatius sem részesülnek alaposabb ítéletben (72. l.). Amarról csak annyit mond, hogy „*Aeneis*-ben egészen az *Odysea* nyomán énekl meg“ Aeneas úti kalandjait; Horatius pedig „leginkább ódákat és satyrákat írt szintén görög minták szerint, de — szerinte — *rendkívül mesterkélten*“. „A görög építészetben és szobrászatban is — megint csak szerinte — kevesebb a képzelem, sőt az érzelem is ezen alakokban, mint az értelmi erő.“ Ha a szavak azt jelentik, a mit jelenteniök kell s képzelem alatt a művész teremtő *clayroyance*-át és nem phantasta rajongást, érzelem alatt az emberi szív megindulásait és nem túlcsapongó, féktelen szenvedélyeskedést értünk: akkor biztosan állíthatjuk György Aladárral szemben, hogy a görög építészet és szobrászat műremekeiben tökéletesebben uralkodik a művészi harmonia „a képzelem, érzelem és értelmi erő“ között, mint bármiben, a mit az óta termett a művészet. — Azt gon-

dolná az ember, hogy a modern művészet iránti előszeretettel sugja ez ítéleteket, de ha meglátjuk, hogy a modern művészetéről adott véleményei is csak ennyit érnek: kénytelenek leszünk belátni, hogy ezek forrása egyszerűen a tájékozatlanság és fogalomzavar.

„A modern művészet — mondja szerző — a szellemi érzelmek s eszméken kívül a humort, az idyllit is meghonosította s mindenek fölött a pathetikus görög felfogást mindinkább drámaivá alakította át.“ Azon kívül, hogy az idylli elem a görög művészetben is nagy szerepet játszott, mindenek fölött ezt a „mindenek fölött“ állított ítéletet jegyezze meg az olvasó. Minthogy a pathos már maga is drámai, tehát a patheticus felfogásnak drámaivá átalakítása egyszerűen nonsens. Maga az a néhány sor, a mit Shakespeare jellemzésére ír (119—120. ll.) elegendő arra, hogy szerző teljes tájékozatlansága kiderüljön az aesthetika mezején. „Shakespeare — úgy mond — a költészet reális irányát képviseli, mely eltérve az idealismus előre megállapított dogmáitól, az emberi szellem komoly tanulmányozásán alapul s a költészetet tényleges komoly szabályoknak veti alá.“ (119. l.) Az a tanár, a ki ezeket a „mellék fogalmakat“ megmagyarázza növendékeinek, kénytelen egy gallimathiaszt elemezni. Miféle „tényleges komoly szabályok“ azok, a melyeknek Shakespeare a költészetet aláveti? Vajon Shakespeare csakugyan a modern positivismus „tényleges szabályait“ követi, vagy talán mégis a művészet eszményi irányának bajnoka? Hát Homéros, Sophokles, Virgilius s mások nem követtek „tényleges komoly szabályokat“ a költészetben, habár azok eltértek is egyben vagy másban Shakespeare eljárásától? Hát „az idealismus előre megállapított dogmáit“ követő ó-kori klasszikusok költészete nem alapul „az emberi szellem komoly tanulmányozásán?“ Nem jobb lett volna-e ily értelmetlen mondatok helyett, egyebek közt, megmagyarázni az idő, hely és cselekvény egységét a görögöknél, s aztán Shakespeare is mindjárt érthetőbb a növendéknek s Corneille és Racine jellemzésénél is valamennyire mindjárt felfogható lett volna (127. l.), mi az a „merev szabályszerűség“, melyet e költők „túlzásig követnek“. Szerző itt Racinet Corneillenél „jobbán emancipált“-nak nevezi, holott az aristotelesi szabályokat s a classicismus összes követeléseit sokkal inkább szem előtt tartja Racine. mint előde, ki *Cidjében* a három egy-

ség közül a hely egységét egészen félreveti. — Ugyanez a zavar és tájékozatlanság vonúl végig a szerző ítéletein a képzőművészetekben, a történetírásban, sőt alig van tárgy; a mely felől hevenyében összeírt állításai között nevetséges értelmetlenségek, ráfogások, vagy ferdítések ne volnának. Képzőművészeti állításai közül nem idézünk, utaljuk az olvasót a könyvre s főként annak 50. szakaszára (122. l.), hol a realismus és idealismus küzdelme a művészetben van tárgyalás alatt.

A történetírók közül Thucydides, Tacitus és Macaulay kedvéért hadd idézzünk példákat. „Thucydides a legjelesebb ó-kori történetíró, ki Athén virágkorát s a spártaiakkal vívott polgárháborút írja le *kitűnő elmeállással s teljes öntudatossággal*.“ Mi jellemző van ez ítéletben, melyet dölt betűkkel szedettünk, el nem képzelhető. Így a tehetséges fiatal írókról lehet írni a *Hon* hasábjain, de nem Thucydidesről. Tacitust úgy dicséri meg (73. l.), hogy „művei maiig is használható kútforrásul szolgálnak“, de már nála azt is megjegyzi, hogy a pártszínezettől nem ment. Hát vajon Thucydides ment a pártszínezettől, kinek műve szintén mindenütt érezteti, hogy a Pericles ellenzékének vezére igazolni törekszik annak idejében az ostracismussal megbuktatott törekvéseit és elveit a conservatív pártnak. Nézzon csak utána György Aladár és meglátja, hogy e „teljes öntudatossággal“ dolgozó történetíró egy szónoklatában már azt is kifejtette Pericles ellen, a mit György Aladár felületes pártnézetnek tart s a korunkbeli conservatív írók fölfedezésének állít (62. l.), hogy a Pericles korabeli gyors átalakulás és rohamos fejlesztése a szabadelvű intézményeknek kártékony hatású lesz a görög nemzet életére, sőt Athenének egyenesen hanyatlását és bukását vonja maga után. Macaulayról kétszer emlékszik meg s először „mintaszerű stýlban“ írottak mondja történelmi munkáját (13. l.), másodszer pedig Bucklehez méri s azt mondja, hogy „a többi történetírók (Ranke, Macaulay, Thiers) dolgozatai még kevesebb belbecsel bírnak“. (169. l.) A nélkül, hogy mi mondanánk véleményyt a szerző ítéletének értékéről, legjobbnak látjuk idézni Bucklet, kinek munkáját épen György Aladár és társai fordították magyarra. Neki talán hinni fog Gy. A. is, mikor következőleg szól Macaulayról és bírálóiról, bár nem a legjobb fordításban :
„Több tárgyra nézve én eltérek Macaulaytól, hanem

nem tarthatom, hogy ki ne fejezzem csodálkozásomat az ő törhetetlen szorgalma, megemésztő ügyessége felett, a melylyel feldolgozta tárgyát és a szabadság azon nemes szeretetétért, mely lelkesíti egész művét. Ezek oly tulajdonságok, a melyek sok időre túl fogják élni kicsiny ellenfelei rágalmaival, a kik tudomány és ismeret tárgyában méltatlanok sarúszíjját is megoldani annak, a kit esztelenül üldöznek.“ *)

Vagy talán a philosophia terén lesz könyvének valami olyan értéke, a mely miatt egyéb fogatkozásait feledhetjük? Csalódás; a ki a fő dolgokban téved, mellékésekben azt helyre nem hozhatja. Mit tartsunk könyvének philosophia-történelmi részéről, könnyű elgondolni, ha látjuk, hogy Aristotelesről mit szól. Ő, az „ó-kor legnagyobb tudósa, habár nem legmélyebb gondolkodója, akaratlanul is egész sereg tudományt tett önállóvá s egy oly tudományrendszer vázlatát alkotta meg, melyből csak most kezdünk némileg kibontakozni“. (65. l.) A középkor történelmében még egyszer előfordul Aristoteles s azt olvassuk róla, hogy Ciceroval együtt „csaknem bibliai tekintélyre vergődtek“ (99. l.), de azért még sem szól egy szót sem Aristoteles ismertetésére, megelégszik azzal a szerencsétlen ötlettel, hogy az ó-kor legnagyobb tudósa *akaratlanul*, vaktában tette, a mit tett s így egy öntudatlan ember játssza az ó-korban azt a szerepet egy maga, a mire az új-kor megfelelően nagy fontosságú mozzanataihoz tíz-tizenöt legnagyobb elme volt szükséges. De még kedvezőtlenebb lesz ítéletünk, ha látjuk, hogy szerző magamagának is ellentmond és így saját ítéleteit megczáfolja. „Voltaire — úgy mond — sem tudomány, sem jellem tekintetében nem állott oly magasan, hogy a régi orthodox irány ellenében új eszméket lett volna képes alkotni“, s már a következő mondatot így kezdi: „Alig volt valaha író, ki a nagy tömegben annyi új eszmét s új érzelmet hintett volna el“. (130. l.) Szerinte a politikai történelem (11. l.) igen hiányos képet nyújt az emberiség fejlődéséről s aránylag nagyon kevésbé való arra, hogy belőle az emberi életet szabályozó törvényeket felismerjük s mégis ily nagy mondást szalaszt ki s a politikai történelem legnagyobb fon-

*) *Anglia művelődésének története.* Írta Buckle Tamás. Magyarúl kiadják Endrődi S., Fendler J., György A., György E., Láng L. és Márkus M. III. k. 394. l.

tosságát így igazolja: „az összes emberi fajok között a földközi faj a legtehetségesebb s ez volt főképp hivatva arra, hogy társadalmi s politikai viszonyokat alkosson“. (49. l.) Egy helyen (sőt két helyen is, 108. és 112. l.) azt állítja, hogy a reformatio gátolta, más helyen ismét megmagyarázza, hogy a protestantismus a szabad vizsgálódás elvének hirdetése által ápolta a tudományos fejlődést. (115. l.) Az angolokat (126. l.) egy lélekzet alatt világos fejűeknek és babonásoknak nevezi csak olyan odavetve, mintha szerző teljesen fel volna mentve a meggondolás kötelessége alól, midőn ítéletet mond. Kétszer semmit meg nem fontol, sőt, úgy látszik, egyszer sem. Fejedelmi joggal szórja ítéleteit jobbra és balra tekintet nélkül arra, vajon egyeznek-e egymással, vagy a szerző alapelveivel, vagy éppen a tudomány alapigazságaival. A jóniai görög nép virágzását — szerinte — „egyáltalában nem a természeti fekvés idézte elő“. (53. l.) A görög-perzsa háborúk politikai szempontból nem fontosak — úgy mond — „mert a perzsa birodalmat ezen veszteségek nem rendítették meg s alig van nép, melynek történelmében hasonló dicső csaták leírásával ne találkozánk“. (61. l.) Előtte tehát még az sem fontos politikai tekintetben, ha egy nemzet megmenti magát a meghódítástól s politikai tekintetben nem fontos dolog megmenteni a nemzet és haza politikai szabadságát. De a pozitív tudományok felől is vannak ily souverain ítéletei, melyek vagy nagyon sokat, vagy semmit, vagy értelmetlenséget mondanak. Liebig például, és iskolája „a szerves világ minden vegytani viszonyát kikutatta“, (168. l.) a miből nyilván az következik, hogy másnak már nem maradt semmi teendője a vegytan terén. Könyvének mindjárt első cikkében komoly képpel állítja, hogy „a fejlődés tényét eltagadni ma már lehetetlen“, mintha tagadná valaki, holott csak annyi áll, hogy a fejlődés tényét más-más formában fogják fel és határozzák meg a tudósok. Ennek méltó párja a könyv végén az az állítás, hogy az emberi nem még alig kísértette meg az önmaga fölötti uralkodást. Különös igazság, ha igazság, mert eddig mindnyájan úgy vélekedtünk, hogy az egész emberi történelem szakadatlan folyamata az önuralomra jutás felé való törekvésnek.

Szándékosan nem szóltunk arról a gondolkozási irányról, melyet György Aladár követ. Nem bíraltuk magát a rendszert s természetesnek találtuk, hogy a Darwin, Comte s a socialis-

ták és társaik eszméit egyeztető rendszert zavarosabban mutatja be s mégis többre becsüli, mint magok a rendszer teremtői. A colporteurök mindig mohóbbak, elfogultabbak és messzebb mennek mestereiknél. Így járt György Aladár is a naturalismus, positivismus és socialismus eszméivel, melyeknek az egész világtörténelem mezején való keresztülvitelét kísértette meg. Az eszmék túlzása mellett is elvbeli elfogultság nélkül szeretttük volna e munkát méltányolni, mert mindenkor örömmel látjuk, ha íróink jó könyvekben mutatják be az eszméket és elveket, melyeknek elterjedését óhajtják. Sajnáljuk, hogy ezt most nem mondhatjuk; de a munka sikertelenségén nem csodálkozunk. „Hamar elvész, a mi hamar kész, s a mi kevésbe kerül, többnyire nem sokat ér“ — mondja egy régi magyar költő s György Aladár könyve nem egyéb, mint egy hevenyében összetákolt rögtönzés, mely már csak stylusa miatt sem való iskolai kézikönyvnek. Vannak körmondatai, melyeknek elejét vagy végét tollában feledte a szerző, míg más mondatokban az alany semmiféle viszonyban sincs az állítmánnyal. Egyes számú alanyra többes számú állítmány, vagy megfordítva, az nála rendes dolog, s néha a mondat végét egészen másként szövi, mint kezdetén indult. Tömérdek benne a kétértelműség s gyakran csak úgy kell kitalálnunk, mit akart a szerző állítani. „A cigányok nyelve — mondja egy helyen — Pott kutatásai folytán a szanszkrit és pakrittal rokon“ (36. l.), Pott kutatásainak *következtében* rokon tehát az a két-három nyelv egymással? — „A megholtakat — mondja más helyt — a Styx-folyón át Charon hajós szállította az alvilágba — egy darab pénz átadása mellett.“ (58. l.) Melyik adta át azt a darab pénzt a másiknak, azt tudni kell, de megmondva nincs. A zsidók „az assyriaiak s rómaiak elnyomása alatt mindinkább a kereskedelemre fordították figyelmüket“. (44. l.) Ki volt tehát elnyomva? kérdezheti a most tanulni kezdő növendék, mert megmondva ez sincs. „Maga ezen tény — — — eléggé mutatják“ írja a 40-ik lapon stb. Nem fárasztjuk az olvasót ily elemi dolgok idézgetésével, csak azt említjük meg, hogy mind ezekhez még germanismus is járul — meglehetősen szép mennyiségben.

A germanismus egyébiránt a szerzőnek nemcsak mondataiban, hanem eszméiben is meglehetősen adag. A világtörténelembeli „kiváltságos törzsek“ elméletét teljesen átvette

György Aladár a pangermán philosophoktól s csak mintegy kegyelemből engedi meg, hogy az indogermán faj mellett „a többi fajok fejlődése szintén jogosítva legyen a fejlődés történelmében szerepelni“. (13. l.) Ily eszmék mellett nem csoda, ha egy hat lapra terjedő kis vázlatban (184—190. l.) úgy leteremti szerző egész nemzetünket, mint a debreczeni kollégiumot, a főváros iskolatanácsát, vagy épen a zsidó zugiskolákat szokta. Magyar műveltségről beszélni korlátoltság, őseink félművelt rablók voltak, s évszázadokon át csak külmázként tapadt reájok a műveltség. (185. l.) Kún László küzdelme Ottokár ellen, az már fontos, mert „szélesítette a nemzet látkörét“ s bizonynyal sokszorta többet ért, mint az „Anjouk nemzetellenes kormánya“, mely „nem volt alkalmas arra, hogy a művelődés nagyobb lendületet nyerjen“. Ily tudatlan fecsegést folytat hat lapon keresztül, melyben az is előfordúl, hogy a magyar nemzetnek több Iliásza és Niebelungenliedje is volt s ez már azért is valószínű, — a történelmi adatok s minden analogia ellenére is — mert szerző azt mondja, hogy „ebben aligha csalódik“. Csalódik bizony, épen úgy csalódik, mint abban, hogy a Kún László szekere olyan dicsőséges volna, mint az Illés prófétáé. Rajzolni vagy jellemezni, fejtegetni vagy csoportosítani itt sem próbál szerző, csak kiprkedkapkod s igazat és nem igazat oly csodás mohósággal zavar egybe, hogy e néhány lapnyi keveréket íveken át kellene elemeznünk, ha arra érdemes volna. Újabb költészetünket s irodalmunk legnagyobb alakjait nem említi; az neki mind semmi, „egyetlen sajátságos, azonban minden esetre figyelemre méltó tünemény Csokonai Vitéz Mihály részben nemzeti irányú működése, mely azonban több évtizeden át követő nélkül maradt“. (187. l.) Hol áll Csokonai, mint eredeti magyar nemzeti költő Petőfi és Arany mellett, kiténő tehetsége és bámulatos kezdeményei mellett is, nem szükség fejtegetnünk; mindenki jól tudja, a ki a magyar irodalom történetében ítélni képes. György Aladár valószínűleg engesztelő-áldozatul fűzte babérját Csokonai homlokára, hogy a debreczeni „alma mater“ bocsásson meg neki is valaha úgy, mint másik elrugaszkodott fiának.

Komolyan szólva, György Aladár tagadhatatlanul sok mindent tanult, sokat és sokfélélt összeolvasott, de rendkívül kevésre becsüli tudományát, hogy ily alakban s ily elhamar-

kodva dobja ki a piacra, mint ez a művelődéstörténelmi rögtönzet. Több mügond, több fáradság, több javítgatás, a részeknek többszörös összehasonlítása, az eredetiség hajhászásának elkerülése rá segítheti arra, hogy a mostaninál sokkal jobb könyvet írhat e tárgyról. De hogy valaha igazi művelődéstörténelmi író lehessen, abban kételkedünk, mert egész könyvében sehol meg nem villan a történelmi érzék és a történelmi felfogás.

p. t.

Az élet tarkaságaiból. Írta ifj. Ábrányi Kornél. Rajzok és elbeszélések. Buda-Pest. Az Athenaeum r. társulat tulajdona. 1875. Ára 1 frt 20 kr.

Tárczaczikkekben alapos fejtegetést, komoly tanulmányt, tárczabeszélekekben gondos alakítást, bensőbb jellemzést, lélektani élethűséget keresni soha sem igen volt divatos a magyar irodalomban. Nem csoda, ha ezt a divatot ifj. Ábrányi Kornél sem kezdette meg. Talán oka sem volt rá, mert kevesebb kelendőségnek örvendettek volna munkái lapjainknál, melyek, csaknem kivétel nélkül, a bécsi szellemű, hóbortos és üres tárczaczikkeket tartják genialis közleményeknek. Úgy látszik, hogy ezek igényeinek akart megfelelni, mikor e kötet nagy részét írta szerző. Kevés szavunk lett volna ellene, ha ott hagyja könyve háromnegyedét a napi lapok hasábjain: sajtotakarónak. De úgy látszik, nemcsak laptöltelékek, hanem olvasmánynak is szánta e dolgozatokat, vagy legalább azt hitte, hogy a mi egyszer megjelent, az mind méltó arra, hogy önálló kiadásban is megörökíttessék. Ebben már csalódott; a könyvtől mindig többet várunk, mint a tárcza-csevegésektől.

Rajzai és elbeszélései közül alig két-három akad olyan, mely némi becsvágy mellett is megjelenhetett; a legnagyobb rész üres hóbort és felszínes elménczkedés. Legrikoltóbb például hivatkozunk *A metamorphosis* című elmésségre, melyben Karádi Béla az ősi karádi birtokot úgy szerzi vissza egy nyárspolgári családtól, hogy kisegítő „deus ex machina“ gyanánt egy disznót szerepeltet. Béla, egy falusi csárdában, Rózsai nyárspolgárt egy gép segélyével ágyából a pinczébe sülyeszti s helyére egy rőtögő disznót fektet. Rózsainé elhiszi, hogy férjét valami gonosz hatalom átváltoztatta. Rózsaira pedig a pinczében ijeszt rá Béla, hogy ő a pokolban van s helyét a földön egy disznó foglalta el. S mikor ezek mind ezt komolyan

hiszik: a disznó elszalad világgá, mint a közmondás szerint, a miskei malacz, Rózsai pedig haza szabadul s elhatározzák, hogy ily gyalázatban Karádon nem élhetnek s tisztos nyereség mellett visszaszabocsátják Karádi Béla kezére az ősi jószágot. *Egy borzasztó éjszaka* cím alatt pedig azt mondja el, hogy egy parlagi úrfurma vendégtől hogyan megrémült egy egész család, mikor az, éjszakának idején, sorba zörgette az ajtókat s minden zárt fel akart törni. A megrémült nők, kik egész éjen át halálos kínokat álltak ki, csak reggel tudják meg, hogy — mint az inas mondja — „korelája akart lenni“ a vendégnek s nem volt vendég gyanánt áruhában a kastélyba lopózzott rabló, hanem egy szegény bukófémben levő kurtanemes, ki a házi gazdától pénzt akart kérni kölcsön, de nem találta otthon. Ilyen s ehhez hasonló leleményei vannak ifj. Ábrányi Kornél-nak, de még üresebbek is. *La bella Venezia* cím alatt mindössze annyit olvasunk, hogy egy fiatal házaspárt hogyan kergetnek el Velenczéből a szűnyögök és a cicéronék.

De ne időzzünk e léhaságokon, melyek az önképző körök humorára emlékeztetnek s lássuk a komolyabb dolgokat. Ezekben Ábrányi csakugyan költői hatásra törekszik s törekvése többször sikerül is. *A párbaj* című rajz — az elején előforduló humorizálást leszámítva, élvezhető olvasmány, melynek hangulata az olvasás után is elkíséri kedélyünket. Csak hogy ennyire sem mindig fekszik a lelkén valami. *A párbajban* egy eldöntetlen vita után elbeszélte történet igazolja, hogy a párbaj sokszor az „egy szükséges dolog“ a társadalomban. Kevésbé sikerült már *A vita vége*, melynek alkotása teljesen ugyanazon modorú. Sophocles és Shakespeare fölött foly a vita két ember között. Mindenik azt bizonyítja, hogy az ő bálványja nagyobb, (csak hogy meglehetősen kuszáltan) s egyik egymbék között s főként azt állítja, hogy „Shakespeare nem békít ki az étellel“. A másik hosszan folytatja a vitát, de mikor megtudja, hogy vitatkozó társának egy hét alatt négy gyermeke meghalt s egy sem maradt: elhallgat; látja, miért keresi amaz a költőben a kibékítőt s gyöngédségből ráhagyja, hogy maradjon véleménye mellett. Ez sem egészen költőietlen, de már *Peták Berczi pályafutása* kevesebbet ér. Egy ifjú ember története, ki mindent kizárólag nyájas arcának köszön s mikor azt egy párbaj tönkre teszi: vége szerencséjének s mindenben megbukik. Oly fiatal könnyelműséggel van az egész írva, minő a Peták Berczié, de a humor ebben is még diákos ízű, az életnézetek léhák és gyermekesek.

Még kevesebb jót mondhatunk a komoly tárgyú tárczacikkekéről, melyek fontos kérdéseket fejtegetnek könnyed

formában. Ifj. Ábrányi Kornélnál itt is sok mindennek kevés az áproposja. *A Rettyezát* alapjánál dr. Stausz vallásbeli elveit fejtegeti, de az egészből csak az tűnik ki, hogy „molitur inepte“. Strauszt nem érti s a vallás célját és okát össze-zavarja. — *A Schiller-ház Weimárban* sok rajongással szól s közhelyeket mond a nagy költőről ellentétes mondatok hosszú sorozatában. A *Liszt Ferencz*ről írt két tárczacikk közül egyik — több más dolog mellett — az orosz költői és zene-irodalom gyors és magas emelkedéséről beszél s politikai figyelmeztetéssel végződik; a másik Lisztet, mint író-t jellemzi, de mindenben vannak pontok, melyek azt mutatják, hogy szerző nem ismeri mind azt, a miről írni bátorsága van. Nem tudjuk, szükséges tulajdonság-e az üresség és tanulmányhiány a tárczairókban, de, úgy látszik, nálunk divatos, ifj. Ábrányi Kornél pedig nem akar a divattal ellentétbe jöni.

Az angol Göthe című czikk Arnold Mátéról szól, a híres dr. Arnold történetíró s Angliában roppant tiszteletben álló nevelő és a rugby nevelő-intézet szervezője derék fiáról. A cikknek alig van sora, mely el ne árulná, hogy szerző egy betűt se olvasott Arnoldból, hanem valami külföldi zavaros tárcza után készítette, még zavarosabban. Arnoldnak egy költeményéről, az *Empedocles* címűről beszél, azt a Göthe *Faust*jához hasonlítja és Arnoldnak az „angol Göthe“ nevet adja. A hasonlítás annyira talál, mint hogy ha Ling Hermann nevezné „német Scott Walternek“. Nem is meri határozottan megmondani, miféle munka az az *Empedocles*, csak a meséjét és alapeszméjét fejtegeti. Úgy látszik azonban, hogy tragédiának tartja, pedig költői beszély, olyan ötös jambusokban, mint a Tennysonéi s bár sok szépség van benne, de inkább a tanulmány, mint a költői ihlet teremtménye. Távol van attól, hogy Göthe *Faust*ja mellett csak szóba is jöhessen, sőt maga a szerző sem vette föl először összegyűjtött költeményei közé s csak a második kiadásnál szánta rá magát, hogy többi munkái sorába igtassa. De még azt sem tudja ifj. Ábrányi Kornél, hogy az ő „angol Göthe“-jének mi a neve s Mathew Arnoldot (magyarul Arnold Máté) folyvást Mathew néven nevezi s családi és keresztnevét fölcseréli. Valóban nagy vakmerőség kell hozzá, hogy mégis ilyeneket mond róla: „ha Göthe neve Angliában igen népszerűvé lesz, többet köszönhet Mathewnek, mint saját magának“. A ki az angol irodalommal csak valamennyire ismerős, jól tudja, hogy Göthe Angliában Carlyle és Lewes művei után már is igen népszerű s neve nem Arnold mellékneve gyanánt kerül nagyobb forgalomba. Nem is nevezi Arnoldot senki Göthének, vagy ha akadna ily félszeg ítéletű

angol, az is megengedné, hogy a melléknév nem Göthére nézve megtisztelő.

Egyébiránt, hogy Arnold igen derék angol író: kétségtelen. A celta irodalom körüli tanulmányai, az irodalmi bírálatról s egyéb kérdésekről írt czikkei, tudományos, társadalmi és vallásos tárgyú röpiratai igen nagy hatást tettek, de sokkal több a dialecticája, mint eszmei tartalma. Ez pedig nem göthei vonás. Mint költőnek legkitűnőbb munkája egy, magában is kikerekedő epikai részlet: *Balder halála* cím alatt, mely az éjszakai mythologia ezen alakját oly szépen írja le, hogy Tennyson legszebb darabjaival versenyez. Erdemes volna magyarra is lefordítani, mert, ha megéri: nagyon valószínű, hogy Arnold lesz Angliában a poet laureate Tennyson után. Hogy azonban már most is olvasson valamit ifj. Ábrányi Kornél attól az író-tól, a kit ő, látatlanban is, Göthe mellé emel; íme itt közöljük egyik rövidebb versét mutatványúl:

LEMONDÁS.

(Arnold Máté.)

Elég! — Ne mondd e kínos búcsuzásra,
Hogy az időtől minden béheged!
Fájjon a seb s maradjon új marása;
Öljön ki mindent, csak ne képedet!

Ha az törvénye a bölcs természetnek,
Hogy az emlék elfonnyad és enyész;
S e kedves arcz, e megbűvölő termet,
— Nem látva — szívemből végkép kivész:

Félt holt emlék ne vívódjék szívemmel, —
Egy perczebe' tűnjék el minden nyoma!
Mély sötétség, — enyhítő a szender, —
S holt légyen a múlt s minden phantoma!

Hadd mondhassam, ha látnálak megint tán,
Elnézve hosszan tündértermeted':
„Ez idegen, ki oly merőn tekint rám,
E kékszemű, szöghajú ki lehet?“

D—r J—s.